

T. C.
YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

85412

KUR'AN'DA CEHALET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman

Yard. Doç. Dr. BAHATTİN DARTMA

Hazırlayan

Mustafa AKMAN

VAN-1999

TC YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMAN TALEP MERKEZİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

Bu çalışma, Jürimiz
rafından Anabilim
ali'nda YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

İmza

Başkan : Doç. Dr. Necati KARA

Üye (Danışman): Y. Doç. Dr. Behrettin DAKTMA

Üye : Y. Doç. Dr. İsa YÜKSEK

Üye :

Üye :

Onay: Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım

...../...../.....

Doç. Dr. Recai KARAHAN
Sos. Bil. Enst. Müdürü

İÇİNDEKİLER

Kısaltmalar	4
Önsöz	6
Giriş	8

BİRİNCİ BÖLÜM

1. GENEL ANLAMDA CEHALET

1. Genel Anlamda Cehalet	14
1. 1. Sözlük Anlamıyla Cehalet	18
1. 2. Kavram Olarak Cehalet	24
1. 3. Kur'an Öncesi Dönemde Cehalet Ve Mahiyeti	28
1. 4. Cehaletin Tarihi Seyri	39
1. 5. Cehalet Kavramının Semantik Yapısı	57
1. 6. Çeşitli Alanlarda Cehalet ya da Cehaletin Anlam Alanı	77
1. 6. 1. Ahlak Terimi olarak Cehalet	78
1. 6. 2. Hadis Terimi Olarak Cehalet	82
1. 6. 3. Kelam Terimi Olarak Cehalet	85
1. 6. 4. Fıkıh Terimi Olarak Cehalet	86
1. 6. 4. 1. Bilgisizlik Olarak Cehalet (Cehl)	86
1. 6. 4. 2. Bilinmezlik Olarak Cehalet	92

İKİNCİ BÖLÜM

2. KUR'AN'DA CEHALET

2. 1. Kur'an'da Cehalet'e Toplu Bakış	95
2. 1. 1. Cehaletten Kurtuluş Yolu	95
2. 1. 2. Peygamberlerin Cehaletten Nehyi	98
2. 1. 3. Kur'an'da Cahil İnsan Tipi Ve Özellikleri	100
2. 1. 4. Cahillerden Yüz Çevirme Şekilleri	105
2. 2. Kur'an'ın Cehalet Ve Cahil İnsanı Tavsifi	106
2. 2. 1. Kur'an'da Cehalet Kavramının Keyfiyet Olarak Kullanılışı	107

2. 2. 2. Mastar Olarak Kullanıldığı Ayetler.	112
2. 2. 3. Fiil Olarak Kullanıldığı Ayetler.	125
2. 2. 4. Sıfat Olarak Kullanıldığı Ayetler.	142
2. 2. 5. Cehaletin Yaşanan Formu Olarak Cahiliye.	169
2. 2. 5. 1. Cahiliye Kelimesinin Bir Terim Olarak Mana ve Şumûlû.	169
2. 2. 5. 2. Cahiliye Çağının İlim ve Medeniyet Bakımından Özellikleri	176
2. 2. 5. 3. Kur'an'da Geçen Cahiliye Tezahürleri.	180
2. 2. 5. 3. 1. Cahiliye Düşüncesi (Zann'el-Cahiliyye)	180
2. 2. 5. 3. 2. Cahiliye İdaresi (Hükm'el-Cahiliyye)	182
2. 2. 5. 3. 3. Cahiliye Taşkınlığı (Teberruc'el-Cahiliyye)	185
2. 2. 5. 3. 4. Cahiliye Taassubu (Hamiiyet'el-Cahiliyye)	187
2. 3. Kur'an Bütünlüğü içerisinde Cahiller Cehalet Ve Cahiliye	190

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. KONUyla İLGİLİ KAVRAMLAR

3. Konuyla ilgili Kavramlar.	195
3. 1. Zulüm.	195
3. 2. Şirk.	207
3. 3. Küfür.	221
3. 4. Cehaletle İlgili Kavramlar Arasındaki Münasebet	228

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. CEHALETİN İNSAN ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

4. Cehaletin İnsan Üzerindeki Etkisi.	232
4. 1. Mazeret Olması Açısından Cehalet.	232
4. 1. 1. Cehaleti Bilerek Tercih Etmek	233
4. 1. 2. Durum/ Mekan Açısından Cehalet.	246
4. 2. Sebep Ve Sonuç Açısından Cehalet.	256
4. 2. 1. Cehaletin Sebepleri	257
4. 2. 2. Cehaletin Sonuçları	263

4. 3. Kur'an Bağlamında Müslümanın Cehalet Ve Cahile Karşı Tutumu

..... 267

5. SONUÇ 270

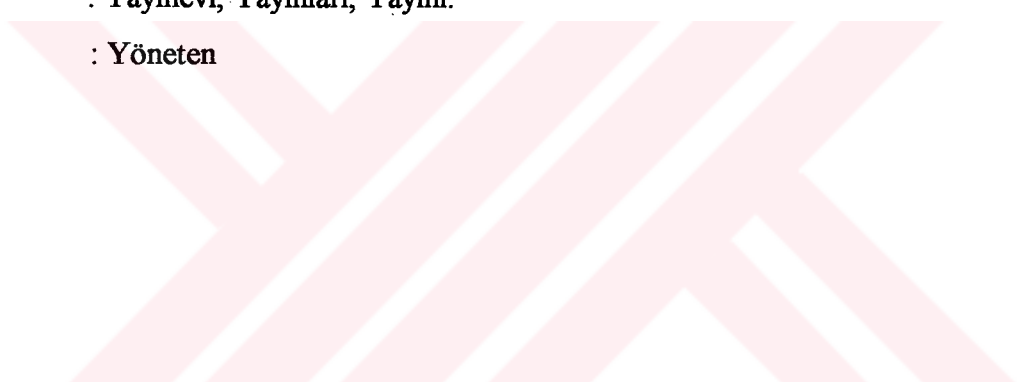
SUMMARY 278

KAYNAKÇA 279

KISALTMALAR

- (c) : Celle Celaluhu.
- (r) : Radyallahu Anh/ Anha/ Anhum.
- (s) : Sallallahu Aleyhi Vesellem.
- a. g. mak. : Adı Geçen Makale.
- a. mlf. : Aynı Müellif.
- A.Ü.D.T.C.F.D.: Ankara Üniversitesi Dil-Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi.
- A.Ü.İ.F. : Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.
- A.Ü.İ.F.D. : Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi.
- A.Ü.İ.F.Y. : Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi yayınları.
- A.Ü.S.B.E. : Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ATA.Ü.İ.F.D. : Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi.
- ATA.Ü.İ.İ.F.D. : Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi.
- Bkz. : Bakınız.
- c. : Cilt.
- D. : Dergisi.
- D.İ.B.Y. : Diyanet İşleri Başkanlığı yayınları.
- D.İ.D. : Diyanet İlmi Dergi.
- E.Ü.İ.F. : Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.
- E.Ü.S.B.E.D. : Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi.
- H.Ü.S.B.E. : Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Hızr. : Hazırlayan.
- İ.A. : İslam Ansiklopedisi.
- İ.A.D. : İslami Araştırmalar Dergisi.
- İ.A.Ş.Y. : İslam Ansiklopedisi, Şamil Yayınevi.
- İ.F.D. : İlahiyat Fakültesi Dergisi.
- İ.T.S.A.B. : İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı.
- İ.Ü.E.F.Y. : İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- K.B.Y. : Kültür Bakanlığı Yayınları.
- krş. : Karşılaştırınız.

- M.Ü.İ.F.V. : Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı.
S.B.E. : Sosyal Bilimler Enstitüsü.
S.D.Ü.İ.F.D. : Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi.
sy. : Sayı.
T.D.V.İ.A. : Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.
T.D.V.Y. : Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
Trc. : Tercüme eden.
vd. : Ve Devamı.
Y.L.T. : Yüksek lisans Tezi.
Y.Y.Ü. : Yüzüncü Yıl Üniversitesi.
Y.Y.Ü.İ.F.D. : Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi.
Yay. : Yayınevi, Yayınları, Yayını.
Yön. : Yöneten
-

ÖNSÖZ

Anlaşılarak yaşansın diye indirilmiş olan Kur'an'ın, sözkonusu bu anlaşılma süreci içersinde öncelikle kullandığı kavramların anlaşılmasının çok büyük bir önemi vardır. Bunlardan biri 'Kur'an'da Cehalet' olarak almış olduğumuz tez konumuz olan "Cehalet"tir.

Bir düşüncenin anlaşılmasında kavramların çok büyük bir önemi vardır. Kavramlar doğru anlaşıldığında muhakkak ki düşünce de doğru anlaşılacaktır. Yaşayan her şey gibi kelime ve kavramlar da zamanla değişmekte, yeni anlamlar kazanmakta ve eski anlamlarından bir kısmını ya da tamamını kaybedip başka bir anlamda kullanılabilmektedirler. Bu nedenle Kur'an bağlamında bir kelime ya da kavramın şu anda hangi anlama geldiğinden çok, vahyin o kelime ve kavramı kullandığı anda sözkonusu kelime ve kavramın hangi anlamları ihtiva ettiği daha önemlidir. Çünkü Kur'an, kavramı, o günkü manasında kullanmıştır. Başka bir ifade ile Kur'an, kullandığı kavramları, anlam sahalarını, arka planlarını dikkate alarak kullanmıştır. Bunu tespit etmenin yolu da Kur'an'ın ilk muhatabı durumundaki insanlardan bize kalan yazılı ve sözlü kültürün iyiden iyiye incelenmesidir.

Hem ferdi ve hem de toplumsal boyutları çok geniş olan cehalet konusu üzerinde geniş kapsamlı çalışmaların yapılması, bunun sebep ve sonuçlarının ortaya konulması bir zorunluluktur. Çünkü görebildiğimiz kadarıyla söz konusu kavram genelde yanlış anlaşılakta ve hatta Kur'an'ın ona yüklediği mananın bütünüyle zıt anlamında kullanılmaktadır. Biz de bu yanlışlığın köklerini tespit ve anlaşılması gereken şekli ortaya koymak düşüncesiyle belirtilen konuyu tez olarak almayı uygun gördük.

Bu arada herhangi bir konuda daha evvel ne söylendiğini bilmeden o konuda bir şeyler yazmaya kalkışmak, kişiyi komik duruma düşürebilir. Bu nedenle böylesi bir yanlışla düşmemek niyetiyle konuya dair yazılmış gerek akademik ve gerekse makale türü çalışmalardan haberdar olmaya çalıştığımızı ve bunlardan olabildiğince istifade ettiğimizi de belirtmekte fayda görüyoruz. Nitekim bu, çalışmanın seyri içerisinde görülecektir.

Ayrıca konuyu olabildiğince ilk İslami kaynaklardan temellendirmeye çalışmakla beraber kimi bilgileri, kısmi de olsa müsteşriklerden almayı da ihmal etmedik.

Sayın Hocam Yard. Doç. Dr. Bahattin Dartma'nın da desteğiyle konuyu çeşitli boyutlarıyla ortaya koymaya çalıştım. Hocama teşekkürlerimi belirtmek istiyorum.

GİRİŞ

Cehalet, Kur'an'ın temel kavramlarından biridir. Bu kavram ve türevleri Kur'an'da genellikle olumsuz olarak ele alınmış; bundan, mü'minlerin uzak durması gereken ve onlara yakışmayan bir hal olarak bahsedilmiştir. İslam düşüncesinde bu kavram, İslam dışı toplumların ve fertlerin inanç, fikir, zan, tutum, tavır, davranış ve yaşantılarını tanımlamak için kullanılan çok yönlü bir terim olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu nedenle cehalet kavramı, itikadi, fikri, ameli ve ahlaki cepheleri ile insanların her yönünü ele almasından ve de İslam'a, müslümana ve teslimiyete zıt oluşuna binaen oldukça önemli bir kavramdır.

Bu önemine binaen, geçmiş asırlarda Zemahşeri (v.538/1143) ve Alusi (v.1270/1853) gibi kimi müfessirler bu kavram üzerinde bir hayli durmuşlardır. Kavramın çeşitli anlamlarına dikkat çekmiş, iptidai de olsa bir bakıma semantik yapısını ortaya koymuşlardır.¹ Ne var ki bu tespitleri, çeşitli sebeplerden dolayı dağınık halde kalmış, dolayısıyla dikkat çekmemiş ve bu nedenle ya da başka şart ve oluşumların tesiriyle konu daha çok bilgisizlik noktasında yoğunlaştığı² için onların konu hakkındaki söyledikleri müphem kalmıştır.

Esasen müfessirler genel olarak yaşadıkları vasatın insanıdır. Dolayısıyla onların ilgilendikleri saha ve yaptıkları açıklamaların da kendilerini kuşatan sosyo-kültürel çevrenin bilgi ve şartları çerçevesinde olması kadar doğal bir şey düşünülemez. Bu manada sözgelimi bilimsel konulara dair yaptıkları izahlarda bugünkü bilimsel verilere zıt bir takım açıklamalar yapmışlardır.³ Onları, ortaya koydukları bu yanlışlardan ibaret olarak telakki edip istifade edilmez kabul etmek yerine, bizim, onların miras bıraktığı birikimden, yanlış veya eksik olanları⁴ ayıklayarak olabildiğince istifade etmeye çalışmamız daha doğrudur diye düşünüyoruz.

Bunun gibi Arapça dil bilginleri de, muhtemelen sahip oldukları ya da ulaşabildikleri bilimsel koşulların oluşturduğu ortamın etkisiyle, İslâm öncesi ve bunun

¹ Bkz. Alusi el-Bağdadi, Mahmud Şükri, Buluğu'l-Ereb fi Marifeti Ahvali'l-Arab, Beyrut, 1/15 vd.

² Bkz. Danışman, Nafiz, "Cahiliyye Kelimesinin Mana ve Menşei", A.Ü.İ.F.D. c.V, sy. I-IV, Ankara, 1956, 195, 196; Yazıcı, Osman, Kur'an-ı Kerim'de Cahiliyye Kavramı, E.Ü.İ.F., Kayseri, 1996, 41.

³ Bkz. İslamoğlu, Mustafa, İman Risalesi, İstanbul, 74, 75.

⁴ Bkz. Draz, Abdullah, Kur'an'ın Anlaşılmasına Doğru, (Trc. Salih Akdemir), Ankara, 1983, (Giriş) xxxıı.

beraberinde Kur'an'daki kullanımını fazlaca dikkate almadan 'c-h-l' kavramının anlamının daha çok bilgisizlik anlamına geldiğini ifade etmişlerdir. Bu nedenle cehalet hep bilmemek ve bu bağlamda cahiliye de salt bilgisizlik olarak anlaşılmalıdır.¹ Oysa "bu dönem için cahiliye kavramının kullanılmış olması, mutlak manadaki bilgisizlik ve cehaletten öte, Rabbani terbiyeden uzak oluşlarından ve Allah'la birlikte başka ilahlar da edinmiş olmalarındandır."²

İşte bu yüzden olacak ki bilindiği kadarıyla cahiliyeyi barbarlık diye tercüme edenlerin ilki olan Ignaz Goldizher, cehile'nin belirtilen bu bilgisizlik şeklindeki anlamının ikinci derecede olduğunu ve asıl anlamı olarak bu fiilin alime'nin değil, bunun yerine halume'nin zıddı olduğunu ve bu nedenle sert, kaba yahut pek hoyrat ve nobran olmak manasına geldiğini belirtmiştir.³ Onun, geleneksel kanaatin temelde yanlışlığını ifade eden bu görüşünü Toshihiko Izutsu, daha ileri bir düzeye götürmekle beraber kayda değer bir hükme varmak şeklinde niteler.⁴

Kanaatimize göre bu, modern anlamda yapılmış olması itibariyle yerinde bir tespit olmak ve değerini taktir etmekle beraber durumun büsbütün böyle olduğu anlamına da gelmez. Çünkü Goldizher veya Izutsu'nun tespitleri doğrultusunda modern ve genel bir yaklaşım olmasa da benzer yaklaşımları çok daha önce yaşamış olan değişik müfessirler de ortaya koymuştur. Nitekim bu, ilerki bölümlerde açıkça görülecektir.⁵ Bu anlamda sözgelimi Farabi'nin (v.339/950) yazmış olduğu meşhur el-Medinetu'l-Fâzıla adlı kitabında ideal toplumun zıddı olarak değerlendirdiği topluma uygun gördüğü isim el-Medinetu'l-Cahile'dir.⁶

¹ Bkz. Sarıçam, İbrahim, "Cahiliyenin Asr-ı Saadet'e Dönüşümünde Kur'an'ın Rolü", III. Kur'an Haftası Kur'an Sempozyumu, Ankara, 1998, 19; Krş. Izutsu, Toshihiko, Kur'an'da Dini ve Ahlaki Kavramlar, (Trc. Selahattin Ayaz), İstanbul, 1991, 51; Danışman, a. g. mak., 195; Ulutürk, Veli, "Kur'an'da Cahillik ve İlim", İlim ve Sanat Dergisi, sy. 16 Kasım-Aralık, İstanbul, 1987, 64.

² Özütoprak, Ahmet Yusuf, Dini Doğru Anlamak, İstanbul, 1997, 29; Ayrıca bkz. Mevdudi, Ebu'l-Ala, Tarih Boyunca Tevhid Mücadelesi ve Hz. Peygamberin Hayatı, (Trc. Ahmed Asrar), İstanbul, 1992, 1/289, 292; Kerimoğlu, Yusuf, Kelimeler Kavramlar, İstanbul, 1990, 1/50, 51.

³ Weir, T. H., İ.A., (Trc. A. Adivar ve Arkadaşları), M. E. B., İstanbul, 1963, 3/11 (Cahiliye mad.).

⁴ Izutsu, Ahlaki Kavramlar, 51, 52; a. mlf., Kur'an'da Allah ve İnsan, (Trc. Süleyman Ateş), Ankara, 192.

⁵ Krş. Yılmaz, Faik, "Kur'an'da Cehalet Kavramı", Y.Y.Ü.İ.F.D. sy. 2 Aralık, Van, 1998, 149.

⁶ el-Farabi, Ebu Nasr, el-Medinetü'l-Fâzıla, (Trc. Ahmet Arslan), K.B.Y., Ankara, 1990, 80 vd., 90, 95, 243, 244; Fayda, Mustafa, T.D.V.İ.A., İstanbul, 1993, 7/18 (cahiliye mad.); Danışman, a. g. mak., 196; Ulutürk, a. g. mak., 69.

Cehalet kavramının semantik yapısı ele alındığında bu kavramın ilmin değil, daha çok hilmin zıddı olduğu anlaşılabacaktır. Durum böyle olmakla beraber sözelimi müfessirlerin imamı sayılan ve hatta o döneme en yakın olanlardan biri olan Taberi (v.310/922), tefsirinde bu kavramı daha çok bilmemek anlamını çağrıştıracak şekilde yorumlamaktadır. Bu nedenle kavram konulu çalışmalarda en eski temel kaynaklara inmek esas olmakla beraber günümüzde yapılmış modern çalışmaları gözardı etmemek ve değerini takdir etmek de gerekmektedir. Şüphesiz Zemahşeri (v. 538/1143) ve Alusi (v.1270/1853) gibi Goldizher ve Izutsu'dan önce yaşamış kimi alimler, ilgili ayetlerin tefsiri sadedinde bu kişilerin kullandığı şahid/şevahidleri kullanarak kavramı doğru bir şekilde yorumlamışlardır. Ancak yine de bu genel bir durum arz etmemiş kavramın hukuki boyutu her zaman için daha baskın olduğundan dolayı, bilgiyle ilişkisi daha fazla ön planda tutulmuş ve terim bu perspektiften ele alınmıştır.

Öneminden dolayı günümüzde de cehalet kavramı ve boyutları üzerinde çeşitli çalışmalar yapılmaktadır. Bu çalışmalarda kavramın bilgiyle ilişkisi açısından mazeret boyutu, bunun sebep ve sonuçları ortaya konulmaya çalışılmaktadır. Özetle sözkonusu kavram üzerinde yapılan çalışmaların ekserisinin onun bu yönünü ele aldığı görülmektedir.¹ Fakat biz konuyu, bu yönünü de ihmal etmeden daha geniş bir yelpazeden ele almaya çalışacağız. Bu anlamda Izutsu'dan da yararlanarak semantik analiz yöntemi² ile cahiliye şiiri'ne, Kur'an'a ve de hadislerle dayanarak kavram üzerinde tahliller yapmaya çalışacağız.

Kavram konulu çalışmalar, bir anlamda Konulu Kur'an Tefsiri çalışması sayılabilir. Bu tür çalışmalarda baştan sona yapılan tefsir çalışmalarında çekilen sıkıntılar yaşanmamaktadır. Çünkü Kur'an'ın dağınık yerlerinde geçen ilgili kavram bir yere toplanmakta ve bir bütün olarak; daha önemlisi tek konu üzerinde yoğunlaşarak bir sonuca varılmaktadır. Bu anlamda geçmiş dönem müfessirlerinin yaşadıkları ortamlarda hakim olan ilmi oluşumun bir neticesi olarak yaptıkları baştan sona kadar tarzındaki tefsirlerin genelde muayyen konu bazında olmasa bile bir bütün olarak avantajlarını görmezlikten gelmeden günümüz açısından Konulu Tefsir metoduna göre

¹ Mesela bkz. Al-i Ferrac, Ebu Yusuf Midhat b. el-Hasan, el-Özru bi'l-Cehli Tahte Mecheri's-Şer'i, Riyad, 1994.

² Semantik için bkz. Atay, Hüseyin, "Semantik", E.Ü.S.B.E.D., sy. 7, Kayseri, 1996, 111, 141.

yapılacak çalışmaların daha verimli olacağını düşünüyoruz.¹ Nitekim bizim burada yapacağımız çalışma da işin özünde iddialı olmamakla beraber metin analizini de içeren bir konulu tefsir olacaktır.

Kavramlarımızın her biri, bizim sözkonusu kavramı içine sığdırdığımız belli bir görüş açısını temsil eder. Kavram denilen nesne, böyle öznel bir perspektifin kristalleşmesinden başka bir şey değildir; yani kavram, görüş açısının aldığı, az ya da çok değişmezlik arz eden bir formudur. Tabii ki burada sözkonusu perspektif, bireye ait olmak anlamında öznel değildir; yani bireye değil topluma aittir. Çünkü bu, tarihi gelenek yolu ile önceki çağlardan nakledilerek gelmektedir. Dolayısıyla tüm bir topluluğun ortak mülkü durumundadır. Ama yine de, bizim dünyayı kavramsal olarak tasvirimizi nesnel gerçekliğin tam bir kopyası olmaktan uzaklaştıran aktif insan ilgisinden bir şeyleri devreye sokmaktadır. İşin özünde semantik de, işte böyle kristalleşerek kelimeye dönüşmüş görüş açılarının tahlile dayalı bir tetkikidir.²

Esasen eğitim ile zıddiyet açısından çok sıkı bir ilişkisi bulunan ve Türkçe'ye de aynen geçmiş olan cehl/cehalet/cahil ve cahiliye kavramlarının faili, ortaya koyduğu kabalık ve zorbalığını bir bakıma görgüsüzlüğünden dolayı sergilemektedir. Nitekim kendisinde hilmin zıddı olan davranış ve sözler sadır olan yani cehalet sergileyen bu kişide eğitiminin seviyesi paralelinde halim-selimliğin tezahürleri daha bir artmaktadır.³ Bu nedenle inanıyoruz ki istisnalarıyla beraber insanlarda bilgi ve irfanın artmasıyla hilmin artacağı ve buna bağlı olarak cehaletin yok veya azalacağı kesindir. Şüphesiz burada bahsedilen, İslami bilgi ve irfandır. Ki kişi bununla takva duygusuna sarılarak vakar ve efendilik zırhına bürünecektir. Yoksa ahlaki boyuttan yoksun, sözgelimi tabii bilimlerde derinleşmiş olmanın da bunu sağlayacağı düşünülemez.

Bu arada şunu da belirtmekte fayda vardır; cehaletin bir bakıma toplumsal boyutunu ifadelendirmek anlamına gelen cahiliye kavramının, içeriğinin aydınlatılarak bunun, geçmişte yaşanan bir hal, hele İslâm öncesi döneme münhasır bir durum olmadığının açıklıkla ortaya konulması gereği vardır.⁴

¹ Krş. Hanefi, Hasan, "Konulu Kur'an Tefsiri Metodu", (Trc. Sönmez Kutlu), İ.A.D., c. 9 sy. 1-4, 1996, 157, 166; Şimşek, M. Said, Günümtüz Tefsir Problemleri, Konya, 1995, 119 vd.

² İzutsu, Ahlaki Kavramlar, 26.

³ Kılıç, Sadık, Kur'an'da Günah Kavramı, Konya, 1984, 69, 258.

⁴ Altıntaş, Ramazan, Bütün Yönleriyle Cahiliye, Konya, 1990, 2, 8; Havva, Said, İslam, (Trc. Said Şimşek),

Mevdudi'nin de dediği gibi "Cahiliye kelimesi İslam'ın zıddıdır. İslam'ın yolu bütünüyle her gerçekliğin bilgisine sahip olan Allah'ın gönderdiği ilme dayanırken, İslam'ın yolundan ayrılan ve ona karşı olan her yol cahiliyetin yoludur. Arabistan'daki İslâm öncesi döneme, halkın yaşama yollarını sadece zan ve hevaya dayanarak kendilerinin icat etmiş olması anlamında cahiliye dönemi denir. Bu yüzden ne zaman bu yollardan biri benimsense, bu zaman 'cahiliye' zamanı olacaktır."¹

"Cahiliye kavramı esas itibariyle Araplar'ın İslam'dan önceki durumlarını ifade etmekle beraber Hz. Peygamber 'cahiliye'ye geçmişte kalan bir dönem olarak bakmamış, aksine bunun her fırsatta tekrar ortaya çıkabileceğini düşünmüş ve bu yönde uyarılarda bulunmuştur."²

Evet biz bu çalışmamızda, Kur'an'da türevleriyle beraber sadece yirmidört ayette kullanılan³ bu anahtar/teknik kavramı,⁴ müfessirlerimizden ve bu hususta gerek akademik ve gerekse makale tarzında yapılan yeni çalışmalardan da faydalanarak 'Kur'an'a göre Cehalet Kavramı'nın değişik yönlerini, tarihi sürecini ve mahiyet, sebep ve sonuçları ile bu arada bilgiyle ilişkisi yönünü de ortaya koymaya gayret edeceğiz.

Bu çerçevede biz içinde c-h-l maddesi ve türevlerinin geçtiği ayetleri iki ayrı şekilde tasnif etmeyi uygun gördük. Bunlardan birincisinde ayetleri konu ve muhatabına göre tasnif ettik. Diğerinde ise ayetlerin tümünü kavramın kullanıldığı kalıptan hareketle iniş dönemini de dikkate alarak önce topluca bir arada verip sonra da teker teker değerlendirmek suretiyle bir tasnif yaptık.

17, 19, 44, 46, 56 vd., 71, 79; Behiy, Muhammed, İnanç ve Amelde Kur'ani Kavramlar, (Trc. Ali Turgut), İstanbul, 1988, 259; Kutup, Seyyid, Yoldaki İşaretler, (Trc. Salih Uçan), İstanbul, 1980, 112; Mevdudi, İslam'da İhya hareketleri, (Trc. A. Ali Genç), İstanbul, 1995, 33 vd.; Ağırakça, Ahmet, "Müzakereler", III. Kur'an Haftası Kur'an Sempozyumu, Ankara, 1998, 55; Sabuni, Muhammed Ali, Saffetu't-Tefasir, İstanbul, 1987, 1/348; krş. Buhari, Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail, Sahihu'l-Buhari, Beyrut, 1990, Menakıb 9.

¹ Mevdudi, Ebu'l-Ala, Tefhimu'l Kur'an (Trc. Muhammed Han Kayani ve arkadaşları), İstanbul, 1987, 1/433.

² Fayda, a. g. mak., 7/18; krş. Kutup, Muhammed, Düzeltilmesi Gereken Kavramlar, (Trc. Nurettin Yıldız), İstanbul, 1995, 7; Özgültekin, Ömer, Kur'an'da İlim ve Cehalet Kavramları, H.Ü.S.B.E., Urfa, 1996, 54; Özlütoprak, Dini Doğru Anlamak, 29.

³ Abdalbaki, Muhammed Fuad, el-Mu'cemu'l-Mufehres li Elfazi'l-Kur'ani'l-Kerim, İstanbul, 1990, 184.

⁴ Bkz. Karagöz, İsmail, "Kur'an'ın Anlaşılmasında Kavramların Önemi ve İnsanı anlatan Kur'an'ın Temel Kavramları", D.İ.D., c. 31 sy. 3, Temmuz-Ağustos-Eylül, 1995, 39; Izutsu, Toshihiko, İslam Düşüncesinde İman Kavramı, (Trc. Selahaddin Ayaz), İstanbul, 1984, 171, 173.

Böylece cehaletin, bilgisizliğı de ifade etmekle beraber bunun yanında hilmin zıddı olarak akıllıca düşünmeyi ve vakarı geri plana iten, kaba ve olumsuz bir davranış biçimi ve yaşam tarzı olduğı, keza her iki anlamıyla da bunun mazeret teşkil etmeyeceğı görülecektir.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. GENEL ANLAMDA CEHALET

Yüce Allah, Adem'e (a) ve O'nun şahsında kıyamete kadar gelecek olan bütün insanlara hitaben: “Artık, benden size bir hidayet geldiğinde, kim benim hidayetime uyarsa o sapmaz ve bedbaht olmaz”¹ buyurarak insanları dalaletten hidayete, cehaletten hilme çağırmıştır.

Artık kim Allah'ın zikrinden, hidayet ve hidayet rehberlerinden yüz çevirmişse, dünyada sıkıntı çektiği gibi, kıyamette de kör olarak haşredilecektir. O her ne kadar “Rabbim! Beni niçin kör olarak haşrettin? Oysa ben, hakikaten görür idim”² dese de.

Kur'an'a göre insanın hidayeti reddetmesi, dalalet ve cehalettir. Bu da karanlıklar içerisinde kalakalmaktır. Allah (c) ise baştan itibaren insanlığı bu dalalet ve cehaletten kurtarmayı dilemiştir. Bu anlamda Rabbimiz, her peygambere olduğu gibi, Peygamberimize hitaben de: “Elif, Lam, Ra. (Bu Kur'an), Rablerinin izniyle insanları karanlıklardan aydınlığa, yani her şeye galip, (ve) övgüye layık olan Allah'ın yoluna çıkarman için sana indirdiğimiz bir kitaptır.”³ diye buyurmuştur. Nitekim, Musa'ya (a) da aynı şekilde “Kavmini karanlıklardan aydınlığa çıkar.”⁴ emrini vermiştir.

Karanlığın karşılığı, nur; karanlıklardan kurtulmanın vasfı da münevver/aydındır. Bunlar aynı zamanda cehaletin ve cahilin karşıtlarıdır. Bu zıtlık Kur'an'da “Körle gören, karanlıklarla aydınlık, gölge ile sıcak, dirilerle ölümler de bir olmaz.”⁵, “Allah, inananların dostudur. Onları karanlıklardan kurtarıp aydınlığa çıkarır”⁶ şeklinde zikredilmiştir.

Mamafih Kur'an'a göre bu durumun karşı tarafında şeytana ait başka bir çağrı daha sözkonusudur ki bu, ilk insandan kıyamete kadar böylece devam edip gidecektir. Yani Allah hidayete çağırırken, şeytan ve taifesi de dalalete, cehalete çağıracaklardır.

¹ Taha 20/123.

² Taha 20/125.

³ İbrahim 14/1.

⁴ İbrahim 14/5.

⁵ Fatır 35/19, 22.

⁶ Bakara 2/257.

Nitekim aynı ayetin devamında: “Onları aydınlıktan alıp karanlığa götürür. Onlar ateş ehlidirler, orada devamlı kalırlar.”¹ diye buyurulmaktadır. Bu da gösteriyor ki hidayet-dalalet, nur-zulumat, hilim-cehalet ikilemleri tarih boyunca birbirlerini yok etmek için deveren edip durmaktadır.

Tarih boyunca gelen her peygamber, cehalet ve dalaleti izale edip, tebliğle mükellef olduğu dini yerleştirebilmek için gayret göstermiştir.² Ne ki cehalet ve dalalet bataklıkları ile kör karanlıklarda boğulmakta olanlar³ hakkı tebliğ eden Allah Resullerinden yüz çevirmişlerdir. Bu bağlamda, dalalette boğulmakta olanlar daha ileri giderek Nuh'u (a), apaçık bir dalaletle⁴ Hud'u (a) sefahet ve yalancılıkla⁵ itham ederken, Salih'e (a) inanmayanlar da Allah'ın devesini kesmişlerdir.⁶ Lut (a) ve beraberindekileri de kendileri gibi olmayıp temizlenenler oldukları için, kavim dışı olmaya mahkum etmişlerdir.⁷ Keza aynı tiynetin sahipleri Şuayb (a) ve beraberindekilerden ya sürgün, yahut kavminin dinini kabul etmelerini istedikleri⁸ gibi Musa'ya (a) da büyücü⁹ demişlerdir. Özetle bu sapık kimseler gerçekte kendilerine ait sıfatlarla Allah'ın elçilerini itham etmişlerdir.

Bahsi geçen önceki peygamberlerin başına gelenlerin benzeri Muhammed'in (s) de başına geldi. Ebu Cehiller, cehaletten kurtulmamak, zorbalıklarını sürdürmek için ellerinden geleni esirgemediler. O'nu da sihirbazlık, yalancılık, şairlik ve mecnunluk ile itham ettiler.¹⁰

Ne var ki ilk dönemden itibaren Cahiliye Arapları'nın her tür zorluk ve zorbalıklarına (cehaletlerine) maruz kalınmasına rağmen, müslümanlar hızla çoğalır. Bu arada İslam'ın geniş bir coğrafyaya yayılması, cahiliyeye karşı galip gelmesi ve bu galibiyetin asırlarca sürmesi, cehaletin, adeta İslam öncesi Arap müşriklerine ait bir hal

¹ Bakara 2/257.

² Bkz. Kutup, Muhammed, Tevhid, (Trc.Nurettin Yıldız), İstanbul, 1990, 97.

³ Bakara 2/171.

⁴ A'raf 7/60.

⁵ A'raf 7/66.

⁶ A'raf 7/77.

⁷ A'raf 7/82.

⁸ A'raf 7/88.

⁹ A'raf 7/109.

¹⁰ Erul, Bünyamin, Kur'an'da Cehalet Kavramı, A.Ü.İ.F., Ankara, 1987, 12, 14.

olduğu ve İslam ile birlikte bu devrin kapandığı intibamı vermiştir. Dolayısıyla o dönem bir 'Cahiliye Dönemi' olarak anılagelmiştir.¹

Bu döneme, İslam'a ve müslümanlara karşı zorbalığın her türlüyle karşı konulduğu için, 'Cahiliyet Devri' denilmesi ve bunun bir kez daha geri dönmeyeceği yaygın bir kanaat haline gelmiş idi ise de bunun salt o devre ait olmadığı ve şartların oluşmasıyla her an için belirebileceği kısa sürede anlaşıldı.

Esasen cahilane tavır ve cahiliye İslam öncesi Arap müşriklerine münhasır bir devir olmadığı gibi, İslam'ın gelişiyile cehl ve cehalet de büsbütün ortadan kaldırılarak yok edilebilmiş değildir. Aslında insan ve şeytan var olduğu müddetçe bu mümkün de değildir. Aksine kimi zaman cahiller baş olup insanlara yön bile verebilmiş ve vereceklerdir de.²

Nitekim aşağıdaki rivayet de bunu doğrular mahiyettedir. Dahası bu, her ne kadar Peygamber (s) müdahale ederek durumu düzeltmiş ise de O'nun terbiyesinden geçmiş olan o neslin nasıl da kolay bir şekilde şeytanın iğvasına maruz kalabildiklerini göstermektedir.³

Rivayete göre Peygamber (s)'in Medine'ye hicretinden kısa bir zaman sonra yeni dine direnç gösterme konusunda son derece inatçı ve Muhammed (s)'in tebaasına karşı dış bileyen yaşlı bir Yahudi bir gün, bir zamanların haşin hasımları olan Medine'nin iki önemli kabilesinden bir grubun yanından geçer. Bu esnada Peygamber'in önderliğinde, yeni kurulmuş bir dostluk bağı ile bir araya gelmiş ve ortak bir dava için mücadele etmekte olan Evs ve Hazrec'den oluşan bir grup Ensar'ı, mesut ve dostane bir tarzda konuşup gülüşürken görür ve haset ve öfkeye kapılır.

¹ Erul, Cehalet Kavramı, 15.

² Bkz. Müslim, b. Haccac el-Kuşeyri, Sahihu Müslim bi Şerhi'n-Nevevi, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, İlim, 5; Naim, Ahmed-Miras, Kamil, Tecrid-i Sarih, Sahih-i Buhari Muhtasarı Tercümesi ve Şerhi, D.İ.B.Y., Ankara, 1982, 1/67, 82, 83, 85, 12/407 (hadislerin dipnotları); İbn Hazm, Usul-i Din, (Trc. İbrahim Aydın,) İstanbul, 1991, 65; Süyuti, Celaledin, Takriru'l-İstinad Risalesi, (Trc. Şükrü Özen), İstanbul, 1992, 167; Dehlevi, Şah Veliyyullah, el-İnsaf fi Beyani Sebeb'il İhtilaf Risalesi, (Trc. Şükrü Özen), İstanbul, 1992, 112; Mevdudi, İslâm İnkılabının Yolu, (Trc. Mehmet Kubat), İstanbul, 1995, 75, 76; Altıntaş, Cahiliyye, 58; Said, Cevdet, İslami Mücadelede Bilginin Gücü, (Trc. Abdullah Kahraman), İstanbul, 1997, 20, 47; Vatandaş, Celaledin, Esenlik Yurdunun Çağrısı, İstanbul, 1998, 162; Çobanoğlu, Abdurrahman, İslam'ın Anlaşılmasının Önündeki Engeller, Erzurum, 1994, 12.

³ Ayrıca bkz. Kılıç, Günah Kavramı, 277, 278, 282.

Bunun üzerine Yahudi bir genci, gizlice kışkırtır ve konuşanların yanına göndererek, onlara, karşılıklı olarak iki kabilenin şairleri tarafından söylenmiş şiirler okuyup putperestlik devrindeki kan davalarını ve asabiyeti hatırlatmaya teşvik eder. Hadiseler dilediğince cereyan eder. Sohbet edenler arasında şiddetli bir atışma başlar ve birinin 'yine mi başlayalım yani? Biz hazırız!' demesi üzerine, hepsi birden, 'silah başına! silah başına!' nidaları ile civardaki volkanik bir alana çıkarlar.

Hadise Peygamber (s)'e ulaştığında olay yerine gelir ve şöyle seslenir: Ey müminler! Nasıl oluyor da Allah'ı hatırdan çıkarıyorsunuz? Ben sizleri şerefleştirmiş olarak burada sizlerle birlikte cahiliye ile olan bağınızı koparmış, sizi küfürden çekip çıkarmış ve birbirinize dost kılmış olduğum halde yine cahiliye'nin çağrısına mı kulak veriyorsunuz? Bunun üzerine hepsi olup bitenin Şeytan'ın kışkırtması sonucu olduğunun şuuruna vardılar ve birbirleri ile kucaklaşıp ağladılar.¹

Izutsu, bu kıssayı verdikten sonra devamında şöyle demektedir: "Bu okuma parçası, söz konusu kelime ile ilgili iki mühim noktaya ışık tutmaktadır: Bu hususlardan birincisi; Muhammed (a.s.) ve tebeasının, cahiliyeyi artık mazide kalmış olan bir devir addetmedikleri, bunu, görünüşte yeni İslami akım tarafından uzaklaştırılmış, ama müminlerin kafalarında bile gizliden gizliye varlığını sürdüren ve onların bunun bilincine varmaları ile birlikte hortlamaya hazır olan, dinamik bir şey olarak anladıkları ve Peygamber (a.s.) nazarında da bu durumun yeni dine yönelik bir tehlike olduğudur."²

Buradan da anlaşıldığı gibi, insanlar topluluk olarak İslam'ın nuruyla ne kadar aydınlanıp çevrelerini bununla aydınlatmışlarsa, cehalet karanlıklarından da o kadar uzaklaşabilmişlerdir. Nitekim, böylesi bir aydınlık dönemi, Peygamberimiz zamanında gerçekleşmiş olarak görmekteyiz. Ne ki Peygamber'in (s) ahirete irtihaliyle bu aydınlık fazla uzun sürmemiş, bu defa cahiliyenin azgınlığının alametleri yine yavaş yavaş gün yüzüne çıkmaya başlamıştır.³

¹ Izutsu, Ahlaki Kavramlar, 52, 53; ayrıca bkz. Buhari, Cenaiz, 38, Menakıb, 9; Hasan, İbrahim Hasan, Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi, (Trc. İsmail Yiğit-Sadrettin Gümüş), İstanbul, 1987, 1/203; Fayda, a. g. mak., 7/18.

² Izutsu, Ahlaki Kavramlar, 53; Fayda, a. g. mak., 7/19.

³ Mevdudi, İhya Hareketleri, 33 vd., 65; Erul, Cehalet Kavramı, 16.

Her ne kadar Peygamberimizin müslümanların cahiliye ortamı ve cehalet vasıflarına maruz kalmamaları için 'Kitaba' bağlılığı öngören emri varid olmuşsa¹ da ne yazık ki bu emrin tezahürleri süreç içerisinde topluluk yerine daha çok munferid insanlarda görülegelmiştir.

Evet bu anlamda ilk nesiller, yaşadıkları dönemlerde Kur'an'a ve bu ilahî hitabın tecessüm etmiş hali olan Sünnet'e² sarılarak hidayet yolunda sonrakilere örnekler olarak ilerlemişken; sonradan gelenler, Kur'an ve Sünnet'e sarılacakları yerde her geçen gün onlardan kopmuş, hayatlarını onlara göre tanzim etmeyi bırakarak heveslerine uygun bir şekilde yaşamaya başlamışlardır. Netice olarak sözkonusu hadiste sarılınması belirtilen Kur'anî hayattan koptukça dalalet, cehalet ve karanlıklara düşülmüştür. Derken cehalet ve dalalet Kur'an'ı unutmayı ve giderek beraberinde terkini getirmiştir. Sonuç olarak yine cehalet karanlıklarıyla galebe çalmaya başlamış, yeniden ama bu defa modern bir cahiliyeye dönülmüştür.³

1. 1. SÖZLÜK ANLAMıyla CEHALET

Cehl kavramı, yukarıda belirttiğimiz ve aşağıda da görüleceği üzere hilm kavramının zıddı ise de lugatlarda genel olarak daha çok ve öncelikli olarak ilmin zıddı anlamında kullanılmıştır. Dolayısıyla cehalet de, bilgisiz olarak bir fiili işlemek şeklinde anlaşılmıştır.⁴ Arapça'da fiillerin çoğu, gerek türevleri ve gerekse bazı harfi cerler ile değişik anlamlar ifade ederler. Bu özellikte olan fiillerden biri de c-h-l fiilidir. Bu bağlamda ilk dönem Arap dilbilimcileri ve Arap şiiri cehile kökünden türeyen bu

¹ Resulullah'ın sözkonusu tavsiyesi ile ilgili hadislerin tahlili için bkz. Zeyveli, Hikmet, Kur'an ve Sünnet Üzerine (Makaleler), Ankara, 1996, 19 vd.

² Görgün, Tahsin, "Dil, Kavrayış ve Davranış; Kur'an'ın Vahyedilmesi ve İslâm Toplumunun Ortaya Çıkışı Arasındaki Alakanın Tahliline Mukaddime", III. Kur'an Haftası Kur'an Sempozyumu, Ankara, 1998, 153.

³ Bkz. Kutup, Muhammed, 20. Asrın Cahiliyeti, (Trc. Ali Yakub Cenkciler-Osman Öztürk), İstanbul, 1971, 12, 13, 57, 58; Said, Cevdet, İslami Mücadelede Şiddet Sorunu, (Trc. Halil İbrahim Kaçar), İstanbul, 1995, 73, 74.

⁴ İbn Manzur, Ebu'l-Fadl Cemaleddin Muhammed, Lisanu'l-Arab, Beyrut, 1990, 11/129, 130; İbn Kesir, İmaduddin Ebu'l-Fida İsmail, Hadislerle Kur'an'ı Kerim Tefsiri, (Trc. Bekir Karlığa-Bedrettin Çetiner), İstanbul, 1990, 1/498.

kelimenin iki mana ifade ettiğini tespit etmişlerdir. 1. İlmin zıddıdır. 2. Hafif meşrepliliktir.¹

Buna göre cehile fiili, aşağıdaki şekillerde kullanılmakta, aldığı mef'ul ve harf-i cerre göre anlamı değişmektedir:

1. Birşeyi bilmedi, tanımadı. 2. Birinin hakkını bilmedi/tanımadı. 3. Birine karşı zorbalık etti, kaba (ahmakça, sefihce) davrandı.²

İfade edildiği gibi sözkonusu kavram daha ziyade alime (bildi)'nin zıddı³ olarak kullanılmıştır. Bu manada şöyle denmiştir: “Eğer bilmiyor idiysen, bilmediğini bizim süvarilerden sorman gerekmez miydi?”⁴

Bu anlamda Tarafa b. el-Abd el-Bekri de şöyle diyor: “Günler seni, cahili olduğun/ bilmediğin şeylere muttali kılacak ve doyurmadığın o kişilerin haberlerini sana nakledecektir.”⁵

Haralli (638/1240)'ye göre de cehl, bilinmeyen şeyler hakkında bilgisizce ileri atılmaktır.⁶ Rağib el-İsfehani (v.503/1109) ise cehl'i üç kısma ayırmıştır:

a. Bir kimsenin herhangi bir şey hakkında bilgiden yoksun olmasıdır ki, cehlin asıl manası budur. Bazı kelimacılar bunu nizamın haricinde yani sıra dışı cereyan eden fiiller için gerekli bir mana olarak kullanmışlardır.

b. Bir şeyin aksini kabul etmektir.

c. İster doğru, isterse fasid bir itikadla inanılmış olsun, bir şeyin aksini yapmaktır. Namazı bilerek terk eden kimsenin yaptığı gibi.¹ Bunun gibi Türkçe'de de cehalet, bilmezlik, bir şeyi bilmemek anlamında kullanılmaktadır.

¹ İbn Manzur, Lisan, 11/130; el-Firuzabadi, Mecduddin Muhammed b. Yakub, el-Kamusu'l-Muhit, Beyrut, 1993, 1267; Ulutürk, a. g. mak., 64.

² Zemahşeri, Carullah Ebu'l-Kasım Mahmud b. Ömer, Esasu'l-Belağa, Beyrut, 1989, 107; Danışman, a. g. mak., 192; Tülcü, Süleyman, “Cahiliyye Kelimesinin Mana ve Menşei”, ATA.Ü.İ.F.D., sy. 4, Ankara, 1980, 279; Özcan, Hanifi, Maturidide Bilgi Problemi, M.Ü.İ.F.V. (İfav) Yay., 13; Sarıçam, a. g. mak., 19.

³ İbn Manzur, Lisan, 11/129; el-Cevheri, İsmail b. Hammad, es-Sihah Tacu'l-Luğa ve Sihahu'l-Arabiyye, Beyrut, 1990, 4/1663; el-Firuzabadi, el-Kamus, 1267; Weir, a. g. mak., 3/11.

⁴ ez-Zevzeni, Ebu Abdullah el-Hüseyn b. Ahmed, Şerhu'l-Mu'allakati's-Seb', Beyrut, 1990, 147; İzutsu, Allah ve İnsan, 203; Tülcü, a. g. mak., 279.

⁵ ez-Zevzeni, Şerhu'l-Mu'allakati's-Seb', 75, ayrıca bkz. 113, 4. beyit ve 4. Dipnot.

⁶ Zebidi, Muhibbuddin Ebu'l-Feyz Seyyid Muhammed Murtaza el-Hüseyni el-Vasiti, Tacu'l-Arus min Cevahiri'l-Kamus, Mısır, 1888, 7/268 (chl mad.).

Buna göre cehl fiili şu şekilde çeşitli anlamlara gelmektedir:

1. Cehilet'il-Kidr'u, Yechel'u, Cehlen: Tencerenin kaynaması şiddetlendi. Bu, 'halimleşti' fiilinin zıddıdır.² Fiil bu şekli ile Cahiliyet şiirinde kullanılmış, tencere ve kazanlara iki önemli insan özelliği olan cehl ve hilm sıfatları verilerek ilginç bir manzara ortaya konulmuştur. Zira yanan ateş üzerinde kaynayan siyah kazan istiaresi, bize, gayet özlü bir biçimde cehl ve onun karşısı olan hilm kavramını anlatmaktadır.³ Burada ateşi, şiddet ve gazaba; tencerenin ateş karşısındaki sükunetini hilme, yine tersinden, kaynamasını cehalete, kara kazanı da kara cahile benzetebiliriz ki basit ama öz olarak cehl kavramının iskeleti ortaya çıkmış olur.

Bu durumda cehlin anlam yelpazesinde merkezi bir nosyon olarak 'en ufak bir tahrik ile patlak vermeye hazır, bir insanı her türlü haddini bilmezliğe itebilecek ateşli ve tutkulu bir tabiiyetin' bulunduğu anlaşılmaktadır.

2. Cehile Fulanun ala Ğayrihi Yechelu Cehlen ve Cehaleten: Kaba oldu, sefihleşti, ahmak oldu, katı-sert oldu, mantıksız oldu, aptal oldu ona karşı zorbalık etti.⁴

Verilen bu manasıyla cehl kelimesinin yahut cehl kökünün birinci ve en belirgin özelliği, insanın bir çeşit hareket tarzıyla ilgili olmasıdır. Çünkü burada da cehl, en ufak bir kızgınlık anında, iradesini kaybedip parlayan, kontrolsüz bir ihtirasla öfkesine kapılıp, sonucu düşünmeden hemen körü körüne atılan delikanlı, ateşli, sabırsız kişinin sorumsuz davranışdır. Bu, duygularına, hırslarına, hakim olamayan aşırı bir insanın hareketidir. Bu insan, doğruyu yanlış düşünme ölçüsünü yırtıp, kendisini öfkenin pençesine düşürür.⁵

"Öfke dürtüsüne karşı koyma melekesi"⁶ anlamına gelen hilm ise, bu tür cehl kavramının tam karşısıdır. Bu anlamda hilm, cehl patlamasını dizginleyebilen insanın ahlakıdır. Halim o kimse ise, duygularını frenlemesini, kör ihtiraslarını yenmesini, ne

¹ Rağıb el-İsfehani, Müfredatu Elfazi'l-Kur'an, Beyrut, 1992, 209; Zebidi, Tacu'l-Arus, 7/268; Altıntaş, Cahiliyye, 3, 4.

² Zemahşeri, Esasu'l-Belağa, 107; Zebidi, Tacu'l-Arus, 7/268.

³ İzutsu, Allah ve İnsan, 194; a. mlf., Ahlaki Kavramlar, 103.

⁴ Danışman, a. g. mak., 192; Kerimoğlu, Kavramlar, 1/50.

⁵ İzutsu, Allah ve İnsan, 193; Erul, Cehalet Kavramı, 1; Yılmaz, a. g. mak., 164.

⁶ Dihlevi, Şah Veliyyullah, Hüccetullahi'l-Baliğa, (Trc. Mehmet Erdoğan), İstanbul, 1994, 2/315, 264; İzutsu, Ahlaki Kavramlar, 55.

olursa olsun canını sıkmayıp sakin kalmasını bilir. Eğer cehl, yanan bir öfke alevi ise hilm de sükunet, kendisine hakim olmak ve teenni ile karar vermektir.¹

Fiil bu anlamda hadiste de çok kullanılmıştır. Oruçtan ve oruçludan bahseden bir hadiste: "Ve İn Cehile ala Ahadikum Cahil'un... Oruçlu birinize, bir cahil kabalık eder/ atışıp sataşmak isterse/ zorbalık yapmaya kalkışırsa..."²

Nafiz Danışman fiilin bu anlamını şöyle yorumluyor: "Zorbalık etti veya zorbalı manalarına gelen 'cehile' fiili ise diğer lazım fiillerden daha mukayyed bir lazımdır. Onu 'ala' edatından başkası kıpırdatamaz. Dolayısıyla onu ya edatsız olarak 'cehile'l-emiru' emir zorbalı, suretinde veya 'cehile'l-emiru ala ehli'l-beldeti' emir, kasaba halkına zorbalık etti, suretinde kullanabiliriz... Cahiliye Araplarının kendileri de 'cehile' fiilini, daha çok, bu son (zorbalı, zorba oldu veya zorbalık etti) manada anlamış ve kullanmışlardır."³

Bu mana Amr b. Gülsüm'ün bir beytinde daha açıktır. Ela la yechelenne ahadün aleyna fenechelu favke cehil cahiliyna.

"Kimse bize karşı zorbalık yapmasın, katı ve sert davranmaya kalkışmasın! Aksi takdirde biz de Zorbalık Devri'nin zorbalığının da üstünde zorbalı, sertleşiriz."⁴ İşte Araplar bu tavır ile övünürlerdi.⁵

Nitekim, I. Goldziher, 'Cahiliyetin anlamı nedir?' adıyla yaptığı araştırmasında "cehile"nin bu bilgisizlik şeklindeki manasının ikinci derecede olduğunu ve asıl manası olarak bu fiilin 'alime'nin değil, aksine 'halume' (sakin, sabırlı ve halim oldu)nun zıddı olduğunu 'sert, kaba veya pek hoyrat ve nobran olmak' manasına geldiğini ileri sürer.⁶

¹ İzutsu, Allah ve İnsan, 193, 194; İbn Kesir, Hadislerle Kur'an'ı Kerim Tefsiri, 1/528; Ulutürk, a. g. mak., 65.

² Müslim, Sıyam, 29; Buhari, Savm, 2; Alusi, Buluğu'l-Ereb, 1/16.

³ Danışman, a. g. mak., 192, 193.

⁴ Zemahşeri, Esasu'l-Belağa, 107; a. mlf., Keşşaf an Hakaiki't-Tenzil ve Uyunu'l-Akavil fi Vucuhi't-Tevil, Beyrut, 2/390; İbn Teymiye, İman Üzerine, (Trc. Salih Uçan), İstanbul, 1994, 123; Alusi el-Bağdadi, Ebu'l-Fadl Şihabuddin es-Seyyid Mahmut, Ruhul-Meani fi Tefsiri'l-Kur'an'ı'l-Azim ve's-Sebu'l-Mesani, Beyrut, 1993 vd., 3/371, 7/354, 355, cüz: 12 7/62, cüz: 14 8/368, 11/65; eş-Şihab, Haşiyetu's-Şihab İlayetu'l-Kadi ve Kifayetu'r-Radi ala Tefsiri'l-Beyzavi, Diyarbakır, 3/117, 4/70, 5/92, 5/176; Meraği, Ahmed Mustafa, Tefsiru'l-Meraği, Mısır, 1962, 14/156; el-Ceburi, Hüseyin Halef, Avarıdu'l-Ehliyet inde'l-Usuliyin, Mekke, 1988, 335.

⁵ eş-Şihab, İlayetu'l-Kadi, 4/70; Danışman, a. g. mak., 194.

⁶ Weir, a. g. mak., 3/11; Ayrıca bkz. İzutsu, Allah ve İnsan, 192; Tülücü, a. g. mak., 280; Kapar, M. Ali, Hz. Muhammed'in Müşriklerle Münasebeti, İstanbul, 1987, 100, 101; Aydın, Mustafa, İlk Dönem İslâm

Bu manada eş-Şenferâ'nın şu şiirini zikreder: "Kendini bilmeyenler, ağır başlılığı/ halimliği ehemmiyetsiz saymasınlar."¹

Bu anlamda meşhur şair el-Muhelhil b. Rebia şöyle demektedir:

"Ey Hâris, bizim büyüklerimize karşı zorba olma (kaba davranma)! Şüphesiz, biz, şiddet ve hilm sahibiyiz."²

Yine bu mana ile ilgili olarak, Mu'allaka şairlerinden 'Amr b. Gülsûm, Besûs harbi dolayısıyla nazmettiği Mu'allaka'sında der ki:

"Hele kimse, bize karşı zorbalık etmesin; o zaman biz her zorbadan daha zorba oluruz."³

Yukarıdaki manalarından dolayı Goldziher, el-Cahiliyye'yi 'barbarlık' diye tercüme eder.

Aynı anlamda bir haberde şöyle kullanılmıştır: Allahumme inni euzu bike min en echele ve yüchele alayye- Allahım kabalık etmekten ve bana kabalık edilmesinden sana sığınırım.⁴

3. Cehile aleyhi: Olmadığı halde, cahil olduğunu izhar etti.⁵

4. Cehile's-Şey'e ve Bihi: Bilmedi, tanımadı⁶ anlamındadır. Arap kelimasında bir şeyi bilmediğinde Cehiltu eş-Şey'e şeklindeki kullanım yaygın olarak bilinir. Huve yechel'u Zalike denilir ki "o bunu bilmiyor" demektir.⁷ Cehiltu eş-Şey'e cehlen denilir ki bu, Alimtuhu "onu bildim"ın hilafıdır.

Huzeyfe (r), Peygamberimiz (s)'in kıyamete kadar olup-bitecek olanları hatırlattığı bir hutbesinden bahsederken: "Alimehu men alimehu ve cehilehu men cehilehu. (Onu bilen bilmiştir, bilmeyen de bilmemiştir)"⁸ demiştir ki bu söz konusu zıtlığı en güzel ifadeyle ortaya koymaktadır.

Toplumunun Şekillenışı, İstanbul, 1991, 53, 54.

¹ Tülücü, a. g. mak., 280.

² Tülücü, a. g. mak., 280.

³ ez-Zevzeni, Şerhu'l-Mu'allakati's-Seb', 128 ayrıca bkz. 174. beyit: 3; Zemahşeri, Esasu'l-Belağa, 107; Danışman, a. g. mak., 194; Tülücü, a. g. mak., 281.

⁴ Meraği, Tefsir, 14/156.

⁵ Zebidi, Tacu'l-Arus, 7/268.

⁶ Zebidi, Tacu'l-Arus, 7/268.

⁷ İbn Manzur, Lisan, 11/130.

⁸ Buhari, Kader 3.

Yine, el-Mer'u Aduvvün lima Cehilehu “Kişi bilmediğinin düşmanıdır” meşhur sözü de bu anlamdadır.

5. Cehhele Yücehhilu Techil: Birisini cehalete nispet etmek,¹ cehalete düşürmek anlamına gelir. Nitekim hadis-i şerifte de: “Vallahi sizler, korkaklığa, cimriliğe ve cehalete düşürüleceksiniz (letücehhelune) buyurulmaktadır.

6. Echelehu: Birini cahil kıldı, cahil buldu.

7. Cehile'l-Hakke: Hakkı, hakikatı zayı etti, isabet etmedi.

8. Cehlehu: Birisine karşı sefihleşti.²

9. İctehalehu'l-Ğadebu ve'l-Ungetu: Öfke ve hamîyyet onu cehalete sevk etti/cehline sebep oldu. Nitekim İfk hadisinde: Velakin İctehalethu'l-Hamîyyetu/ Lakin hamîyyet onu cehalete sevk etti,³ buyurulmuştur.

10. Tecahle: Cahil olmadığı halde, cehaletini izhar edip, cahil gibi göründü.⁴ Edebiyatımızda da tecahül-i arif sanatı, arifin yani bilen kişinin bilmezlikten gelmesi/ bilmiyor (cahil) gibi görünmesi demektir.⁵

11. İstechele: Onu cahil saydı, cahil buldu, cehle yani adet ve karakteri olmayan şeye haml etti,⁶ hafıfsedi, hafif gördü.⁷ İstechelet'ir-rihu'l-ğusne: Rüzgar dalı hareket ettirdi denir ki sanki bu birini cehli kazanmaya haml etti denilmesine benzer. Bu da güzel bir istiaredir.⁸

Arapların en eski divanlarından birincisi sayılan Nabîğa Divanı'nda 'Aşk seni çağırdı ve o sevgilinin konaklama yerleri seni tahrik etti...' Bu beyitteki istechele fiili 'tahrik etti' anlamındadır.

"Araplar bu fiilden 'michel' ve 'michele' yahut 'ceyhel' ve 'ceyhele' gibi alet isimleri çıkarmışlar ki, umumiyetle 'külleme aleti' yahut 'ateş karıştırma çubuğu' manasına gelmektedir."⁹

¹ İbn Manzûr, Lisan, 11/129; Zemahşeri, Esasu'l-Belağa, 107.

² Zemahşeri, Esasu'l-Belağa, 107.

³ İbn Manzûr, Lisan, 11/129; İbn Esir, en-Nihaye fi Garibi'l-Hadis ve'l-Eser, Beyrut, 1/322.

⁴ İbn Manzûr, Lisan, 11/129; Zemahşeri, Esasu'l-Belağa, 107.

⁵ et-Tehanevi, Muhammed A'lâ b. Ali el-Mevlevi, Kitabu Keşşaf Istılahatı'l-Fünun, Beyrut, 1278, 1/255.

⁶ İbn Esir, en-Nihaye, 1/322.

⁷ İbn Manzûr, Lisan, 11/129.

⁸ Rağîb, Müfredat, 209; Zemahşeri, Esasu'l-Belağa, 107; Zebidi, Tacu'l-Arus, 7/268.

⁹ İbn Manzûr, Lisan, 11/130; Danışman, a. g. mak., 196.

Yine Arapça'da bu fiilden türetilmiş bazı yer ve hayvan isimleri görmekteyiz.:

el-Mechelu: Dağ olmayan çöl, ardu mechelün: Dağ-tepe bulunmayan yer, şayet bilinen dağlar varsa mechelun değildir. Naketun Mechuletün: Hiç sağılmamış deve,¹ cahil: Arslan gibi.² Mechul olarak ayrıca nahivcilerce faili bilinmeyen fiil anlamında ve fıkıhcılar tarafından nesebi bilinmeyen kişi anlamında kullanılan birer kullanımları da vardır.³

12. Cahil: Cahil, bazen zem yoluyla zikredilir ki bu çoğunluktadır. Bazen de zem yoluyla olmaz. Mesela, 'cahil, iffet ve istighnalarından dolayı onları zengin kimseler sanır' buyurulmuştur ki burada mezmum olan cehl değil, 'hallerini bilmeyen' anlamı kastedilmiştir.⁴ Cühlün, cühülün, cühhelün, cühhalün, cühelau ise cahilin çoğul şekilleridir.⁵

13. Cahiliye: Cahiliyet, Peygamberin peygamberliğinin gelmesinden önceki sulh ve sükunetin olmadığı devir manasındır; insanların bir hidayet rehberine sahip olmadıkları fetret devridir.

Cehlun ve ceuletun: Bunlar c-h-l fiilinin masterları olup lugat açısından yukarıda serd edilen manaların hepsi için kullanılır. Her iki master da Türkçe'ye aynen geçmiş olup ihtiva ettikleri değişik manalarıyla birlikte sık sık kullanılmaktadır.

1. 2. KAVRAM OLARAK CEHALET

Kur'an, insanı tanımlarken inanç, söz, fiil ve davranışına göre farklı kavramlar kullanır. Kavram, bir fikir, bir düşünce, bir sistem ve bir konuyu anlatmak için kullanılan, o fikrin, o düşüncenin, o sistemin ve o konunun ifade edilmesinde önemli rol oynayan sözcüklerdir. Bu sözcüklere önemine binaen 'anahtar terim' de denir.⁶

¹ İbn Manzur, Lisan, 11/130.

² Zebidi, Tacu'l-Arus, 7/268.

³ et-Tehanevi, Keşşaf, 1/254, 255.

⁴ Bakara 2/273; Rağıb, Müfredat, 209; Zebidi, Tacu'l-Arus, 7/268.

⁵ İbn Manzur, Lisan, 11/129.

⁶ Bkz. Ünver, Mustafa, "Sinokronik Semantik ve Tarih Bilinci Bağlamında Bir Kur'an Terminolojisi Oluşturmaya Doğru", III. Kur'an Haftası Kur'an Sempozyumu, Ankara, 1998, 157.

Bilindiği gibi dil, bir canlı organizma gibi değişim ve gelişmeler gösterir.¹ Bu nedenle anahtar terim işlevi gören bir kavramın tarihi seyir içerisinde nasıl bir gelişme ve değişim geçirdiğinin takip edilmesi gereği açıktır. Buna göre Kur'an'ın ilk muhataplarının düşünce ve hayatlarını nitelemeye temel bir kavram olarak kullandığı cehalet kavramının tarihi süreç içerisinde geçirmiş olduğu değişikliklerle günümüzde son olarak kazandığı manaları tespit etmek zorunluluğu vardır.² Cehalet kavramının Kur'an'da hangi anlam alanı içerisinde kullanıldığının anlaşılması bağlamında bunu belirlemek zorundayız. Bu ise nispeten geç dönemlerde yazılmış olan lugatlar ekseninde çözümlenebilecek bir durum değildir. Esasen birbirini tefsir etme özelliğine sahip Kur'an ayetlerinden ve indiği ortamdaki insanların sözelimi Ebu'l-Hakem'in yaklaşımlarından ötürü Ebu Cehil diye nitelenmesinden hareket edildiğinde, bu kavramın baskın anlamının çalışmamızın sonraki bölümlerinde görüleceği üzere öncelikle teslimiyetten uzak bir zorbalık ve haddini bilmezlik demek olduğu anlaşılır. Durum böyle iken çeşitli sebeplerden dolayı bu kavramın sonraki dönemlerde ağırlıklı olarak öncelikle bilmezlik demek olduğunun ifade edildiğini görmekteyiz. Nitekim Rağıb el-İsfehani (v.503/1109), Müfredat adlı meşhur eserinde bu hususu açıkça belirtmektedir.

Öte taraftan cahiliye döneminde tedavülde olan kelimeler Kur'an'da kullanılırken o dönemdeki anlamlarını aynen muhafaza etmemişler, önemli seviyede mana değişimine uğramışlardır. Kur'an'da özellikle anahtar terimlere yeni ve sözlüklerdekinden tamamen farklı anlamlar yüklenmiştir. Kur'an, Araplar'ın inanç ve yaşam tarzlarını tamamen değiştirdiği gibi kavramların anlam ve kullanım sahalarını da değiştirmiştir. Bu itibarla Kur'an'ın iyi anlaşılabilmesi için kavramlara yüklediği manaların çok iyi bilinmesi gerekir. Sözlük anlamları bu kavramların gerçek manalarını asla ifade edemez.³

¹ Bkz. Ergin, Muharrem, Türk Dil Bilgisi, İstanbul, 1981, 4; Danışman, a. g. mak., 197; Üçok, Necip, "Lengüistik ve Lengüistikle İlgili Bilimler", A.Ü.D.T.C.F.D., yıl: 2 c. 2 sy. 2., Ankara, Şubat 1944, 321; Ünver, a. g. mak., 158.

² Bkz. Üçok, a. g. mak., 316, 323; Ayrıca Mevdudi, Kur'an'a Göre Dört Terim, (Trc. Osman Cilacı-İsmail Kaya), İstanbul, 1982, 10 vd.; Vatandaş, Esenlik Yurdu, 62, 76.

³ Karagöz, a. g. mak., 51, 52; Ünver, a. g. mak., 159, 160; Ayrıca bkz. İbn Hazm, Usul-i Din, 41.

Kur'an'da geçen bir kavramın anlamı, hicri altı veya sekizinci yüzyıllarda telif edilen ve Kur'an'ın nüzulünden asırlarca sonra oluşmuş anlamları ön plana çıkaran lugatlarla belirlenemeyecek kadar, üzerinde hassasiyetle durulması gereken çok hayati bir konudur.¹ Rağib (v.503/1109) Müfredat'ında cehalet kavramının esas anlamının bilgisizlik olduğunu söylerken bu tespitinin tarihi semantik bağlamında hangi döneme yani cahiliye dönemine mi, Asr-ı Saadet'e mi yoksa kendi yaşadığı dönemdeki kullanımına mı ait olduğunu belirtmemektedir. Bu durum hicri sekizinci asırda telif edilmiş Lisanu'l-Arab'da daha bir belirgindir.²

Buna göre Kur'an'ın nüzulünden asırlarca sonra ve sistematik olmaktan uzak bir tarzda kaleme alınan lugatlara bakıldığında problem içinden çıkılmaz bir hal almaktadır. Çünkü bu durumda kelimelerin büyük ihtimalle Kur'an'ın nüzulü dönemindeki anlamları değil, aksine nüzulden sonraki dönemlerde ortaya çıkmış olan anlamları öğrenilmiş olunmaktadır.³

Esasen şu hususun da gözardı edilmemesi gerekir; yapılmış her bir tanım bunu yapanın önceliklerinin bir ürünüdür. Diğer bir ifade ile farklı tanımlar, amaçların değişikliklerinin bir alametidir.⁴ Bu nedenle geçmiş dönem müelliflerini bu tür yaklaşımlarından dolayı tenkit etmek de doğru olmasa gerektir. Kaldı ki onlardan büsbütün müstağni kalmak da olası değildir.

Çünkü bugünkü modern metotlarla, kısaca semantik metoda göre elde ettiğimiz anlamlara dahi yine onların verdiği ipuçları ile ulaşabilmekteyiz. Sözgelimi müfessir eş-Şihab (v.1069/1659), bunun (cehaletin) başkasının hukukuna tecavüz, söz ve fiil olarak zorbalık anlamında yaygın olarak bilinen bir mana olduğunu belirterek, Goldizher ve Izutsu'nun kullandıkları şiirle istişhad etmiştir.⁵

Daha önce ifade ettiğimiz gibi sonraki dönemlerde daha çok bilgisizlik olarak anlaşılabilecek, fakat Kur'an'da bu manasıyla az kullanılmış⁶ olan cehalet, Izutsu'dan yaptığımız uzun alıntıda da görüleceği üzere esasen bilgisizliği de içerecek şekilde

¹ Ünver, a. g. mak., 159.

² Ünver, a. g. mak., 165, 166, Ayrıca bkz. Firuzabadi için bkz. aynı kaynak, 166, 167.

³ Ünver, a. g. mak., 160; krş. Izutsu, Ahlaki Kavramlar, 327; Danışman, a. g. mak., 195.

⁴ Krş. Özcan, Bilgi Problemi, 35.

⁵ eş-Şihab, İnayetü'l-Kadi, 5/92.

⁶ Altıntaş, Cahiliyye, 57.

barbarlık ve zorbalık yani halim ve selim olmanın zıddı olarak algılanmıştır. A'lâ harfi ceriyle birlikte kullanımında görüldüğü gibi bu, bir başkası veya başkalarına karşı taşkınlıkta bulunmak anlamına gelmektedir. Yukarda çeşitli türevleri ve kullanım tarzlarını vermiş olduğumuz bu kelime risalet öncesi dönemde de kullanılmıştır. Bu - artık ne şekilde ve neyle olursa olsun- kişinin hal ve hareketlerine layık görülen bir sıfat tarzında kullanım alanı bulmuştur. Yine yukarıda kendisine yüklenen anlamlarıyla cehlin, Ebu'l Hakem Amr b. Hişam'a, Ebu Cehl (cehlin babası) şeklinde künye olarak verildiğini görmekteyiz.¹ Kur'an'a göre Allah'a isyan eden kimse cahil olarak isimlendiği gibi ateist ve muannit kimseler de aynı sıfatla nitelenir. Ebu Cehl bilgilenme ve bilgelik açısından toplumunun sosyokültürel yönüyle en sivri kişisiydi. Ama bu kültür ve bilgi düzeyi değerler yönüyle ona Kur'an nazarında sosyal bir statü kazandırmadı.² Bu kişi o dönemde "zekası, yürekliliği, cömertliliği,³ inceliği ve insanlarla ilişkilerindeki tutarlılığıyla tanınmış bir kimse. Öyle ki, bu seçkin yönlerinden İslam'ın yararlanabilmesi için, Allah'ın Resulü ya onun veya Hazreti Ömer'in İslama gelmesi yolunda⁴ dua buyurmuşlar ve bilindiği gibi, bu dua, Hazreti Ömer'in müslüman olmasıyla gerçekleşmiştir."⁵ Esasen genelde böylesi kişiler halkın İslâm davetine kulak vermesine engel olan ve davete karşı çıkan kimseler olmuşlardır.⁶ Zaten onun Resulullah (s) tarafından⁷ bu künye ile isimlendirilmesi, hakkı tanımazlıktan gelmesi, İslam karşısında batılın bayraktarlığını yapması ve bu yeni çağrıya karşı zulüm ve zorbalıkta zamanın Firavun'u olması sebebiyledir.⁸ Nitekim sonuçta Ömer, İslam'ın oğlu, Amr ise, cehlin babası olarak anılagelmiştir.¹

¹ İbn Kayyım el-Cevziyye, Zadu'l-Mead , (Trc. Şükrü Özen), İstanbul, 1988, 2/343; ayrıca bkz. Naim -Miras, Tecrid-i Sarih, 4/551.

² Altıntaş, Cahiliyye, 52.

³ İbn Habib, Ebu Cafer Muhammed el-Bağdadi, el-Muhabber, Beyrut, 140; a. mlf., el-Munammak, Beyrut, 1985, 341, 356, 373.

⁴ Tirmizi, Ebu İsa Muhammed, b. İsa b. Sevre, el-Camiu's-Sahih, Beyrut, 1987, Menakıb, 18.

⁵ Yetik, Zübeyr, Yeryüzünde Kötülük Odakları Ebu Cehl, İstanbul, 1986, 11, 12; Sırma, İhsan Süreyya, İslami Tebliğin Mekke Dönemi ve İşkence, İstanbul, 1997, 98.

⁶ Kapar, Müşriklerle Münasebet, 55; Vatandaş, Esenlik Yurdu, 77, 78, 195.

⁷ Yetik, Ebu Cehl, 13, 14.

⁸ "Ebu Cehl, bir kimsenin Müslüman olduğunu duyduğunda, eğer o Müslüman şerefli ve güçlü bir kimse ise, onu kınayıp ayıplar ve şöyle derdi: 'Senden daha iyi bir insan olan babanın dinini bıraktın. Senin aklımın kıtlığını söyleyecek ve görüşünü çürüteceğiz. Şerefini de yok edeceğiz!' İbn Kesir, İmaduddin Ebu'l-Fida

Buna göre insanın küfri anlamdaki cahil kapsamında değerlendirilmesinde kültür ve bilgi düzeyi baz alınmaz. Dolayısıyla Allah'ı inkar eden bir kimse cahil sıfatıyla vasıflanmaktan kendini kurtaramaz.

1. 3. KUR'AN ÖNCESİ DÖNEMDE CEHALET VE MAHİYETİ

“Cahiliye döneminde cehl, ilmin zıddı olmaktan ziyade, hilmin zıddı olarak kullanılıyordu. Nitekim cahiliye şairlerinden birisi: Sizin en öfkeliniz (echel) sanıyordu. Ben öfkeden (cehl) uzaklaşarak sükuneti (hilm) satın aldım, demişti. Yine cahiliye şairlerinden Ma'bed İbni Alkame: ‘Ellerimiz cahillik, yani hafiflik ediyor, aklımız ağır davranıyor’, demekle cehli hilmin zıddı olarak kullanmıştır. Demek ki, cehlin ilk dönemlerde zıddı, ‘ilim’ değil ‘hilim’ idi.”²

Kur'an'ın nüzulünden önceki dönemi, özellikle Mekke'deki durumu Cafer b. Ebi Talib'in tanımlamasıyla “Biz, cahil bir millettik. Putlara tapardık. Laşeleri yerdik. Her türlü kötülüğü işledik. Akrabalarımızla münasebetlerimizi keserdik. Komşularımıza kötülük yapardık. Kuvvetli olanlarımız zayıf olanlarımızı yerdik!”³ şeklinde özetlemek mümkündür.

Bunun yanında Asım Köksal o dönemle ilgili olarak şu bilgilere de yer vermektedir: “Orada içki, kumar, hırsızlık, vurgunculuk önlenemez bir hale geldiği gibi; yetimlerin, dulların, acizlerin mallarını ellerinden almak, zengin güzel kadınları kaçırmak gibi zorbalıklar; para kazanmak için çadırlar kurdurup içlerinde cariyelerine fahişelik yaptırmak⁴ hatta (Buhari'nin (v.256/870) rivayetine göre) iyi cinsten döl almak için (!) kendi karılarını bazı erkeklere göndermek gibi kepazelikler; nesilleri tüketen kan davaları itiyat halinde idi. Savaşlarda, baskınlarda esir edilen insanların

İsmail, el-Bidaye ve'n-Nihaye Büyük İslam Tarihi, (Trc. Mehmet Keskin), İstanbul, 1994, 3/86.

¹ Ateş, Ali Osman, İslam'a Göre Cahiliye ve Ehl-i Kitab Örf ve Adetleri, İstanbul, 1996, 245.

² Altıntaş, Cahiliyye, 59; krş. Alusi, Buluğu'l-Ereb, 1/16; Özcan, Bilgi Problemi, 15.

³ Köksal, M. Asım, İslâm Tarihi, Hz. Muhammed (s) Ve İslamiyet, Mekke Devri, İstanbul, 1981, 261, 262; ayrıca bkz. İbn İshak, Muhammed, Siyer, (Trc. Sezai Özel), İstanbul, 1988, 275; Hamidullah, Muhammed, İslam Peygamberi, (Trc. Salih Tuğ), İstanbul, 1980, 1/326; Hasan, İslam Tarihi, 1/118; Kutup, Seyyid, Fi Zilali'l-Kur'an, (Trc. Bekir Karlığa ve Arkadaşları), İstanbul, 2/517; Mevdudi, Tevhid Mücadelesi, 3/267; Ünal, Ali, Mekke Resullerin Yolu, İstanbul, 1983, 232, 233.

⁴ Nur 24/33.

diri diri yakıldığı olurdu. İnsanları, işkence ile öldürmekten zevk alınırdı. Hasımlar, birbirlerini ele geçirdikleri takdirde kafataslarını söküp kadeh gibi kullanarak içki içeceklerine yemin ederlerdi. Geçindirememek bahanesiyle çocukları öldürmek¹ günlük itiyatlarındandı. Kız çocuğu doğurmak; yüzkarası sayılır, kız çocuklar diri diri toprağa gömülür veya ellerinden tutulup su kuyularına atılır; onların, boğulup gitmelerine hissiz kalınırdı... Kadının bazan miras malı olarak elden ele geçtiği de olurdu. Öyle ki bir kimse, ölen babasının karısına, yani üvey annesine varis olabilir, onunla evlenebilirdi.²

Dini buhran, içtimai, ahlaki buhrandan daha az ve önemsiz değildi. Her şeyi inkar eden itikatsızlıklar, tuhaf tuhaf akideler, hurafeler, putperestlikler almış yürümüştü.”³

Bilhassa çölde yaşayan Araplar’ın başlıca öğüncü, kahramanlık, şairlik, nüfuz ve servet sahibi oluş idi. Bütün bunlar, Çöl Arabı’nın fırsat bulunca basit sebeplerden dolayı adam öldürmesine, yağmalama hareketine mani olmuyordu. Öç alma da Araplar’ın başlıca önem verdikleri bir davranıştı.⁴

Çöl hayatına nazaran şehir hayatı daha medeni idi. Aile tam bir çöküntü içinde olup toplum hürler, esirler ve mevali diye çeşitli sosyal sınıflara ayrılmıştı. Özellikle kadının durumu çok kötü bir vaziyette idi. Çeşitli putlar edinilmiş olup bunun yanında kumar oyunları yaygındı.⁵

Çöl Arabı (bedevi), herhangi bir düzen sahibi değildir. Herhangi bir gücün kontrolü altına girmez. Ancak ve ancak kendisinden ve kabilesinin bireylerinden güç alır. Kendisi dışındakilere, aşırı ırkçıların başka ırklara ve milletlere yaptığı şekilde muamele eder. Fırsat bulduğu her yerde, öldürme yağmalama, hırsızlık, namusa tecavüz, yalan, ihanet vs.yi kendisi dışındaki herkese reva görür, meşru sayar. Bunlara rağmen misafirperverdir. Kanaatiyle yaşar. Cılız yapılı olmasına karşın, güçlü, çalışkan ve savaşıdır.

¹ En'am 8/151.

² Nisa 4/21.

³ Köksal, Mekke Devri, 133, 134; ayrıca bkz. el-Ezraki, Eb'ul-Velid Muhammed, Kâbe ve Mekke Tarihi, (Terc. Y. Vehbi Yavuz), İstanbul, 1980, 104 vd.; Çağatay, Neşet, İslamdan Önce Arap Tarihi Ve Cahiliye Çağı, Ankara, 1957, 86 vd.

⁴ Çağatay, Cahiliye Çağı, 116.

⁵ Çağatay, Cahiliye Çağı, 116 vd.

Siyasi düzenleri yoktu. Milliyetlerini ve toplumlarını kabileleri oluşturunuyordu. “Eyyamü'l-Arab” ifadesi, cahiliye Araplarının en önemli savaş olaylarını hatırlatıyor. Bu savaşlar, genellikle iki kabileden birer kişinin basit bir sebepten dolayı karşı karşıya gelmesinden başlıyor, bazen Besus Savaşı gibi kırk yıl süren savaşlar meydana geliyordu. Yağmacılık resmi olarak geçim sağlama yollarından biriydi. Hiçbir kayıt ve şart olmaksızın çok eşlilik yaygındı. Cahiliye Arapları, okuma yazma bilmezdi. Bilginleri, filozofları, tarihçileri yoktu. Ancak edebi sanatlarla yüklü sözlü edebiyat ve belâğat dolu şiirleriyle tanınırlardı. Şairler, heyecanlı sözleriyle fitne ateşini alevlendiriyorlardı. Cahiliye Şiiri, yer yer sert, kan dökücü ve gaddar idi.

Kur'an öncesi dönemde cehalet ve mahiyeti ile ilgili olarak aktarmış olduğumuz ve Arap cahiliye hayatı hakkında bize az da olsa bir fikir veren böylesi tespitlerin yanında yine aynı kaynakların nakline göre o dönemde bütün dünyada bir benzerlik mevcuttu.¹

Ancak böylesi bir değerlendirmenin o dönemin mahiyetini çok da gerçekçi olarak yansıtmadığı ihtimali sözkonusudur.² “Çünkü bu haberler ve rivayetlerle Peygamberin (s)’in risalet öncesi dönem ve ortamının maddi gelişme, edebiyat ve düşünce hayatı açısından küçümsenmesi amaçlanmaktadır. O dönem ve ortam; cehalet, geri kalmışlık, sefalet, itilmişlik, perişanlık, barbarlık, kültürel araç ve vasıtalarından mahrumiyet, düşünce, inanç, ahlak ve edebiyatta katı bir maddecilik gibi sıfatlarla tanıtılmaktadır. Halbuki bu iddialar işlerin tabiatına ve apaçık mantıksal kurallara aykırı düştüğü gibi Kur'an-ı Kerim'in bildirdiklerine ve naslarına da ters düşmektedir.”³

Kaldı ki klasik sîret kitaplarında yer alan ve daha önce işaret ettiğimiz karalama esasına dayalı bu değerlendirmelerden farklı bazı kitaplar ve risaleler bulunmaktadır.⁴ Daha önemlisi Kur'an ayetlerinde o insanların bu anlatılanlardan farklı bir pozisyonda olduklarını görmekteyiz. Sözelimi denizle ilgili olarak gelmiş olan ayetlere dair Derveze “Kur'an'ın bu şekildeki açıklamalarını deniz hakkında hiçbir bilgisi

¹ Sözelimi bkz. Kutup, Kavramlar, 28, 29; Mevdudi, İslâm İnkılabının Yolu, 91; Kubat, Mehmet, Kur'an'da Tevhid, İstanbul, 1994, 102; Vatandaş, Esenlik Yurdu, 40 vd.

² Derveze, İzzet, Asru'n-Nebi- Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı, (Terc. Mehmet Yolcu), İstanbul, 1989, 1/275, 276, 277.

³ Derveze, Asru'n-Nebi, 1/10.

⁴ Derveze, Asru'n-Nebi, 1/10.

bulunmayan birinci derecedeki muhataplarına yöneltmiş olması mantıklı olmaz(dı).”¹ demektedir. Diğer taraftan onlar “Kur'an'da kullanılan her sözcüğü, orada yer alan her anlamı ve kullanılan her ifade biçimini, gerçek olsun, mecazi olsun, dini olsun; sosyal, tarihi, ekonomik yaşamla ilgili, bilimsel ya da kozmoğrafya ile ilgili olsun ana hatlarıyla anlıyor ve kullanıyorlardı... Peygamberin onlara okuduğu şeyin, ki bu okunan şey peygamberliğinin temel direği ve büyük mucizesi olduğu halde, onun muhatap aldığı insanların anlamayacağı bir dille indirilmiş olması, akıl, mantık ve hikmet kurallarıyla uyum içinde olmaz. İçeriği ve kavramlarıyla anlaşılması, hatta çok yüksek seviyede kalıp orta halli insanların anlayamayacağı bir seviyede bulunması bile asla düşünülemez.”²

Şunu da unutmamak lazımdır ki Kur'an öncesi dönemle ilgili olarak anlatılanların ekserisi daha çok bedevi Arap insanı için anlatılmaktadır.³ Oysa bildiğimiz gibi yerleşik hayata geçmiş insanın ötekisine nazaran farklı bir kültür ve yaşam tarzı; ayrıca oluşturduğu hayat kuralları vardır⁴ ve olmalıdır. Nitekim biz Kur'an'ın şehirlerin merkezi/başkenti anlamına gelen ‘Umm'ul-Kura’ olan Mekke’de indirildiğini ve buranın o dönemin bir merkezi buluşma ve etkileşim yeri olduğunu bunun yanında orada bir otoritenin varlığını bilmekteyiz.⁵ Burada panayırılar,⁶ ahmeslik kurumu⁷

¹ Derveze, Asru'n-Nebi, 1/28, 39 (dipnot).

² Derveze, Asru'n-Nebi, 1/49 ayrıca bkz. 50, 51, 64, 69, 72, 87, 180, 210, 224-227, 243, 254, 261, 263, 265, 267, 334, 352, 353.

³ Emin, Ahmed, Fecr'ül-İslam, (Trc. Ahmet Serdaroğlu), Ankara, 1976, 36 vd.; bkz. Gözütok, Şakir, “Cahiliye Dönemi Aydınlarının İslam'a Karşı Tutumları”, Y.Y. Ü. İ. F. D. sy. 2, Aralık 1998, 168.

⁴ İbn Habib, el-Munammak, 32, 34, 342; Karaman, Hayreddin, Asr-ı Saadet'te İslâm Hukukunun Oluşumu, Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet'te İslâm, İstanbul, 1994, 3/25.

⁵ el-Ezraki, Mekke Tarihi, 177; Derveze, Asru'n-Nebi, 1/29, 30, 201, 203, 204; a. mlf., İzzet, Mekke Dönemi-Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı, (Trc. Mehmet Yolcu), İstanbul, 1989, 2/140, 162; Hamidullah, Muhammed, İslâm Müesseselerine giriş, (Trc. İhsan Süreyya Sırma), İstanbul, 1981, 40; Ortakaya, Mehmet, İslâm Öncesi Hicaz Bölgesi Araplarının Din Anlayışları, A.Ü.S.B.E., Ankara, 1995, 11.

⁶ Derveze, Asru'n-Nebi, 1/176, 178, 179, 193.

⁷ İbn Habib, el-Muhabber, 319; a. mlf., el-Munammak 127, 128; Derveze, Asru'n-Nebi, 1/181, 182, 187, 198, 213; a. mlf., İzzet, Medine Dönemi-Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı, (Trc. Mehmet Yolcu), İstanbul, 1989, 3/252, 253; Ateş, Cahiliye ve Ehl-i Kitab Örf ve Adetleri, 136, 137, 148, 149, 157, 158, 182, 183; Mevdudi, İslâm İnkılabının Yolu, 128; Çağatay, Cahiliye Çağı, 100 vd.; Sırma, İhsan Süreyya, Asr-ı Saadet Öncesinde Mekke Toplumu, Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet'te İslâm, İstanbul, 1994, 1/114; Ateş, Ali Osman, Asr-ı Saadet'te Dinler ve Gelenekler, Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet'te İslâm, İstanbul, 1994, 2/231 vd.;

vesair sebeplerle keza haram aylar¹ ve Hac ibadeti nedeniyle bir kısım yerleşik kurallar söz konusuydu.² Öte taraftan ‘müruvvet’, israf ve gösterişe dönüştüğü için Kur'an tarafından yerilmiş olsa bile³ her kesimden Arap insanı için taktire şayan bir kişilik ve sosyal davranış tarzıydı. Kaldı ki bilindiği gibi İslâm cahiliyenin fazilet sayılabilecek bütün erdemlerini, sevk eden amiller bağlamında köklü değişikliklerle de olsa benimsemiştir. Ve mesajını onların yabancıları olmadığı bu hususlara bina etmiştir.⁴ Öte taraftan himaye sistemi, kurulu düzenin sürekli bir uygulamasıydı.⁵ Bu münasebetle olmalı ki, Alusi (v.1270/1853), hilmin onların belirgin özelliği olduğunu belirtmektedir.⁶ Bunun yanında Arapça'nın o dönemdeki şaşıla durumu, bu dili kullanan o kimselerin edebiyat ve belâğat açısından sahip oldukları selika ile dönemin basını ve hatta enformasyon bakanlığı⁷ olarak nitelenen şiir ve şairin konumu onların ulaştıkları seviyenin önemli bir göstergesidir. Bilindiği gibi “dil sadece konuşmadan

Özütoprak, Dini Doğru Anlamak, 78; Ortakaya, Hicaz Bölgesi Arapları, 96-104 vd.

¹ İbn Habib, el-Muhabber, 157; a. mlf., el-Munammak, 117, 122; el-Ezraki, Mekke Tarihi, 174; Derveze, Asr-ı'n-Nebi, 1/170, 175, 195; Çelik, Ali, Asr-ı Saadet'te Halk İnançları, Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet'te İslâm, İstanbul, 1994, 5/359 vd.; Özütoprak, Dini Doğru Anlamak, 68; Ortakaya, Hicaz Bölgesi Arapları, 98.

² İbn Kelbi, Kitabu'l-Asnam, (Trc. Beyza Düşüngen), Ankara, 1969, 39; el-Ezraki, Mekke Tarihi, 155 vd., 177, 181; Derveze, Asr-ı'n-Nebi, 1/181-183, 185, 186, 188, 305, 437; a. mlf., Medine Dönemi, 3/230, 231; Draz, Kur'an'ın Anlaşılmasına Doğru, 16, 134; Hamidullah, İslâm Müesseseleri, 37, 38; Yıldırım, Suad, Kur'an'da Uluhiyyet, İstanbul, 1987, 8, 9; Ateş, Dinler ve Gelenekler, 2/212 vd.; Özütoprak, Dini Doğru Anlamak, 75 vd.; ayrıca bkz. İbn Habib, el-Munammak, 189, 190, 228; İbn Hişam, Sireti İbni Hişam, (Trc. Hasan Ege), İstanbul, 1985, 1/123 vd., 198 vd., 207 vd., 256 vd.; İbn Esir, el-Kamil fi't-Tarih -İslam Tarihi, (Trc. Kurul), İstanbul, 1985, 1/399 vd., 2/43 vd.; Kardavi, Yusuf, Tevhidin Hakikati, (Trc. Mustafa Özel), İstanbul, 1995, 23; Vatandaş, Celalettin, Kur'an ve Hayat, İstanbul, 1977, 161, 164.; a. mlf., Celalettin, Tevhid ve Değişim, İstanbul, 1992, 99, 228, 230; Çobanoğlu, Engeller, 52; Hasan, İslam Tarihi, 1/66-72, 93; Mevdudi, Tevhid Mücadelesi, 2/30, 218, 358, 359; İslamoğlu, Mustafa, Makalat, İstanbul, 1993, 51.

³ Draz, Kur'an'ın Anlaşılmasına Doğru, 133; krş. Weir, a. g. mak., 3/11, 12.

⁴ Emin, Fecrü'l-İslam, 38, 39; İzutsu, Ahlaki Kavramlar, 50, 110, 112, 113, 123, 126, 127, 129, 137, 147, 281; Çağrıncı, Mustafa, Asr-ı Saadet'te Oluşan İslâm Ahlakı, Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet'te İslâm, İstanbul, 1994, 5/67 vd.

⁵ Hamidullah, İslâm Müesseseleri, 47 vd.; Ünal, Resullerin Yolu, 123, 141; krş. Kutup, Muhammed, Akide, Şeriat ve Hayat Yolu La İlahe İllallah, (Trc. Süleyman Altay), İstanbul, 1994, 246; Sırma, Mekke Dönemi, 108.

⁶ Sarıçam, a. g. mak., 20.

⁷ İbn Habib, el-Muhabber, 300; İbn Kuteybe, Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim, eş-Şi'r ve's-Şuara, Beyrut, 1991, 7; Sırma, İhsan Süreyya, İslami Tebliğin Medine Dönemi ve Cihad, İstanbul, 1986, 58, 66, 71; Özütoprak, Dini Doğru Anlamak, 62.

ibaret değildir; o, bir kültür kompleksidir.”¹ Bu nedenle kültürler kaynaşmasının söz konusu olduğu bir başkentte oturmakta olan bu insanların böylesi komplike bir dile sahip oluşları da o günün dünya şartlarında ileri düzeyde bir konumda olduklarının ifadesi olsa gerektir.

Bu halkaları birleştirip bir zincir oluşturduğumuzda, Mekke halkının o günkü medeni dünyadan kopuk olmadığını, aksine onunla sağlam ilişkileri bulunduğunu rahatlıkla anlayabiliriz.²

Dönem ve de coğrafik yapının doğal bir sonucu, ilaveten o çağın sosyo-konjoktürel yapısının gereği olarak bireyler aşiretleriyle beraber olup onun desteğine muhtaç olarak yaşamakta idi. Aşiret/toplum dışı kalmak ya da kalmaya mahkum edilmek kadar ürkütücü/ tehlikeli bir şey düşünülemezdi. Çünkü kabile güvenliklerinin kaynağıydı.³ Bunlar o çağın kriterleriydi. Kaldı ki İslâm, her ne kadar ilk dönemden itibaren sonraki dönemlere kadar bir takım zorluklarla karşılaşmış ve bunun yerine inanca dayalı kardeşlik ve tesanüt bağı ile Allah'a güvenmeyi yerleştirmiş ise de peygamberliğin ilk döneminde Resulullah'ın da bundan istifade etmiş olduğu bilinmektedir.⁴ Bunun yanında risaletin ilk dönemlerinden itibaren bu asabiyet ruhunun ciddi bazı zayıflamalara maruz kaldığını da müşahade etmekteyiz.⁵

Esasen cahiliye tabiri pek geniş bir anlamda alındığında, bu devir Araplarının tefekkür, ilim ve inanç bakımından tam bir cehalet içinde yaşadıkları görülmektedir. Bununla beraber şu hususu da belirtmekte fayda vardır: Bu devir insanların tamamen medeni vasıflardan mahrum ve gayet geri bir hayat tarzı içerisinde bulundukları neticesini çıkarmak pek isabetli bir görüş değildir. Çünkü bu terim, Arapların o zamandaki din ve toplum hayatının bazı sakat adet ve geleneklerini ifade eder; yoksa bu devirde yaşayan Araplar tamamıyla medeniyetten mahrum değildiler.⁶ Nitekim arkeolojinin Arabistan'ın değişik bölgelerinde meydana çıkardığı muhtelif yazıların

¹ Üçok, a. g. mak., 319.

² Derveze, Asru'n-Nebi, 1/201, 205.

³ İzutsu, Ahlaki Kavramlar, 107.

⁴ Krş. İzutsu, Ahlaki Kavramlar, 87, 90.

⁵ İzutsu, Ahlaki Kavramlar, 93.

⁶ Çağatay, Cahiliye Çağı, 87; Kutluay, Yaşar, İslâm ve Yahudi Mezhepleri, A.Ü.I.F.Yay., Ankara, 1965, 5.

varlığı,¹ bulundukları halin bir göstergesi olması bakımından önemlidir. Bu konuda tarihçi İsmâil Hamî Danişmend de şu açıklamayı yapmaktadır:

“Cahillik manasına gelen bu ‘Cahiliye’ kelimesinin medeni seviye mes’elesiyile hiçbir alakası yoktur; yani bu kelime eski Arap medeniyetlerinin inkarı için ortaya atılmış ve asırlardan beri o manaya kullanılmış bir kelime değildir. Bundan maksat, İslâmiyet’ten evvelki devrin sırf din buhranı ve müşriklik adetleriyle teamülleri bakımından bir gaflet ve dalalet devri olduğunu belirtmekten ibarettir.”²

Bir diğer açıdan Arabistan, umumiyetle zannedildiği gibi çölden ibaret ve o kadar da dünyadan tecerrüt etmiş bir yer değildir. Hatta İran tehdidi altında bulunan Bizans’ın hakim olduğu Doğu Akdeniz’e az çok bağlı bir memleket olduğu bile söylenebilir. Araplar, gerek kuzey-güney ve gerekse doğu-batı arasında ticaret yolları üzerinde bulunmaları sebebi ile çok eski devirlerden itibaren Mısır, Habeşistan, Suriye, Filistin ve Mezopotamya ile münasebette bulunuyorlardı.³

Ahmed Emin bu konuda şöyle demektedir: “Cahiliyyet çağında Arapların dünya milletleri ile hiç bir ilişkileri olmayıp, kendi başlarına bir köşeye çekilerek yaşamış oldukları ve bir taraftan sahralar, diğer taraftan denizler, onları diğer milletlerle münasebette bulunmaktan alıkoyduğu; gerek edebî ve gerek terbiye bakımından başkalarından bir şey alamadıkları insanlar arasında şuyu bulmuş ise de, bu görüş hatalıdır. Araplar, etrafindakilerin maddî ve manevî cihetlerinden faydalanmışlar ve münasebetlerde bulunmuşlardır. Fakat bu ilişkiler, o zamanın medenî milletler arasındaki münasebetlere nispetle daha zayıf olmuştur. Bu da Arapların coğrafi ve içtimaî durumundan ileri gelmiştir.”⁴

Ayrıca bu hususta M. Fuad Köprülü de W. Barthold’un “İslâm Medeniyeti Tarihi” adlı eserine ilâve ettiği izah ve düzeltmeler kısmında: “Bedevî Araplar’ın, esasen büsbütün yabancı olmadıkları, daima ticari ve medenî münasebetlerde bulundukları Sasanî ve Bizans dünyalarını pek iyi bilmelerinde, diğer mühim bir amili

¹ Hamidullah, Muhammed, Muhtasar Hadis Tarihi ve Sahifa-i Hemmam İbn Münebbih, (Terc. Kemal Kuşçu), İstanbul, 1967, 14; Tülücü, a. g. mak., 283.

² Tülücü, a. g. mak., 284.

³ Kutluay, Yahudi Mezhepleri, 5; ayrıca bkz. İbn Habib, el-Munammak, 42, 44, 45, 219; Tülücü, a. g. mak., 284.

⁴ Emin, Fecrü'l-İslam, 40, 69 vd.; Altıntaş, Cahiliyye, 10.

de unutmamak lazımdır: İslâmiyetin zuhuru sıralarında, çölün şark ve şimal uçlarında iki ehemmiyetlice Arap prensliği bulunuyordu; şarkta Sasanî İmparatorluğunun himayesi altındaki Lahmî'lerle, şimalde Bizans'ı metbû olarak tanıyan Gassanîler"¹ diyerek bedevî Arapların medenî durumlarıyla ticarî ilişkilerine işaret ediyor.

Bu bağlamda konuyla ilgili kitapların o döneme ait bilgiler verirken bu bilgilerin hangisinin hangilerine ve hangi döneme ait olduğunu belirtmemiş olmaları² bir yana bu bilgiler sadedinde kız çocuklarını öldürdüklerine dair bilgi verirken bu iğrençliğin sanki o toplumu bütünüyle sardığını ihsas edecek şekilde verdiklerini görmekteyiz. Her ne kadar Kur'an'da buna değinilmiş³ ise de bunun o kadar yaygın bir gelenek olmadığını yine o dönemi anlatan çalışmalardan öğrenmekteyiz.⁴ Keza o dönemin insanların ahirete dair inançları anlatılırken sanki onlardan hiç birinin buna inanmadığı kanaati ile anlatıldığını görmekteyiz. Kur'an'ın onlardan bu inançsızlığı taşıyanlarına dair çok sayıda nassı bulunmakla beraber⁵ bu düşüncenin onların geneline ait olmadığını yine ilgili çalışmalardan öğrenmekteyiz.⁶ Elbette burada Kur'an'ın anlatmış olduğu bir konunun aksini ifade etmek gibi bir düşünce yoktur, olamaz da. Lakin o döneme dair anlatılan ve bugüne dek sahip olunan kanaatlerin gerçekte öyle olmayabileceğinin de bilinmesi gerekir. Bu vesile ile belirtilen böylesi hususlardan hareketle Kur'an öncesi dönemle ilgili olarak bugüne dek yazılmış olan bilgilerin yeniden tetkik edilmesi gerektiğini vurgulamak istiyoruz.

¹ Barthold, W., İslam Medeniyeti Tarihi, (Trc. ve Düzeltilmeler: M. Fuad Köprülü), D.İ.B.Y., Ankara, 1977, 129.

² Derveze, Asru'n-Nebi, 1/9.

³ Tekvir 81/8, 9.

⁴ Çağatay, Cahiliye Çağı, 122.

⁵ Mürselat 77/7, 29, 45; Yasin 36/48, 78.

⁶ Ortakaya, Hicaz Bölgesi Arapları, 82 vd.; krş. Ebu Davud, Süleyman b. el-Eşas es-Sicistani, Sünenu Ebi Davud, İstanbul, Cenaiz, Babu Kerahiyeti'z-Zebhi İnde'l-Kabri, 3/216; İbn Habîb, el-Muhabber, 320, 323; İbn Kuteybe, Hadis Müdafası, (Trc: M. Hayri Kırbasoğlu), İstanbul, 1979, 153; Davudoğlu, Ahmed, Selamet Yolları, İstanbul, 1967, 2/327; Dihlevî, Hücetullah, 1/459, 463; Çağatay, Cahiliye Çağı, 125; İzutsu, Allah ve İnsan, 19, 81, 84 vd., 78 vd., 187; Mevdudi, Tevhid Mücadelesi, 3/82, 287; Macit, Nadim, Kur'an ve Hadise Göre Şirk ve Müşrik Toplum, Konya, 1992, 85; Draz, Kur'an'ın Anlaşılmasına Doğru, 148; Kapar, Müşriklerle Münasebet, 48, 75; Altıntaş, Cahiliyye, 144; Ateş, Cahiliye ve Ehl-i Kitab Örf ve Adetleri, 85, 215; Çelik, Halk İnançları, 5/344, 346, 347, 349, 369; Hell, C., İ.A., 2/491 (Beliyye mad.); Özütoprak, Dini Doğru Anlamak, 49.

Esasen Kur'an'ın muhatap kitlesine olan hitap tarzında şu hususun mutlaka dikkate alınması gereklidir. O dönemki insanlar grup grup ve farklı farklı inançta insanlardı.¹ Ve Kur'an'ın, onların herhangi bir düşünce veya eylemlerini eleştirirken genelde bunun sanki onların tümüne aitmiş gibi anlattığını görmekteyiz. Yani bahis konusu ettiği herhangi bir mevzunun onların tümüne mi yoksa bir kısmına mı ait olduğunu belirtmez. Çoğu kere de bu düşüncenin sanki umumi olduğunu çağrıştıracak şekilde anlattığını görmekteyiz.

Diğer taraftan onların güçlü bir ensab ilmine vakıf olduklarını ve ayrıca hafıza olarak çok geliştiklerini, nitekim tarihlerini bu vesileyle koruduklarını bilmekteyiz.² “Bir şehir-devlet olarak Mekke, oligarşik temel üzerine kurulu mükemmel bir teşkilata sahipti. Okuma-yazma pek yaygın olmamasına rağmen nazım, nesir, belâğat, gece toplantılarında anlatılan hikayeler v.b. gibi edebi sanatlar, büyük alaka görüyordu. Şiir altın çağını yaşıyordu. Kureyşlilerin ticari amaçlarla yaptıkları seyahatler, Hac zamanlarında Arapların Mekke'ye akın akın gelmeleri ve hatta buranın beynelmilel kervanların uğrak yeri olması sebebiyle Mekkeliler, dünyayla iç içe olmuşlardır. Bu sayede nispeten örf ve adetleri, alışkanlıkları, davranışları ve bakış açıları incelmeye ve hassasiyet kazanmaya başlamıştı. Fil vak'ası gibi Arapları derinden sarsan dini ve sosyal bir olayın meydana gelmiş olması da Arapları, yaşadıkları anlamsız bozuklukları sorgulamaya ve ufuklarını geniş tutmaya zorluyordu.”³

“Müslüman yazarların bir kısmı İslâm inkılabının ne kadar büyük olduğunu ortaya koymak için, İslâm öncesi dönemin kapkara, insanlık dışı bir dönem olduğunu isbat etmek gerektiğini zannetmişlerdir. Halbuki Araplar, ne kendi dönemlerinde, ne de tarihin bilinen başka dönemlerinde açıkça görülebileceği gibi, çoğu milletten apayrı ve olağandışı bir hayat ve anlayışa sahip değillerdi. Diğer milletlerden bir takım önemli eksiklikleri olmasına rağmen, çok az toplumda rastlanabilecek meziyetlere de sahiptiler.”⁴ Sözgelimi bilinen meşhur şekliyle kendilerine ‘kardeşin zalim de olsa

¹ Derveze, Asru'n-Nebi, 1/28, 36; Çiçek, Halil, 20. Asırda Kur'an İlimleri Çalışmaları, İstanbul, 1996, 59; Yıldırım, Uluhiyyet, 2.

² Ortakaya, Hicaz Bölgesi Arapları, 13.

³ Ortakaya, Hicaz Bölgesi Arapları, 21; Aydın, Mustafa, “Müzakereler”, III. Kur'an Haftası Kur'an Sempozyumu, Ankara, 1998, 64, 65.

⁴ Ortakaya, Hicaz Bölgesi Arapları, 2.

yardım et' mantığı hakimdi, ancak yine onlarda bu tutuma ve genel manada zulme karşı bugünün ifadesiyle sivil toplum örgütleri kurma ve buna işlerlik sağlama faaliyetleri de eksik olmuyordu.¹

Bu konunun bu perspektiften ele alınmasının önemi büyüktür. Çünkü Peygamber'in mesajını yaydığı ve bunların pratize edildiği ortamın gerçek durumunu bilmenin bu mesajın daha sağlıklı anlaşılmasını sağlayacağı kuşkusuzdur.²

Çeşitli sebeplerden dolayı "Hz. İbrahim'in dinine Ahmesilik adı altında daha ciddiyetle sarılmış"³ olan Araplar, kendileri için ihdas ettikleri böylesi bir konumun desteğiyle çevre kabileleri kendilerine saygı duymaya itmiştir.⁴ Böylece sosyal konumlarını daha bir pekiştirmişlerdir. Hac dönemi ve panayırlar için bütün Hicaz bölgesinden heyetler gelirdi. Burada örf adetler diğer bir ifadeyle kültürler kaynaşması sözkonusu olmaktaydı.⁵ Öte taraftan bu panayırların da kendine mahsus bir hukuku vardı.⁶

Bu bağlamda Arapların özellikle dini inanç ve hayata dair kimilerince⁷ iddia edildiği gibi Yahudi ve Hristiyanlardan pek de fazla etkilenmedikleri ve alıntı yapmadıkları keza dinlerin evrimini çağrıştıracak şekilde putperestlikten şirk dinine derken aralarından bir muvahhid sınıfın çıktığı iddiası⁸ yerine kendilerini onlardan

¹ Bkz. İbn Habib, el-Muhabber, 167; a. mlf., el-Munammak, 53, 55, 67, 87, 186 vd., 280, 281; Arı, Salih, "Hılfu'l- Fudul Cemiyetinin Sosyal Dayanışmadaki Rolü", Y.Y.Ü.İ.F.D., sy. 2 Aralık 1998, 376, 377, 379, 380, 383.

² Derveze, Asru'n-Nebi, 1/11, 12.

³ Ortakaya, Hicaz Bölgesi Arapları, 126; Ahmesilik için bkz. aynı kitap 104 vd.; "Ahmesi: Arap kelimasında, dinine bağlı kimse demektir." el-Ezraki, Mekke Tarihi, 166; İbn Habib, el-Muhabber, 179 vd.; Dihlevi, Şah veliyyullah, Fevzu'l-Kebir fi Usuli't-Tefsir, (Trc. Mehmed Sofuoğlu), İstanbul, 1980, 5; Kapar, Müşriklerle Mûnasebet, 27, 35, 50, 63, 75, 85, 114, 280; Altıntaş, Cahiliye, 112, 114, 116, 141; Ağırakça, Ahmet, Pusmaz, Durak, İ.A.Ş.Y., İstanbul, 1/270 (cahiliye mad.); Kutup, Tevhid, 335, 336, 341; Ateş, Cahiliye ve Ehl-i Kitab Örf ve Adetleri, 186.

⁴ Krş. İbn Habib, el-Muhabber, 180, 181; a. mlf., el-Munammak, 26, 127, 128; el-Ezraki, Mekke Tarihi, 147, 165-172; Naim -Miras, Tecrid-i Sarih, 6/32, 34, 138, 139, 11/55, 56.

⁵ Hamidullah, İslâm Müesseseleri, 37, 38.

⁶ İbn Habib, el-Muhabber, 266 vd.

⁷ Derveze, Asru'n-Nebi, 1/112, 329, 353, 355, 365, 390, 392, 400, 404-406, 411, 415, 416; Krş. İzutsu, Allah ve İnsan, 9, 79, 81 (S. Ateş'in notu); Ateş, Cahiliye ve Ehl-i Kitab Örf ve Adetleri, 313, 374, 375; Kutup, Fi Zilal, 5/137 vd.

⁸ Derveze, Asru'n-Nebi, 1/194, 302, 303, 306, 327, 328, 337, 341, 355, 359, 363, 366-368, 393; krş. Çelik,

apayrı bir millet ve din üzere kabul ettiklerini bilmekteyiz.

Suphi Salih de konuyla ilgili olarak şöyle demektedir: “Arapların -İslam’dan bir müddet önce- kafi miktarda yazı malzemesine sahip olmayışları ve eserlerini koruyup edebiyatlarını nakletmek için büyük ölçüde hafızaya güvenmeleri sebebiyle okuyup-yazmayı bilmediklerini söyleyerek ifrata sapmayacağız. Arap yarımadasının kuzeyinde bulunanların okuyup-yazma bildiklerinden şüphe edilemez. Seçkin bir ticari merkez olması sebebiyle Mekke’de, bi’setten bir müddet önce, Medine’ye nazaran daha çok okumuş insan vardı. Biz -bir takım haberlerde söylendiği üzere- o zaman Mekke’de sadece ‘okuma-yazma bilen on küsur adam bulunmasına’ ihtimal vermiyoruz. Senetleri sahih olsa bile bu haberler, dikkatli bir istatistik bilgisi ve kesin bir netice veremez. Üstelik son derece önemli böyle bir mevzuda, böylesi zayıf ve müphem bir delille kat’i hüküm vermek doğru değildir.”¹ Doğru olamaz, çünkü Belazuri’nin onyedi olarak verdiği ve sonraki bir çok kaynağın kendisine dayandığı bu sayının, yine ilk kaynaklar baz alınarak değerlendirildiğinde çokta isabetli bir sayı olmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim konuyla ilgili yapılmış bir çalışmada bu sayının yirmisekiz olarak tespit edildiğini görmekteyiz.²

Son olarak şunu da belirtelim ki insan topluluklarının gelenekleri, dünyayı görüş tarzları hulasa kültürleri kendisini o topluluğun dilinde gösterir. Çünkü o sadece konuşmadan ibaret değildir; o, bir kültür kompleksidir.³ Buna göre onların kullanmış olduğu bu dil ve bu dille ortaya koydukları eserler kendilerinin bugün çeşitli kitaplarda okumaya alışageldiğimiz türde bir vahşilik ortamında yaşamadıklarını gösteriyor olsa gerektir.

Kısacası o günkü şartlarda kendine mahsus yapısı olan Kur’an öncesi Arap toplumunun durumu elbette bildiğimiz anlamda övgüye değer bir durumda değildi. Yoksa Kur’an’ın nüzulüne gerek kalmazdı. Ancak söylenegeldiği gibi o günün muhtelif

Halk İnançları, 5/345.

¹ Salih, Suphi, Hadis İlimleri ve Hadis Istılahları, (Trc. M. Yaşar Kandemir), Ankara, 1981, 10; ayrıca bkz. Derveze, Asru’n-Nebi, 1/248-252, 266.

² Gözütok, a. g. mak. 176 vd.; ayrıca bkz. a. mlf., “Resulullah (s.a.s.) Döneminde İlköğretim Kurumları ve İşlevleri”, Dini Araştırmalar, Eylül-Aralık 1998, 166-167-169 vd.; krş. A’zami, Mustafa, Asr-ı Saadet’te Yazı ve Vahiy Katipleri, (Trc. Durak Pasmaz), Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet’te İslâm, İstanbul, 1994, 1/367, 386.

³ Üçok, a. g. mak., 319.

bölgelerinde var olan sosyal durumdan pek de aşağı bir durumda olmadığı da kuşkusuzdur.

1. 4. CEHALETİN TARİHİ SEYRİ

Cehalet genelde, ilmin, bilmenin zıddı yani bilmemek olarak tanımlanır.¹ Bu, en basit anlamıyla, herhangi birşeyi bilmemezlik olduğu gibi, zaman zaman ne yaptığını bilmezlik, tedbir bilmezlik, tecrübe bilmezlik, akibetini bilmezlik, kendini bilmezlik, haddini bilmezlik, hakkı bilmezlik-tanımazlık evet kısaca mutlak bilmezlik anlamlarına gelebilmektedir.² Yahut da bu şekilde kabul edilmektedir. Ancak sözkonusu kavram bu sınırdan kalmamaktadır. Yelpazesi çok daha geniş boyutlara kadar ulaşmaktadır. Nitekim kelimenin semantik yapısını inceleyeceğimiz sırada daha iyi anlaşılacağı gibi bu kelime aynı zamanda ve hem de daha öncelikli olarak her tür zorbalığı ve barbarlığı da içermektedir. Kelimenin luğat manasını verirken belirttiğimiz gibi bu kavram özellikle A'lâ harfi cerri (edatı) ile kişinin haddini bilmemesi, taşkınca hareket etmesi anlamlarına da gelmektedir. Cehalet daha çok bir tavır ve bir hareketten oluşmaktadır.

Buna göre cehaleti ilk olarak sergileyen kişi şühhesiz ki şeytandır. O bunu Rabbimize karşı işlemiştir. Zira Cenabı Allah meleklerle, 'Adem'e secde edin!' diye buyurduğunda o, diretip büyüklük taslamış ve böylece inkarcılardan olmuştur.³ Dolayısıyla, şeytanın bu isyanı, haddini bilmezliği ve taşkınlığı ilk cehalettir; haliyle kendisi de, ilk cahildir. Çünkü ilk asi odur. Bu demektir ki isyan ve günah da bir anlamda cehalet ve cehaleti sergilemektir.⁴

Şeytanı bu cehalete sürükleyen yani tavrı takınmaya sevkeden yegane amil şüphesiz ki onun zannıdır. Ki bu da ilk 'cahiliyet zannı'dır. Zira o, ateşten yaratılmayı, topraktan yaratılmaktan daha üstün bir meziyet zannederek, kendisinin Adem'den (a)

¹ İbn Manzur, Lisan, 11/129, 130; el-Firuzabadi, el-Kamus, 1267; el-Cevheri, es-Sıhah, 4/1663; Zebidi, Tacu'l-Arus, 7/268; Meydan Larousse, İstanbul, 1988, 2/833, 835 (cehalet mad.); İ.A.Ş.Y., 1/268 (cahil-cehalet mad.).

² Erul, Cehalet Kavramı, 9.

³ Bakara 2/34.

⁴ Günah için bkz. Kılıç, Günah Kavramı, 32, 33, 53, 58, 65, 82, 90, 117, 205, 210, 331; Hatadan farkına dair bkz. 37 vd.

daha faziletli olduğu zehabına kapılıp, 'beni ateşten, onu ise çamurdan yarattın'¹ mantığını yürütmüştür. Üstünlüğün, faziletin ancak taat ve takva ile olacağı gerçeğini bir tarafa iterek, batıl bir kıyas, isabetsiz bir zan/ cahiliyet zannı ile kendisinin üstün olduğunu ileri sürmüştür. Nitekim bu tavır, gerek Nuh'un (a) kavminin cahilleri ve gerekse Mekkeli cahil Araplar'dan da sadır olmuştur. Onlar, mal, mülk ve neseblerinin inanan fakir ve garip müminlere karşı kendilerine bir üstünlük sağladığı şeklindeki 'cahiliyet zannı'na kapılarak aşağılıklar diye niteledikleri bu Allah dostlarının tard edilmelerini teklif etmişlerdi de Yüce Rabbimiz onları bu sebepten cehleden (cahil) bir kavim olarak vasıflamıştı.²

İşte bu cahiliyet zannı peşinden şeytanı bu defa 'cahiliyet hükmü'ne sevk etmiştir. Zira o, Allah'ın hükmünü dinlememiş, 'ben ondan daha hayırlıyım'³ demiştir. Dolayısıyla hüküm benim aleyhime değil, lehime ve menfaatime uygun olmalı, yani ben ona değil, o bana secde etmelidir gibi bir hükümle de ilk 'cahiliyet hükmü'nü ortaya koymuş olmaktadır. Nitekim, Kurayza Oğulları'na karşı üstünlüklerini iddia eden ve haklarında Allah'ın hükmüyle hükmeden Peygamberin (s) hakemliğini kabul etmeyip "biz buna razı olmayız" diyerek hevalarına göre bir hüküm isteyen Nadir Oğulları'na hitaben Allah 'Yoksa onlar hala cahiliyet hükmünü mü arıyorlar?'⁴ demek suretiyle itap etmiş ve onları cahillerden addetmiştir.

Bunun üzerine söz konusu tavrıyla cahillik etmiş olan şeytan, Allah'ın 'Öyleyse oradan in! Orada büyüklük taslamak senin haddin değildir. Çık! Çünkü sen aşağılıklardansın!'⁵ buyruğuyla huzuru ilahiden tard edilmiştir.

Şeytan buna rağmen direnişinden ve böbürlenişinden vazgeçmemiş tevbe yolunu seçmemiştir. Aksine onun, bulunduğu hal üzere, 'Bana insanların dirilecekleri güne kadar süre ver'⁶ isteğinin, Allah tarafından kabul edilmesi üzerine, batıl itikadını, hatalı kıyasını, hakka bile bile muhalefetini ısrarlı ve kararlı bir şekilde sürdürdüğünü görmekteyiz. Bu ise ilk 'cahiliye hamiyeti' anlamına gelir. Sırf bu cahiliye

¹ A'raf 7/12.

² Hud 11/69.

³ A'raf 7/12.

⁴ Nesefi, Ebulberekat Abdullah b. Ahmed b. Mahmud, Tefsiru'n-Nesefi, İstanbul, 1991, I/287.

⁵ A'raf 7/13.

⁶ A'raf 7/14.

hamiyyetinden olacak ki bu kez, 'beni azdırmama karşılık and içerim ki ben de onları (cehalet) saptırmak için senin doğru yolunun üstünde oturacağım' demiştir.¹ Nitekim o bu taassupta diğer ifadesiyle cahiliye hamiyyetinde ısrarını koruyacak ve insanların önlerinden, arkalarından, sağlarından ve sollarından sokulacak,² onları her türlü cehalete sevk etmeye çalışacaktır. O, bu işi kendisine ait asli bir vazife bilmiş, cehaleti her yere ve herkese yaymayı bizatihi üstlenmiştir. Allah kendisine izin verdiği³ için o, bu görevini kararlılıkla diriliş gününe kadar sürdürecektir.

Görevine hemen başlayan şeytan, Adem ile eşi Havva'ya musallat oldu. Çirkin yerlerini kendilerine göstermek için vesvese verdi.⁴ Böylece onları aldatarak aşağı sarkıttı. Ağacın meyvasını tadınca çirkin yerleri kendilerine göründü.⁵ Bu suretle de ilk defa 'cahiliyet teberrücünü' Adem ile eşi üzerinde gerçekleştirmiş oldu.

Şu kadar var ki onlar bu ağaçtan bir defa tatmakla böylesi bir cezanın terettüb edebileceğini bilememişlerdir. İffetlerinden ötürü cennet yaprakları ile üzerlerini örtmeye başlamış ve hemen akabinde de, Rabbimiz biz kendimize zulmettik, eğer bizi bağışlamaz ve bize acımazsan, muhakkak hüsrana uğrayanlardan oluruz⁶ diyerek tevbe etmişlerdir.⁷ Bunun üzerine Allah onların tevbesini kabul etti.⁸

Bütün bunlar gösteriyor ki, cehalete her yönüyle ilk örnek ve önder olan, şeytandır. Bu cehalet onunla birlikte kıyamete kadar sürecektir.⁹

Nitekim bu melun kişi, ilkin Adem'le eşini (a) kandırmış, onları doğru davranmak noktasında yanıltmıştır. Allah (c), dikkate alınması gereken bu düşmana karşı uyarıda bulunmuş, ikazlar yapmıştır. Dahası bunun, onları cennetten çıkarabileceği hatırlatılarak sorumluluk bütünüyle kendilerine bağlanmış¹⁰ ve böyle iken insanlığın

¹ A'raf 7/16.

² A'raf 7/17; Kılıç, Günah Kavramı, 290.

³ A'raf 7/15.

⁴ A'raf 7/20.

⁵ A'raf 7/22.

⁶ A'raf 7/22, 23; Kılıç, Günah Kavramı, 303.

⁷ Kılıç, Günah Kavramı, 289.

⁸ Bakara 2/37.

⁹ Erul, Cehalet Kavramı, 9, 11.

¹⁰ Taha 20/ 117; Kılıç, Günah Kavramı, 288.

atası, kendisine verilen ikazları unutmuş, yasaklanmış ağaçtan yememe hususunda sabır gösterememiştir.¹

Şeytanın bu aldatmasının neticesi Adem ve eşi mazur görülmeyle daha önce uyarılmış olmanın bir neticesi olarak cezalandırılmışlardır.² Mamafih Adem ile eşi (a) bir nevi cehalet anlamına gelen bu zulümlerini³ itiraf ederek tevbe etmiş ve böylece tevbesi kabul edilmiş olarak Rableri'nin rızasına kavuşmuşlardır.⁴

Esasen Adem'le (a) şeytan arasında geçen bu hadisede⁵ olay şu noktada odaklanmaktadır: Sapık ve saptırıcı olan şeytan cehaletin simgesi haline geldikten, bunun bayraktarlığını üstlendikten ve bundaki ısrarlı tavrını ortaya koyduktan sonra uyarılmış olan Adem'i kandırma yoluna gitmiş ve o da buna kanmıştır. Adem ve eşi (a) bu duruma rıza göstermemiş, yanlışlarının neticesini Allah'a arz ederek af dileyip bundan kurtulmuşlardır. Sonuç olarak birininde şuurlu bir davranış ile bunda sebat ve ötekininde ise bir yanlış ve pişmanlık vardır.⁶

Evet ilk insanın ilk günahı⁷ işlemesinden ve tevbesinin kabul edilmesinden sonra bu ayak kaydırmaları durmamıştır. O, bu kez de onun evlatlarına musallat olmuştur. Adem (a) risaletle görevlendirildikten sonra zürriyeti arasında tebliğde bulunmuş, tevhid inancını yerleştirmeye başlamıştır. Ne var ki şeytan da boş durmamış, o da kendi sergilediği, bilgisizlik anlamında değil daha çok hilimsizlik evet haddini bilmezlik, nobranlık ve zulüm olarak cehaleti yaymaya çalışmıştır. Diğer bir ifadeyle kendisini, saptırma faaliyetlerini sürdüreceğine dair ahdedtiği gibi⁸ cahillerin sayısını arttırmaya adanmıştır. Ancak insanoğlu, kendisine doğru yol gösterildiği⁹ ve ona karşı uyarıldığı halde¹⁰ yine de dinlememiş cehalete düşmüş, dolayısıyla cahiller kervanına

¹ Taha 20/115.

² Kılıç, Günah Kavramı, 288; Kocabaş, Şakir, İslam'da Bilginin Temelleri, İstanbul, 1997, 14.

³ Araf 7/23.

⁴ Kılıç, Günah Kavramı, 289.

⁵ Bakara 2/34, 36; Araf 7/19, 24; İsra 17/61, 62; Kehf 18/50; Taha 20/116, 119.

⁶ Bkz. Kılıç, Günah Kavramı, 290, 309.

⁷ İlk günahın çeşitli düşüncelerdeki karşılaştırılması için bkz. Kılıç, Günah Kavramı, 287, 301; Ateş, Cahiliye ve Ehl-i Kitab Örf ve Adetleri, 39.

⁸ Araf 7/16.

⁹ İnsan 76/3.

¹⁰ Taha 20/117; Yasin 36/60; Zuhuruf 43/62; İsra 17/53; Fatır 35/6.

katılmıştır. Diğer bir tanımlamayla tevhid ve şirk mücadelesi o günden bugüne devam edegelmiştir; yani insanlık Adem'in yoluna girenler ve şeytanın yoluna girenler diye ikiye ayrılmıştır.

Diğer bir ifade ile tevhid üzere tek bir ümmet halinde olan ilk ümmet ihtilafların baş göstermesiyle dağılmaya, farklı kamplara bölünmeye başlamıştır.¹ Nitekim cehalet ve cahillerin tarihini tespit sadedinde bu safhada Adem'in iki oğlunun kıssası karşımıza çıkmaktadır.² Onlardan biri, düşmanı olduğu belirtilen şeytanın yoluna girmiştir. Bu kişi, kendi öz iradesini o yönde kullanmış demektir. Çünkü daha önce bu durumdan haberdar edildiği halde tercihini bu yönde yapmıştır. Ötekisi ise Rabbi'nin rızasını kazanmaya devam etmiştir. Böylece insanlık bu noktadan itibaren iki gruba ayrılmış olmaktadır. Biri cehaletin taraftarı olan cahiller grubu, ötekisi ise tevhidin bayraktarlığını yapan ve hilmi kendilerine İslami literatürdeki ismiyle İslâm olarak ahlak edinen muvahhidler grubu.

Daha sonra Habil ile Kabil kıssası olarak³ meşhur olan bu olayın kahramanlarından biri, Allah'ın emirlerine bağlı, başkasına haksızlık etmekten çekinen muttaki insan tipidir. Diğerisi ise, hakkına razı olmayan, hep kendi menfaatini düşünen kıskanç ve saldırgan insan tipidir.⁴ Bu ikincisinin temsil ettiği tavırlar, zürriyeti cihetiyle devam etmiştir. Ta ki cehaletin taraftarları topluma egemen oluncaya kadar. Bunlar kendi cehaletlerini topluma yaymış ve bunun neticesinde insanlar, tevhidden sonra şirk bataklığına ve hem de farkında olmadan saplanıp kalakalmışlardır.⁵ Böylece şeytan, bir önceki peygamberin kavmine musallat olmuş ve onlardan nicelerini kendine ram etmiş olmaktadır. Bilindiği gibi Nebi (s)'in ashabı (r), kasten olsun, cehlen olsun, her masiyetin cehalet olduğu konusunda icma etmiştir.⁶ Buna göre şöyle demek doğru olsa gerektir: İnsanoğlu bu vesileyle bir cehalet ve bir de tevhid sınıflarına ayrılmıştır.

¹ Razi, Fahreddin, Tefsir-i Kebir Mefatihul-Gayb, (Trc. Sadık Doğru ve arkadaşları), Ankara, 1994, 5/59 vd.; Dihlevi, Hüccetullah, 1/219; Ayrıca bkz. Özler, Mevlüt, İslam Düşüncesinde 73 Fırka Kavramı, İstanbul, 1996, 59, 60.

² Maide 5/27-31; Bkz. Said, Şiddet Sorunu, 30.

³ Şimşek, M. Sait, Kur'an Kıssalarına Giriş, İstanbul, 1993, 209.

⁴ Şimşek, Kur'an Kıssaları, 212.

⁵ Ünal, Resullerin Yolu, 68, 71; Kutup, La İlahe İllellah, 230.

⁶ Hazin, Alaaddin Ali b. Muhammed b. İbrahim, Lubabu't-Tevl fi Meaniyi't-Tenzil, hamışinde Nesefi'nin el-Medariku't-Tenzil ve Hakaiku't-Te'vil Tefsiri, Mısır, 1328, 1/330; Alusi, Ruhul-Meani, 3/371; a. mlf.,

Bu duruma gelmiş halka, yeni bir peygamber gelmiş ve onları bir önceki peygamberin ümmetinin mensupları olarak müslüman değil, müşrikler (cehaletin failleri olan cahiller) olarak kabul etmiştir.¹ Bu kişileri yeniden tevhide çağırmış ve onları cahillerden olmamaya davet etmiştir.² Bu durumu, en açık şekilde Nuh Peygamber'in kavminde görmekteyiz. Esasen o yeryüzüne gönderilen ilk resuldür.³ Onun kavmi Adem'den (a) sonra şeytanın iğvalarına maruz kalmış, tevhidi unutarak onun yerine şirki oturtmuşlardır.

“Adem Peygamberle Nuh Peygamber arasında on nesil geçmiş, bu nesillerin hepsi de müslümanmış. Yani tevhid inancına bağlıymış. O iyi nesiller geçip gittikten sonra, Nuh Peygamberin zamanındaki insanların puta tapan kimseler haline gelmelerine ortam sağlayan bir takım olaylar vuku bulmuş.”⁴

Esasen bu, sonraki bütün peygamberlerin ümmetlerinde sözkonusu olagelmıştır. Nitekim “Hazreti Nuh (s.a.v.) gemiden indiği zaman yeryüzünde Allah (c)'a şirk koşan, bir başka varlığı mabud bilen tek şahıs yoktu.”⁵ Ne var ki Nuh'tan (s) sonra yine şeytan ve yandaşları boş durmamış, aynı süreci ancak belki değişik tasavvur ve yollarla tekrar ortaya koymuştur.

“Bu tasavvurlar ve benzerleri, şirk ve adetin dünyaya yayılmasına neden oldu. Ve sonraki nesiller, kendi atalarının düşünce ve akidelerine dikkat edip üzerinde düşünmediler. Bu yüzden tevhid fitratından çıkıp şirk çıkmazına düştüler ve saptılar.”⁶

Şeytan ise onları, Allah (c) ile kandırmak da dahil¹ çeşitli argümanlarla saptırmaya devam etmiştir. Oysa onlar atalarının şahsında bu meluna karşı ciddi bir sınavdan sonra apaçık uyarılmışlardı. Esasen tarih boyunca bu hep böyle olmuştur.

Buluğul-Ereb, 1/16; Al-i Ferrac, el-Özr, 47.

¹ Al-i Ferrac, el-Özr, 22.

² Hud 11/29; Neml 27/55; Ahkâf 46/23; A'raf 7/138; Kutup, Tevhid, 366.

³ Al-i Ferrac, el-Özr, 22 vd.

⁴ İbn Kesir, el-Bidaye, 1/144; Cevdet Paşa, Ahmet, Peygamberler ve Halifeler Tarihi (Kısas-ı Enbiya ve Tevarih-i Hulefa), (Sadeleştiren: Metin Muhsin Bozkurt), 1/8, 72; Kazancı, Lütfi, Peygamberler Tarihi, İstanbul, 1997, 1/92, 128, 129, 150, 151; Lings, Martin, İlk Kaynaklara Göre Hz. Muhammed'in Hayatı, (Trc. Nazife Şişman), İstanbul, 1991, 17; Şimşek, Tefsir Problemleri, 5, 112; Özbek, Abdullah, Kur'an'da Tevhid Eğitimi, Konya, 1996, 84.

⁵ Cevdet Paşa, Kısas-ı Enbiya, 1/8; Kazancı, Peygamberler Tarihi, 1/92, 128, 129, 150, 151.

⁶ Der Rah-ı Hak, Ehli Beyt Mektebine Göre İslam'da Usul-u Din, İstanbul, 63, 64.

"Peygamberlerin tebliğine kulak verenler ve hak yola girenler, aradan geçen uzun zaman sebebiyle hak ve hakikatten uzaklaşmışlardır."² Bunlar ya bunun farkında olmadan yahut bile bile uzaklaşırken de vardıkları noktada hakları olmadığı halde kendilerini tezkiye etmeye çalışmış ve mazeretlerini beyan etmişlerdir.

Mevdudi bu durumu şu şekilde yorumlar: "Siz doğru yola uymak istediğiniz halde benim sizi yanlış yola saptırdığımı söyleyemez ve bunu ispat edemezsiniz. Siz kendiniz bile bunun böyle olmadığını kabul edersiniz? Ben sizi hakka karşı batıla davet etmekten ve fazilet yerine rezalete yöneltmekten başka birşey yapmadım. Eğer iki yoldan birini seçme özgürlüğüne sahip olduğunuzda doğru yola uymak isteseydiniz benim sizi yanlış yola uymaya zorlayacak gücüm yoktu. Şimdi ben size yaptığım zavallı çağrının sorumluluğunu yükleniyorum. Fakat siz benim davetimi kabul etme sorumluluğunun yükünü üzerinizden atamazsınız. Çünkü bunu kendi arzunuzla yaptınız. O halde bütün sonuçlarına da katlanmalısınız?"³

Derken peşi sıra peygamberler gelmeye devam etmiştir. İbrahim, İshak, Yakub, Nuh, Davud, Süleyman, Eyyub, Yusuf, Musa, Harun, Zekeriyya, Yahya, İsa, İlyas, İsmail, El-Yesa', Yunus, Lut, Yakub, Eyyub, İdris, Zülkifl, Hud, Salih, Şuayb⁴ ve bunlardan başka daha niceleri (a)⁵ gelmiştir. Bunlar, karşılarında muhalefet eden, baş kaldıran, isyan eden, söz dinlemeyen, taklit ve körü körüne taassub gösteren, hatta peygamberlerini öldüren, böylece çeşitli günahlara dalan⁶ ve kendilerini doğru yolda sanan topluluklara yani kavimlerine aynı mesajı ileterek cahillerden olmamalarını bildirmiş ve yoksa akibetlerinin helak olacağını belirtmişlerdir.⁷ Her defasında kendilerine gelen elçiye bencillik, kıskançlık ve kendini beğenmişlik gibi çeşitli cehalet tezahürleriyle dinlememiş olan bu kavimler, muhtelif şekillerde helak edilmişlerdir.⁸

¹ Lokman 31/33; Fâtır 35/5; Hadid 57/14; Kocabaş, Bilginin Temelleri, 61.

² Kapar, Müşriklerle Mûnasebet, 99; Ateş, Cahiliye ve Ehl-i Kitab Örf ve Adetleri, 499; Mevdudi, İhya Hareketleri, 20, 30, 36, 37; Ünal, Resullerin Yolu, 27, 180; Alagaş, Mehmed, Kimlik Tercihi, İzmir, 1994, 28; Sırma, Mekke Toplumu, 1/105, 106.

³ Mevdudi, Tefhim, 2/515; Derveze, Mekke Dönemi, 2/166.

⁴ En'am 8/83-86; Nisa 4/163, 164; Enbiya 21/85; A'raf 7/65, 73, 85.

⁵ Nahl 16/36; Kasas 28/59; Mû'min 40/78; Hicr 15/4; Şuara 26/208.

⁶ Kılıç, Günah Kavramı, 174, 175; İzutsu, İman Kavramı, 50.

⁷ Krş. Draz, Kur'an'ın Anlaşılmasına Doğru, 74, 75, 94, 104.

⁸ En'am 8/6; Yunus 10/13; İsra 17/17; Meryem 19/74, 98; Taha 20/128; Kasas 28/43, 58; Secde 32/26; Yasin

Ya da gelen vahyi, zamanla tahrif ederek yeni bir peygamberin gelmesine sebep olmuşlardır.¹ Bu bağlamda bilindiği gibi tüm resuller şirke kaymış olan insan topluluklarını yeniden fitrat dinine çevirmek için gelmişlerdir.²

Son olarak, kendilerini İbrahim Peygamber'in kavminden ve onun dininden sayan Arap insanının³ şahsında bütün insanlığa Muhammed (s) gelmiştir. O gelmeden önce insanlık yine cehalete boğulmuş ve her tarafi cahiller istila etmişti.

İbrahim (s)'a da suhuf verilmiş ve ona tabi olmuş bir ümmet olarak Arab insanı, zayi olup bir kalıntısı bile kalmamış⁴ olan bu suhupların mesajını, çeşitli sebeplerden ötürü bu durumun farkında olmayan sonradan gelen nesiller olarak, şu veya bu şekilde,⁵ şu veya bu kişi öncülüğüyle tebdil ve tahrif etmiştir.⁶ Bunlar işin özünü de

36/31; Sad 38/3; Zuhuruf 43/8; Ahkâf 46/27; Kâf 50/36; A'raf 7/4; Hac 22/45; Kehf 18/59.

¹ Kesler, M. Fatih, Kur'an-ı Kerim'de Yahudiler ve Hristiyanlar, Ankara, 1995, xı, 2, 13, 50, 73.

² Ünal, Resullerin Yolu, 14.

³ 'Cahiliye devri Arapları, kendilerini Hz. İbrahim ile Hz. İsmail'in evlatları sayıyor ve bu iki peygambere tam olarak bağlı olduklarını sanıyorlardı. Dini inanç ve düşüncelerinin bozulmasına rağmen dinlerinin üstün ve Allah katında makbul din olduğunu düşünürlerdi.' Mevdudi, Tevhid Mücadelesi, 2/22, 23, 29, 30, 136, 139, 218 vd., 273, 274, 352, 359; ayrıca bkz. İbn Kuteybe, Hadis Müdafası, 152, 155, 156; el-Ezraki, Mekke Tarihi, 104; Razi, Tefsir, 7/184, 3/442, 480, 9/503, 504, 10/206; Dihlevi, Hüccetullah, 1/457 vd.; Derveze, Asru'n-Nebi, 1/46, 388, 392; a. mlf., Mekke Dönemi, 2/33, 36, 209; a. mlf., Medine Dönemi, 3/105, 106; Meraği, Tefsir, 27/65; Çağatay, Cahiliye Çağı, 90, 92, 104; Ortakaya, Hicaz Bölgesi Arapları, 70 vd.; Köksal, Mekke Devri, 135; Mevdudi, Tefhim, 3/539, 4/35, 7/240; Kutup, Fi Zilal, 1/467 vd., 4/475, 5/69, 142, 6/443, 508, 509, 512, 16/407; Hicazi, M. Mahmud, Furkan Tefsiri, (Trc. Mehmet Keskin), İstanbul, 2/404, 480, 3/390; İzutsu, Allah ve İnsan, 9, 93 (dipnot-107); el-Elmai, Zahir b. Awad, Kur'an'da Tartışma Metodları, (Trc. Ercan Elbinsoy), İstanbul, 1984, 468; Özütoprak, Dini Doğru Anlamak, 31, 61; Alptekin, Mehmet, Sorularla Tevhid ve Akaid, İstanbul, 147; İslamoğlu, İman, 30, 142; Macit, Müşrik Toplum, 84; Kubat, Tevhid, 103; Ateş, Cahiliye ve Ehl-i Kitab Örf ve Adetleri, 40, 41, 51, 63, 359; Sağiroğlu, Ekrem, Kur'an'da İnsan ve Toplum, İstanbul, 1993, 144; Yıldırım, Uluhiyyet, 3, 92; Ünal, Resullerin Yolu, 11; İslamoğlu, Beşir, Kulluk Bilinci, İstanbul, 1998, 19, 20; Al-i Ferrac, el-Özr, 282; Vatandaş, Kur'an, 161; a. mlf., Tevhid, 19; a. mlf., Esenlik Yurdu, 81 vd.

⁴ Necm 53/37; A'lâ 87/19; "...Şeriatları herkesçe ve bilhassa Araplar indinde meşhur olduğundan..." Vehbi, Mehmed, Hulasatü'l-Beyan fi Tefsiri'l Kur'an, İstanbul, 1967, 15/6428; "...O muhitte intişar etmiş bulunmakta idi..." Bilmen, Ömer Nasuhi, Kur'an'ı Kerim'in Türkçe Meali Alisi ve Tefsiri, İstanbul, 1965, 7/3536; ayrıca bkz. Alusi, Ruhü'l-Meani, cüz: 30 16/198, 199; Yazır, Elmalılı M. Hamdi, Hak Dini Kur'an Dili, İstanbul, 8/404, 405; Derveze, M. İzzet, et-Tefsirü'l-hadis, (Trc. Vahdettin İnce ve Arkadaşları), İstanbul, 1997, 1/137-139; Kutup, Tevhid, 224.

⁵ Kutup, Tevhid, 283, 284; a. mlf., La İlahe İllellah, 206, 207.

⁶ Alusi, Buluğu'l-Ereb, 2/194, 200, 201.

unutunca artık başlarına bir kısım çıkarıcı ve zorba insanlar baş olmaya başladı. Derken Nuh (a) döneminde mevcut bulunan tanrılar türünden tanrılar kendilerinde de oluşmaya başladı. Ve böylece bunlar da geçmiş kavimlerin başından geçen sünnetullahı düçar oluverdiler. Nitekim risalete yakın bir döneme dair gelen rivayetlerde Resulullah (s) dahil¹ kimi zatlar şirkten arınmış ve cahili adet ve geleneklere bulaşmamış olarak O'nun (a) dinine yönelmek istedikleri halde bunu herhangi bir şekilde öğrenme imkanına sahip olamadıklarından dolayı şaşırıp kalmışlardır.² Bunlar, Mekke insanının İbrahim Peygamber'in dinine bağlılığından bahsedildiğinde doğrudan kastedilmeyen ayrı bir grup olarak hanifler ismiyle bilinmektedir.³

Esasen Mekke insanının İbrahim'in (a) dinine bağlılığından bahsedilirken burada genel olarak toplumun bütününün sahip olduğu değerlerden bahsedildiği açıktır. Yoksa bir takım özellikleriyle sivrilmiş mahdut sayıda fert, koca bir toplumu temsil edemez. İşin özünde Araplar, bilindiğinin aksine bugünkü gibi dindar bir toplumdur. Onlar atalarından gördükleri yerleşik kurallara olan bağlılıklarından dolayı kendi açılarından haklı olarak yeni gelmiş olan dine karşı sergiledikleri tavırlarından dolayı zorbalık etmişlerdir.⁴ Keza yine bunu sapıtmamak(!) adına yapmaya çalıştıklarını da bilmekteyiz. Çünkü onların yeni dine ve müntesiplerine dair kullandıkları argümanlarda buna benzer ifadeler görmekteyiz. Nitekim onların bir kısmının Kabe'yi çıplak olarak tavaf ettiklerine dair gelen rivayetlerde bu durumu yine bizzat faili olan o kimselerin helal kabul etmediğini anlamaktayız.⁵ Ne varki uzun süreç içerisinde biraz da Mekke aristokratlarının taktikleri ile ihdas edilen dini içerikli ahmesilik kurumunun bir gereği olarak böyle davranıyorlardı. Aynı şekilde miras konusunda yapmakta oldukları ile beliyye, nesie, saibe, ham, vasile vs.⁶ hakkındaki inançları hep dini içerikli

¹ Derveze, Mekke Dönemi, 2/34, 36, 39, 54; Vatandaş, Esenlik Yurdu, 10, 11, 196.

² Duhâ 93/7; İbn Habîb, el-Muhabber, 171; Draz, Kur'an'ın Anlaşılmasına Doğru, 154, 155; Ünal, Resullerin Yolu, 75, 79, 82; krş. Yüksel, Sadreddin, İctihad Taklid Telfik, 1975, 45, 46, 48.

³ Bkz. Vatandaş, Esenlik Yurdu, 77, 89.

⁴ Vatandaş, Esenlik Yurdu, 89, 195.

⁵ İbn Habîb, el-Muhammak, 129, 226, 227; Ortakaya, Hicaz Bölgesi Arapları, 106.

⁶ İbn Habîb, el-Muhabber, 156-157; a. mlf., el-Munammak, 228, 273, 329; Ortakaya, Hicaz Bölgesi Arapları, 42, 50, 82, 83, 99, 104 vd.; Ateş, Cahiliye ve Ehl-i Kitab Örf ve Adetleri, 85, 135 vd., 212 vd., 234 vd., 308, 329 vd., 379 vd., 468 vd.

şeylerdi. Evet bu durumlar bir tahrifin neticesi idi. Ancak sonuçta bunlar din adına yapılmaktaydı. Bu anlamda Alusi (v.1270/1853), onların Amr b. Luhay dönemine kadar tevhid üzere olduklarını anlatırken bu arada onların inançları bağlamında sıraladığı şeylerin, bizim bugün İslâm olarak bildiğimizden öte şeyler olmadığı görülmektedir.¹ Hatta Araplar fil hadisesinden sonra bile bir süre için tevhid üzere kaim olmuşlardır.² Bütün bunlar onların üzerinde bulunduğu halin göstergeleridir. Bununla beraber onlar, üzerinde bulundukları bu her iki halih de İbrahim'in (a) olduğunu iddia ediyorlardı.

Nitekim bu hanifler o toplumun içinde sivrilmiş kimseler idi. Sözgelimi bunlardan biri olarak Zeyd b. Amr b. Nufeyl onların mensubiyet iddiasına karşın³ "Ey Kureyş toplulukları! Allah'a yemin ediyorum ki, benden başka sizlerden hiç kimse İbrahim Dini üzere değildir!"⁴ Oysa Mekkeliler kendilerinin şirk koştugu iddiasına şiddetle karşı çıkmaktaydılar.⁵ Yine "Zeyd b. Amr, Ka'be önüne gidip secde ediyor ve Allah'a şöyle dua ediyordu: Allah'ım, ben sana nasıl ibadet edileceğini bilmiyorum. Senin hoşuna ne şekildeki ibadetin gideceğini bilsem, öyle ibadet ederdim. Fakat bunu bilemediğim için başımı önüne koyup, secde ediyorum."⁶ demekteydi.

Esasen belki de bunlara müşrik ve yine müşrik olduğu halde Yahudi ve Hıristiyanlara ise 'Ehli Kitap' denilmesinin altındaki başlıca sebep de budur. Bunlar, intisap iddiasında oldukları peygamberden kendilerine ulaşan yazılı bir bilgiye sahip değillerdi. Ötekiler ise tahrif edilmiş de olsa kitap sahibi kişilerdi. İşte bu nedenle bunlara konumları aynı kalmakla beraber bir kısım hususlarda değişik davranılmıştır.⁷

¹ Alusi, Buluğu'l-Ereb, 194 vd.

² Mevdudi, Tefhim, 7/240; Ortakaya, Hicaz Bölgesi Arapları, 56, 93; Vatandaş, Esenlik Yurdu, 83; Özütoprak, Dini Doğru Anlamak, 35.

³ Meraği, Tefsir, 27/65; İbn Habib, el-Munammak, 154.

⁴ Buhari, Fedail, 54; İbn Habib, el-Muhabber, 171, 172; a. mlf., el-Munammak, 152 vd.; Mevdudi, Tevhid Mücadelesi, 2/220; Ateş, Cahiliye ve Ehl-i Kitap Örf ve Adetleri, 57; Çağatay, Cahiliye Çağı, 149; Ortakaya, Hicaz Bölgesi Arapları, 113

⁵ Vatandaş, Esenlik Yurdu, 89, 96, 98.

⁶ Hamidullah, İslâm Müesseseleri, 39; ayrıca bkz. İbn Kelbi, el-Asnam, 33; İbn Habib, el-Muhabber, 171; a. mlf., el-Munammak, 153; Çelik, Halk İnançları, 5/329; Ortakaya, Hicaz Bölgesi Arapları, 114.

⁷ Yıldırım, Uluhiyyet, 357; Ayrıca bkz. Derveze, et-Tefsir, 7/39 vd.

Onlar "takip etmekte oldukları Tevhid dinini unuttular.¹ İbrahim (A.S.) ile İsmail (A.S.)'ın üzerinde bulundukları Tevhid dinini bozup değiştirdiler, putlara taparak kendilerinden önceki ümmetlerin düştükleri sapıklık bataklığına onlar da düştüler."² Bu unutmalarının kendileri için bir mazeret olduğu elbette düşünülemez. Çünkü Kur'an'ın durumu değerlendirmesi ortadadır. Bundan öte Kur'an, akletmenin, fıkhetmenin, bilmenin ve de aldatılmamanın gereğine işaret etmesi bir yana³ onların bilmeden (bilgisizce) şirk koştuklarını belirtmekte ve fakat bundan yana kendilerini mazur görmemektedir. Esasen geçmiş kavimlerin tümü de kendilerine gelen mesajı ya bilerek ve farkında olarak veya çeşitli sebeplerden dolayı unutmak suretiyle terk etmişlerdir.⁴ Bu ise sünnetullah çerçevesinde yeni bir elçinin gelmesini gerektirmiştir. Diğer bir açıdan Kur'an, peygamberleri müzekkir/hatırlatan diye nitelemektedir. Önceki gelmiş olan resul ve risaleti unutmuş olan kimselere, bunları hatırlatması amacıyla gelen peygamber yeniden tebliğde bulunmuş ve ancak onları mazur görmemiştir.⁵

"Resullerin yeniden dirilttikleri ve yeni baştan tebliğ ettikleri Tevhid Dini genellikle, hatta her zaman izleyicilerinin veya izleyicisi görünenlerin aralarındaki 'bağy' nedeniyle değiştirilmiş, Şirk'e bulaştırılmış ve sonunda yerini tümüyle şirk'e devretmiştir. Bu bakımdan, her defasında tümüyle insanlara tebliğ edildiği halde, zamanla unutulduğundan veya değiştirildiğinden dolayı her gelen resul onu yeniden bir önceki resulün izinden giderek tebliğ etmiştir. Son nebi Hz. Muhammed'e emredilen

¹ Bkz. el-Ezraki, Mekke Tarihi, 108; Dihlevi, Hüccetullah, 1/449, 450, 457; Ateş, Cahiliye ve Ehl-i Kitab Örf ve Adetleri, 51, 64; krş. Eliaçık, İhsan, İtikad Üzerine, İstanbul, 1992, 50, 63, 64; Çağatay, Cahiliye Çağı, 91, 92.

² el-Ezraki, Mekke Tarihi, 104; krş. Dihlevi, Hüccetullah, 1/447-449, 458; Alusi, Buluğu'l-Ereb, 2/195, 200; Kutup, Yoldaki İşaretler, 30; Çağatay, Cahiliye Çağı, 92; Sırma, Mekke Toplumu, 1/109 vd.; Ateş, Dinler ve Gelenekler, 2/225 vd.; Çelik, Halk İnançları, 5/331.

³ En'am 6/95, 103; Kutup, Tevhid, 74, 358, 359, 376; krş. Atalar, Mehmed Kürşad, Düşüncede Devrim, Ankara, 1996, 60, 61 vd.; İslamoğlu, Kulluk, 62.

⁴ Krş. Yıldırım, Uluhiyyet, 341, 350, 352, 369, 370, 372.

⁵ Krş. Ebu Hanife, Beş Eser, (Trc. Mustafa Öz), İstanbul, 1981, 12; Özütoprak, Dini Doğru Anlamak, 9; Mevdudi, Tevhid Mücadelesi, 1/28, 272; el-Mısri, M. Abdülhadi, Ehl-i Sünnet Cemaatinin İtikadi Özellikleri, (Trc. Muhammed Emin Akın), İstanbul, 1994, 32.

temelde Hz. İbrahim'in dini üzere olmasıdır, yani Hz. Muhammed Hz. İbrahim'in dininin dirilticisi ve yeni baştan tebliğcisidir."¹

Bu anlamda Peygamber (s) onları dosdoğru dine davet etmiş ve onlardan her tür cahilliği terk etmelerini istemiştir. Onlar ise işin başından itibaren, atalarından miras almış olmayı yeterli görmek gibi bir garabetten ötürü kendilerini nispet ettikleri dine bağlılıklarını ifade ederek bu yeni mesaja sırt çevirmişlerdir. Gösterdikleri bu tepki² ve mukavemet neticesi Mekke'deki zorlu yılların peşinden Allah'ın izniyle hicret edilmiş ve akabinde Medine'de güçlü bir birlik teşekkül ettirilmiştir. Bilahere müşrikler yenilmiş ve örnek Kur'an neslinin oluşturduğu bu teşekkül hüküm sürmeye başlamıştır.

Derken cehalet bu kez yine dişlerini göstermiş ve yer yer cahiller belirmeye başlamıştır. Bu da zamanla beraberinde vahyin kültüre³ (örf-adet) dönüşmesini ve haliyle ona müntesip durumdaki insanların eskiler gibi dinin halavetini tadamama durumunu doğurmuştur.

Cehalet tarihi çerçevesinde kayda değer hususlardan biri de müslümanların mekan ve ırk farkı gözetmeksizin din kardeşlerinin sıkıntısına koşmak ve pek tabii olarak düşmanlarına destek çıkmamak olmalı iken, ne acıdır ki tarihte kimi zaman fertler ve kimi zaman da toplumlar tarafından bunun kayda değer bir şekilde ihmal edildiği ve hatta ihlal edildiği görülmüştür.⁴

¹ Ünal, Resullerin Yolu, 101, 230.

² Bkz. İbn İshak, Siyer, 171, 204, 209, 210, 257, 266, 270, 291; İbn Hişam, Siret, 1/117, 351, 352, 354, 384, 389, 392, 397, 447; İbn Kesir, el-Bidaye, 3/42, 48, 62, 64, 68, 70, 75, 86, 91, 207; İbn Esir, el-Kamil, 1/58, 59, 62, 63, 2/64, 65, 67; İbn Teymiye, Ahmed, Külliyyat, (Trc. Sait Şimşek ve Arkadaşları), İstanbul, 1986, 1/220; Köksal, Mekke Devri, 4/43, 57, 61, 63, 68, 71, 126, 213, 225, 5/17, 58, 59; Mevdudi, Tevhid Mücadelesi, 3/178, 203, 207, 298, 299; Cevdet Paşa, Kısas-ı Enbiya, 1/72; Hamidullah, İslam Peygamberi, 1/124; Hasan, İslam Tarihi, 1/111, 112, 121; Ülkü, Hayati, İslam Tarihi, İstanbul, 1979, 78-80; Lings, Hz. Muhammed'in Hayatı, 98, 112; Kutup, Yoldaki İşaretler, 104, 105; Kardavi, Yusuf, Sünneti Anlamada Yöntem, (Trc. Bünyamin Erul), Kayseri, 1993, 208; Vatandaş, Tevhid, 12 vd.; Nedvi, Şah Muinuddin Ahmed-Ansari, Said Sahib, Büyük İslâm Tarihi Asrı Saadet-Peygamberimiz ve Ashabı, (Trc. Ali Genceli), İstanbul, 1985, 1/28; Şakir, Mahmud, Hz. Ademden Bugüne İslâm Tarihi, (Trc. Ferit Aydın), İstanbul, 1993, 1/254, 265, 283, 290.

³ Bu isimde ve konuda bir çalışması için bkz. Vatandaş, Celalettin, Vahiyden Kültüre, İstanbul, 1991.

⁴ İslamoğlu, Mustafa, İslami Hareket Anadolu II, İstanbul, 1991, 45, 160, 174; Bayram, Mikail, "Anadolu Selçukluları Zamanında Ahi Teşkilatının Kuruluşu ve Gelişmesi", Kelime Dergisi 3, Konya, 8/1986, 46 vd.;

Bir başka açıdan sahabe ve tabiin çeşitli ve ama haklı sebeplerden dolayı muhtelif fıkhi fetvalar vermişti.¹ Böyle iken H. IV. asra kadar insanlar belli bir mezhebi taklit etmek üzerinde hemfikir değildi. Ne var ki tarihi süreç içerisinde birçok nedenden ötürü insanlar, bir cehalet tezahürü olarak zamanla taklide yöneldi.² Bu arada içtihat yasaklandı,³ hatta bununla suçlananlar oldu⁴ ve ihtilaf içersinde boğulmuş mezheplere bağlanır olundu.⁵ Derken tevarüs edilen sözkonusu bu dinden yana kaygılar ve endişeler de yitirildi. Taklit her tarafı sardığı gibi itikatta dahi insanlar, adına mezhep denilen kamplara bölünüyordu.⁶ Oysa, bunun yanında mukallidin imanı çoğukez

a. mlf., "Ahi Evren-Mevlana İhtilafının Mahiyeti ve Boyutları", Kelime Dergisi 4, Konya, 9/1986, 27, 28; Ebu Zehra, Muhammed, İmam İbni Teymiye, (Trc. Nusreddin Bolelli ve Arkadaşları), İstanbul, 1988, 9, 129, 130, 132, 135, 136, 198; Atalar, Düşüncede Devrim, 46, 67; Kutup, La İlahe İllellah, 204.

¹ Bunun sebepleri için bkz. Dehlevi, el-İnsaf, 51 vd., 68 vd., 87.

² Mevdudi, Ebu'l-Ala, İtikadi, İktisadi, Sosyal, Siyasal, ve Fıkhi Meselelere Fetvalar, (Trc. M. Osmanoglu -A. H. Chohan), İstanbul, 1990, 2/11, 13; Şimşek, Tefsir Problemleri, 38, 39, 147, 148, 156; Eker, Hasan, Dua Bilinci, İstanbul, 1996, 62; taklide dair değerlendirmeler için bkz. el-Gazali, Muhammed Ebu Hamid, İhyau Ulumi'd-Din, Beyrut, 1993, 1/57, 58; Sadık Hasan Han, el-İklid li Edilleti'l-İctihad ve't-Taklid Risalesi, (Trc. Şükrü Özen), İstanbul, 1992, 289, 290, 311; Dehlevi, Şah Veliyyullah-Nablusi-Süyuti- Şeyh Davut- Sadık Hasan Han, Mezheplerin Doğuşu ve İctihad Tartışması, (Trc. Şükrü Özen), İstanbul, 1992, 19, 31, 91, 92, 108; İzutsu, İman Kavramı, 149, 150, 155, 156; Özler, 73 Fırka Kavramı, 101; Candan, Abdülcelil, İslâm Tarihinde Mezhep Çatışmaları ve Taklit, İstanbul, 1998, 13, 90, 115; Ebu Zehra, İbni Teymiye, 154; Ayrıca bkz. İbn Hazm, Usul-i Din, 79-84; Şankiti, Muhammed el-Emin bin Muhammed el-Muhtar el-Cekeni, Edvau'l-Beyan fi İydhah'l-Kur'ani bi'l-Kur'an, Beyrut, 7/488, 509, 531.

³ Candan, Mezhep Çatışmaları, 36; İctihada dair bkz. Said, Bilginin Gücü, 32, 33.

⁴ Bkz. Kasımi, Cemaleddin, Tefsir İlminin Temel Meseleleri, (Trc. Sezai Özel), İstanbul, 1990, 2; Kevserani, Vecih, Osmanlı ve Safevilerde Din-Devlet İlişkisi, (Trc. Muhlis Canyürek), İstanbul, 1992, 99, 101, 102, 130.

⁵ Dihlevi, Hüccetullah, 1/555 vd., 569 vd.; el-Kaysi, Mervan İbrahim, Mealimu'l-Huda ila Fehmi'l-İslam, İstanbul, 1992, 159, 160; krş. Dünya, Süleyman, İmam Gazali ve İman-Küfür Sınırı (Faysalu't-Tefrika beyn'el-İslam ve'z-Zendeka), (Trc. A. Turan Arslan), İstanbul, 1992, 125, 148, 149, 150; İbn Hazm, Usul-i Din, 80; Dehlevi, el-İnsaf, 75, 77, 78, 87, 93 vd.; Mevdudi, İhya Hareketleri, 93, 95; el-Masumi en-Necdi el-Mekki, Muhammed Sultan, Heli'l-Müslimu Mulzemun bi't-Tiba'ıl-Mezhebi'l-Muayyen min'el-Mezahibi'l-Erbaa, Arabistan, 1979, 7, 12, 18, 22, 52; Ebu Zehra, İbni Teymiye, 124, 187; Vatandaş, Vahiyden Kültüre, 285 vd.; Çelik, Celalettin, Kur'an'da Toplumsal Değişim, İstanbul, 1996, 143; Bulaç, Ali, İslam Dünyasında Toplumsal Değişim, İstanbul, 1993, 19, 74; a. mlf., İslam Dünyasında Düşünce Sorunları, İstanbul, 1983, 45, 50; Şimşek, Tefsir Problemleri, 55, 56.

⁶ Bkz. Sadık Hasan Han, el-İklid, 281; el-Bani, Muhammed Nasuriddin, Hadislerle Peygamberimizin Namaz Kılma Şekli, (Trc. Selman Başaran- Y. Vehbi Yavuz), Bursa, 1993, 19 vd.; Kevserani, Din-Devlet İlişkisi, 9; Arslantaş, Süleyman, İzler Said Hoca'nın Anısına, Ankara, 1994, 45 vd.; Çobanoğlu, Engeller, 130;

herhangi bir delile dayanmadığı ve bu nedenle şüpheden arı olmadığı gerekçesiyle¹ ulema geçmişte taklidi imanın mümkün olup olmadığını da şiddetle tartışmıştı.² Ki bu bilginin elde edilebilmesi için, insanın aktif olması ve içinde kendisinin de bir parçası olarak bulunduğu alemi incelemesi ve düşünmesi gerektiği için gayet doğaldı da.³

Keza mezhep imamı olarak bilinen o değerli zatlar insanları, kendilerini taklitten mennettikleri halde⁴ cahiller bir adım daha ileri giderek mezhep çekişmelerine bile daldılar.⁵ Üstelik her biri kendisinin doğru yol üzere olduğu iddiasına sarılmakta ve hem de hakkı kişilerle tanıdıkları ve kendi bağlandığı kişinin üstün olduğu yönünü dahi bilmeden.⁶ Bu arada genelde, mezheplerin kendilerine nispet edildiği ve ancak durumdan habersiz imamların⁷ pratik ve tavsiyelerine muhalefetle⁸ statükoya adapte

İslamoğlu, Mustafa, Söyleşiler, İstanbul, 1993, 80, 81; Mengüşoğlu, Metin Önal, Ağabeyime Mektuplar, İstanbul, 1995, 86, 87; Vatandaş, Tevhid, 192; a. mlf., Kur'an, 54, 55; Şimşek, Tefsir Problemleri, 185, 186; Kardavi, Sünnet, 150 vd.; Kutup, Fi Zilal, 1/240, 3/266, 267; el-Kaysi, Mealimu'l-Huda, 9, 28, 29, 33, 53 vd., 127, 128, 162; ayrıca krş. ez-Zeyn, Semi Atıf, İlmü Usulî'l-Fıkhu'l-Müeyssere, 203; Şeyh Davut, Eşeddu'l-Cihad Risalesi, Mezheplerin Doğuşu ve İctihad Tartışması, (Trc. Şükrü Özen), İstanbul, 1992, 213, 220, 227, 244, 252; el-Buti, M. Said Ramazan, İslâm Dinini Tehdid Eden En Korkunç Fitne Mezhepsizlik, (Trc. Durmuş Ali Kayapınar), Konya, 1976, 161 (dipnot), 251.

¹ İbn Hazm, Usul-i Din, 24; Özcan, Bilgi Problemi, 39, 138, 139.

² el-Ferra el-Bağdadi el-Hanbeli, Kadı Ebu Yala Muhammed b. Hüseyin, el-Udde fi Usulî'l-Fıkıh, Riyad, 1993, 4/1216, 1217; ez-Zeyn, el-Fıkhu'l-Müeyssere, 201, 202; Özcan, Bilgi Problemi, 33, 77, 131-135, 137-139; Candan, Mezhep Çatışmaları, 40, 44, 45, 48, 55, 93, 94, 96, 98, 99, 102, 104, 105, 110, 111; Matlubi, Abdulhamid Mahmud, Usulu'l-Fıkhu'l-İslami, Kahire, 1992, 582 vd.; Yüksel, İctihad, 16; el-Buti, Mezhepsizlik, 161 (dipnot 32).

³ Özcan, Bilgi Problemi, 51, 132, 134, 135, 137; Candan, Mezhep Çatışmaları, 127.

⁴ İbn Kayyım, el-Cevziyye, Şemsuddin Ebu Abdullah Muhammed b. Ebubekir, İ'lamu'l-Muvakkîn an Rabbi'l-Alemin, Beyrut, 1991, 2/139, 140, 183; Dihlevi, Hüccetullah, 1/569, 570; krş. Şeyh Davut, Eşeddu'l-Cihad, 241-243; Ebu Zehra, İbni Teymiye, 208; Şankiti, Edvau'l-Beyan, 7/539 vd.; Candan, Mezhep Çatışmaları, 61, 62, 86, 142, 149, 165, 166; el-Masumi, Heli'l-Müslimu Mulzemun, 24, 25; el-Buti, Mezhepsizlik, 189, 190.

⁵ el-Gazali, İhya, 1/57, 58; Dünya, Faysalu't-Tefrika, 152; Dehlevi, el-İnsaf, 87-89, 108; Nablusi, Abdülğani, Hulasatu't-Tahkik Risalesi, (Trc. Şükrü Özen), İstanbul, 1992, 136, 138; Şeyh Davut, Eşeddu'l-Cihad, 213; Mevdudi, İhya Hareketleri, 68, 78; İzutsu, İman Kavramı, 37, 38; Ebu Zehra, İbni Teymiye, 136, 153; Candan, Mezhep Çatışmaları, 81, 116, 195-202; İslamoğlu, İman, 43 vd., 80 vd.

⁶ Krş. Dünya, Faysalu't-Tefrika, 125, 149; Sadık Hasan Han, el-İklid, 288; Ebu Zehra, İbni Teymiye, 207; Kutup, Kavramlar, 134; Özler, 73 Fırka Kavramı, 92, 93; Candan, Mezhep Çatışmaları, 184; Said, Bilginin Gücü, 71.

⁷ Krş. Candan, Mezhep Çatışmaları, 60, 117.

⁸ İbn Kayyım, İ'lamu'l-Muvakkîn, 2/159, 160.

olan yahut mezheplerin temsilcilerinin¹ yönetime yaslanarak çeşitli yetkilere sahip olması ve diğerlerinin ya buna yanaşmaması veya türlü sebeplerle yetkisiz bırakılması ve bunun yanında sadece bunların tedvin edilmiş olması gibi sebeplerle mahdut sayıda mezhep şöhret oldu.² Oysa her şeyden öte bu alimlerin de masum olmadığı ve çeşitli sebeplerle bunların da ulaşamadığı, unutmış oldukları veya anlayamamış olmaları³ gibi nedenlerden ötürü sağlıklı bir şekilde değerlendiremedikleri hadislerin varlığı dahi bilinmektedir.⁴

Din ve hayatı insanların yorumlarından değil de naslardan öğrenme gayretine ve bu uğraştaki zatlara gösterilen tepki, baskı ve sindirme zamanla o dereceye vardı ki içtihat yaptığı gerekçesiyle takibata uğrayan alimler oldu. Mamafih bu gayrete gerçek anlamda mani olunabilmesi için din adına dine karşı fetvalar verilmekten de geri kalınmadı. Bu anlamda Celaleyn'in meşhur şarihi Savi (v.1241/1825), sıraladığımız maddelere benzer sebeplerden ötürü meşhur olmaktan ibaret malum dört mezhebe taklidi sağlamak gayesiyle Kur'an ve sünnetten istifadenin⁵ kişiyi küfre götürmesinden bahsetti.⁶ Oysa Allah (c) kitabını insanlar değişik ferdi anlayışlar haricinde aynı yaklaşıma sahip olsunlar ve bölünüp parçalanmasınlar diye göndermiş idi. Öte taraftan müslümanın bir şekilde haberdar olduğu bir meselenin delilini araştırması da dinin gereğidir. Bunun o değerli zatlara saygısızlıkla bir ilgisi olamaz.⁷

Ne yazık ki insanlar, kendi hür iradeleriyle⁸ kendisine karşı uyarıldıkları her tür şeytanlara karşı uyanık davranmamış, dahası onların izinden hem de umursamaz bir

¹ İmamlar farklı düşündüğü yahut bahsetmediği halde sonradan gelen kişilerin kitaplarında mevcut ilginç fetvalar için bkz. Candan, Mezhep Çatışmaları, 123, 124, 132.

² Pezdevi, Ebu Yusr Muhammed, Ehl-i Sünnet Akaidi, (Trc. Şerafettin Gölcük), İstanbul, 1980, 274, 275; Candan, Mezhep Çatışmaları, 35, 36, 137, 144, 145; krş. İslamoğlu, İman, 86, 99.

³ Candan, Mezhep Çatışmaları, 169, 173, 174.

⁴ Şankıti, Edvau'l-Beyan, 7/533 vd.; Candan, Mezhep Çatışmaları, 175 vd.; el-Buti, Mezhepsizlik, 190.

⁵ Bkz. Çağlayan, Mehmed, Mezheplerin Birleştirilmesi ve İctihad Meselesi, İstanbul, 1982, 22, 216.

⁶ es-Savi el-Maliki, Ahmed, Haşiyetu'l-Allame es-Savi ala Tefsiri'l-Celaleyn, Mısır, 1956, 3/10; Ayrıca bkz. Şankıti, Edvau'l-Beyan, 7/434, 437 vd., 513; Candan, Mezhep Çatışmaları, 69, 125, 136; krş. Mevdudi, Fetvalar, 2/12; Elmalılı, Hak Dini, 1/463, 464; İslamoğlu, Beşir, İslami Hareketin Tarihi Seyri, İstanbul, 1993, 184; el-Buti, Mezhepsizlik, 100, 106, 171, 176.

⁷ Bkz. Candan, Mezhep Çatışmaları, 134; Said, Bilginin Gücü, 37, 38.

⁸ Bakara 2/256; Kehf 18/29; Yunus 10/99; Müzzemmil 73/19; Özsoy, Ömer, Sünnetullah, Ankara, 1994, 117, 133, 152, 154, 176, 177, 182; Çelik, Toplumsal Değişim, 68, 69, 71, 73-75, 83, 91, 93; Okumuş, Ejder,

tavırla gitmiştir. Oysa Kur'an onlara hidayet yollarını göstermek ve üzerinde düşünmek¹ için nazil olmuş idi. Böyle iken insanoğlu en doğru olana sevk eden² ayrıca açık ve anlaşılır bir kitap olduğunu ifade eden,³ herkesin kendi gücü nispetinde istifade edebileceği⁴ ve de kendisinden sorumlu olunan⁵ bu Kur'an'a, onu anlama ve düşünme farizalarını⁶ terk ederek sırt çevirmiştir.⁷ Böylece koyu karanlıklarda yuvarlanırmış olmuştur.

İşin özünde bu durum, Ömer'in (r): "Şüphesiz İslâm'da cahiliyeyi bilmeyenler türeyince İslâm'ın gömleği ilik ilik sökülecektir."⁸ ifadesinin toplumsal bir yansımasıdır.

Cehalet tarihi çerçevesinde rahatlıkla gözlemlenebilen en önemli husus kitlelerin kendilerine gelen vahye (Kur'an) ya ilgisiz kalmaları ya da onu şahsında pratize eden

Kur'an'da Toplumsal Çöküş, İstanbul, 1995, 83, 92, 111, 195, 196; Aktaş, Erhan, Hangi İslam, Ankara, 1996, 12, 41, 157, 200, 201; Mengüşoğlu, Metin Önal, Düşünmek Farzdır, İstanbul, 1995, 55, 65, 98, 102, 104, 108, 109, 178; a. mlf., Mektuplar, 83; Cündioğlu, Dücane, Kur'an'ı Anlama'nın Anlamı, İstanbul, 1995, 58; Arslantaş, İzler, 1, 2, 27, 99; Vatandaş, Kur'an, 59; Şimşek, Tefsir Problemleri, 49, 134; a. mlf., Kur'an Kıssaları, 181, 216, 219; Yıldız, Abdullah-Özdemir, Şemseddin, Kur'an'ı Anlamak Farzdır, İstanbul, 1997, 18, 178, 179; Kutup, Yoldaki İşaretler, 73; Alagaş, Mehmed, Kur'an'a Yönelirken, İzmir, 1992, 81, 88, 90; Behiy, Kur'ani Kavramlar, 108, 109, 159; Zeynep, Aysel, Yaşayan Cahiliye, İstanbul, 1987, 23; Mevdudi, İhya Hareketleri, 28, 29; a. mlf., Kur'an'da Firavun, (Trc. Ömer Turan), İstanbul, 1993, 41, 42, 45, 61, 71, 77, 137, 175, 188, 218, 226, 243; Çelik, Mustafa, İlahlar Rejiminin Anatomisi, İstanbul, 1994, 147; Çobanoğlu, Engeller, 55, 164, 165, 167; Kılıç, Günah Kavramı, 51, 90, 91, 93, 224, 226, 232, 235, 237, 270; Macit, Müşrik Toplum, 76, 77; Karagöz, a. g. mak., 37, 52; Elmalılı, Hak Dini, 2/136 vd.; Kutup, Tevhid, 424; Sağıroğlu, İnsan ve Toplum, 141; İzutsu, İman Kavramı, 170.

¹ Nisa 4/82; Sad 38/29; Muhammed 47/24; Mengüşoğlu, Düşünmek, 171, 166; Yıldız-Özdemir, Kur'an'ı Anlamak, 145, 146.

² İsra 17/9, 82; Hadid 57/9.

³ Furkan 25/27, 30; Şankı, Edvau'l-Beyan, 7/435 vd.; Mengüşoğlu, Düşünmek, 41; Aktaş, Hangi İslam, 68 vd. 84; Yıldız-Özdemir, Kur'an'ı Anlamak, 17, 73, 88, 173; Duman, M. Zeki, Nüzulünden Günümtüze Kur'an ve Müslümanlar, Ankara, 1996, 253; Candan, Mezhep Çatışmaları, 119, 120; Vatandaş, Esenlik Yurdu, 118, 119; Mevdudi, Tefhim, 6/498.

⁴ Çiçek, Kur'an İlimleri, 7, 196, 197; Yıldırım, Uluhiyyet, 336; Candan, Mezhep Çatışmaları, 120.

⁵ Zuhuruf 43/44.

⁶ Yunus 10/100; bkz. Mengüşoğlu, Düşünmek, 12, 13, 20, 30, 41 vd., 60, 82, 159, 161, 166, 171; Çobanoğlu, Engeller, 47, 48; Vatandaş, Kur'an, 45; Yıldız-Özdemir, Kur'an'ı Anlamak, 90, 145, 146.

⁷ Kocabaş, Bilginin Temelleri, 124.

⁸ İbn Kayyım el-Cevziyye, Medaricü's-Salikin, (Trc. Ali Ataç ve Arkadaşları), İstanbul, 1990, 1/262; Vatandaş, Tevhid, 101; Havva, İslâm, 17; Al-i Ferrac, el-Özr, 67, 158; Özütöprak, Dini Doğru Anlamak, 27, 252.

elçinin anlayışına ters bir şekilde yaklaşmaları neticesinde düştükleri durumdur. Onlar ya sırt çevirmiş, ilgisiz kalmışlardır veya nazil olmasında gözetilen amacın dışında yaklaşmış/ okumuşlardır.¹ Bu nedenle de zamanla unutmuş ve amentülerinde bulunması ya da hayatlarına hakim olması gereken ölçüler büyük ölçüde değişime uğramıştır. İşte varılmış olan bu nokta, sözkonusu toplumun yeni bir elçiye muhtaç bir hale gelmiş olmasının ifadesi olarak kabul edilmiştir. Bu nedenle kitleler, sünnetullahın herkesi kuşatır özellikte olması hasebiyle bu akıbete düçar olmaktan olanca güçleriyle sakınmalıdırlar. Keza gaflet ve dalalete düşmek suretiyle doğru yolda olduğunu zannettiği yahut hala aynı dine bağlılığının devamını vehmettiği halde çökmüş olmaktan yana duyarlı olmalıdır.²

“Fetihler sırasında kitleler halinde İslâm toplumuna dahil olan insanlar kendileriyle beraber şirke dayalı inançlarının da bu topluma girmesine vesile oldular, böylelikle o insanlar, daha önceleri taptıkları putlarını bırakıp yeni putlar edindiler. Bu putlar ise çoğu zaman, İslâm kahramanları veya salih kullar oldu.”³

Peygamberler zincirinin temsil ettiği İslâm ümmeti ile karşısındaki cehaletin egemen olduğu küfür milleti arasındaki mücadele bu şekilde devam etmiştir. Ancak bu mücadele artık eşit şartlarda değil, İslam tarafının fert bazında yürüttüğü bir mücadeleye dönüşmüş⁴ ve bunun adı, ihya/tecdid hareketi olmuştur. Bu süreç içerisinde İslâm ile müslümanların tarihini ayrı ayrı değerlendirenlerin ilki olan Dehlevi (1114/1704), muhtelif asırlarda İslâm inancına bulaşan cahiliyet kırıntılarını ve yabancı adetlerini büyük bir maharetle tespit etmiştir.⁵

¹ Krş. Bursevi, İsmail Hakkı, Tefsiru Ruhi'l-Beyan, Beyrut, 1985, 7/346; Mevdudi, Yeniden Diriliş Yolunda Engeller Öneriler, (Trc. Raid Erkan- Abdulvahap Çimenli), İstanbul, 1989, 102; a. mlf., İslâm İnkılabının Yolu, 7, 8; Yıldız,-Özdemir, Kur'an'ı Anlamak, 9, 182, 183; Duman, Kur'an ve Müslümanlar, 13, 31, 87 vd., 94, 96, 161 vd., 218, 219, 226 vd., 253, 254; Aktaş, Hangi İslam, 21, 122; Alagaş, Kur'an'a Yönelirken, 11, 44; Kutup, Muhammed, Kur'an'ı Nasıl Okuyalım, (Trc. Bekir Karlığa), İstanbul, 1990, 22.

² Kutup, Kur'an'ı Nasıl Okuyalım, 56, 57; a. mlf., La İlahe İllellah, 221; Al-i Ferrac, el-Özr, 185.

³ Mevdudi, İhya Hareketleri, 39, 76, 77, 91.

⁴ Buhari, Menakıb, 24, İtisam, 10, Tevhid, 29; bkz. Özütoprak, Dini Doğru Anlamak, 22.

⁵ Dehlevi, Şah Veliyyullah-Nablusi-Süyuti- Şeyh Davut- Sadık Hasan Han, Mezheplerin Doğuşu ve İctihad Tartışması, (Trc. Şükrü Özen), 1992, 17; Mevdudi, İhya Hareketleri, 91; bkz. Said, Şiddet Sorunu, 90, 91.

Müslümanların tarihinde cahiliyenin üç şekilde ortaya çıktığını belirten Mevdudi, bunu şu şekilde izah eder:

1. Sadece dünyayı dikkate alan, hesap gününü hiç düşünmeyen bir inancın etkisi sonucu sergilenen hayat ve bu hayatın tezahürleri. 2. Şirk kendisini maskeleyerek çeşitli görüntüler altında etkin bir şekilde halkın zihnine yerleşip onları İslam'dan uzaklaştırmaya başladı. 3. İslam dışında olan her inanç biçimi, İslâm toplumunda yayılırken İslam'ı bilen insanların çoğu da ruhbanca bir düşüncenin etkisi altında, bir kenara çekilip olup bitene seyirci kalmakla yetindiler. Fakat şunu unutmamak lazımdır ki cahiliyenin böylesi yollarla yaygınlık kazanması bir din olarak İslam'a zarar verememiştir. Onun zararı kendilerinin müslüman olduğunu söyleyen insanlar üzerinde olmuştur.¹

Cehaletin tarihi seyri içersinde gelinen son nokta olan bugün ise artık değil iliklerin açılması ortada gömlek bile kalmamıştır. Atadan miras olarak alınmış adı İslâm olan bir gelenekten öte bir şeyin kalmadığı günümüzde cehalet her tarafa yayılmış ve ne yazık ki hemen herkes bir tarafından cahillik sıfatına müstehak hale gelmiştir.² Evet o gün Adem'i (a) kandıran şeytan bugün de çeşitli düşünce ve yaklaşımların da desteğiyle insanı yeniden kandırmayı başarmıştır.¹

¹ Mevdudi, İhya Hareketleri, 38 vd.

² Bu duruma dair bkz. İbn Teymiye, Kulluk, (Trc. İsmail Dal), İstanbul, 1985, 60, 61; İbn Kayyım, Zadü'l-Mead, 4/58, 59; Sabri, Mustafa, Mevkıfı'l-Akli ve'l-İlmi ve'l-Alimi min Rabbi'l-Alemin ve İbadihi'l-Mürselin, Beyrut, 1981, 1/279 vd.; Kutup, Fi Zilal, 2/324 vd., 345, 374, 397, 398, 3/100 vd., 227, 266 vd., 279, 4/110, 245, 264 vd., 321, 355, 358, 376 vd., 431, 5/7-63, 68 vd., 109, 125 vd., 128 vd., 142, 156, 231 vd., 444, 445, 465, 466, 6/10, 17, 350 vd., 7/93, 94, 262 vd., 275 vd., 8/20, 173, 178, 285-308, 405, 430 vd., 460 vd., 497 vd., 9/47, 49, 9/48, 49, 53 vd., 86 vd., 12/285, 286; Mevdudi, Engeller Öneriler, 15, 18, 21, 22, 25, 41; Nedvi, Ebul Hasan Ali, İslam Dünyasını Kaplayan Tehlike Dinsizlik Dini, (Trc. Hasan Beşer), İstanbul, 1965, 7, 10, 11, 28; Aktaş, Hangi İslam, 26, 27, 53, 126, 127; Alagaş, Mehmed, İşaret Yazıları, İzmir, 1990, 22, 23, 66, 67, 189; a. mlf., Kur'an'a Yönelirken, 14, 15, 44, 50, 51, 57; Alptekin, Tevhid ve Akaid, 57, 60, 178, 179; Arslantaş, İzler, 8, 29, 30, 32, 33, 39; Çelik, Mustafa, Akide Yetimleri, İstanbul, 1996, 24, 25, 80 vd., 138, 139; a. mlf., La II, İstanbul, 1993, 13, 104; a. mlf., Müşrik Toplumun Amentüsü, İstanbul, 1996, 94, 95, 225; Çobanoğlu, Engeller, 10, 15, 24, 109; Cündioğlu, Dücane, Anlamanın Buharlaşması, İstanbul, 1995, 94, 95, 96; a. mlf., Söz'ün Özü, İstanbul, 1996, 45, 46, 52; Demircan, Ali Rıza, İslam'da Batıla Benzemenin Hükmü, İstanbul, 1991, 264; Duman, Kur'an ve Müslümanlar, 31, 32, 127; el-Humeyyis, Muhammed b. Abdurrahman, Hanefi Ulemasına Göre Şirk ve Sebepleri, İstanbul, 1994, 45, 51, 52; Faiz, Ahmed, Fi Zilali'l Kur'an'da Davet yolu, (Trc. Ubeydullah Dalar- Vahdettin İnce), İstanbul, 1990, 1/39 vd., 3/287 vd.; Havva, Said, Tartışmalar, (Trc. M. Said Şimşek), Konya, 57, 58; İslamoğlu, Söyleşiler,

"Biz de bugün İslam'dan önceki cahiliyenin tıpkısı, hatta belki de daha koyusu içindeyiz. Çevremizdeki herşey cahiliye damgasını taşıyor. İnsanların bakış açıları ile inançları, alışkanlık ve gelenekleri, kültür kaynakları, sanat ve edebiyatları, yasa ve hukukları... Hatta İslam kültürü, İslam kaynağı, İslam düşüncesi ve İslam görüşü olarak saydığımız değerlerin çoğu bile cahiliye ürünüdür."²

1. 5. CEHALET KAVRAMININ SEMANTİK YAPISI

Kavramların semantik tahlili konusu pek yeni bir alandır. Bunun öncüsü Izutsu sayılır. Her ne kadar sınırlı da olsa bu tür bir çalışmanın ilk işaretleri anlamına gelen benzer tahliller, geçmiş bir kısım ulemada da görülmüyorsa da kesin olan bir şey vardır ki o da bu alanın Izutsu ile revaç bulduğudur, kanaatindeyiz.³ Bu nedenle böylesi bir çalışma yapan kişinin ondan müstağni kalması olası değildir. Nitekim biz de bu noktada ondan olabildiğince istifade ettik.

"Semantik, bir dilin anahtar terimleri üzerindeki tahlilli bir çalışmadır. Anahtar sözcükler; Kur'an'da tek başına, birbirinden ayrı ve yalın halde bulunmazlar. Her anahtar sözcük, diğer anahtar sözcüklerle yakın ilişki halindedir. Bu kelimeler kendi aralarında büyük küçük çeşitli gruplar teşkil ederler ve birbirlerine çeşitli yollarla bağlanırlar.⁴ Böylece bir semantik saha oluşur, yani anahtar sözcükler örgüsü teşekkül

79, 80; Kardavi, Yusuf, Sorun Nerede?, (Trc. Süleyman Güzel), İstanbul, 1991, 9, 11, 12, 16, 18, 22, 24, 27, 58, 59; Kırbaçoğlu, Mehmed Hayri, İslâm Düşüncesinde Sünnet, Ankara, 1993, 47, 48; Kubat, Tevhid, 138; Mengüşoğlu, Mektuplar, 21, 38; a. mlf., Düşünmek, 58, 78, 154, 155, 158, 171; Özsoy, Sünnetullah, 116; Özütoprak, Dini Doğru Anlamak, 29, 31, 123, 139 vd., 243, 146, 249, 287; Sarıms, İbrahim, Tasavvuf ve İslam, İstanbul, 1997, 401, 460; Şimşek, Tefsir Problemleri, 19, 63, 200; Vatandaş, Celalettin, "İslam Fakat Hangisi", Umran Dergisi, sy. 43, Mart 1998; Yıldız, Özdemir, Kur'an'ı Anlamak, 17, 145, 146, 171, 177 vd.; Zeynep, Yaşayan Cahiliye, 35-134; Zeyno, Muhammed b. Cemil, Minhacu'l-Fırkati'n-Naciye ve't-Taifeti'l-Mansura ala Dav'il-Kitabi ve's-Sünnet, İstanbul 1413, 12, 105; Said, Bilginin Gücü, 34, 35.

¹ Kayaer, Osman, III. Kur'an Haftası Kur'an Sempozyumu, Ankara, 1998, 10; Özgültekin, İlim ve Cehalet, 34.

² Kutup, Yoldaki İşaretler, 12 ve bkz. 6, 23, 29, 86, 106, 107; Ayrıca bkz. İbn Teymiye, Kulluk, 124; İbn Kayyım, Medaric, 1/262; Zeynep, Yaşayan Cahiliye, 13, 14; Vatandaş, Tevhid, 101; Demircan, Batıla Benzemenin Hükmü, 41; Çobanoğlu, Engeller, 15; Özütoprak, Dini Doğru Anlamak, 123 vd.

³ Krş. Çiçek, Kur'an İlimleri, 118, 119.

⁴ Izutsu, Allah ve İnsan, 15, 16; a. mlf., İman Kavramı, 276, 277.

eder.¹ Anahtar terimler, kendi aralarında bir kelime hazinesi meydana getirirler. Bu kelime hazinesi kelimelerin birbirleriyle değişik ve çeşitli ilişkilerinden doğar.² ‘Kelime hazinesi’ soyut bir kelimeler yekünü değildir. Bu kelimeler bir çok bakımdan birbirlerine bağlanırlar.”³

Esasen kavram konulu her çalışma bir anlamda semantik özellikli bir çalışma kabul edilebilir.⁴ Çünkü bunlar ilkin kelimenin tekil haldeki anlamını yansıtırken, ikinci planda da yerleştirildiği alan ve bağıntı, içine girdiği diğer kelimelere itibarla, tali, izafi manasını sunmaktadırlar.⁵ Akabinde içerik yorumuna gitmekte ve eş anlamlılıktan, ihtilaf ve zıddiyet esasından hareketle sonuca ulaşmaya çalışmaktadırlar. İşte semantik de öz olarak bu demektir zaten.

Kuşkusuz semantik metot dikey ve yatay olarak iki çeşidiyle de Kur'an'ı anlamada Kur'an'a ve bu bağlamda sünnete alternatif olarak düşünülemez.⁶ Aksine semantik de diğerleri gibi bir Kur'an'ı anlama vasıtasıdır.⁷ Çünkü semantik metotla Kur'an'ın muhtevası diğer bir ifadeyle mesajının ne anlama geldiği ve bu yolla ne tür hükümler içerdiğinin tespiti değil, daha çok süreç içerisinde ortamından koparılmış olarak kavramların nasıl anlaşılması gerektiği üzerinde durulur. Bu arada şayet mümkün olsa belki ahkamını tespite yardımcı bir unsur olarak kabul edilebilir. Çünkü işin özünde sözkonusu kavramın, kullanıldığı toplumda ne manaya geldiğini ve Kur'an'ın buna ne anlamlar verdiğini veya fazladan ne gibi anlamlar yüklediğini tespit etmeden bu kavramlarla iletilmek istenen mesajın anlaşılması kolay olmayacaktır. Bunun yanında hadislerde geçen bir takım tefsiri anlamdaki izahların ilgili olduğu kavramı tahlil etmekten çok o konunun hüküm olarak ne şekilde anlaşılması gerektiği ile ilgili olduğu açıktır.

¹ İzutsu, İman Kavramı, 277.

² İzutsu, Allah ve İnsan, 27.

³ Karagöz, a. g. mak., 42; İzutsu, Allah ve İnsan, 28.

⁴ Kocabaş, Bilginin Temelleri, 9.

⁵ Sözelimi Sadık Kılıç, Günah Kavramı ‘Kur'an'da Günah Kavramı’ adlı çalışmasında günah kavramının semantik analizini yapmaktadır. Örnek olarak bkz. 16, 17, 126, 148, 21; Yine Mevdudi, Kur'an'a Göre Dört Terim adlı kitabında bu şekilde bir metod takip etmektedir.

⁶ Krş. İzutsu, Ahlaki Kavramlar, 14.

⁷ Krş. Ünver, a. g. mak., 207.

Şüphesiz kelimelerin manaya delaletlerinin tarihi anlamına gelen tarihi semantik bağlamında kelimeler, münferid değil, bir bütün olarak seçilecek tarihi kesitler çerçevesinde mukayese edilerek tarihi bir aradan sonra sözkonusu kelimenin anlam çerçevesinin belirlenmesi ve diğer devirlerdekinden farkını göstermek mümkün olabilecektir.¹

Hüseyin Atay'ın Taberi (v.310/922) ile Ebu-Muin Neseî (v.710/1310) ve İzutsu'nun ise İbn Teymiye'nin (v.728/1327) Semantik Metot'u kullandıklarını belirtmeleri² en azından İslâm uleması itibarıyla semantiğin tarihi açısından kayda değer bir tespittir. Bu şunu gösterir: Bu metod henüz icat edilmiş bir metod değildir. Aksine meanî (manalar), beyan ve bedî' diye üç kısma ayrılan 'Belağat'³ olarak uzun yıllar önce kullanılmaya başlanmıştır. Nitekim "İslami ilimlerde buna 'İlmül-Meanî' adı verilir."⁴ Buna göre beyan, mantık ilminin tasavvurat kısmının delalet bölümleri,⁵ siyak-sibak⁶ ve sebebi nüzul gibi konuların oluşturduğu bir bütün olarak semantik İslâm dünyasında dağınık da olsa bilinmeyen bir bilim dalı değildir. Ancak yine de bütün bunlar semantiğin bir asırlık bir zamandan bu yana⁷ hatta belki de bu manada bilimsel bir disiplin olarak İzutsu ile gündemimize girdiğini gözardı etmemizi gerektirmez. Çünkü geçmişte belirtilen alanlarda yapılan çalışma tarzının bugünkü semantik metot olarak anlaşılabilmesi için ve de bu amaçla epeyce disipline edilmesi gerekir.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla semantik alanında Türkçe'de kitap veya makale şeklinde gerek tercüme gerekse telif olarak yayınlanmış sınırlı sayıda çalışma vardır. Bunlardan birisi sayın Şakir Kocabaş'ın yazdığı İslâm'da Bilginin Temelleri⁸ adlı kitabıdır.

¹ İzutsu, Allah ve İnsan, 38; Ünver, a. g. mak., 161.

² Atay, a. g. mak., 111, 139; İbn Teymiye, İman, 140 vd.; İzutsu, İman Kavramı, 78, 79, 91, 203, 204.

³ İ.A.Ş.Y. 1/221 (belağat mad.); Atay, a. g. mak., 112, 113.

⁴ Atay, a. g. mak., 112, 132, 133.

⁵ Görgün, a. g. mak., (Müzakerelere Cevaplar), 202; Atay, a. g. mak., 118, 119.

⁶ Atay, a. g. mak., 133, 141.

⁷ Atay, a. g. mak., 133.

⁸ M. Ali Baltaş da İlk Mesajlar adlı kitabında Fatiha, Alâk, Kalem, Müzemmil, Müddessir ve Beled sureleri çerçevesinde kıymetli semantik tahliller yapmaktadır. Bu anlamda Baltaş şöyle demektedir: "Kur'an'ı anlamak, O'nu Allah'ın anlatmak istediği anlamda anlamaya bağlıdır. Bu ise, Kur'an'ın indirildiği çağda

Kocabaş'ın bu çalışmasından önce 'İfadelerin Gramatik Ayırımı'¹ adlı küçük çapta bir kitap çalışması daha vardır. Bu kitabında 'model' ve 'teori' kavramları ile 'dini' ve 'tarihsel' gibi ifadeleri kendi ifadesiyle bir gramer yapısı içersinde işlemektedir.

Kocabaş 'İslam'da Bilginin Temelleri' adlı kitabında ise daha çok kevnî anlamlar ifade eden emr, kadr, izn, sahhara, sultan, akl ve ruh gibi kavramları ve bunların birbirleriyle ilişkisi üzerinde durmaktadır.

Bu kitabını, "İlgili ayetler üzerine yapılacak yorumların anlamlılık sınırlarını tespit etmeyi amaçlayan bir gramer çalışması"² olarak niteleyen Kocabaş, bu kitabında bir öncekine nazaran daha oturaklı sonuçlara varmaktadır.³

Nitekim Kocabaş bu kitabında kavram çalışmasında dikkate alınması gereken bir metodoloji sunmaktadır. Buna göre:

"1. Önce kelimenin ve türevlerinin geçtiği bütün ayetleri sıralayın.

2. Daha sonra esas kelimenin kitapta isim mi, sıfat mı, yoksa fiil olarak mı geçtiğini tespit edin. Anlaşılabildiği kadarıyla bu kelimenin hangi anlam çerçeveleri (bağlamlar) içinde geçtiğini tespit edin.

3. İsim, sıfat ve fiil hallerindeki kullanımlarını anlam çerçevelerine göre sınıflandırın.

4. Kelime isim halinde geçiyorsa ona hangi fiillerin ve sıfatların uygulanabilir olduğunu tespit edin. Buna göre anlamlılık alanını çıkartın.

5. Kelime fiil halinde geçiyorsa, onun hangi özneye bağlı olarak ve hangi şahıs zamirlerinde geçtiğini iyice anlamaya çalışın ve belirleyin. Fiillerin belirtilen sınıflarda hangi tümleçlere (nesnelere) uygulandığını tespit edin ve her sınıf için bunların birer listesini çıkartın.

seslendiği insanların anladıkları anlam(lar)ı bilmeyi gerektirir. O halde gerekli olan a) Arapçayı onların kullandıkları gibi bilmek, b) Kur'an'ın iniş sürecindeki ortamı bilmektir." İlk Mesajlar, İstanbul, 1993, 7; Ayrıca bunlardan biri olarak Hikmet Zeyveli'nin 'Kur'an ve Sünnet Üzerine, adlı çalışmasından bahsetmek de uygundur kanaatindeyiz. Bkz. 25 vd., 71 vd.

¹ Ekin yay., İstanbul, 1984.

² Kocabaş, Bilginin Temelleri, 5.

³ Nitekim, İzutsu'yu İlim kavramına sunduğu anlamsal yapıyı eleştirmekte ve buna alternatif olarak kendisi daha bir kapsamlı yapı sunmaktadır. Kocabaş, bu arada Mevdudi ve İzutsu'nun metodlarını zayıflıkla nitelemektedir. Bkz. Bilginin Temelleri, 27.

6. Ayetlerde o kelimeye bağılı olarak geçen ve aynı çerçevelerde görünen diğeri anahtar kelimeleri tespit edin. Burada anahtar kelimedenden kasıt, o ayetin manasını büyük ölçüde etkileyen kelimedir. Anahtar kelimeler içinde daha önemli olanlar esas kelimenin geçtiğı ayetlerde onunla birlikte sık sık geçen kelimelerdir.

7. Bundan sonra kitapta esas kelimeye yakın anlamli olarak görünen kelimeleri tespit edin, çünkü anlam karıştırma en çok yakın anlamli kelimeler arasında yapılmaktadır.

8. Sonra esas kelimeye zıt anlamli olarak geçen kelimeleri de tespit edin. Bir dilde bir kelimenin tam olarak ne anlama geldiğı (yani onun kullanım alanı) ancak o kelimeye yakın anlamli kelimelerle esas kelimenin kullanım alanı farklılıklarının ve gene esas kelimeye zıt anlamli kelimeyle buna yakın anlamli kelimelerin kullanım farklılıklarının iyice anlaşılması ile mümkündür.

9. Dikkat edilmesi gereken önemli bir husus da kitapta geçen kelimelerden bazılarının bu gün de kullanılıyor olmasıdır. Bunların gündelik lisandaki kullanımları ile kitaptaki gramerleri arasındaki farklılıklar ancak kitap üzerine dikkatli bir gramer çalışmasıyla ortaya çıkarılabilir. Yapılacak böyle bir çalışmanın başlangıcında, bu kelimelerin gündelik lisandaki kullanımlarının tamamen bir kenara bırakılması gerekiyor.

İşte bütün bu hususlara dikkat ederek kelimenin anlamlılık çerçevesini tespit edin. Bu anlamlılık çerçeveleri bazı durumlarda bu kelimelerle kurulacak cümlelerin anlamlı olup olmadığını tespit etmeye yetmeyecektir. Ancak bir çok ifadenin anlamlılık sınırları dışında olduğunu görmeye yetecek derecede kavramsal açıklık sağlayacaktır.”¹

“Kur'an'ın kelime hazinesi (vocabulary) büyük bir semantik alandır. Bütün kelimeler birbirleriyle doğrudan veya dolaylı bir anlam ilişkisi içindedirler... İki veya daha fazla anahtar terim, birbiriyle bir mana ilişkisi kurup bir ‘semantik alan’ meydana getirirler. Bu semantik alan (örgü) üç şekilde olur: 1. Bir kavramın iç yapısının tahlili. 2. Anlamdaşlık ilişkisi. 3. Zıtlık ilişkisi. Kur'an'da insanların uyması veya kaçınması istenilen inanç, söz, fiil ve davranışların, Allah'ın istediğı şekilde oluşabilmesi bu

¹ Kocabaş, Bilginin Temelleri, 24, 25; Ayrıca bkz. İzutsu, Ahlaki Kavramlar, 63, 70; a. mlf., İman Kavramı, 276, 281.

kavramların iyi ve doğru anlaşılmasına bağlıdır. Eğer Kur'an'da kullanılan kavramlar yanlış anlaşılırsa uygulama da yanlış olur. Bu takdirde istenilen sonuca ulaşmak mümkün olmaz. Bu sebeple Kur'an kavramlarının çok iyi anlaşılması, izah ve tahlil edilmesi gerekir.”¹

Bilindiği gibi bir kısım kavramların tümüyle bir bölümünün de kısmen tahrifata uğradığı, Kur'an'daki kullanılan anlam ve ilk dönemde üstlendiği fonksiyon ile günümüzdeki kullanımı arasında büyük bir kaymanın olduğu kesindir.² Bir lisan içindeki kavramsal değişmelerin, bunun yansıttığı hayat tarzındaki değişikliklere paralel olarak seyrettiğini kabul etmek lazımdır. Bu olumsuz değişmeler sonucu kişiler arasında, çoğu zaman aynı kelimeleri kullanan fakat Kur'an'daki kelime yapısından neredeyse tamamen farklı bir kavram örgüsü ve dil ortaya çıkmıştır.³ Bu ise ancak Kur'an'da ifadesini bulan temel kavram sistemini anlamaya çalışmak ve onu anlayarak yerli yerinde kullanmakla mümkündür. Çünkü güvenilir bilgiler mutlaka doğru bir kavram sistemi içinde ifade edilebilir. Bu nedenle yapılacak ilk iş, kitaptaki kelimelerin gramerini iyice anlamak ve temeli tamamen buna dayalı yepyeni bir kavram sistemi oluşturmaktır. Bunlardan biri olarak cehalet kavramını görmekteyiz. Günümüzde daha çok ve belki de sadece bilgisizlik olarak anlaşılmış olan bu kavramın etimolojik grameri, diğer bir ifadeyle semantiği yani anlam yapısı incelendiğinde bu kavramın ilmin değil, hilmin zıddı olduğu görülecektir.⁴

Nitekim bu hususta Toshihiko Izutsu'nun, bu tezi ilk defa Ignaz Goldizher'in ortaya attığını ve cehaletin ilmin zıddı olduğu şeklindeki geleneksel kanatın temelde yanlış olduğu yolunda kayda değer hükme vardığını ifade⁵ ettiğini belirtmiştik.

¹ Karagöz, a. g. mak., 43, 44; Izutsu, İman Kavramı, 277 vd.; krş. Atalar, Düşüncede Devrim, 132.

² Kocabaş bu bozulmadan ilk etkilenen kavramlardan birinin ilim kavramı olduğunu belirtmektedir. Bkz. Bilginin Temelleri, 17, 18, 21; krş. Mevdudi, İslâm İnkılabının Yolu, 31, 32; Atalar, Düşüncede Devrim, 74, 75, 77, 81; Kutup, Kavramlar, 106, 107, 108, 177, 234, 265, 266; Ünal, Resullerin Yolu, 91; İslamoğlu, Kulluk, 89; Alagaş, Kimlik Tercihi, 7, 11, 12, 13, 48, 50, 52, 60, 65; Ünver, a. g. mak., 162, Fisk kavramındaki anlam kayması için bkz. Aynı kaynak, 171-180; Mevdudi, Dört Terim, 11; Said, Bilginin Gücü, 107.

³ Kocabaş, Bilginin Temelleri, 9-11, 19, 85, 124; Altıntaş, Cahiliyye, 147.

⁴ Altıntaş, Cahiliyye, 147; krş. Izutsu, İman Kavramı, 89, 90.

⁵ Izutsu, Ahlaki Kavramlar, 51, 52.

“İslam’dan önceki zamanlarda bu kelimenin dini bir manası yoktu. Cehl insanın kişisel bir niteliği idi; ancak bu çok belirgin bir nitelikti. Cehl, İslâm’dan önceki Araplar’ın o derece tipik bir vasfı idi ki İslâm’dan önceye ait şiirde mutlaka hilmle beraber yer alırdı. Yine hemen her adımda rastlanan kavramlardan biri olan hilmin karşıtı idi.”¹

Bu noktadan hareketle cehl kelimesinin/kökünün birinci ve en belirgin özelliği, insanın bir çeşit hareket tarzıyla ilgili olanıdır.² Cehl, en ufak bir kırgınlık anında iradesini kaybedip parlayan, kontrolsüz bir ihtirasla öfkesine kapılıp sonucu düşünmeden hemen körü körüne atılan delikanlı, ateşli, sabırsız kişinin sorumsuz davranışdır. Bu insan, doğruyu yanlış düşünme ölçüsünü yitirip kendisini öfkenin pençesine düşürür.

Hilm ise bu anlamdaki cehl kavramının tam karşıtıdır. Hilm, cehl patlamasını dizginleyebilen insanın ahlakıdır. Halim o kimsedir ki duygularını frenlemesini, kör ihtiraslarını yenmesini, ne olursa olsun canını sıkmayıp sakin kalmasını bilir.

Anlaşıldığı kadarıyla cehl, hilmin karşıtı olarak, yanan bir öfke alevidir. Öyleyse cehlin muhtevasını ‘gazap’ oluşturur. Gazap ise, kalbin intikam duygusuyla coşmasıdır.³ Gazabın yeri kalptir. Gazap kuvvetinde ifrat, tefrit ve itidal sahibi olan insanlar üç kısımdır.⁴ Buna göre ne tefrit tarzında hamiyetsiz olup İmam Şafii’nin (v.204/819) dediği gibi “Kızmağı gerektiren hallerde kızmayan merkeptir.”⁵ sözünün içeriğine muhatap olmak; ne de ifrat tarzında cehlin dış görünüşü gazapta aşırı giderek zulümkâr olmak gerekir. Bunların yerine halim olarak vakar sahibi olmak lazımdır. Kim de cehalete razı olursa, hilmden müstağni olur. Hilm ise, bir ziynet ve sahibi için güzel bir menfaattir. Cehalete gelince, çirkinlik ve zararın ta kendisidir.⁶

Eğer cehl, yanan bir öfke alevi ise ki bu tasavvur da yine cahiliye şairleri tarafından ihtidam kelimesiyle ifade edilmiştir. Bunun fiili, parlak bir alevle yakmak

¹ İzutsu, Allah ve İnsan, 193; Tülcü, a. g. mak., 281.

² İzutsu, Allah ve İnsan, 193, 207.

³ Rağıb, Müfredat, 608; Behiy, Kur’ani Kavramlar, 257; Gazab için bkz. el-Gazali, İhya, 3/318 vd.

⁴ el-Gazali, İhya, 3/322; Altıntaş, Cahiliyye, 60.

⁵ el-Gazali, İhya, 3/322; Altıntaş, Cahiliyye, 60.

⁶ el-Gazali, İhya, 3/320.

anlamına gelen ‘ihtedeme’dir. Hilm de sükunet, kendine hakim olmak ve teenni ile karar vermektir.¹

Cehl ile hilm arasındaki bu aykırılık, Amr b. Ahhar al-Bahili’nin ilginç bir istiaresinde ifadesini bulmuştur. Önceleri cahili iken sonra İslam’ı kabul eden şair şöyle diyor:

‘Cariyelerimizin avladığı (yani servis yaptığı) büyük kazanlar bir kere cahil oldu (kaynamaya başladı) mı bir daha halim olmaz (sükunet bulmaz).’

Bu şiirde ilk dikkatimizi çeken şey şudur: Şiir, şairin yemek kazanlarının daima kaynadığını ve hiç durmayacak gibi sürekli olarak yemek pişirdiğini anlatmaktadır. Ki bu, sonsuz bir zenginlik ve konukseverlik sembolüdür. Şair, kazanları insan gibi göstermek ve onlara iki önemli insan özelliği olan cehl ve hilm sıfatlarını vermek suretiyle, olağanüstü bir etki elde etmektedir. Konumuz açısından bu beyit, ilginçtir. Zira yanan ateş üzerinde kaynayan siyah kazan istiaresi, bize gayet özlü bir biçimde cehl ve onun karşıtı olan hilm kavramını anlatmaktadır. Aynı zamanda bu istiare, Kur’an’da Mısırlı kadınların baştan çıkarmaya çalıştıkları Yusuf’un (a) ağzından, nasıl yerinde kullanıldığını da gösterir:

‘Rabbim zindan bana bunların beni çağdırdıkları şeyden iyidir. Eğer sen onların tuzağını benden savmazsan şehvetle onlara uyarım ve cahillerden olurum.’²

İzutsu burada geçmekte olan ‘Asbu’³ kelimesine dikkat çekmekte ve bunun hilmin zıddı olarak cehaletle aynı işlevi gördüğünü söylemektedir: İslâm’dan önceki edebiyatta bu kelime (Sabba), aşk şiiri türünde önüne geçilmez gençlik şehvetini temsil eden teknik bir terimdir. Bu kelime, kalbine hakim olan, düşünce dengesini bozan, kişiyi doğru ve yanlış ayırtedemez duruma getirip şaşkına çeviren ve sonunda zaptedilmez bir aşka yenilmiş duruma gelmeyi ifade eder. Muhabbel’in aşağıdaki şiiri bu bakımdan çok ilginçtir. Zira bu, az önceki ayetten de anlaşıldığı gibi ‘cehl’in başka bir adı olan ‘sabba’ ile ‘hilm’ arasındaki mevcut kavramsal ilgiyi göstermektedir.

¹ Hilm için bkz. el-Gazali, İhya, 3/333.

² Yusuf 12/33.

³ “es-Sabve, hevaya meyletmek demektir. Bu kelime es-Sababe kökünden de türetilmiştir. Bu ise aşk ateşi demektir.” Beyzavi, Nasruddin Ebulhayr Abdullah b. Ömer, Envaru’t-Tenzil ve Esraru’t-Tevil, Mısır, 1965/1388, 1/495.

‘Birden Rabab’ı hatırladı ve onu hatırlaması bir hastalıktır. Ve derin bir aşka düştü, insan bir kere de aşka düştü mü artık onun için hilm (sükunet) olmaz.’

‘Hilm’ ile ‘sabba’nın aynı şekilde birbirine zıt anlamda birleşimi, yine bu divanın müteakip beytinde görülmektedir.

‘O geceler ki aklı başında insanı cilvesiyle aşka düşürür.’

Zannedersem böylece cahilin ve halimin ne biçim adamlar oldukları hakkında genel bir fikir verilmiş olundu. Gördüğümüz gibi cehl, en ufak bir kırgınlıkta itidalini yitirip kendine hakim olamayan delikanlı insana özgü bir hareket tarzıdır. Bu aşamada cehlin bilgisizlik kavramıyla bir ilgisi yoktur. Halim de ayartıcı arzu ve tutkularını yenen ve öfke karşısında kendine hakim olup itidalini muhafaza ederek sakin kalabilen insandır.

Halim ve hilmin mana yapısı hakkında çok önemli bir nokta da şudur: Yapılan açıklamalar, hilmin pasif bir özellik olduğu şeklinde yanlış bir fikre götürebilir. Sözelimi kuzunun sakin durması gibi bir huy hatıra getirebilir. Halbuki mesele hiç de böyle değildir. Tersine hilm, ruhun öyle aktif ve olumlu bir gücüdür ki, insan onunla, kendisini şaşkına çevirecek olan ihtiras ve öfkesine gem vurup dindirir. Esasen hilm, aynı zamanda üstün bir akıl gücünün de işaretidir. Gücün olmadığı yerde hilm de yoktur. Hilm, başkalarını idare edenlerin vasfıdır, başkaları tarafından yönetilenlerin vasfı değildir. Yaratılış bakımından zayıf ve güçsüz olan kişiye, kızdırıldığı zaman ne kadar sakin durursa dursun, halim denmez; o, sadece zayıf biridir. Oysa halim o kimsedir ki istediği zaman her şeyi yapabilecek kuvveti olduğu halde bunu dizginler ve hakim olur. Böylesi biri aynı zamanda kendisini zorbalıktan alıkoyacak güce de sahiptir.

Şair Salim b. Vabisa, kendisini çekemeyenlerin söz ve hareketlerine karşı öfkesini dizginlemek ve kendisini zorbalıktan alıkoymak için nasıl sürekli bir şekilde uğraştığını ve bunu her zaman başardığını detaylı olarak anlattıktan sonra övünçle der ki:

“Kuşkusuz, bilerek alçakgönüllülük yapman hilm gereğidir. Güçlü iken hilm (acizden gelen değil), ruhun şerefinden ileri gelen bir fazilettir.”

Bu beyitte hilmin, kudret var iken bilerek kendini tutma ve gücüne hakim olma manasına geldiğini açıkça görüyoruz. Halim düşmanını affeden, yukarıdan, üstün

mevkiden ona kibar davranan kimsedir.¹ Bu durum bize Kur'an'da Allah'ın sıfatı olarak² kullanılan halimin gerçek manasını da anlatmış olur. Allah, insanlar tarafından işlenen günahları affeder, Allah merhametlidir; ama bu basit bir merhametlilik değil, kuvvet ve kudret üzerine dayalı bir merhametlilik, derin hikmete bağlı bir affetmedir ki ancak sınırsız bir kudretle beraber bulunursa böyle hikmetli bir af söz konusu olabilir. Onun için hilm daima gerisinde şiddetli cezalandırma imkanını da taşır. Özetle Allah isterse cezalandırır ama hilminden ötürü cezalandırmıyor.

Hilmin çoğulu ahlamdır. Gazap anında gücü yetmekle beraber, teenni ile hareket ederek nefsi kontrol altına alıp intikam duygularından vazgeçmektir.³ Gerçekte ise hilm akıl değildir. Ancak akıl ile tefsir edilmiştir. Çünkü aklın gereklerindendir.⁴ Bu çerçeveden olmak üzere Allah (c) 'Onların akılları mı onlara böyle yapmalarını emrediyor?'⁵ demektedir. Şu halde hilm, aklın ve zekanın alt yapısını oluşturur.⁶ Buradan da anlaşıldığı gibi bu halimlik gerçekte akli bir güç ve vakar sahibi olmak anlamına gelmektedir.

Aynı şekilde bu sıfat Kur'an'da iki yerde İbrahim⁷ (a) için kullanılmaktadır.⁸ Bu ikisinde de İbrahim (a) takındığı tavrıdan ötürü takdir edilmekte ve onun çok yumuşak huylu olduğu vurgulanmaktadır. İyiliksever, hele babasına karşı son derece uysal olan İbrahim Peygamber'in, babasının şirk durumuna karşı takındığı tavırda cahillik/kabalık etmediği aksine onun bu tavrının inancının gereği olduğunu belirtmek için ayet onu halimlikle tavsif etmektedir.⁹

¹ Kumanlioğlu, Hasan Fehmi, İ.A.Ş.Y., İstanbul, 2/441 (hilm mad.); Yıldırım, Uluhiyyet, 209.

² Mesela Bakara 2/263; Al-i İmran 3/155; Bkz. Sakallı, Talat, İ.A.Ş.Y., İstanbul, 2/312 (halim mad.); Yıldırım, Uluhiyyet, 209, 212.

³ İbni Manzur, Lisan, 12/146; el-Firuzabadi, el-Kamus, 1416, 1417; Kumanlioğlu, a. g. mak., 2/441.

⁴ Rağıb, Müfredat, 203.

⁵ Tur 52/32.

⁶ Altıntaş, Cahiliyye, 59, 60.

⁷ Bkz. Tabbara, Afif Abdu'l-Fettah, "Hz. İbrahim (A.S.)", (Trc. Mehmet Aydın), A.Ü.İ.F.D. c. 24, Ankara, 1981, 547, 582.

⁸ Tevbe 9/114; Hud 11/75.

⁹ "Hilmi, mutlak manada yumuşak başlılık manasında görmemek lazımdır. Bilhassa dini konularda, manevi duygular çığnendiği zaman, yumuşaklık göstermek zilletin, sünepeliğin en kötüsüdür." Kaya, İsmail, İslâm Dini ve İlmihali, İstanbul, 307, 308.

Keza Lut kavmini helak etmeye gelen meleklere karşı takındığı tavırda da onun tabiri caizse kendini bilmez, taşkın biri olduğu gibi yanlış bir anlaşılmaya mahal vermemek için halimlikle nitelenmektedir. Değilse İbrahim'in (a) burada da itiraz etmeksizin rıza göstermesi gerekirdi.¹ Nitekim devamında bunun Rabbi'nin emri olduğu belirtilince, sergilediği tavır da onun davranışlarına hakim özelliğini ortaya koymaktadır. Bu anlamda ülkesinin putlarına karşı işlediği malum eyleminin akabinde göç ettikten sonra kendisine bağışlanan çocuk (İsmail) için de aynı vasıf kullanılmaktadır. Nitekim o, babasının rüyasına riayetini isterken ona, dahası ilahi düstura karşı gösterdiği teslimiyette halimliğini izhar etmektedir.²

Bu sıfat, müşriklerce kötü bir amaç ve hususta Şuayb (a) için kullanılırken³ öte taraftan aslında bunun bütün peygamberlerin vasfı olduğu ve onların bunun zıddı olan cehaletten sakındırırken⁴ kendilerinin hilmin canlı örneği olduklarını görmekteyiz.

Bu bağlamda hilm (hulum), çocukluktan kurtulmuş, akli başına gelmiş ve oturaklı bir tutum sergilemeye başlamış çocukların gelmiş olduğu konuma verilen bir vasıf olarak yine ağırbaşlılık özelliğini ortaya koymaktadır.⁵ Hilmin aynı zamanda zahir yönü itibarıyla akıl anlamına geldiğini de bu arada belirtmekte fayda vardır.⁶ Başka bir ifade ile bu, Fıkıh Usulü bilginlerinin mükellefiyet vasfına müstehak hale gelen yani bülüğa ermiş çocuğun akletmesi eylemine verilen bir vasıftır.⁷

Görülüyor ki hilm, bir kimsenin kendi üstünlük ve kudretini bilerek yaptığı bir davranıştır. Bu davranışı yapan kimse, kendi üstünlüğünü ve gücünü bilmektedir. Hilm zayıflık ve acizlik işareti değil, kudret ve kuvvet işaretidir. Onun için hilmin vakar ile de çok yakın ilgisi vardır. Vakar, tarz ve hareket asaleti demektir. Bunun yanında hilm ruhunun en yakın tezahürü de ihsandır.¹

Hilmin, içinde büyük güç ve yüksek enerji taşıyan özel bir alçakgönüllülük olduğu için görünür bir hareketle kendini belli etmemesi, açığa vurmaması pek mümkün

¹ Krş. Kumanlıoğlu, a. g. mak., 2/442.

² Saffat 37/101.

³ Hud 11/87; bkz. İzutsu, Ahlaki Kavramlar, (Ali Bulac'ın notu) 15.

⁴ En'am 8/35; A'raf 7/199; Hud 11/46; Bakara 2/67.

⁵ Nur 24/58, 59; Altıntaş, Cahiliyye, 60; Kumanlıoğlu, a. g. mak., 2/441.

⁶ Tur 52/32; Yıldırım, Uluhiyyet, 209.

⁷ Krş. Hallaf, Abdulvahhap, İslâm Hukuk Felsefesi, (Trc. Hüseyin Atay), A.Ü.İ.F.Y., Ankara, 323, 324.

değildir. İşte hilmin vücuttaki görünümü, belirtisi vakardır. Çoğu kez vakarü'l-hilm (hilmin vakarı) deyimi kullanılır. Ümeyye devrinin şairi Halef b. Halife bu hususta bize ilginç bir misal vermektedir:

“Hepsinin üzerinde öyle bir hilm vakarı var ki çocukları bile heybetinden dolayı olgun insan (gibi) dir.”

Tabii bu şiir mübalağa ifade etmektedir. Ama hilm kavramının bir özelliğini göstermesi bakımından çok önemlidir. Vakar değerli bir kelimedir. Halimin en göze çarpan davranışını gösterir. Düşman açısından aynı şeref noktasına antipati ile bakılabilir. O zaman vakar, bir tekebbür belirtisi olarak görülür.

‘Zira düşman, göğsünü kabartmış, başını bir tarafa eğip omuzunu kaldırmış, zalim bir tavır takınmıştır.’

Bu durum, kibirli adamın tipik bir tasviridir. Başını bir tarafa eğmek deyimi böyle kibirli bir insan için kullanılır ve istekame'l-ahda (eğilmiş boyun düzeldi) deyimi de kişinin gururunu yitirip küçük düşmesini ifade eder.

Bütün bunlarla beraber yüzeyin altında gizli kalan şeyleri göremeyen kimseler için, çok güçlü olduğu halde zarafet ve tevazu gösteren halim ile, sırf zayıf olduğu için kibarlık ve gülümseme gösteren zayıf kimseyi birbirinden ayırdetmek kolay değildir. Çoğu kez gerçek halim ile insanın her şeyi yapabileceği güçsüz, zayıf adam birbirine karıştırılır.

‘Öyle sanıyorum ki bendeki hilmi görerek adamlarım bana bu kötülükleri yapıyorlar. Ama bazen halim adam bile itidalini kaybedip öfkesine kapılmak zorunda kalabilir (Bazen halim bile cahil olmak zorunda bırakılır).²

Hilm ile zayıflık arasını ayırtedememek, yalnız insanlar arası münasebetlerde değil, dini düzeyde de yani Mekkeliler’in İslam'a karşı tutumlarında da kendini göstermiştir. Zira müşrik Mekkeliler’in, geleceği vahiyle sık sık tekrar edilen ilahi cezanın gelmediğini görerek şımardıklarını, İslam'a karşı böbürlenmelerini gittikçe daha artırdıklarını Kur'an haber vermektedir. Müslümanlara göre Mekkeliler, halim ile güçsüzlükten ileri gelen zayıflığı birbirine karıştırarak yanılıyorlardı.

¹ Izutsu, Ahlaki Kavramlar, 296.

² Ulutürk, a. g. mak., 65.

Öte yandan cehl kavramı üzerinde yapılan tetkik, Kur'an'da başka bir önemli anahtar terim olan zulüm kavramını anlamamıza da yardım eder.

Gördüğümüz gibi hilmin dış görünüşü vakar ise,¹ cehlin belirtisi de zulümdür. İçte bir duygu olan cehlin, görünür, fiziki davranış hali zulümdür. Zulüm, cehlin özel bir şeklidir. Kısaca cehl, kavramın içi, zulüm ise dışıdır. Herhalde bu, zulmün çoğu kez tercüme edildiği gibi basit bir 'kötülük yapma' olmadığını bize anlatır. Yine bu, Kur'an'da inatçı kafirlerin halini tasvir ederken kullanılan zulüm kelimesinin de cehl ile birlikte anlaşılması gerektiğini de açığa çıkarır.

Onların Peygamber'e (s) ve onun arkadaşlarına karşı izledikleri bütün zulüm hareketlerinin arkasında cehl ruhu vardı. Şirk dahil her şeyin kaynağı bu cehl ruhu idi.² Peygamber'e ve ilahi öğretiye karşı inat ve direnç göstermek suretiyle onlar, zulümlerini açıkça Allah'a yöneltmiş oluyorlardı. Ama Kur'an'a göre kimse Allah'a zulmedemez. Binaenaleyh onlar aslında yine kendilerine zulmediyorlardı. İşte Kur'an'ın zulm'un-nefs 'kendine kötülük etmek' deyiminin manası budur.³

Bu noktayı iyi anlayabilmek için, cehl kavramının, bütün insan hayatını kapsayan geniş bir kavram olduğunu hatırlamamız gerekir. Başka deyişle ne zaman ki insan kendi iradesini ve kendine hakimiyeti kaybederse o zaman cahil olur. Fakat moral hayatın daha yüksek düzeyinde cehl kavramı, 'kişisel şeref ve ırz' kavramlarıyla bağlantı kurarak özel bir renk alır. Bu takdirde cehl, şerefının incindiğini, lekелendiğini duymaktan ileri gelen bir çeşit kırgınlık ve öfkedir. Bu, İslam'dan önceki Araplar'ın tipik davranışları idi. Yani şereflerinin incinmesi, onları en büyük öfkeye sürüklerdi.

Bu muhtevada cehl, insanın, şerefının ayaklar altına alınmasına karşı gösterdiği sert tepkidir. Küçük düşürülmenin zorunlu bir sonucudur. Kur'an'da hamiiyyete'l-cahiliyye ifadesiyle kastedilen mana da herhalde budur. Kur'an'dan açıkça anlaşılıyor ki, müşrik Araplar'ın çoğu, kainatın tek sahibi Allah'ın önünde eğilmeyi dayanılmaz bir küçüklük saymışlardır. Önünde eğilmekle emredildikleri otoritenin insan veya Tanrı olması, onlar için fark etmiyordu. Bir otoriteye teslim olmak ve böyle yapmakla

¹ Krş. Mevdudi, Tefhim, 3/537.

² Krş. Al-i Ferrac, el-Özr, 24.

³ İzutsu, Allah ve İnsan, 198.

emredilmiş bulunmak, onlar için çekilmez bir küçülme idi. İşte onlar bu anlamda cahil idiler. Cehlin bu özel yönü, Kur'an'ın dini görüşünde büyük bir rol oynar.

Şimdi cehlin ikinci semantik unsuruna ve ona bağlı olarak hilmin de semantik unsuruna gelmiş bulunuyoruz. Cehlin bu yönü, birinci yönüne bağlıdır ve ondan türemiştir. Bu, cehlin, açıklandığı şekilde bir mahiyet taşımasının doğal bir sonucudur. Cehlin ikinci yönü, onun insanın entellektüel kapasitesi üzerindeki etkisi ile ilgilidir. Tabii bu etki, sadece olumsuz, yıkıcı yolda olmaktadır. Cehl ne zaman harekete geçerse insan beyninin düşünme gücünü zayıflatır. Hangi durumda olursa olsun, sabır ve teenni ile karar verebilmeniz için mutlaka halim olmanız gerekir.

Tabii buna itiraz eden de olur. Mesela Peygamber'in (s) çağdaşı olan şair Ma'bed b. Alkame gibi:

'Ellerimiz cahil davranıyor, ama aklımız yine halim kalıyor.'

Böyle bir şey ancak teoride mümkündür. Bu sözü söylemek kolay ama tatbik etmek çok güçtür. İnsan ihtiraslarla körleştikten sonra nasıl olayları sükunetle ve objektif olarak görebilir? Genel bir kural olarak diyebiliriz ki cehl, aklı tamamen gidermezse bile onu çok zayıflatır; ancak akıl hilim ile beraber çalışırsa normal görevini yapabilir. Demek ki hilm, içinde felsefi yönden bağımsız, kendi kendine çalışma esası üzerine kurulu 'heyecana kapılmama' meziyeti denen Helenistik görüşe oldukça yakın bir düzeye çıkma istidadı taşımaktadır. Araplar bu doğrultuya gitmemişlerdir.

Fakat hilm, başka bir istikamete doğru da gelişebilir. Yönetme sanatı ve siyasi amaç istikametine de gidebilir. Başkalarıyla münasebet kurarken, özellikle başka insanları idare ederken insanın duygularına tam hakim olması, devlet adamlığının, idarecinin başta gelen vasfıdır. İşte Araplar hilmin manasını bu yönde geliştirmişlerdir.

Cahiliye devrinde hilm, kabilenin başı olan, kabilenin yönetimini elinde bulunduran 'seyyid'in vazgeçilmez temel vasfı idi.

'Eğer bir gün bir kabileyi yönetmek istersen, kabalıkla dövüp söverek değil, hilim ile yönet. Zira bilki hilm, cehilden daha güzel sonuç verir. Ancak sana karşı haksızlık ve düşmanlık yapılırsa başka.'

Arabistan'da Kureyş kabilesinin hilmi çok meşhurdu. Ama bu demek değildir ki bütün Mekkeliler bedevi anlamda halim idiler. Aksine bu, Mekkeliler, bu eski Arap

örfünü politik bir amaç içine sokacak ve onu politik amaçla kullanacak kadar zekiydiler, demektir. Böylece onlar sıcak kanlı hararetli komşularını, önce kendilerini kontrol etmek suretiyle nasıl yöneteceklerini bildiler. Esasen, Kureyş'in siyasi amaca, idare tekniğine yönelik bu hilmi aynı zamanda Mekkeliler'in ticari teşebbüslerinin ve başarılarının temeli olarak görmek lazımdır. Hatta bizzat Peygamber'in (s), Medine'ye hicretten sonra zeki devlet adamlığını da Kureyş'in yaratılıştan gelen özelliğine bağlamak, uzak bir ihtimal değildir. Muhammed (s) hakkındaki biyografik hadisler, O'nun gerçekten birinci sınıf devlet adamı ve aynı zamanda son derece halim olduğunu gösterir. Bu iki özellik arasında kuvvetli bir iç ilgi vardır. Şu kadar ki Mekkeliler bu siyasi yeteneği, iş ve ticaret alanında kullandılar, Peygamber (s) ise bunu kendi ümmetini oluşturmada kullandı.

Gördüğümüz cehl, insanın sürekli bir huyu değildir; zaman zaman ihtirasın patlayarak dışarıya vurmasını gösterir bir haldir. İnsan akıl ve zekası üzerinde etkisi bakımından da cehl, sürekli değil, geçici olarak düşünce dengesinin bozukluğunu gösterir.

Fakat bir adam daima bu halde ise, daima cahil tabiatında bulunuyorsa o zaman o kimsenin hiç bir konuda adil bir hüküm veremeyeceğini söyleyebiliriz. Böyle bir insan, zihnen kördür. O, olayların içine giremez, eşyanın derinliğine nüfuz edemez, daima yüzeyde kalır. Onun anlayışı ve görüşü sathidir ve her zaman o, kendi sathi anlayışına göre hareket etmek ister.

Kur'an müşriklerin, eşyanın arkasındaki ilahi hikmeti sezememe hallerini 'ğamr'¹ sözcüğü ile anlatır. Ğamr, lugatta 'şiddetli karanlık (cehalet ve dalalet)' anlamına gelir. Küfür ve şüphe içerisinde bulunan kimseler, Kur'an üzerinde düşünmezler ve akletmezler. Bu münasebetle olmalı ki, ayetlerde 'la yefkahun'² ve 'la yakilun'³ gibi ifade tarzları sıkça geçmektedir.⁴

Böylece cahilin ikinci manasına gelmiş oluyoruz: Olayların içine nüfuz edememek ve daima sathi düşünme ve dolayısıyla her zaman basit ve isabetsiz hükümler vermek.⁵

¹ Müt'minun 23/54, 63; Zariyat 51/11.

² Nisa 4/78; A'raf 7/179; Enfal 8/65; Tevbe 9/87, 127; Haşr 59/13.

³ Mülk 67/10; Bakara 2/171; Maide 5/58; Yunus 10/100; Ankebut 29/63; Haşr 59/14; Zeyveli, Makaleler, 103.

⁴ Altıntaş, Cahiliyye, 47; Alusi, Buluğu'l-Ereb, 1/16.

⁵ Altıntaş, Cahiliyye, 47.

“(Öldürülen) Nüşeybe’yi ben nasıl unutabilirim? Derini görmeyen cahil ise beni unutan bir kimse sanır.”

Bu kelime Bakara Suresi’nin bir ayetinde de aynen bu manada kullanılmıştır. Ayette son derece yoksul olmalarına rağmen utandıkları için durumlarını belli etmeyen fakir insanların hali anlatılmaktadır:

“Utanmalarından dolayı, cahil, onların zengin olduklarını sanır. Sen onları simalarından tanırsın.”¹

Fakat Kur'an, genellikle bu kelimeyi, dini bakımdan sathi görüşlülük, basit hüküm manasında kullanır. Kur'an'daki dini manada cehl, insanın görünen eşya ve olayların arkasındaki ilahi iradeyi anlayamaması, Allah'ın ayetleri olan kainat varlıklarını Allah'ın ayetleri olarak görememesidir. Bu husustaki yetersizliğidir. Böyle bir kimse için tabiat varlıkları, sadece tabiat varlıklarıdır. Herhangi bir şeyin sembolü değildir. Kur'an'a göre ise Allah, ayetleri açık bir şekilde, beyyinat olarak gönderdiği için cehl, çok açık olan dini gerçeği bile, hatta ilahi vahyin en kolay tarafını bile anlayamamak demektir. Bu hususta Kur'an'da bolca misal vardır. Sözelimi:

“Onlara melekleri indirmiş olsaydık, ölümler onlara konuşsaydı ve her şeyi karşlarına getirseydik yine Allah dilemedikçe inanacak değillerdi. Fakat onların çoğu bilmiyorlar.”²

Cehl yalnız insanın, etrafındaki varlıkları yüzeyden bilmek, onların derinine inememek anlamına gelmez. İnsanın kendi kendini görememesi, kendi değerini idrak edememesi manasına da gelir. Kendini bilemeyen, kendi kapasitesinin sınırını da göremeyen ve bu yüzden kendi insanlık sınırları dışına çıkan kimse de cahildir. Bu görüş açısından kafirlerin Allah'a karşı davranışlarını anlatmak için sınırı aşmak manasındaki tuğyan, bağı ve a'lâ kelimeleri, cehlin somut ifadeleri olarak kullanılır.³ Kısaca bu anlamdaki cehl, hemen hemen zihni körlük demektir.¹

Kur'an'daki dini manadaki cehl, insanın kendi kendisini idrak edememesi, biyolojik ve fiziki yapısının arkaplanını derinlikli bir şekilde kavrayamamasıdır. Bunun başlıca sebepleri, inkarcı isyanın psikolojik yapısında bağı/haddi aşmak ve

¹ Bakara 2/273.

² En'am 6/111.

³ Alâk 96/6; Taha 20/24, 43; Zümer 39/17; Şura 42/27; Yunus 10/23; Duhan 44/19; Kasas 28/4.

istikbar/büyükleme gibi duyguların varolmasıdır. Daha doğrusu, bu, ‘zihni körlüktür.’² Kur'an, cehlin bu yönünü gayet güzel bir tarzda belirtmiştir:

“Gözler kör olmaz, fakat göğüslerdeki kalpler kör olur.”³

Onlar aklen kör ve aklen sağır idiler. O halde onlardan dini gerçeği anlamayı nasıl umabiliriz? Bu anlamda cahil olan kimseler hakkında verilen son yargı budur.

Cehlin bu semantik yapısı, onun karşısı olan hilmin, nasıl akıl manası kazandığını anlamamıza yardım eder. Zira akıl, ancak sakın olduğunuz zaman yani aklî dengenizi koruduğunuz sürece doğru çalışabilir. Hilm, akıl ve zekanın temelidir. Hilm, aklın sakın bir durumudur. Akıllı doğru çalışmaya ve isabetli karar vermeye muktedir kılan haldir. Ama pratikte ikisi de aynı manaya gelir.

Hassan b. Sabit, Haris b. Ka'b Oğulları'na karşı yazdığı bir hicivde kelimeyi bu anlamda gayet ilginç bir tarzda kullanıyor.

‘Ey Haris Oğulları, sizin akıllarınız (hilm-ahlam), sizi, beni hicvetmekten menetmiyor mu? Ama böyle bir şeyin sizden beklenmeyeceğini biliyorum. Zira siz, içi boş, vücudu iri fakat akıllı kısa insanlarsınız. Zaten bir kavmin öyle uzun ve iri olmasından bir şey çıkmaz. Zira onlar, katır yapılı ve kuş beyinli kimselerdir.’

Kur'an bu kelimeyi daha açık bir manada kullanıyor. Bu ayette Mekkeliler'in, Peygamber'e karşı olumsuz davranışlarına işaret edilmektedir:

“Onların akılları mı bunu emreder, yoksa onlar, azgın bir toplum mudur?”⁴

Yani onlar küçük akıllarına göre mi böyle yapıyorlar? Mekkeliler'in, Peygamber'e kahin, mecnun, şair diyerek O'na karşı olumsuz tavır takınmalarını akılları mı emrediyor, yoksa onlar cehalet ve azgınlık sınırını aşmış bir topluluk oldukları için mi bu şekilde davranıyorlar?

Buradan cehlin üçüncü manasına yani “bir şey bilmeme” anlamına gelmiş olmaktadır. Bu anlamda artık cehlin zıddı “hilm” değil, “ilm”dir. Genellikle cehlin en iyi bilinen klasik manası budur. Fakat ilk zamanlarda bu mana, öteki iki mana kadar önemli değildi. Onlar kadar önemli olmamakla beraber yine bu mana da İslam öncesi

¹ Izutsu, Allah ve İnsan, 201, 202.

² Altıntaş, Cahiliyye, 48.

³ Hac 22/46.

⁴ Tûr 52/32.

şirde yer almıştır. Ama bunun misalleri çok değildir. Antere'nin Muallaka'sında şu beyit bu örneklerden biridir.

Şair, sevgilisi 'Able'ye seslenerek diyor ki: "Ey Malik'in kızı, eğer bilmiyor idiyse, bilmediğini bizim süvarilerimizden sorman gerekmez miydi?" Yani şair bununla demek istiyor ki: "Herkes benim savaş alanında nasıl cesur ve kahraman bir insan olduğumu bilir. Eğer bunu bilmiyorsan istediğin kimseye sor."

Cehlin bu "birşey bilmeme", "birşeyden haberi olmama" anlamı, Kur'an'da önemli bir rol oynamaz. Kelime, Kur'an'da genelde ya birinci veya ikinci manada kullanılır. Üçüncü manaya bir misal olarak belki de şu ayeti verebiliriz, diyen İzutsu daha sonra göreceğimiz gibi konuyla pek ilgisi bulunmayan şu ayeti vermektedir:

"Allah indinde ancak şunların tevbesi makbuldür: Bilmeyerek bir kötülük işlerler, sonra hemen tevbe ederler."¹ Oysa bu hususun en makul örneği şu ayettir.²

"(Yapacağınız hayırlar), kendilerini Allah yolunda cihada adanmış, Allah taatten başka bir düşüncesi olmayan, o sebeple yeryüzünde dolaşıp kazanmaya imkan bulamayan, durumunu bilmeyen kimselere karşı gösterttikleri tokluktan dolayı onlarca zengin sayılan fakirlere verilmelidir. (Habibim!) sen onları görünce yüzlerinden tanırsın. Çünkü onlar yüzüzlük ederek insanlardan istemezler. Yaptıklarınız ve yapacağınız hayırlarınızı Allah eksiksiz bilir ve karşılığını verir."

Cahiliye kelimesinin de gösterdiği gibi cehl kelimesi, ilk iki manası itibariyle Kur'an'ın en önemli anahtar terimlerinden biridir. Bu kelimeyi iyice anlamadan yeni dinin adı olan İslâm kavramının, Araplar'ın dini düşünce tarihindeki yerini tayin edemeyiz. Yukarıda gördük ki cehl, iki asıl manasıyla İslam'dan önceki devirlerde hilmin tam zıddıdır. Peki Kur'an düşünce sisteminde bu hilim kavramının yeri neresidir?

İzutsu Kur'an'da hilmin yalnız Allah'ın bir sıfatı olarak kullanılmış olması durumunda bir önemi haiz olacağını belirtmekte ve akabinde bu kavramın eskisi gibi bir önemi yoktur demektedir. Keza Kur'an'da hilim kavramının, yalnız Allah'ın hilmini ifade etmekte önemli bir yer işgal ettiğini, İslam'dan önceki şairlerin kendilerini ve başkalarını överek kullandıkları ve Arap zihniyetinin göze çarpan vasıflarından biri

¹ Nisa 4/17; krş. Alusi, Buluğu'l-Ereb, 1/16; Yılmaz, a. g. mak., 149.

² Bakara 2/273.

olan insanlar arası hilm kavramının, Kur'an'da belirli bir rol almadığını ifade etmektedir. Ancak bu İslam'ın hilmin içeriğine kayıtsız kaldığı anlamına gelmemektedir. Ona göre Kur'an, hilm kavramının içeriğine İslâm adını vermiş ve böylece sahiplenmiştir:

Cehl-hilm çifti üzerinde yapılan açıklama, hilm idealinin, Kur'an'ın insan ahlakı telakkisinde hala yaşadığını açıkça göstermektedir. Bu fikir Kur'an'ın yalnız bir yerinde değil, her tarafında göze çarpmaktadır. Yani Kur'an'a baştan sona hilm ruhu hakimdir. İnsanlar arası ilişkilerde ihsan ve adaletle hareket etmek, zulümden kaçınmak, şehvet ve ihtiraslarına gem vurmamak, yersiz kibir ve gururdan sakınmak; bütün bunlar hilm ruhunun belirtileridir.

Daha önemli bir şey de var: Cehl denen insan ahlakı, şimdi bizzat Allah'a doğru çevrilmiştir. Oysa İslam'dan önceki cehl kavramının, Allah'la veya tanrılarla bir işi yoktu, o yalnız insanların birbirine karşı olan davranışlarından ibaretti. Kısaca cehl iyi veya kötü sırf insandan insana olan bir ilişki çeşidi idi.

Fakat İslam'ın Mekke'de ortaya çıkmasıyla Araplar arasında yepyeni bir fikrin doğduğunu görüyoruz. Yukarıda işaret edildiği gibi cehl kavramı birbirine sıkı sıkıya bağlı olan önemli bir fikir ağının merkezidir. İnsanın kudretiyle böbürlenmesi, sınırsız biçimde kendine güvenme, kendine yeterlilik, hiç bir otorite önünde eğilmeme, keskin bir şeref duygusu, insanın kendisinden aşağılarına karşı uyguladığı aldatıcı tekebbür vs. hepsi cehl kavramının çevresinde toplanan huylardı. Şimdi Kur'an'da bu kavramlar ağı, tümüyle Peygamber Muhammed'e ve ona vahyedilen kitaba, ilahi ayetlere ve dolayısıyla Allah'ın kendisine çevrilmiştir. Başka bir ifadeyle Kur'an, Araplar'ın Allah'ın hidayetine karşı gösterdikleri kin ve düşmanlığı bu cehl kavramının tezahürleri olarak görür. Kur'an'a göre müşriklerin düşmanca tutumu, İslam'dan önceki Araplar'ın karakteri olan bu cehl zihniyetinin belirtisinden başka bir şey değildir.

Yalnız cehl, bu şekilde yorumlandığı takdirde artık eski durumunda kalmaz ve yapısında derin bir değişme meydana gelir. Zira bu durumda cehl 'yatay' değildir; yani insanlar arası ilişki doğrultusunda değildir. Allah ile insan arası bir ilişki olmuştur. Müşrik Araplar burada cehli Allah'a yöneltiyorlar. Kur'an'a göre bu tür bir davranış, insana asla yakışmayan bir küstahlıktır. Çünkü insan kuldur, başka bir şey olamaz. Bunun için bu anlamda cehl, Allah'ın huzurundan kovulması gereken bir harekettir.

Peki cehl kovulunca geride ne kalır? Tabi onun zıddı olan hilm. Evet tek mantiki sonuç budur. Zira genellikle birbirine zıt A ve B kavramlarından A'nın yok oluşu, B'nin var olması sonucunu doğurur. Ve İslâm'dan önceki zamanlarda da iki kavram arasında böyle bir ilişki vardı.

Ama yeni İslâm düşünce sisteminde bu iki kavram, Allah'a çevrildikleri zaman bir biri arasındaki eski ilişkilerini sürdüremezler. Cehl sırf insani bir hareket tarzı olduğu sürece onun yokluğu hilmin varlığını ifade eder. Size, kardeşlerinize karşı cahilce davranmamanız söylenince, bu onlara karşı halimce davranın demektir. Fakat burada insanın sadece bir kul olduğu, kul gibi davranması gerektiği için Allah'ın huzurunda 'ya cehl ya da hilm' formülü artık geçerli değildir. İnsanın Allah'a, kendi Rabbine karşı davranışında cehl, doğal olarak söz konusu olamaz, ama hilm de söz konusu değildir. Çünkü gördüğümüz gibi hilm, esasında kudret kavramı üzerine kurulu bir davranıştır. İnsan bilerek arzularına, ihtiraslarına gem vurduğu için sakın görünür. Ama her zaman kendi üstün gücünü bilir ve bu üstün gücü, bir an sabrı taşarak korkunç bir patlama yapabilir, korkunç bir öfkeye dönüşebilir.

O halde bu da Allah'a karşı insanın izleyebileceği bir davranış olmaz. Bu, bir kulun yapacağı hareket değildir.

Yukarıda işaret edildiği gibi Kur'an kafirlerin kindar ve düşmanca davranışlarını, cahiliye hamiyetinden çıkan son derece küstah bir davranış olarak nitelemektedir. Yani kafirler, bu yakışsız hareketi Allah'a karşı bile uygulamaya yeltenen kimselerdir. Ama bu demek değildir ki mü'min bu hareketin alternatifi olan hilmi, Allah'a karşı uygulayacaktır. Zira Kur'an'a göre hilim de cehilden daha az haddi aşma değildir. O da cehl gibi insanın haddini aşmasıdır.

Gerçek mü'min yani tam manasıyla gerçek kul, Allah'a karşı hilm doğrultusunda daha ileri gidip tevazu ve teslimiyete ulaşmalıdır. Bütün tekebbür ve istiğnadan vazgeçilmeli, tam teslimiyete erişilmelidir. Tevazu bu dereceye ulaşıncaya kadar o, hilm değil İslâm olur.

Böylece İslâm kavramının hilimle nasıl irtibatlı ve aynı zamanda ondan nasıl ayrı bir şey olduğunu görmekteyiz. Kur'an açısından Allah'a tam teslimiyet anlamındaki İslâm, sadece hilmin ortadan kaldırılması ve reddi değil, onun devamı ve ileri götürülmüş şeklindedir. Bu yeni kavram, Arapların gün görmüş eski şeref değerleri olan

hilmî son sınırına kadar itmiş, o kadar itmiş ki hilm kavramı kendi orjinal çerçevesini de geçerek kendisinden çok farklı bir kavram yani İslâm kavramına dönüşmüştür. Bu bakımdan İslâm, hilm kavramının esaslı bir tadilidir. Önce objesi insan olan bu kavram, İslâm'a dönüşünce objesi insanın rabbi olur.

Izutsu devamla diyor ki: İşte ben önce, hilm, İslâm'ın İslâm'dan önceki şeklidir derken bu anlamı kastetmiştim. Tabii insanın Allah'a karşı izleyeceği davranış anlamındaki hilm elbette sahneden çekilmek zorunda idi. Zira efendisine içtenlikle hizmet eden bir kulda en ufak bir gurur ve istiğna eseri olamazdı. Ama şurası muhakkak ki hilm kavramı, son unsurundan, yani güçten yoksun bırakılırsa yaşayamazdı. Nitekim öyle olmuş, insanlar arası münasebetlerdeki hilm Kur'an'da yaşamamıştır. Kur'an'a göre ancak Allah, kullarına karşı halim olur. Kullar Allah'a karşı halim olamaz.

İnsan sıfatı manasındaki hilmin ortadan kalkması, yeni bir kavram örgütünün doğmakta olduğunu, teknik terimle, insan varlığında yeni bir oynar eklemine teşekkül ettiğini gösterir. Bu yeni düşünce eklemine göre hilm kavramının kapladığı geniş alan, baştan başa yeniden örgütlenmek zorundadır. Yeni hatlar çiziliyor ve yeni bölümler meydana geliyor.

Önceki zıtlık, cahil-halim zıtlığı şeklinde idi. Cehlin zıddı olan hilm kavramı şimdi Kur'an'da bir çok yeni kavramlara yer veriyor ki bu kavramların en önemlisi, bütün şümuliyle İslâm'dır.

Beri taraftan Kur'an'ın, inatçı, gururlu kafirlerin tipik bir davranışı olarak gösterdiği cahil kavramı da kafir kelimesinin altına gizlenmiştir. Nasıl halim, sonunda müslim kavramına dönüşmüş ise, cahil de ilerleyerek kafir kavramına dönüşmüştür. Bu da yeni bir zıtlık meydana getirmiştir: Kafir-müslim zıtlığı. Bu bize, cahil ve halim arasındaki eski karşıtlığın gösterdiği bütün dini ve ahlaki manaları; kavramların tümüyle yeniden örgütlenmesinden doğan yepyeni bir ışık altında okumak zorunda bulunduğumuzu gösterir.¹

1. 6. ÇEŞİTLİ ALANLARDA CEHALET YA DA CEHALETİN ANLAM ALANI

¹ Izutsu, Allah ve İnsan, 193, 207; Yazıcı, Cahiliyye Kavramı, 5 vd.

1. 6. 1. AHLAK TERİMİ OLARAK CEHALET

Ahlaki bir terim olarak cehalet, kibir, bozgunculuk, serkeşlik, bilgi ve görgüden yoksun olmak ve ayrıca bilgisizlik anlamlarına gelir. İlgili ayetlerde daha çok cehaletin fenalığı, cahillerin yanılırları, kötülük ve zararları üzerinde durulmuştur. Bütün peygamberlere ilim ve hikmetin verilmiş olması ve bunun onların önemli meziyetlerinden sayılması, cehalete karşı bir tavır olarak anlaşılmalıdır.

Cehl, daha önce geçtiği gibi, cahiliyede kullanılan manasıyla esas olarak azgınlık, serkeşlik, arzuların etkisinde kalma, hayvani güdülere boyun eğme, kısaca barbarlık anlamına geldiğine göre bunun ahlaken terk edilmesi, erdeme, erdemliliğe yönelmesi demektir. Nitekim Peygamber (s) de gerek icraatıyla gerekse yaptıklarıyla bu hususta örnek bir tavır sergilemiş ve buna teşvik etmiştir. Hadislerde gerek cehalet ve cehl gerekse bunlardan türemiş diğer kelimeler sıkça kullanılmış ve Peygamber (s) ise hem sözüyle hem de icraatıyla müslümanları din ve dünya işlerinde cehaletten kurtarmak için büyük çaba sarf etmiştir.

Bu manada cahil kişiliğin karşıtı, alimden ziyade halim olan kişiliktir. Bu ise ihtiyatlı, ağırbaşlı, ahlaki bütün ve bugünkü deyimle ‘medeni insan’ı ifade eder.

Cahiliye edebiyatında bunun bir çok örneği vardır. Bir örnek olarak Amr b. Gûlsüm Muallakasında şöyle demektedir: Hele biri kalkıp bize karşı cahillik etmeye görsün, biz cehalette herkesten üstün çıkar, cahillerden daha cahil oluruz.¹ Görüldüğü gibi bu beyitte cehalet ‘şiddet ve saldırganlık’ manasında kullanılmış, dahası bir erdem olarak kabul edilmiştir.

Bunun Kur'an ve hadiste de örneği vardır. Nitekim Furkan suresinin yirmibeşinci ayetinde Allah'ın iyi kullarının faziletli davranışları anlatılırken, “Onlar yeryüzünde ağırbaşlı bir şekilde yürürler, cahiller kendilerine sözle sataşınca ‘selam’ derler” buyurulmuştur. Bütün müfessirlere göre bu ayette, cahillerin sataşmaları Cahiliye Arapları'nın bozguncu, geçimsiz ve şiddetten yana olan ahlaki temayülleri, bu sataşmalara ağırbaşlı müslümanların selamla karşılık vermeleri de uzlaşma, barış,

¹ ez-Zevzeni, Şerhu'l-Mu'allakati's-Seb', 128.

güvenirlilik gibi erdemleri kapsayan ve genellikle hilim terimiyle ifade edilen İslâm ahlakının asli karakterini göstermektedir.¹

Cehalet teriminin bu anlamdaki kullanımına hadislerde de rastlanmaktadır. Peygamber (c), oruçlu müslümanlara tavsiyelerini ihtiva eden bir hadisinde, ‘Biri ona karşı bir cahillik ederse oruçlu olduğunu söylesin.’² derken bu manayı kastetmiştir. ‘Öfke onu cahilleştirdi.’³ mealindeki hadiste de aynı anlam vurgulanmıştır. Keza “Kim yalan söylemeyi, yalanla amel etmeyi ve cahilliği bırakmazsa, onun yemesini, içmesini bırakmasına Allah'ın hiçbir ihtiyacı yoktur.”⁴

Esasen konuyla ilgili ayet ve hadislerde müslümanların, bilginin zıddı olan cehaletle birlikte cahiliye dönemi ahlak anlayışını yansıtan öfke, şiddet, kibir ve saldırganlık anlamındaki cehaletten arınmaları emredilmiştir.⁵ Çünkü cahiliye toplumunda böyle bir düşünce yapısı içerisinde ahlak da maddi bir temele bağlı olarak ve yarar ilkesini hiç bir zaman gözönünden uzaklaştırmayarak oluşmuştur. Bu nedenle insanlar böyle bir ruha farkında olmadan sahip olabilirler.⁶

Selef hakkında değerlendirmelerde bulunurken onları olabildiğince hayırla yâd etmek ahlaki bir nezaket olmakla beraber⁷ hem tarih ve hem de tarihi şahsiyetlerden ibret alıp varsa aynı yanlışlara düşmemek yahut yanlışlarını tasvip etmemek prensibi gereği objektif ve doğru değerlendirmelerde bulunmamak da ahlaki yönden bir cehalet belirtisi sayılabilir. Bu bağlamda geçmişi tahlil ederken ataları yahut onlardan belli birilerini takdis etmek⁸ yahut hazırda mevcut bulunan suçu onlara yüklemek⁹ gibi bir önyargı garabetine düşmemek bir bakıma cehaletten kurtulmaya vesile olabilir. Nitekim İslâm Tarihi bunun örnekleriyle doludur.¹⁰ Elbette saray mollalığı veya köşk

¹ Çağrı, Mustafa, T.D.V.İ.A., İstanbul, 1993, 7/218 (Cehalet mad.).

² Buhari, Savm, 2.

³ Müslim, Tevbe, 10; bkz. İbn Teymiye, İman, 123, 124.

⁴ Buhari, Edeb, 51.

⁵ Bakara 2/67; Araf 7/199; Buhari, Savm, 2; Müslim, Birr, 11; Hamidullah, İslam Peygamberi, 2/830, 836.

⁶ Mevdudi, İhya Hareketleri, 17, 18.

⁷ Haşr 59/10; ayrıca Fâtır 35/21; bkz. Said, Bilginin Gücü, 36 vd., 110, 113, 234.

⁸ Ahkâf 46/11; Şeyh Davut, Eşeddu'l-Cihad, 203, 204, 206, 211, 212, 219, 231, 235, 238; Zeyveli, Makaleler, 39, 40, 41, 119.

⁹ Araf 7/173.

¹⁰ Zeyveli, Makaleler, 35, 36.

ulemalığı¹ yapan insanların, hak etmedikleri halde toplum nezdinde bir takım payelere sahip olmaları böylesi durumların oluşmasında önemli bir nedendir. Bundan dolayı kişileri haklarındaki duyumlarla değerlendirmek bir başka cehalet tezahürü olarak kabul edilmelidir. Bunun yanında kimi zaman alim bilinen kişiler de kendine lazım olmayan şeylerle uğraşabilir. Bu ise boş ve abesle işgal olmak anlamında cehalettir. Demek ki ilmin(!) bir kısmı da cehalettir.²

Kur'an'ın ifadesiyle onlar bir ümmetti, gelip geçti. Yaptıkları kendilerine ve bizim yaptıklarımız ise bizedir.³ Buna göre şanlı tarih⁴ hayranlığı/kuru kavramlar ile avunmak yerine onları mümkün nispette oldukları yerde görmeye çalışmak ve iyi değerlendirmek gerekir.⁵ Bir kural olması gereken bu bakış tarzı aynı zamanda suç veya mükafatın ferdiliğini de beyan etmektir. Şimdi kişi tarihteki şahsiyet yahut toplumları değerlendirirken sırf onların zürriyetinden olduğu için bunları övmek yahut -iyi veya kötü- öyle tanıtıldığı için o şekilde tanımlamak⁶ cehaleti, sonuç olarak fert için ahlaki yönden doğru bir tavır olarak kabul edilmese gerektir.

Bunun yanında kitlelere ya da daha dar bir çevre olarak, hangi hususta olursa olsun sorumluluk hissedip duyarlılık göstererek yani akletme eylemini gerçekleştirmeye azmederek okuyan kişilere istifade etmeleri düşüncesiyle aktarılacak istenen bilgileri havi kaynakları sunarken ilmi emanete riayetsizlik de ahlaki yönden büyük bir cehalettir. Bu husus özellikle tercüme edilen kaynaklar bazında daha bir önem arz etmektedir. Bilgiler, okuyucunun vakıf olamadığı bir dilden anladığı bir dile aktarılırken bunun ilmi bir emanet olduğu sabitesinden hareket edilmemiş veya yapanın kendisinin bizzat o husustaki dilsel eksikliği nedeniyle yanlış aktarılmış ise ahlaki bir cehalet yani haksızlık yapılmış demektir. Tabi asıl metinde bulunan bir takım kanaatler, paylaşılmadığı için atlanılmış ise bu daha büyük bir cürüm olmaktadır.

¹ Sibai, Mustafa, İslâm Hukukunda Sünnet, (Trc. Edip Gönenç), İstanbul, 1981, 198, 199; Ağırakça, a. g. mak., 60; Kevserani, Din-Devlet İlişkisi, 33, 35, 39, 49, 50, 96, 97, 123, 170; Vatandaş, Tevhid 168, 169, 171; Arslantaş, İzler, 106; Alptekin, Tevhid ve Akaid, 189; Çobanoğlu, Engeller, 80, 81; İslamoğlu, Söyleşiler, 69.

² İbn Esir, en-Nihaye, 1/322; Özütoprak, Dini Doğru Anlamak, 281 vd.; Said, Bilginin Gücü, 69.

³ Bakara 2/134, 141; İslamoğlu, Anadolu II, 478.

⁴ İslamoğlu, Anadolu II, 358-360.

⁵ Bkz. Said, Bilginin Gücü, 164 vd.

⁶ Krş. İslamoğlu, Anadolu II, 52, 55, 140, 144, 147, 152, 153, 170 vd., 180, 190, 201, 203, 210 vd., 223, 234, 235, 239, 250, 253, 262, 265, 268, 271, 284, 306, 323 vd., 332.

Çünkü okuyucunun kanaatlerinin oluşması ameliyesinde farkında olmadan yanılmasına vesile olunmaktadır. Hususen bu son durum başkalarının mantığının oluşmasına ipotek koymak anlamına gelir ki kimse bu 'haksızlığı' kendisinde görme hakkına sahip olamaz. Bundan daha kötüsü birinden nakil yaparken bektaşi mantığıyla davranmaktır. Söz konusu bu ahlaksızlık kişinin kendisini başkasına ölçü kabul ettirmesi şeklinde bir dayatmasıdır.¹ Bunun yanında sırf intihal ithamlarına maruz kalmamak için değil, ama kul hakkına saygı duymak amacıyla fikir ürünlerini sahiplerine nispet etmek de önemli bir ahlaki erdem olsa gerektir.² Değilse ahlaki bir cehalet sergilenmiş olunacaktır.

Bir diğer husus kimi müfessirlerin çeşitli konulardaki realiteye ters düşen ve bir mesnede dayanmayan bir takım kanaatlerini kitlelere ilmi veri olarak sunmaları da bu minvalde mütalaa edilebilir. Bu cihetle misalen Resulullah'ın (s) Zeyneb annemizle evlenmesi hususu³ ile Ğaranik hadisesine⁴ dair bahsedilen benzeri durumlar, bilmemek anlamındaki cehaletin boyutlarını fazlasıyla aşacak düzeydedir.

Esasen ahlakın akideyle sıkı bir ilişkisi vardır. Sözelimi münafıklık akidevi bir konumdur. Böyle iken sözünde durmama, yalan söyleme ve emanete hiyanet gibi hususlar ahlaki bir mesele oldukları halde münafıklığa sebebiyet vermektedir. Bu nedenle ahlaki yönden Resulullah'ın ahlakı olan Kur'an'a sımsıkı sarılarak böylesi pozisyonlara düşmemeye azimli olmak da bir erdemdir. Bu ise La İlahe İllallah'ın gereklerindendir.⁵

Güzel ahlakın sabır, iffet, şecaat ve adalet olarak dört temele dayandığını söyleyen İbn Kayyım (v.751/1350), kötü ahlakın da yine cehalet, zulüm, şehvet ve öfke olarak bu dört temele dayandığını belirtmektedir.⁶ Buna binaen, fertlerin güzel

¹ Bütün bu anlatılanlara dair verilmiş çeşitli örnekler için bkz. Zeyveli, Makaleler, 52, 55, 60, 138 vd., 159 vd., 173 vd., 178; Draz, Kur'an'ın Anlaşılmasına Doğru, xı; Cündioğlu, Anlamın Buharlaşması, 140; Al-i Ferrac, el-Özr, 259.

² Krş. Özsoy, Ömer, "İslâm Tefsir Ekolleri", İslâmiyât, Üç Aylık Araştırma Dergisi, 1/1 Ocak-Mart 1998, 115 vd.

³ Nesefi'nin, tefsirinde yaptığı tuhaf izaha karşılık, birlikte basılmış olan Hazin'in belirtilen izaha verdiği ilmi cevap için bkz. Hazin, Lubabu't-Tevîl, 3/469, 470; Nesefi'nin izahının benzeri için ayrıca bkz. İbn Habib, el-Muhabber, 85.

⁴ Mevdudi, Tevhid Mücadelesi, 3/248 vd.

⁵ Krş. Kutup, La İlahe İllallah, 133, 138, 139, 150, 153; Said, Bilginin Gücü, 151.

⁶ İbn Kayyım, Medaric, 2/258; ayrıca bkz. Said, Bilginin Gücü, 137.

ahlak sahibi olabilmek için belirtilen ilk dört temele sımsıkı sarılarak ve cehalete sürüklenmemek için de son dört husustan sakınmasını becerebilmesi gerekir.

1. 6. 2. HADİS TERİMİ OLARAK CEHALET

Hadis ıstılahında cehalet tabiri, bir ravinin cerh veya tadiline sebep olabilecek hallerinin bilinmemesi anlamında kullanılmaktadır. Burada kavram her ne kadar sözlük anlamıyla onun kendi cehaleti gibi anlaşılıyorsa da gerçekte durum farklıdır. Çünkü buradaki cehalet ravinin durumunu araştıran kişidedir. Başka bir ifade ile ravinin cehaleti denildiğinde onun halini araştıran ve ancak hakkında bilgi sahibi olmayan kişideki mevcut cehalet demektir. Bu nedenle buradaki cehalet, sahibi açısından kınamaya konu olmamaktadır. Kınama, bunun yerine, hakkında bilgi sahibi olunmayan kişiye dairdir. Çünkü onun hakkındaki cehalet cerh veya tadil edilmesine vesile olmaktadır. Yani bu durum onun adalet vasfını zedeleyebilir.

Cehaletu'r-ravi şeklinde de kullanılan terim, ravinin kim olduğunun veya cerh ve tadiline sebep olabilecek bir halinin bilinmediğini ifade eder demiştik. Ravinin tanınmamasının başlıca iki sebebi vardır. 1. Ravinin birkaç ismi, künyesi, lakabı, nisbesi bulunabilir. Bu ravi bunlardan biri veya ikisiyle şöhret bulmuş olmakla beraber ondan hadis rivayet eden bazı talebeleri onu yaygın olmayan isim ve sıfatlarıyla anmış olabilir. Bu ise onun başka bir şahıs olduğu zannını uyandırabilir. Bu yüzden cerh ve tadille uğraşan hadisçilerce meçhul kalabileceğinden dolayı, raviler onun hakkında cahil olurlar. Ravinin tanınmamasının diğer bir sebebi de az hadis rivayet etmesi veya kendinden sadece bir kişinin rivayette bulunmuş olmasıdır.

Özetle hadisçilerin bir ravi hakkındaki cehaletleri, bu ravinin adalet ve zabt yönünden durumlarına vakıf olmamaları demektir.¹

Bunun yanında hadis konusunda kullanılan cehalet ile doğrudan ilişkisi olmasa ve bir mevzu hakkındaki bilgisizliği ve buna binaen bir takım sonuçlara vararak neticede cehalet sergilemeyi ifade etse de hadisle alakası olması hasebiyle konunun şu boyutu da vardır:

¹ Çakan, İsmail L., T.D.V.İ.A., 7/219 (Cehalet mad.); Naim -Miras, Tecrid-i Sarih, 1/319 (Mukaddime); Koçyiğit, Talat, Hadis İstılahları, A.Ü.İ.F.Y. Ankara, 1985, 65, 66; et-Tehanevi, Keşşaf, 1/254, 255.

İmam Ebu Hanife (v.150/767), Ebu Yusuf (v.182/798), İmam Muhammed (v.189/796) ve İmam Ahmed (v.241/855) gibi Ehl-i Sünnet kelimcileri Kur'an'ın mahluk olmadığı konusunda Mutezile'yi tekfir ederken “Kur'an Allah kelamıdır, yaratılmış değildir. Kim onun yaratılmış olduğunu söylerse Allah'ı inkar etmiş olur.” hadisine dayanmışlardır.¹ Ali el-Kari'nin belirttiği gibi hadis diye nakledilen bu sözün aslı yoktur, sonradan uydurulmuştur. Kaldı ki bilinen hadis külliyyatında böylesi bir hadise de rastlanılmamaktadır.

Buradan hareketle Allah kendilerine rahmet etsin o değerli zatlara çamur atmak ve bu arada özellikle İmam Ahmed'in (v.241/855) gayretini boşlamak yahut Mutezile'nin bu mevzudaki haklılığını savunmak sonucuna varmak niyeti ile değil, aksine kendi döneminin problemi olması hasebiyle isabetle üstüne üstüne gitmiştir sabitesi esas olmakla beraber² süreç içerisinde kimi zaman en doğru bildiğimiz zatların dahi en azından dayandıkları naslara dair cehaletleri/bilgisizlikleri sebebiyle bazı yanlışlarda bulunmuş olabileceklerinin hesaba katılması gerekmektedir.³

Bu mevzu, hadis konusunda daha bir fazladır. Bu nedenle hadiste cehalet konusu olarak anlattığımız önceki mevzunun yanına böylesi bir boyutun da eklenmesinde fayda görüyoruz.⁴ Bu manada o değerli zatlara yüceltmek yahut birilerini bir yere oturtmak adına uydurma ve zayıf hadislerden destek almaya çalışmak ve/veya her şeye rağmen sözkonusu hadislerin bu özelliğini görmezden gelmek de kaba bir cehalet örneğidir.⁵ Oysa hadis denilen sözleri esaslı bir kaynağa dayandırmak gerekmektedir. Kaynak olarak takdim edilen kitapların özelliğinin gözardı edilmesiyle aktarılan hadise dayanarak sonuca varmak ise bambaşka bir cehalet, dahası Resulullah'a iftiradır.⁶

¹ Kılavuz, Ahmet Saim, İman Küfür Sınırı, İstanbul, 1996, 148.

² Krş. Kutup, La İlahe İllellah, 10, 11, 234.

³ Özütöprak, Dini Doğru Anlamak, 182, 267, 270, 271.

⁴ Örnek olarak çeşitli hadisler için bkz. İbn Hazm, Usul-i Din, 66; Yıldırım, Uluhiyyet, 62.

⁵ Bkz. Şeyh Davut, Eşeddu'l-Cihad, 208, 219, 235; Bursevi, Ruhu'l-Beyan, 5/497; krş. Zeyveli, Makaleler, 46, 127, 128.

⁶ Bkz. Dihlevi, Hüccetullah, 1/489 vd., 497; Zeyveli, Makaleler, 43, 44; İslamoğlu, Anadolu II, 428; krş. Badıllı, Abdulkadir, Risale-i Nurun Kudsi Kaynakları, İstanbul, 1992, 627, 631, 637, 340 vd., 691, 926.

Bu nedenle sünnet hakkında bir takım kuşkulara mahal vermeden hadis ve hatta geçmiş imamlardan nakledilen sözlere dair vaki olabilecek cehaletlere dikkat etmek lazımdır.¹

Sözgelimi Ebu Hanife'ye (v.150/767) nispet edilen "Kura kumardır. Eğer Nebi (s) bana ve ben de ona ulaşıyordım, görüşlerimden çoğunu alırdı. Din güzel reyden ibarettir."² sözü bu anlamda önemli bir örnektir. Çünkü Peygamberin uyguladığı ve Allah'ın ise müdahale etmediği³ bir hususta değerli bir imamın böylesi bir sözden beriliği mutlak olduğu gibi, bunun doğruluğunu iddia etmek kadar açık bir cehalet de olamaz. Tıpkı onun Kur'an'ın mahluk olduğunu söylediği ve buna binaen ona küfürden dolayı tevbe ettirildiğine dair gelen rivayetlerin gerçekte bağdaşmayıp uydurma olması gibi.⁴

Hadiste cehalet konusu çerçevesinde sıralanacak hususlardan biri de bilginin kaynağı bağlamında Peygamberden (s) vefatından sonra hem de dünya gözüyle doğrudan görerek hadis alınabildiği/alındığı iddiasıdır. Ve bundan daha cahilane yani zulüm ve haddini bilmezlik olanı bilgileri doğrudan Allah'tan aldığını iddia etme cehaletidir.⁵

Buna göre düşünceyi sloganlaştırmaktan kaçınmak esas olmalıdır. Kulağa hoş gelen ancak temelden yoksun yahut ortamından koparılmış ifadeleri bayraklaştırmak⁶ keza ravilerin rivayetlerindeki tutum ve yaklaşımlardan kaynaklanan zaaf ve dramatize etmek⁷ gibi cehaletlerden sakınabilmek için titiz davranmak gerekir. Bu bağlamda

¹ Örnekler için bkz. Aydemir, Abdullah, Tefsirde İsrailiyyat, D.İ.B.Y., Ankara, 73 vd.; Ayrıca bkz. Abdullatif, Seyyid, Kur'an'ın Zihni İnşası, (Trc. Mehmed Kürşad Atalar), İstanbul, 1995, 20 vd.; İslamoğlu, İman, 80 vd.; Başaran, Selman, "İbn Hazm'ın Küttüb-i Sitte'ye Bakışı", İ.A.D., c. 2 sy. 6, Ocak 1988, 8-21.

² Bağdadi, Ebubekir Ahmed b. Ali el-Hatip, Te'rihu Bağdad, Beyrut, 13/401, 406, 407; krş. Doğan, İsa, "Kur'an, Peygamber ve Gelişen İslam Toplumu", III. Kur'an Haftası Kur'an Sempozyumu, Ankara, 1998, 36.

³ Buhari, Şehadet, 30.

⁴ Bağdadi, Te'rihu Bağdad, 13/383 vd.

⁵ Bütün bu anlatılanlara dair verilmiş çeşitli örnekler için bkz. Özütoprak, Dini Doğru Anlamak, 262, 263, 265; el-Kaysi, Mealimu'l-Huda, 33; Sarmış, Tasavvuf, 128, 352, 439; Bursevi'nin hadise yaklaşımındaki garabet için bkz. Şimşek, Tefsir Problemleri, 190 vd. ve Kardavi, Sünnet, 126 vd.; krş. Süyuti, Takrir, 164; Şeyh Davut, Eşeddu'l-Cihad, 198, 204, 207, 209, 230, 241; Bebek, Adil, Maturidi'de Günah Problemi, İstanbul, 1998, 39.

⁶ Zeyveli, Makaleler, 61.

⁷ Zeyveli, Makaleler, 73 vd., 99; örnekler için bkz. Aydemir, İsrailiyyat, 73 vd.

çoğu Abbasi dönemi yazarı olan tarihçilerin sözgelimi Abbasiler'i görmezden gelerek Emeviler'e ölçüsüz saldırılarına dikkat etmek lazım geldiği de ayrıca üzerinde durulacak bir cehalet konusudur.¹

1. 6. 3. KELAM TERİMİ OLARAK CEHALET

Kelamcılar nezdinde cehl, ortak iki manaya yorumlanmıştır. Bu anlamda Ebu'l-Beka (v.1094/1683) cehli şu şekilde iki kısma ayırmaktadır:

a. Basit olanı; bilinmesi gereken bir şey hakkında bilgi sahibi olmamaktır.

b. Mürekkebi olanı; ki o da gerçeğe uymayan bir şeye kesin olarak inanmaktan ibarettir. Mürekkebi olarak isimlendirilmesinin sebebi, kişinin bilmediğini de bilmemesi, diğer bir ifadeyle, yanlış doğru olarak inanmasıdır.² Ebu'l-Beka (v.1094/1683), basit olarak isimlendirdiği cehl ile sehv, gaflet ve zühul arasında bir yakınlık bulunduğunu ifade etmektedir. Ona göre inanma açısından cehl olarak değerlendirilen şey, fiiller itibariyle ğayy/sapma olarak kabul edilir. Bundan dolayı cehlin/cehaletin ortadan kaldırılması ilimle, ğayy/eğriliğin yok edilmesi de rüşd/doğrulukla mümkün olmaktadır. Yine görüşünde isabetli olana 'doğru yolu buldu (reşede)', hatalı olana da 'hata etti (ğava)' denilmesi de bundan dolayıdır.³

Razi'nin (v.606/1209) kaydına göre bazı hikmet erbabı, 'Artık o zalimler için hiçbir yardımcı yoktur.'⁴ ifadesiyle, 'O zalimler için yardımcıları yoktur.'⁵ ifadesindeki 'zalim' ifadesinden, 'cehl-i mürekkebi' olan bir cahilin kastedilmiş olması muhtemeldir. Cehl-i mürekkebi olan cahil, dünyada, batıla hak diye inanan kimsedir." diye belirtmişlerdir. Razi (v.606/1209) devamla "buna göre Cenab-ı Hakk'ın, 'Artık o

¹ Krş. Şimşek, Said, (Mützakereler), III. Kur'an Haftası Kur'an Sempozyumu, Ankara, 1998, 62.

² et-Tehanevi, Keşşaf, I/253, 254; Zebidi, Tacu'l-Arus, 7/268; Alusi, Buluğu'l-Ereb, 1/16; Altıntaş, Cahiliyye, 3, 4; Aydın, Hakkı, "İslâm ve Türk Ceza Hukukunda Hukuki Bilmeme (Cehalet)", ATA.Ü.İ.F.D. 12, Erzurum, 1995, 246, 247.

³ el-Kefevi, Ebu'l-Beka, Eyyub b. Musa el-Hüseyni, el-Külliyyat Mu'cem fi'l-Müstelahat ve'l-Fruku'l-Luğaviyye, Beyrut, 1993, 350; ayrıca bkz. et-Tehanevi, Keşşaf, I/253, 254; el-Cürcani, es-Seyyid eş-Şerif Ali b. Muhammed, et-Ta'rifat, Beyrut, 36; Özcan, Bilgi Problemi, 134; el-Ceburi, Avarıdu'l-Ehliyet, 335.

⁴ Fatır 35/37.

⁵ Al-i İmran 3/192.

zalimler için hiçbir yardımcı yoktur.’ buyruğu, ‘Ahirette kendisine faydası dokunacak bir ilmi yoktur.’ anlamındadır.” demektedir.¹

Başka bir tasnife göre ise cehl üç kısımdır: a. Nefsin ilimden hali olması ki, işte asıl olan budur. b. Bir şeye olduğundan başka türlü itikat etmek. c. Bir şeyi ister sahih, ister fasit itikatla olsun yapılması gereken şeklinin hilafına yapmak. Namazı kasten terk etmek gibi.²

1. 6. 4. FIKIH TERİMİ OLARAK CEHALET

Cehalet veya cehl sözlükte daha çok bilmemek anlamında kullanılmıştır.³ Bu iki kavramın fıkıh terimi olarak kullanılışında ise genellikle şu farklılık göze çarpar: Cehl kişinin inanç, söz veya davranışları konusundaki bilgisizliğini, cehalet ise kendi dışında kalan durumlara ilişkin bilinmezliği ifade eder.⁴ Bir başka ifadeyle cehl insanın, cehalet ise varlık ve olayların vasfı olarak kullanılır. Bununla birlikte bazen bu iki terimin birbirinin yerine kullanıldığı da görülür. Öte yandan fıkıh eserlerinde yer yer cehl, rıza ve iradenin bulunmadığını ifade etmek üzere ‘hata’ ve ‘galat’ kavramlarıyla eş anlamlı olarak kullanıldığı da vakidir. Mamafih cehl, bilinebilecek bir durum hakkındaki bilgisizlik, hata/galat ise bir şeyi olduğundan başka türlü bilmek veya yanlış tasavvur etmek anlamındadır. Bunlardan birincisi “el-cehl’ül-basit”, ikincisi “el-cehl’ül-mürekkeb” diye anılır.⁵ Buna göre hata cehlin bir türünü oluşturmaktadır.

1. 6. 4. 1. BİLGİSİZLİK OLARAK CEHALET (CEHL)

Fıkıh usulü eserlerinin, İslâm hukukunda sorumluluk ve hakların genel teorisini ele almayı hedeflediği söylenebilecek olan “el-mahkum fih/bih” bölümünde sorumluluğun temel ilkeleri açıklanırken, öncelikle kişinin ne ile yükümlü olduğunu bilmesi şartı üzerinde durulur. Bu şart, İslâm’da kişinin sorumlu tutulması için

¹ Razi, Tefsir, 18/419; krş. Mevdudi, İslâm İnkılabının Yolu, 30; Said, Bilginin Gücü, 78, 79.

² Rağib, Müfredat, 209.

³ Aydın, a. g. mak., 245.

⁴ Dönmez, İbrahim Kafi, T.D.V.İ.A., 7/219, 220 (cehalet mad.).

⁵ Molla Hüseyin, Mir’atü’l-Usul, Dersaadet, 1321, 344.

yükümlülüğünün kendisine bildirilmiş olması gereğini ifade eden tebliğ ilkesinden kaynaklanır. Peygamber gönderilmedikçe kimseye azap edilmeyeceğini,¹ müjdeleyici ve sakındırıcı olarak peygamberlerin gönderildiğini² bildiren ayetler ve benzeri naslar bu ilkenin dayanağını oluşturur.

Bu konu ile sıkı bir ilişkisi bulunan, ilahi tebliğ olmaksızın ya da gelmeden önce davranışların genel anlamda ‘iyi/hüsn’ veya ‘kötü/kubh’ olarak nitelendirilebilmesi için aklın yeterli olup olmadığı meselesinde ulema arasında görüş ayrılıkları bulunmakla beraber³ tebliğ olmadan sorumluluğun bulunmayacağı sonucu hemen bütün alimlerce kabul edilmiştir.⁴ Burada sorumluluğun temel şartı olan ‘bilme’den maksadın, daima bilfiil bilgi sahibi olma değil, bilgiye yahut bilme imkanına sahip bulunma olduğuna dikkat edilmelidir.⁵ Nitekim Molla Hüsrev (v.885/1480) cehaleti ıstılah olarak “bilinebilecek durumda olan dini esasları bilmemektir” şeklinde tanımlamaktadır. Bu anlamda bilgi herkesin bilebileceği /bilmesi gereken (farzı ayn) yani umumi bilgi ya da herkese gereken bilgi ve ancak ihtisas sahiplerinin bileceği/bilmesi gereken bilgi (farzı kifaye) olarak iki türdür.⁶

Maturidi alimlerinin, ilahi tebliğ bulunmasa bile mümeyyiz ve ergin bir kişinin kainatın yaratıcısının varlığına ve birliğine iman etmesi gerektiğine ilişkin görüşü çok defa bu ilkenin bir istisnası olarak zikredilirse¹ de iyi tahlil edildiği taktirde bunun da aynı ilkenin bir uzantısı olarak ortaya konduğu söylenebilir. Zira söz konusu görüşü

¹ İsra 17/15; Gamidi el-Abdeli, Abdullah b. Sadi, Akidetü'l-Muvahhidin, Taif, 1991, 151; Al-i Ferrac, el-Özr, 41.

² Nisa 4/165.

³ İbn Kayyım, Medaric, 1/187-196, 3/440 vd.; Al-i Ferrac, el-Özr, 17 vd., 41, 45, 46, 50 vd., 234, 235, 271; krş. Razi, Tefsir, 14/463, 464; İzutsu, Ahlaki Kavramlar, 184, 185; Özcan, Bilgi Problemi, 20, 160, 161; Bebek, Günah Problemi, 57, 58.

⁴ İbn Teymiye, Ahmed, Feteva Mecmu'u Feteva, 20/37, 38; Al-i Ferrac, el-Özr, 22, 26, 42, 43, 48, 49, 54, 56; İslamoğlu, Kulluk, 38; krş. Özcan, Bilgi Problemi, 162.

⁵ Buhari, Keşfu'l-Esrar ala Usuli'l-İmam Fahu'l-İslam Ali b. Muhammed el-Pezdevi, 1307, 3/1455 (Metin), 1466, 1467, 3/1466 (Hamiş); Havva, İslam, 502; krş. Kâsani, Bedai'u's-Sanai fi Tertibi's-Şerai, Beyrut, 1986, 7/132; Alusi, Ruhul-Meani, 1/279; İzutsu, İman Kavramı, 141, 143; Kesler, Yahudiler ve Hristiyanlar, 184; Özel, Ahmet, İslam Hukukunda Milletlerarası Münasebetler ve Ülke Kavramı, İstanbul, 1982, 177, 178.

⁶ eş-Şafii, Muhammed b. İdris, er-Risale, (Trc. Abdulkadir Şener-İbrahim Çalışkan), T.D.V.Y., Ankara, 1997, 197 vd.; Ebu Zehra, Muhammed, İslâm Hukuku Metodolojisi, (Trc. Abdulkadir Şener), Ankara, 1979, 337; Aydın, a. g. mak., 247, 248; el-Mısri, İtikadi Özellikler, 110, 111.

benimseyenlerin asıl maksadı, diğer dini yükümlülükleri sırf akıl ile bilmek mümkün değilse de mevcut delillere bakarak kainatı yaratan tek bir yüce varlığın bulunduğunun akıl yolu ile bilinebileceğini savunmaktan ibarettir.² Esasen İbrahim (a) örneğinde gerçekleşen de bu olmuştur.³

Nitekim Kur'an, tebliğinde çok defa, az veya çok evrensel bir adalet ve zulüm, iyi ve kötü şuuruna dayanır.⁴ İnsan, sahip olduğu bu değerlerden hareketle bir takım sonuçlara varır. Bu nedenle kişinin aynı zamanda bu değer yargılarından hareketle de bir kanaat sahibi olmasının mümkün olabileceği açıktır.

Fakihler, dini hükümlerden haberdar olmama halinde bunlarla yükümlü olunmayacağı ilkesinin uygulamasında kural olarak darülislamda bulunmayı bilgi karinesi, darülharpte bulunmayı da bilgisizlik karinesi olarak kabul etmişlerdir.⁵ Buna göre darülharpte müslüman olup da dini hükümler konusunda bilgisi bulunmayan kişi, ilahi emirleri yerine getirme ve yasaklardan kaçınma sorumluluğu açısından mazur sayılmıştır. Ancak fakihler, bu durumdaki kişiden dini vecibeleri eda- zamanında yerine getirme- yükümlülüğünün mü sakıt olduğu, yoksa bu yükümlülüğün temelden mi kalkmış olduğu, yine bu durumun dini yasaklara uymayan kişi bakımından sadece cezayı düşüren bir sebep mi, yoksa suçun oluşmasını engelleyen (suç niteliğini ortadan kaldıran) bir gerekçe mi sayılacağı hususunda farklı görüşler belirtmişlerdir. Çoğunluğa göre kişinin bu konudaki bilgisizliği, yapma ve yapmama yükümlülüğünü tamamıyla kaldıran bir mazerettir. İmam Züfer gibi bazı fakihlere göre ise yükümlülük ortadan kalkmaz. Kişi namaz ve benzeri vacipleri zamanında yerine getirmemekten ötürü mazur sayılırsa da bu mazereti ortadan kalkınca ibadetlerini kaza etmesi gerekir. Yine bunun gibi işlediği yasak fiil suç olmaktan çıkmaz, fakat bu mazereti cezayı düşüren bir sebep olarak kabul edilir.

Namaz kılmanın farz ve namuslu kadınlara iftira etmenin haram olması gibi dinin kesin hükümlerini bilmeme başlı başına günah sayıldığı için, böyle bir kişinin bu tür hükümleri bilmemesi mazeret olarak kabul edilmemiştir. Aksi halde gūnahtan aklanma

¹ Pezdevi, Ehl-i Sünnet Akaidi, 299; İzutsu, İman Kavramı, 137, 138, 139, 146, 147.

² Krş. Sofuoğlu, Mehmed, Sahih-i Müslim ve Tercümesi, İstanbul, 1967 vd., 1/294.

³ En'am 6/75 vd.

⁴ Draz, Kur'an'ın Anlaşılmasına Doğru, 93.

⁵ Özel, Ülke Kavramı, 177, 178, "Dar"ın taksimi, kaynağı ve tarifleri için bkz. aynı kaynak, 69 vd.

gerekçesi olarak başka bir günaha dayanılmış olur. Bu hususu vurgulamak üzere Zerkeşi, bilgisizliğin mazeret sayılmasının bir kolaylık hükmü olduğunu, yoksa bizatihi cehle bağlanan bir sonuç olmadığını belirtir. Ve İmam Şafii'nin (v.204/819) şöyle dediğini nakleder: “Eğer cahil, cehlinden ötürü mazur sayılsaydı, bilgisizlik ilimden üstün tutulmuş olurdu”. Öte yandan Şehabeddin el-Karafi dini vecibelerin nasıl yerine getirileceğine, mesela namazın ifa şekline ilişkin bilgileri edinmeyi ihmal etmenin bir çeşit masiyet olduğuna, dolayısıyla bu çerçevedeki temel bilgileri öğrenmemiş olmanın da mazeret sayılamayacağına işaret eder. Karafi burada ‘nisyan’ ile ‘cehl’in birbiriyle karıştırılmaması gerektiğine de dikkat çeker.¹ İslâm ülkesinde yaşayan kişi için çoğunluğun bilgisi dışında kalamayacak dini hükümleri bilmemenin mazeret sayılamayacağı kural olmakla birlikte bunun bazı istisnaları tespit edilmiştir. İslam ülkesi vatandaşı olmayan bir gayri müslimin İslâm ülkesine girdikten sonra ihtida etmesi, fakat henüz üzerinden fazla zaman geçmemiş veya İslâm ülkesinde bulunsa bile yerleşim merkezlerinin çok uzağında kalıp oralarda yetişmiş olması gibi sebeplerle dini hükümleri bilmeme konusunda fiili imkansızlık bulunması meşru bir mazeret sayılmıştır. Bazı yazarların belirttiği gibi² bunlar da esasen birer istisna değil, ‘bilme imkanı bulunmadıkça sorumlu tutmama’ ilkesinin bir gereği sayılmalıdır. Kesin delillerle sabit olmayan ve geniş kitleler arasında yaygın olarak bilinmeyen hükümler hakkındaki bilgisizlik ise hemen hemen bütün alimlerce bazı durumlarda mazeret olarak kabul edilmiştir. Cehlin mazeret sayılması hallerinde dikkat edilmesi gereken bir husus, davranışa bağlanan hukuki sonucu bilmemenin değil, davranışın yasak olduğunu bilmemenin özür kabul edilişidir. Buna göre bir kimse, mesela zina ve içki içme fiillerinin haram kılındığını bilmekle beraber bu fiillerin cezası olduğunu bilme, kendisine ceza uygulanır, çünkü o davranıştan kaçınmakla yükümlü olduğunu bilmektedir. Bazı alimler, Allah hakları ile ilgili hükümlerde cehlin mazeret sayılmasına temas ederken yasaklanan ve emredilen davranışlar arasında bir ayrım yaparak bunun sadece yasaklar konusunda özür kabul edilebileceğini savunmuşlardır. Kul haklarının sözkonusu olduğu durumlarda ise cehlin mazeret sayılmasının hukuk güvenliğini sarsacağı gerçeğine genellikle işaret edilmektedir. Fakat bilmemenin özür olarak

¹ Dönmez, a. g. mak., T.D.V.İ.A., 7/220.

² Udeh, Abdülkadir, İslam Ceza Hukuku ve Beşeri Hukuk, (Trc. Akif Nuri), İstanbul, 1976, 1/620, 621.

kabulünü sırf Allah hakları ile sınırlı tutmanın doğru olmayacağını ifade eden hukukçular da vardır.

Cehlin sorumluluğa etkisi konusundaki temel yaklaşımlar yukarda özetlendiği şekilde olmakla birlikte detaylar incelendiği taktirde bu yaklaşımlarda fakihlerin kendi dönemlerindeki şartların belirleyici bir rol oynadığı ve bir çok somut olayda farklı değerlendirmeler yapıldığı dikkat çekmektedir. Bir yandan haddi gerektiren suçlarda şüphenin cezayı düşürmesi ilkesinin uygulanması, öte yandan cehlin daima geçerli bir mazeret sayılması halinde hukuk güvenliği açısından önemli sakıncaların ortaya çıkabileceği düşüncesinin, konu ile ilgili değerlendirme farklılıklarının doğmasına vesile teşkil ettiği gözlenmektedir. Fıkıh tarihi boyunca özellikle tazir cezaları ile ilgili uygulama ne olursa olsun, İslâm hukuk felsefesinde sorumluluk ile kanunu bilme veya bilme konumunda olma arasında böylesine sıkı bir ilişkinin kurulması hukuk devleti anlayışının, ayrıca suç ve cezada kanunilik ilkesinin benimsenmesi açısından büyük bir önem taşıdığı şüphesizdir.

Cehle bağlanan fiki sonuçlar, kelimcilerin metodunu esas alan eserlerde ‘sorumlulukta bilgi şartı’ konusu işlenirken ele alınmakla beraber fukaha metoduna göre kaleme alınan eserlerde ağırlıklı olarak ‘ehliyet arızaları’ başlığı altında incelenmiştir. Hanefi alimlerinin öncülüğü ile fıkıh usulü eserlerinde önemli bir yer tutan ehliyet teorisine göre ehliyet arızaları semavi ve müktesep olmak üzere iki kısma ayrılır. Birincisi insanların iradesi dışında oluşur, ikincisi ise onların iradesine bağlı sebepleri ifade eder ki bu ikinci grup içinde cehl de yer almıştır. Ancak bu çerçevede söz konusu edilen durumların tamamı ehliyeti ortadan kaldırıcı veya daraltıcı özellikte değildir. Abdülaziz el-Buhari’nin (v.730/1330) belirttiği gibi bazı arızalar ehliyeti etkilememekle beraber ilgili kişiler bakımından bazı hükümlerde değişiklikler meydana getirdiklerinden bu teori içinde yer almıştır.¹ “Allah, sizi analarınızın karnından hiç bir şey bilmez halde çıkarmıştır.”² mealindeki ayette de ifade edildiği gibi cehl sonradan oluşan bir özellik olmamakla birlikte insanın gerçek hüviyetini aşan ve küçüklük hali gibi bazan bulunup bazan bulunmayan olumsuz bir durum olduğu için “arıza” olarak

¹ Buhari, Keşfü’l-Esrar, 3/1382, 1383, 4/262; Ayrıca bkz. Pezdevi, Keşf Pezdevi, Derseadet, 1308, 4/262, 263.

² Nahl 16/78.

nitelendirilmiş ve kişinin kendi çabası ile bilgi sahibi olup bu olumsuz özelliği giderme imkanına sahip bulunması sebebiyle müktesep arızalar arasında sayılmıştır.¹

Hanefi fıkıh usulü eserlerinin ilk örneklerinde² cehl dörde ayrılmış ve günümüze kadar kaleme alınan İslâm hukuku ile ilgili eserlerde genellikle bu ayrım esas alınmıştır. Bu dört neviden ilk ikisi, Allah'ı ve sıfatlarının inkar meselelerinin hükümlerine göre tasavvur edilmiş olup mazeret sayılmayacak cehl türünden kabul edilmiştir; ancak alimlerin bir çoğu ikinci türü, yani ilahi sıfatlar hakkında daha toleranslı düşünülmesi gerektiğini savunmuştur. Üçüncü nevide, hakkında kesin delil bulunmayan, içtihadı açık meselelerde yanlış bilgi sahibi olma durumları ile şüphenin cezayı düşürmesi ilkesinin uygulanabileceği durumlara temas edilmiştir. Dördüncüsünde ise İslâm ülkesi dışında müslüman olup İslami hükümleri henüz öğrenmemiş bulunan kişi ve kendisine vekalet verildiğinden haberder olmayan vekil gibi sorumluluk ve yetkilerine ilişkin bilgi henüz kendisine ulaşmamış kişilerin durumları incelenmiştir. Bu son iki nevi arasındaki ortak noktayı, mazeret sayılabilecek cehl olma özelliği teşkil etmektedir. Son iki türden sayılan cehl çerçevesinde, bir sözün hukuki anlamını bilmeden onu telaffuz etme, bir meşrubatı şarap olduğunu bilmeden içme, suçsuz olduğunu bilmeden bir kimseyi dava etme veya mahkumiyetine karar verme, savaş sırasında karşısındaki kişiyi düşman sanarak öldürme, başkasına ait olduğunu bilmeden bir mala zarar verme, kıblenin ne yönde olduğunu, iki sudan hangisinin pis olduğunu bilmeme gibi bir hükmün maddi olaylara uygulanmasına, yahut hukuki sonuç doğuran fiillere yön veren maddi olaylara ilişkin bilgisizliğin söz konusu olduğu pek çok meseleyle temas edilmiştir. Fakat bu gibi örnekler incelendiğinde, esasen sırf bilgisizlikten değil, doğrunun hilafına bir zan taşımaktan (cehl-i mürekkep) veya iki durumun birbiriyle karıştırılmasından yahut kasıt ve iradenin bulunmayışından söz etmenin, dolayısıyla bunları hata, galat, rıza, kasıt, taksir ve iştibah gibi kavramlarla açıklamanın daha uygun olacağı anlaşılmaktadır.³

¹ Buhari, Keşfu'l-Esrar, 4/263, 330; İbn Melek, İzzettin Abdullatif b. Abdulaziz, Şerhu'l-Menar ve Havaşihî min İlmi'l-Usul, Dersaadet, 1315, 972, 973; el-Ceburi, Avarıdu'l-Ehliyet, 126; Aydın, a. g. mak., 246.

² Pezdevi, Keşf Pezdevi, 4/330, 350.

³ Molla Hüsnü, Mir'atu'l-Usul, 344 vd.; İbn Melek, Şerhu'l-Menar, 973 vd.; el-Ceburi, Avarıdu'l-Ehliyet, 339 vd.; Dönmez, a. g. mak., T.D.V.İ.A., 7/220; Aydın, a. g. mak., 254 vd.

Cehaleti ‘bilgisizlik’ olarak kabul eden Ebu'l-Beka (v.1094/1683), bunu (bilgisizliği), özür sayılıp sayılmaması açısından şu şekilde tasnif etmektedir:

1. Özür/mazeret olarak kabul edilmesi batıl olan cehalet: Kafirin, Allah'ın sıfatlarını ve hükümlerini bilmemesi, bağinin -İslam'a baş kaldıranın- cehaleti ile içtihadında kitap ve sünnete muhalefet edenin cehaleti gibi. Bunlar mazeret teşkil etmezler.

2. Bidat gruplara mensup kişilerin, kabir azabı, Allah'ın görülmesi, büyük günah işleyenlere de şefaet edilebileceği, küfrün dışındaki bütün günahların affedilebileceği, fasıkların cehennemde ebedi olarak kalmayacağı gibi ahiretle ilgili hususları bilmeyen kimsenin cehaleti de özür sayılmaz. Çünkü böylesi yaklaşımlar açık naslara muhaliftir. Meğer ki tevil ile olmuş olsun.

3. Dar'ul-Harp'teki hicret etmemiş müslümanın şeri hükümleri bilmemesi özür sayılır. Bu nedenle farzları eda etmemesi açısından mazurdur. Ancak öğrendikten sonra kaza etmesi gerekir. Çünkü bu ortamda delil yaygın olmadığından bilinmemektedir.

Bu bağlamda şuf'a hakkına sahip olan kimsenin mülkünü satıldığını, kölenin azad edildiğini, bakire kızın velisi tarafından evlendirildiğini bilmemesi gibi hususlar da özür sayılır.¹

Bütün bu hususlar, cehlin, ilmin zıddı olarak kabul edilmesi ilkesine bağlı olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim lugatlara ve ansiklopedik eserlere baktığımızda cehaletin, ilmin zıddı olarak ele alındığını görmekteyiz.²

Bu yönüyle cehaleti, daha sonra cehaleti bilerek tercih etmek başlığıyla yeniden işleyeceğimizden dolayı burada bu kadarla yetiniyoruz.

1. 6. 4. 2. BİLİNMEZLİK OLARAK CEHALET

İslâm hukukunda hukuki işlemlerle, bilhassa iki tarafa borç yükleyen sözleşmelerde hukuki işlem konusunun biliniyor olması ve belirlenmiş bulunması esası

¹ el-Kefevi, el-Külliyat, 350.

² Bkz. el-Cürcani, Ta'rifat, 36; et-Tehanevi, Keşşaf, I/253, 254; Türk Ansiklopedisi, Ankara, 1958, 9/186 (cehalet mad.).

üzerinde önemle durulmuştur. İlgili naslar¹ ve bunlardan neşet eden çekişmeleri en az düzeye indirme ilkesi, fakihleri bu konuda hassasiyet göstermeye yöneltmiştir.

Akdin konusu ile ilgili belirsizlik için garar, bilinmezlik için ise cehalet terimleri kullanılır. Ancak Karafi'nin işaret ettiği gibi alimler bu iki kavramı birbirinin yerine de kullanmışlardır. Bundan dolayı cehalet ve garar kavramlarının akde etkisi konusu genellikle karma bir biçimde incelenmekte ve bu arada cehalet kavramı için aşırı/fahişe, orta/mutavassıta ve az/yesire şeklinde üçlü bir derecelendirme yapılmaktadır. Bunlardan birincisi, taraflar arasında çekişmeye yol açması kuvvetle muhtemel olan durumları kapsar ki İslâm hukukçuları bunların akdin sıhhatine engel olduğu hususunda ittifak etmişlerdir. Çekişmeye yol açmayacağı kuvvetle muhtemel olan durumlar üçüncü gruba girer ve bunlar yine ittifakla kabul edildiği üzere akdin sıhhatine engel değildir. İkincisi ise birinci veya üçüncü gruba katılması hususunda ihtilaf edilen durumları içerir. Cehalet ve gararın akdin sıhhatine engel sayılması durumlarına İslâm hukukçularının çoğunluğuna göre tek dereceli bir geçersizlik müeyyidesi bağlanır ve eş anlamlı olmak üzere hepsi hakkında batıl veya fasit terimleri kullanılır.

Kimi alimler, garar ve cehalet özelliği taşıyan akitlere dair hadislerde yer alan yasakların kul hakkı da içermekle beraber Allah hakları çerçevesindeki hükümlerden olduğunu, zira Allah'ın bunların kulun malını zayi olmaktan korumak için yasakladığını belirttikten sonra, 'kul razı olsa da bu konudaki hakkını iskat edemez' derler. Bugünün hukuk diliyle ifade edilecek olursa yasak hükümleri İslâm hukukunda kamu düzeninden sayılmaktadır; fertler aksini kararlaştırmak suretiyle bunları bertaraf edemezler.

Cehl ve cehalet terimlerinin temelindeki ilkelerle ilişkisi olmakla beraber, yöneltmesi gerekli olan ve olmayan irade beyanları, kamuya yapılan icaplar, ödül vadi, lehtarları belirli olmayan vakıf ve vasiyet tasarrufları gibi konuların asıl çerçevesini irade beyanı ve hukuki tasarruf kavramlarının oluşturduğunu da belirtmek gerekir.²

¹ Nisa 4/29.

² Dönmez, a. g. mak., T.D.V.İ.A., 7/221, 222.

Bilinmezlik başlıca şu konularda ortaya çıkar: Satılan malın, alıcıya göre cins, nevi veya miktar olarak bilinmemesi. Satış bedelinin bedelsiz olması. Vadenin belirlenmemesi ve borç teminatlarındaki bilinmezlik de satışı fasit kılar.¹

¹ Döndüren, Hamdi, Delilleriyle Ticaret ve İktisat İlmihali, İstanbul, 1993, 125, 183 vd.; Dihlevi, Hüccetullah, 336, 337.

İKİNCİ BÖLÜM

2. KUR'AN'DA CEHALET

2. 1. KUR'AN'DA CEHALET'E TOPLU BAKIŞ

Biz burada Kur'an'da içinde cehalet lafzının geçtiği ayetleri, konusuna göre tasnif ederek konu bağlamında bir bütün olarak özet şeklinde açıklamaya çalışacağız. Daha sonra ise bu ayetleri müfessirlerin açıklamalarını da dikkate alarak teker teker izah edeceğiz.¹

2. 1. 1. CEHALETEN KURTULUŞ YOLU

“Allah’ın kabul edeceği tevbe, ancak bilmeden kötülük edip de sonra tez elden tevbe edenlerin tevbesidir; işte Allah bunların tevbesini kabul eder; Allah her şeyi bilendir, hikmet sahibidir.”²

“Ayetlerimize inananlar sana geldiğinde de ki: Size selam olsun, çünkü Rabbiniz rahmet etmeyi (yarattıklarına acıyıp esirgemeyi) kendi üzerine yazdı. Durum şu ki: Sizden kim, bilmeyerek bir kötülük yapar, sonra ardından tevbe edip de kendini ıslah ederse, şüphesiz Allah, yarlıgayıcı ve esirgeyicidir.”³

“Sonra şüphesiz Rabbin cahillik sebebiyle kötülük yapan, sonra da bunun ardından tevbe edip (durumunu) düzelterleri (bağışlayacaktır). Çünkü onlar tevbe ettikten sonra Rabbin de elbet çok bağışlayan, pek esirgeyendir.”¹

Bu üç ayetin işaret ettiği ortak hüküm, cahillikle bir kötülük işleyen kimse, yaptığı kötülüğün hemen akabinde tevbe ederse, Allah’ın, onun tevbesini kabul edeceği ve onu affedeceğidir. Ancak müfessirlerin ortak görüşüne göre buradaki cahillik olarak tercüme edilen ‘cehalet’ kelimesi, ilmin zıddı anlamında değildir. Şayet ilmin zıddı olan cehalet anlamında olursa, bu durumda ayetlerde geçen ifade,

¹ Bu tasnifin benzeri için bkz. Yılmaz, a. g. mak., 149-158.

² Nisa 4/17.

³ En’am 6/54.

‘bilmeden/bilmeyerek günah işleyen kimse’ demek olur ki, o zaman bilmeyerek işlenen günah için tevbe etmeye hacet olmayacaktır. Çünkü bilmeyerek yani hataen işlenmiş kötülük, kasten yapılmamıştır. Kaldı ki hataen işlenen günahların cezası bu ümmetten zaten kaldırılmıştır.² Bu nedenle mutlak anlamda yakın veya uzak bir tevbe de gerektirmemektedir.

Buna göre buradaki cehaletten maksat, sefeh ve akıl hafifliğidir. Yasak olduğunu bilmekle beraber günah işleyen sefih, ahmak ve budala birinin ‘cahil’ olarak isimlendirilmesi, onun cahil derecesine indirilmesi sebebiyledir. Çünkü o, şayet ahirette asinin cezalanacağı, itaat edeninin mükafatlanacağı şeklindeki bilgisinin gereğini yapsaydı, bu günahı işlemezdi. Günahı işleyince ahmaklığı ve aklının hafifliği sebebiyle, sanki bu hususlarla ilgili hiç bir bilgisi yokmuş gibi bir duruma düşmüş ve cahil olarak isimlendirilmiş olmaktadır. Ya da o işin özünde bu haddini bilmezliği kabahatından dolayı işlemektedir. Ki bu bizatihi cehalettir. Özetle kim Allah'a, günah işlemek suretiyle isyan ediyorsa sözkonusu tavrıyla cehalet sergiliyor demektir. Bu nedenle Peygamber'in ashabı, Allah'a asi olunan her şeyin cehalet, Allah'a asi olan herkesin de cahil olduğu hususunda icma etmişlerdir. Keza Allah'a isyan eden herkes cehaletinden sıyrılmadıkça cahildir.³

Esasen Kur'an'ın bilmemenin karşılığı olarak kullandığı kavram c-h-l'den daha çok ‘biğayri ilim’⁴ ya da genelde bizzat ‘ilim/bilme’nin olumsuz kalıbı ‘la yalemûn/bilmiyorlar’⁵ ifadesidir. Ancak bu böyle olmakla beraber cehaletin bir bakıma anlamdaşı olan sefihliğin ve heva hevesin arka planında da yine biğayri ilm yani bilgisiz olmak vardır.⁶ Bu nedenle kapsamında bilmemeyi de bulunduran cehalet kavramının kendisi anahtar terim olarak hilimsizlik demek ise de -ki böyledir- bu, geniş anlam

¹ Nahl 16/119.

² Ebu Zehra, Metodoloji, 124, 125, 282; krş. Naim -Miras, Tecrid-i Sarih, 5/11.

³ Alusi, Ruhü'l-Meani, cüz: 4, 3/371, 372; Yılmaz, a. g. mak., 151, 152.

⁴ Altıntaş, Cahiliyye, 41, 121; En'am 6/144; Nahl 16/25; Hac 22/8; Fetih 48/25.

⁵ A'raf 7/33, 62, 131, 182, 187; Al-i İmran 3/66; Alâk 96/5; Bakara 2/13, 80, 151, 216; Casiye 45/18; Duhan 44/39; En'am 6/37, 50, 59; Enfâl 8/34, 60; Fetih 48/25, 27; Hac 22/5; Hud 11/46; Maide 5/116; Nahl 16/38, 43, 78, 101; Nisa 4/113; Rûm 30/59; Tevbe 9/6, 93, 97, 101; Yasin 36/36; Yunus 10/55, 68, 89; Yusuf 12/21, 40, 68, 86.

⁶ En'am 6/119, 140; Hac 22/3; Kasas 28/50; Rum 30/29; Lokman 31/6, 20; Ğafir 40/35, 56; Ulutürk, a. g. mak., 70; Said, Bilginin Gücü, 16.

sahasında ve de arka planında bilgisizlikten beri olduğu anlamına gelmez. Kur'an'da genellikle cehalet halinde bulunan tiplere aynı zamanda hilmin zıddı olarak değil, bilmenin karşıtı olan bilmemek vasfı da nispet edilmektedir. Bu demektir ki bunların zorbalık ve taşkınlıklarının yanında aynı zamanda gerçeği bilmiyor oluşları da sözkonusudur. Ancak bu, muhtemelen anlam sahasının çok geri planındadır. Cehalet kavramı eksenli düşünüldüğünde öyle veya böyle bu tip kimseler yaşantı olarak hilmin karşıtı olan envai türlü desiseler sergilemektedirler. İşte cehalet bağlamında önemli olan da budur. Çünkü nihayetinde bu, bir kusurdan kaynaklanıyor ise bu durum yine onun failine ait olduğundan ve sözkonusu nedenle mazur görülemeyeceğinden ötürü konumunu değiştirmemektedir.

Anahtar terim olarak cehlin ayrı, bilmemenin ise daha ayrı bir şey olduğunun en bariz alameti Kur'an'da annelerinizin karnından çıkarırken¹ ayetinde, insanoğlunun cahiller olarak değil, bir şey bilmez olarak nitelenmesidir. Yine aynı ayette insana kulak, göz ve kalp verildiği,² devamındaki ayetlerde de verilen bu imkan ve vasıtalarla kişinin ibret almak suretiyle bilgisizliğini giderme olanağına sahip olduğu vurgulanmaktadır.

Dahası, bilinmesi emir kipiyle istenen hususlar vardır.³ Artık bu olanaklara sahip fertler kendilerine verilen bu imkanlardan istifade yoluna giderek olgun bir kişilik ve yapı sağlayamamışlarsa, başka bir ifade ile sorumluluklarının gereğini ifa etmemişlerse bu durumda kuralsız ve düzensiz bir hayatın pratiklerini sergilemekten kaçınma gereği duyamayacaklardır ve böylece de cehalet sergilemek durumunda kalacaklardır. Başka bir ifade ile konuşma ile beraber düşünmeyi de öğrenen⁴ fert öğrendiği bu şeylerden sonra düşünmeden sadece konuşarak hayatını sürdürüyorsa pek tabi olarak sorumluluğunu omuzlarında taşımak sureti ile cehaletten uzak duramayacaktır.

Öte taraftan cehalet kavramı ön planda olduğu zaman bunun manasında her tür olumsuz taşkınlık daha bir belirgin olduğundan cehaletin yaşanan hali olan cahiliye

¹ Nahl 16/78.

² Bkz. Razi, Tefsir, 14/302, 303.

³ Bkz. Muhammed 47/19; Bakara 2/203, 223; Özgültekin, İlim ve Cehalet, 37, 38, 40, 41, 47, 91; Mevdudi, Tefhim, 6/556 vd.

⁴ Üçok, a. g. mak., 316.

kavramına tercüme olarak ‘bilgisizlik çağı’ denilmesi çok da doğru olmamaktadır.¹ Nitekim böylesi sebeplerden dolayı İzutsu, cehl kavramını tercüme edilemeyen kavramlar cinsinden saymaktadır.² Bu anlamda olmak üzere cahiliye döneminde ilmin zıddı zandır; genellikle bilindiği gibi cehl değildir.³ Esasen ilim bir anlamda İslâm demektir.⁴

Bir başka açıdan bilgisizce -ne anlama geldiği bilinmeden- ifade edilen bir takım sözlerin kişinin helakine sebep olabileceğini de gözardı etmemek gerekir.⁵ Allah hakkında bilmeden söz söylemek⁶ kişinin hem bu dünyada cehaletinin bir tezahürü sayılmakta ve hem de müslüman nezdi ile Allah katındaki konumuna halel getirmektedir. Bu nedenle Allah'ın Elçisi, açıklama yapması gerektiğini gördüğü her yer ve konuda mutlaka çevresini fevri olarak hemen o anda aydınlatmıştır.⁷ Yoksa bu, insanların farkında olmadan yanlışla doğru diye inanmalarına sebep olabilecektir. Görevi buna engel olmak olan birinin ise buna yol vermeyeceği kesindir.

2. 1. 2. PEYGAMBERLERİN CEHALETEN NEHYİ

“Bir zamanlar Musa kavmine ‘Allah, bir sığır kesmenizi emreder’ dedi. ‘Bizimle alay mı ediyorsun?’ dediler. ‘Cahillerden olmaktan Allah’a sığınırım’ dedi.”⁸

“Eğer onların yüz çevirmesi sana ağır geldi ise, yapabilirsen yerin içine inebileceğin bir tünel, ya da göğe çıkabileceğin bir merdiven ara ki onlara bir mucize

¹ İzutsu, Ahlaki Kavramlar, 18, 23, 24, 46, 47.

² İzutsu, Ahlaki Kavramlar, 49.

³ Özcan, Bilgi Problemi, 15, 16, 17.

⁴ Özcan, Bilgi Problemi, 19, 31; Said, Bilginin Gücü, 95, 103, 104.

⁵ Buhari, Rikak, 23; Müslim, Zühhd, 6; Davudoğlu, Ahmed, Sahih-i Müslim Tercüme ve Şerhi, İstanbul, 1980, 11/459, 460; Canan, İbrahim, Kütüb-i Sitte Tercüme ve Şerhi, Ankara, 1995, 16/379, 17/530; Naim -Miras, Tecrid-i Sarih, 12/193; Al-i Ferrac, el-Özr, 170, 171, 273.

⁶ İbn Kayyım, Medaric, 1/292, 293.

⁷ Krş. İbn Hazm, Ebu Muhammed Ali b. Ahmed b. Said, el-Muhalla, Kahire, 11/218 vd.; Al-i Ferrac, el-Özr, 240.

⁸ Bakara 2/67.

getiresin! Allah dileseydi, elbette onları hidayet üzere toplayıp birleştirirdi; o halde sakın cahillerden olma!”¹

“Allah buyurdu ki: Ey Nuh! O asla senin ailenden değildir. Çünkü o, salih olmayan bir amel sahibi idi (kafirdi). O halde hakkında bilgin olmayan bir şeyi benden isteme. Ben sana cahillerden olmamanı tavsiye ederim.”²

“(Yusuf) “Ey Rabbim! Bana zindan bunların benden istediklerinden daha iyidir. Eğer sen onların hilelerini benden çevirmezsen, onlara meyleder ve cahillerden olurum” dedi.”³

Allah’tan aldıkları vahyi, hiç tasarrufta bulunmaksızın ümmetlerine tebliğ etmekle görevli peygamberlerin elbette ki, hangi anlamda olursa olsun, cahillerden olması veya cahiller gibi davranması düşünülemez. Bu ayetlerde peygamberlerin, ya doğrudan kendi ifadeleri hikaye edilerek, ya da Allah’ın ‘cahillerden olma!’ şeklindeki direkt nehyi ile cehaletten uzak durmakla emrolunmalarının hikmeti:

1. Problemlerinin halli için kendisine gelen ve doğruyu öğrenmek isteyen kimselerle alay etmek,
2. İman etmemekte direnen kimselerin akıl almaz isteklerini yerine getirmeyi düşünmek pahasına da olsa onların hepsini hidayet üzere toplama çabası içinde olmamak,
3. Hakkında bilgi sahibi olmadığı ve sebebi açıklanmayan hususlarda soru sormak,
4. Nefsin arzularına uyarak, istenmeyen sonuçları doğuracak hareketlerde bulunmak gibi durumlara meydan vermemektir. Bunlar aynı zamanda cehaletten kaynaklanan davranış şekillerini de ortaya koymaktadır.

Birinci ayette ‘Bizimle alay mı ediyorsun?’ sorusuna ‘Alay edenlerden olmaktan Allah’a sığınırım’ yerine ‘Cahillerden olmaktan Allah’a sığınırım’ şeklinde cevap verilmiştir. Burada alaydan/istihzadan istiaze yerine, alayın kaynağı olan cehaletten Allah’a sığınılmıştır. Böylece cehaletin salt bir bilgisizlik demek olmadığını, ilaveten yanlış bir pratik tavır olduğunu da anlamaktayız.

¹ En’am 6/35.

² Hud 11/46.

³ Yusuf 12/33.

Gerek bu ayette, gerekse diğer üç ayette geçen cehalet kavramlarının hiç birisi, ilmin zıddı olan cehl manasında kullanılmamıştır. Zira insanlarla alay etme, bütün insanların hidayette olmasını isteme, hakkında bilgi sahibi olmadığı şeyleri Allah'tan sorma ve nefsin arzularına meyletme gibi hususların hiç birisinin ilmin zıddı olan cehl ile doğrudan bir ilişkisi yoktur. Burada geçen cehl kavramları hilmin zıddı olan cehalet anlamına gelmektedir.¹

2. 1. 3. KUR'ANDA CAHİL İNSAN TİPİ VE ÖZELLİKLERİ

“Eğer biz onlara melekleri indirseydik, ölümler de kendileriyle konuşsaydı ve her şeyi toplayıp karşlarına getirseydik, Allah'ın dilemesi müstesna yine de inanacak değillerdi. Fakat çokları bunu bilmez.”²

“İsrail oğullarını denizden geçirdik, orada kendilerine mahsus bir takım putlara tapan bir kavme rastladılar. Bunun üzerine ‘Ey Musa! Onlara ait tanrılar gibi bizim için de bir tanrı yap!’ dediler. Musa, ‘Gerçekten siz cahil bir toplumsunuz’ dedi.”³

“Ey kavmim! Allah'ın emirlerini bildirmeye karşılık sizden herhangi bir mal istemiyorum. Benim mükafatım ancak Allah'a aittir. Ben, iman edenleri kovacak değilim; çünkü onlar Rablerine kavuşacaklardır. Fakat ben sizi bilgisizce davranan bir topluluk olarak görüyorum.”⁴

“(Bu ilahi ikazdan sonra hala) siz, ille de kadınları bırakıp şehvetle erkeklere yaklaşacak mısınız? Doğrusu siz, beyinsizlikte devam edegelen bir kavimsiniz!”⁵

“De ki: Ey cahiller! Bana Allah'tan başkasına kulluk etmemi mi emrediyorsunuz?”⁶

“Hud da: ‘Bilgi ancak Allah'ın katındadır. Ben, kendisi ile gönderildiğim şeyi (İslam'ı) size duyuruyorum. Fakat sizi cahil bir kavim olarak görüyorum’ dedi.”⁷

¹ Yılmaz, a. g. mak., 153, 154.

² En'am 6/111.

³ A'raf 7/138.

⁴ Hud 11/29.

⁵ Neml 27/55.

⁶ Zümer 39/64.

⁷ Ahkaf 46/23.

Bilindiği üzere Kur'an hem faili hem de fiili cehaletle niteler. Diğer bir ifade ile kimi zaman fertleri¹ ve kimi zaman da fert ve toplumların amellerini cehalet² diye niteleyen Kur'an'ın kendilerinden 'cahil kavim' veya 'cahiller' diye bahsettiği bu insanların, yukarıdaki ayetlerde zikredilen taleplerine ve menfi davranışlarına bakıldığında, onların akıllarını kullanmadan, hislerinden hareketle peygamberlere karşı akıl almaz tekliflerde bulundukları ve onları son derece üzecek kötü fiiller irtikap ettikleri görülmektedir.

Oysa bilindiği gibi bir kavmin içinde ne kadar çok akleden varsa, yani toplumsal bir yönelim ve katılımla akledenlerin artmasıyla, değil sadece sosyal hayatta isabetli tutumların sergileneceği, bunun yanında, göklerde ve yerdeki cisimlerin ve fiziksel kuvvetlerin etkin bir şekilde kullanılabilmesi de sağlanmış olacaktır.¹

Buna göre bütün bu söyleyip yaptıkları, ilimden, bilgiden yoksun olduklarından değil, akli geri plana atıp, tamamen hisleriyle ve arzularıyla davranmalarından ileri gelmektedir. Burada geçen cehalet kavramları da yine hilm ve aklın zıddı olan cehl manasında kullanılmıştır.

Cahillerin, yukarıdaki altı ayette peygamberlere yaptıkları teklifleri şöyle sıralayabiliriz: Gökten melek indirilmesi, ölülerin kendileriyle konuşması, herşeyin toplanıp karşlarına getirilmesi, İsrail Oğulları'nın Musa'dan kendilerine, diğer kavimlerin tanrıları gibi tanrı yapması, Nuh'un kavminin, ondan kendisine inananları etrafından kovması, Lut kavminin kadınları bırakıp şehvetle erkeklere yaklaşmaları, müşriklerin Peygamber'den putlarına ibadet etmesi ve Ad kavminin de Hud'dan onlara va'dettiği azabı bir an önce getirmesini istemeleri.

Buraya kadar sıraladığımız hususlara bakıldığında bunlardan hiç birisinin bilgisizlikten kaynaklanmadığı görülmektedir. Sözgelimi bir peygamberden kendi putlarına ibadet etmesini istemenin bilgisizlikle hiçbir alakası olamaz. Çünkü o teklifi yapanların hepsi, peygamberin, onları taptıkları batıl ilahları bırakıp her şeyi yaratan Allah'a inanmaya ve O'nun emirlerini yerine getirmeye davet ettiğini kesin olarak bilmektedir. Kimse onların bunu bilgisizlikten söylediğini iddia edemez. Onlar

¹ Yusuf 12/33; Hud 11/46; Özgültekin, İlim ve Cehalet, 54, 56.

² Neml 27/54, 55; Bakara 2/67; Kasas 28/55; Furkan 25/63; Yusuf 12/33; Ahzab 33/33; Şenoğlu, Osman, Kur'an'da Cehalet Kavramı, E.Ü.İ.F., Kayseri, 1991, 5, 8; Ulutürk, a. g. mak., 68.

Peygamber'e bu teklifi yalnızca sefihliklerinden yapmışlardır. Diğer peygamberlere yapılan teklifler de aynı şekilde, onların akıllarıyla değil nefislerinde besledikleri gurur ve kibirle yapılmış tekliflerdir. Cahil kavimlerin veya cahillerin özellikleri bağlamında yukarıda sayılanlardan Nuh kavminin kendisine inananları yanından kovmasını istemeleri, ne bilgisizlik, ne akılsızlık ve ne de başka bir şeyle izah edilebilir. Çünkü, kendi tebliğ ettiği dine insanların inanmaları için her yolu deneyen, her zorluğa göğüs geren ve sonunda küçük bir azınlığa davasını kabul ettiren bir peygamberden, kendisine inananları etrafından kovmasını isteyerek, ancak o zaman ona inanabileceklerini söylemeyi, müfessirlerin izah ettikleri gibi sefihlik, aptallık ve beyinsizlik dışında,² hiçbir şeyle izah etmek mümkün değildir. İşte insan, cehle yenik düştü mü onun artık ne aklı, ne de fikri hiçbir şekilde kendisini doğruya ulaştıramaz. Çünkü o, salt hisleriyle hareket etmektedir.³

Cahil olmak gerçek anlamda; Allah'ın dinine yabancı olmak, O'nun dinini kabul etmemek veya bu dinin bir kısmına inanıp bir kısmına inanmamak; dinin kurallarını hafife almak; ona gereken önemi vermemek anlamlarına gelir. Cahil olmak sadece bilgisiz olmak değildir. Bilgisiz olmak cahillik anlamına gelir, ancak asıl cahillik, Allah'ın gönderdiği dini öğrenmeme, onu kabul etmeme ve hafife almanın adıdır. Etiket veya diploma, başka bir ifade ile kuru bilgi sahibi olmak bilgili ve erdemli olmayı ifade etmez.⁴

Cahiller yaptıklarını bir ilme dayandırarak bilerek yapmaktadırlar. Şeytan, Firavun, Nemrud, İslâm açısından birer cahildir. Fakat bu demek değildir ki bunlar bilgisiz kişilerdir. Aksine bunlar bilgili ve kültürlü şahıslardır. Bunların cehaleti Allah'ın vahyini engelleyip insanları kendilerine kul yapmaya çalışmalarındandır. Zanna ve kuruntuya uyanların davranışlarında ilimden hiçbir şey olmadığı gibi tam tersine onlar yaptıklarını bilerek yapmaktadırlar. Yani insanları yoldan çıkarmak, Allah'a isyan ettirmek ve kendilerine kul ve köle yapmak için yaptıkları davranışların farkındadırlar.

¹ Kocabaş, Bilginin Temelleri, 107.

² Zemahşeri, Keşşaf, 2/266.

³ Yılmaz, a. g. mak., 155, 156.

⁴ Çobanoğlu, Engeller, 14; Mengüsoğlu, Mektuplar, 24.

Zira bunlar güç ve otoritelerinin elden gitmemesi için yaptıkları davranışlarını kendilerindeki ilimle yapmaktadırlar.¹

Keza zan ve kuruntuya uyanların davranışlarında bu zan ve kuruntularında ilimden hiçbir şey olmadığı gibi, onlar bu yaptıklarını bilerek yapmaktadırlar. Yani ne yaptıklarının farkındadırlar. İşte cahiliyenin temel vasıflarından biri ilimden kaynaklanmaması ve doğrudan doğruya hevalarına uyan kişilerin bilinçli olarak salt kuruntularına (emaniy) dayanmasıdır.

Sonuç olarak cehl ya da cehalet, toplumumuzda genellikle 'ümmi' karşılığında anlaşılmıştır. Gerçekten, 'cahil'in okuma-yazma bilmeyen ya da mevki makam sahibi olmayan kişi olmadığı² İslami muhtevayı kavrayan insanlar için daha da kesinlik kazanmaktadır.

O halde cahil kimdir?

Burada artık cahilin genel ve kapsamlı bir tarifi yerine onun en belirgin karakteristiklerini sergilemek daha uygun olacaktır.

Cahil ilme ve akletmeye karşıdır. Arzu ve hevası onun akıl ve tefekkürünü köreltmıştır. 'Rencide olur dide-i huffaş ziyadan' misali ilimden, düşünceden hep köşe bucak kaçmaktadır.

Cahil dogmacıdır. İnanç ve davranışlarına esas aldığı öncüllerini akıl ve tefekkürle oluşturmaz. Her inaç ve davranışında a-priorilik vardır.

Cahil kolaycıdır. Tefekküründeki yozlaşmadan ötürü her sonuca kolay ulaşmak çabasıdadır. Dolayısıyla slogancı ve şabloncudur. Kendine yön veren esaslar için mahdud sayıda slogan ve şablon oluşturmuş olup bunlara uygun düşmeyen her fikri, her davranışı mahkum etmektedir.

Cahil statükocudur. Bozulmuş çevrelerin ürünü olan fitri ve fikri bozulmuşluğunu değiştirmeye zorlayan her şeyden rahatsız olmaktadır. 'Elden gidiyor!' huzursuzluğunu iliklerine kadar hissetmektedir. Bunu kamufle etmek için sözüm ona geleneğini ve ecdad mirasını(!) savunmaktadır.

Cahil kalabalıkçı yani kemiyetçidir. Onca, bir fikrin doğruluğu, sahip çıkanların kalabalık oluşu yada onu onaylayan parmak sayılarının çokluğu ile, bir eserin ilmiliği

¹ Krş. Baltaş, İlk Mesajlar, 28.

² Hanifi, İzzettin, "Cehalet Kimdir", Kelime Dergisi 5, Konya, 10/1986, 20, 21; krş. Said, Bilginin Gücü, 14.

ise sayfa sayısının bolluğu, ciltlerinin taşınamaz ağırlığı ile belirlenir. Bir noktada 'batıl'ının farkına varsa bile 'elle gelen düğün-bayram' enjeksiyonuyla statüsünü korumaya devam eder.

Cahil hoşgörüsüzdür. Kendi fikri ve zikrine aykırı her 'karşı'nın yok edilmesi gereğine inanır. Kendine alternatif gibi görünenlere 'urun kellesini!' formülü uygulanır.

Cahil yaftacıdır. Başka usullerle yok edemediği rakibine yakıştıracığı yaftalar icat etmede üzerine yoktur. Karşısındakini dinler görünürken bile aslında aklında onu ne ile itham edeceğini, hangi yaftalarla taltif(!) edeceğini kurmaktadır.¹ Yani cahil iftiracıdır. Rakibi bildiğine iftira eder. Tek endişesi maddi müeyyide ve tehlikelerdir. İlahi muhasebe yönünden bir endişesi yoktur.

Cahil telaşlıdır. Becerebileceği herhangi bir önlemle engelleyemediği fikir ve eylemler karşısında telaşı büyüktür. Bunun sonucunda provakatör bir karakter ortaya çıkar.

Cahil maddecidir. Bütün değer ölçülerine madde ve yakın menfaatler temel teşkil eder. Kendisine madde veya mide yoluyla etki yapmak en kolay iştir.

Cahil mütekebbirdir. Hiç kimseye hesap verme zorunda olmadığına, keyfemayeşa davranabileceğine inanmaktadır.

Cahil yalnız yaratıcısına kul olmasını bilemediği için başka mabutlara köle olmuştur. Servet, şöhret, şehvet, iktidar hırsı ve benzerlerinden oluşan mabutlar panteonunda kulluğunu sürdürmektedir.²

Ve cahiller Kur'an'ı parça parça edip ihtilafta boğulmuşlardır. Bunlara göre ihtilaf şu veya bu şekliyle övgüye değerdir.³ Aslında bununla kendi konumlarına zemin oluşturma çabasındadırlar. Onların kalbi hakka kapalıdır. Tembellik ve vurdumduymazlıklarından dolayı Kur'an'a karşı gafil olarak yaşarlar. Bu nedenle doğruya teslim olmazlar ya da zıddını kabul edip teslim oldukları kadar kolay teslim olmazlar. Çünkü çok kibirli ve kendini beğenmiş bir yapıya sahiptirler. Dolayısıyla kalpleri Allah'ı anmakta katılaşmış ve Allah da onları karanlıklara/kaosa terk etmiştir.

¹ Krş. Sağiroğlu, İnsan ve Toplum, 15, 16, 20, 21; Mevdudi, İhya Hareketleri, 34, 39, 44; Ünal, Resullerin Yolu, 180; Kutup, La İlahe İllellah, 264.

² Zeyveli, Makaleler, 189, 190, (Kelime Dergisi 9, 2/1987, Konya, 2-3).

³ Şeyh Davut, Eşeddu'l-Cihad, 218, 240, 248, 250, 251; krş. İbn Teymiye, Feteva, 12/237; el-Mısri, İtikadi Özellikler, 110.

Üstelik onların bundan kurtulmaya dair istekleri de yoktur. Seyyiat onların içlerine iyice yerleşmiş ve müktesebatları, tabiat ve huyları olmuştur. Kur'an'ın dosdoğru ilkelerine karşı yaygara koparırlar. Çünkü onlar hevalarına hoş gelen boş lafa müşteridirler.

Öte taraftan cahil saldırgandır, şeytana dost olmuştur, kötü amel sahibidir, alaycıdır, büyüklük kompleksi içindedir ve dünyaya aşırı derecede bağlıdır.¹

Asr-ı Saadetin cahil prototipi Ebu Cehl'in Bedir'de öldürülüp tarihe karıştığını, cahiliye döneminin İslam öncesi dönemden ibaret olduğunu kabul edersek günümüzdeki cehalet psikozlarına bir yenisini ilave etmiş oluruz.² Bu nedenle cahilin bir diğer prototipi olan Donkişotluğu³ da buna ilave ederek bu karakteristik yapının belli bir dönem ve bölge ile sınırlı olamayacağını bilmemiz gerekir.

2. 1. 4. CAHİLLERDEN YÜZ ÇEVİRME ŞEKİLLERİ

“(Ey Muhammed!) Sen affi (kolaylık yolunu) tut, iyiliği emret ve cahillerden yüz çevir.”⁴

“Yusuf dedi ki: Siz, cahilliğiniz yüzünden Yusuf ve kardeşlerine yaptıklarınızı, biliyor musunuz?”⁵

“O çok merhametli Allah'ın (has) kulları onlardır ki, yeryüzünde tevazu ile yürürler ve kendini bilmez kimseler (cahiller) kendilerine laf attığında (incitmeksizin) ‘Selam!’ derler (geçerler).”⁶

“Onlar, boş söz işittikleri zaman, ondan yüz çevirirler ve “Bizim işlerimiz bize, sizin işleriniz size. Size selam olsun. Biz, kendini bilmezleri (cahilleri arkadaş edinmek) istemeyiz” derler.”⁷

¹ Krş. Sağıroğlu, İnsan ve Toplum, 22 vd.; Özgültekin, İlim ve Cehalet, 56 vd.; Said, Bilginin Gücü, 136.

² Zeyveli, Makaleler, 189, 190, (Kelime Dergisi 9, 2/1987 Konya, 2-3).

³ Hanifi, a. g. mak., 20, 21.

⁴ A'râf 7/199.

⁵ Yusuf 12/89.

⁶ Furkan 25/63.

⁷ Kasas 28/55.

Burada ele alınan ayetlerde Allah, kendisine gönülden bağlanan mü'minlere, akıyla düşünerek hareket etmeyen ve bu nedenle sadece hislerini ve arzularını tatmine çalışan tipteki insanlarla muhatap olmaksızın, onların olumsuz davranışlarından uzak kalmanın öz olarak nasıl mümkün olabileceğini bildirmektedir. Çünkü cahiller hilm ve akıllarıyla değil, tamamen cehl ve tekebbürleriyle mü'minleri hafife almakta, adeta onlara tepeden bakmaktadırlar. Birinci bölümde görüldüğü gibi, hilm vakara, vakar da İslam'a ulaşırken; cehl istikbara, kibirlilik de küfre varmaktadır. Karşısındaki Rahman'ın kullarına kabalıkla, kibirlilikle yaklaşan cahillerle, tartışma zemini bulmak mümkün olmadığı için, onlardan en güzel şekilde yüz çevirmek gerekmektedir.

Yusuf'un, kendisini kuyuya atarak öldürmek isteyen kardeşlerine, aradan uzun yıllar geçtikten sonra gösterdiği naziklik, onları incitmeden "Siz, Yusuf ve kardeşine yaptıklarınızı biliyor musunuz?" diyerek olanları hatırlatması, cahillikle halimlik arasındaki farkı ve cahillerle girişilecek tartışmanın boyutlarını göstermesi bakımından çok ibret vericidir. Nitekim aynı surede şöyle denmektedir: "Andolsun Yusuf ve kardeşlerin(in kıssaların)da, soranlar için ibretler vardır."¹

Son iki ayette mü'minlere, cahiller tarafından sataşma vaki olduğunda dahi onlara misliyle mukabele etmeyip, sadece 'Selam!' diyerek geçmeleri ve "Sizinle bizim aramızda ne hayır, ne şer herhangi bir şey yok" şeklinde onların yaptıklarını görmezlikten gelmeleri tavsiye edilmiştir. Çünkü mü'minler, cahillerle tartışmaya girmekle tartışmayı baştan kaybetmek durumunda kalacaklardır. Sebebi ise, mü'minlerdeki hilm ve vakar onlarla tartışmaya müsait değildir. Cehalet ateşiyle kaynayan, hislerine ve gururuna esir olmuş bir insanı durduracak, onu düşünmeye sevkedecek hiçbir güç ve kuvvet yoktur. Çünkü o kendi benliğinden ve gururundan başka hiçbir şeyi kendisini frenleyici bir güç olarak kabul etmez. Öyle bir tiple halim ve vakûr bir insanın aynı dereceye düşmesi istenmediği için mü'minlere, "Bizim işlerimiz bize, sizin işleriniz size. Size selâm olsun. Biz kendini bilmez (cahilleri arkadaş edinmek) istemeyiz" demeleri emredilmiştir.²

2. 2. KUR'AN'IN CEHALET VE CAHİL İNSANI TAVSİFİ

¹ Yusuf 12/7.

² Yılmaz, a. g. mak., 157. 158.

Burada Kur'an'da geçen cehalet ile ilgili ayetleri kullandıkları kalıp itibarı ile dört ayrı bölümde inceleyeceğiz. Bunlar, mastar olarak kullanıldığı ayetler, fiil halinde kullanıldığı ayetler, sıfat olarak kullanıldığı ayetler ve cehaletin yaşanan formu olarak cahiliye şeklinde kullanılan ayetlerdir.

2. 2. 1. KUR'AN'DA CEHALET KAVRAMININ KEYFİYET OLARAK KULLANILIŞI

Mastar, bir gerçekliğin soyut halidir. Sözkonusu gerçeklikten ne anlaşılması gerektiği ve ayrıca bunun gerek fiil ve gerekse özellik/sıfat olarak biri veya birilerine nispet edilmesi durumunda bundan ne anlaşılması gerektiği, ancak bu soyut halinin iyice anlaşılmış olmasıyla mümkündür. Kur'an bağlamında kavram, daha çok mastar hali ile içinde bulunduğu ayet ortamında anlaşılacak, bunun siyak ve sibakı nazarı dikkate alınarak arka planı da değerlendirilmek suretiyle bir kanaate sahip olunabilecektir. Bu nedenle biz de ilgili yerde öncelikle ayette geçen bu anahtar terimin çerçevesini belirleyerek¹ akabinde ayet olarak tabii ortamını da dikkate almak suretiyle kavramın maksadını tespit etmeye çalışacağız. “Çünkü kelimeler, bir bakıma, sevk edildikleri ifade bütünlüğü içinde gerçek anlamını bulur.”² Yoksa kendi ön kabullerimizi Kur'an diye kabul etmek/ettirmek gibi bir yanılsa düşeriz. Evet kendimizi Kur'an'ı, hakim değil mahkum, kendisiyle istidlal edilen değil, kendisi ispatlanmaya çalışılan düşünceler haline getirmek³ yanlısına düşmekten kurtaramamış olacağız. Oysa her halukarda şu veya bu konuda öncelikle Kur'an'ın vermek istediğinin ne olduğuna bakılması lazımdır.⁴ Çünkü “Kur'an'ın anlaşılmasında izlenecek

¹ H. Albayrak, bu ameliyeyi üç madde halinde şu şekilde tespit ediyor: 1. Ayet çerçevesi 2. Siyak-sibak çerçevesi 3. Kur'an'ın Bütünlüğü çerçevesi. Albayrak, Halis, Kur'an'ın Bütünlüğü Üzerine, İstanbul, 1993, 44 vd., 135, 136, 155, 156; Ayrıca bkz. Ünver, a. g. mak., 164.

² Albayrak, Kur'an'ın Bütünlüğü Üzerine, 136; Ayrıca bkz. Draz, Kur'an'ın Anlaşılmasına Doğru, 2, 7; İzutsu, Ahlaki Kavramlar, 62, 63.

³ Bkz. Al-i Ferrac, el-Özr, 11; el-Kaysi, Mealimu'l-Huda, 111, 112, 208; Krş. Ebu Zehra, İbni Teymiye, 8, 173.

⁴ Bkz. Cündioğlu, Kur'an'ı Anlama'nın Anlamı, 17, 22-24, 26, 31, 34, 35, 77, 80, 85, 90, 94, 103, 126, 28, 29, 36; a. mlf., Anlamın Buharlaşması, 22, 23, 71, 73, 74, 86, 89, 94, 140; a. mlf., Söz'ün Özü, 20, 66, 112, 35, 38, 51, 81; Aktaş, Hangi İslam, 42, 43, 79; Özsoy, Sünnetullah, 18, 21, 26, 28, 66, 91, 184; İslamoğlu,

sahih metotları bilmek ve Kur'an'ı parça parça değil, bir bütün olarak yorumlamak gerekmektedir.”¹

İşte biz de bu espiriyi dikkate alarak cehl kavramının mastar halindeki kullanımını içeren ayetleri tahlil ettikten ve buralarda bu kavramın ne anlama geldiğini tespit etmeye çalıştıktan sonra bu çerçevede fiil olarak bunun birilerine nispeti üzerinde durduk.

Bir kavramın birilerine nispet edilmesi, söz konusu kişilerin bu kavramı/eylemi sürekli bir şekilde işledikleri, bu durumun kendilerinde bir yaşantı haline geldiği anlamına gelmez. Aksine o kavramın içeriğini veya sadece bir parçasını belki de yalnızca o esnada işliyorlar anlamına gelebilir. Esasen sözkonusu davranışı muhtemelen değişik zamanlarda da gerçekleştiriyor olsalar bile, bu durum, o esnada oluşan pratik vaziyetlerinden ötürü, sözkonusu davranışın sıfat durumundaki kipini bu kişilere, belirtilen davranış çevreleyen tabii ortam dikkate alınmadan fevri olarak nispet etmeyi gerektirmez. Meğer ki bu durum kendilerinde bir karakter haline gelmiş olsun ve bu nedenle sözkonusu durum kendilerine o fiilin fail kipi olarak nispet edilebiliyor olsun.

Çünkü herhangi iyi veya kötü bir eylemi bütün zamanlarda, insan olmak hasebiyle herkes işleyebilir.¹ Esasen bu doğaldır da. Nitekim bu yüzden olacak ki fert, küfür-şirk gibi kebairlerin sergilenmesi de dahil işlediği/işleyeceği günahlara karşı duyarlı olmaya ve bu vesileyle tevbeye davet edilmektedir. Bu ise bunların her an için işlenmesinin olası olduğunun ifadesidir. Değilse bir kez iman ettik demekle böylesi hallere düşmekten kurtulunabilecek olsaydı dinin bu konuya dair hükümleri boşlukta kalırdı. Elbette bunun çeşitli sebepleri vardır. Ne var ki biz burada bu sebepler üzerinde durmayacağız.

Bilindiği üzere günah kavramında da durum bunun gibidir. Bir şahsın hayatında çeşitli günahlara düşmesi, bunları farklı zamanlarda işlemesi ve akabinde tevbe etmiş olarak terk etmiş olması bu şahsı günahkar biri olarak telakki etmeyi gerektirmez. Meğer ki bu günahlar onu kuşatmış olsun. Mamafih sözkonusu günahın Allah (c)

Makalat, 65; Vatandaş, Kur'an, 170; İzutsu, Allah ve İnsan, 26, 27.

¹ Albayrak, Kur'an'ın Bütünlüğü Üzerine, 7, 26; İbn Teymiye, Takyuddin, Tefsir Üzerine, (Trc. Harun Ünal), İstanbul, 1985, 101 vd., 109.

tarafından itikadi günah bağlamında değerlendirilmesiyle şirk veya küfür diye nitelenmesi hariçtir.² Esasen bu duruma bile kasıt, süreklilik ve yanlışla doğru diye itikat etmeksizin düşülmüş ise yine de bu, onun sıfat olarak nispetini gerektirmez. Değilse bu durumda fert böylesi bir konumdan illaki tevbe etmek suretiyle kurtulabilecektir. Çünkü Kur'an, bu tür kişilerin işlediği eylemin sıfatıyla muttasıf olmaya müstehak duruma gelmiş olduklarını kabul etmekte ve ona göre değerlendirmektedir.

Elbette düşüncesine muhalif bir takım şeyler yapması kişiyi, bu düşüncesinden tard etmez. Lakin bunun bu kişide zamanla bir yaşantı haline gelmesi de gözardı edilemez. Buna göre daha önce anlatmış olduğumuz anlamda günah kavramındaki durum, cehalet kavramında da vakidir. Fertler düşünce olarak olumlu bir noktada olsalar bile kimi zaman kabalık ve zorbalık edebilir, etmiş olabilirler. Hatta bunun farkında dahi olmayabilirler. Bunun da ötesinde davranışının o anlama geldiğini dahi eyleminden sonra öğrenebilirler. Bütün bu durumlar sözkonusu eylemi cehalet olmaktan çıkarmadığı gibi böylesi bir duruma düşmüş fertlerin bu eylemin sıfat kipi ile nitelenmelerini de gerektirmez. Nitekim Ebu Zerr'in (r) hadisesinde de durum bundan ibarettir. O da dini henüz öğrenme sürecindeki halis bir mü'min olarak galeyana gelmekte ve belki de yakın geçmişinin de etkisiyle bir yanlış yapmakta ve fail olarak kendisi değil, bunun yerine yaptığı yanlış cahiliye diye nitelenmektedir. Hem de o, "Bu saatim zamanında, bu büyük yaşımda, bende hala cahillik mi var?" dediği halde.³ Esasen bu tavır imani bir olgu değil, ahlaki anlamda bir cahiliyedir. Nitekim bu manada İslâm'da, kalıntısı şeklinde olmak üzere cahiliye bulunabilir denilmiştir.⁴

Burada önemli olan bu durumun bir özelliğe/vasıf haline dönüşüp dönüşmediğidir.⁵ Şayet böylesi bir cehalet izhar edilmiş ve akabinde nasuh bir tevbe⁶ cereyan etmemişse, bunun yerine aynı veya benzer eylemler artan bir tonla tekerrür

¹ Davudoğlu, Selamet Yolları, 4/376.

² Elmalılı, Hak Dini, 1/187, 188.

³ Buhari, Edeb, 44; Naim -Miras, Tecrid-i Sarih, 1/42; Müslim, İman, 30, Cenaiz, 10; İzutsu, İman Kavramı, 59, 60; İbn Teymiye, İman, 123, 124.

⁴ İbn Kayyım, Medaric, 2/302, 303; Altıntaş, Cahiliyye, 7; Ulutürk, a. g. mak., 68.

⁵ Krş. Hanifi, a. g. mak., 20, 21.

⁶ Tahrim 66/ 8; Mevdudi, Tefhim, 6/365.

ederek kişide bir haslet haline gelmiş ise bu durumun fikhî elbette ki ayrı olacaktır. Nitekim sözkonusu Sahabi'nin (r) hatasından haberdar olmasını, pişmanlığı/tevbesi takip etmiştir. Esasen Suat Yıldırım'ın da ifade ettiği gibi "vasıf, bir istikrar ve devamlılık gösterir; oysa fiil böyle değildir."¹

Buna göre fertler cehaleti bir yaşam tarzı olarak bütün hayatlarını kuşatacak şekilde prensip edinmiş ve bu, kendilerinde bir mantığa dönüşmüş ise bu safhada artık onların cahillik sıfatı ile nitelenmelerine bir engel kalmamaktadır. Velez ki bu fertler kendilerine farklı bir gözle bakıp kendilerini değişik bir sıfatla niteleseler bile. Çünkü belirtilen haliyle bu fertler durumlarındaki değişikliğe binaen bir değişim geçirmiş olmaktadır.

Biz de bu halin bir göstergesi olarak cehaletin cahil kipiyle kullanıldığı ayetleri fiil şeklindeki kullanımlarından sonraya almayı uygun gördük. En sonda ise bütün bu anlatılanların bir anlamda yaşanan toplumsal hali anlamına gelen cahiliye şeklinde kullanıldığı ayetleri verdik. Ta ki böylece bir sıra takip etme imkanı elde etmiş olalım.

Toplam yirmidört ayette geçen cehalet kelimesinden beş tanesi mastar olarak biri (cehul),² diğer dördü (cehalet)³ şeklinde nekre (belirsiz) olarak gelmiştir. Bunlardan ikisi Mekke'de,⁴ diğerleri Medine'de nazil olmuştur.

Dört ayette muhatap olarak siz (techelun),⁵ birinde ğaib olarak onlar (yechelun)⁶ şeklinde toplam beş ayette fiil olarak geçmektedir. Ve bu ayetlerin tümü de Mekke'de nazil olmuştur.⁷

Yine bunlardan on tanesi ismi fail kalıbında yani işleyen olarak gelmiştir. Bunlardan biri tekil kalıp (el-Cahil)⁸ olarak marife şeklinde ve bulunduğu cümlede fail olarak Medine'de inmiştir. Üç tanesi çoğul olarak ve bunlardan biri belirsiz bir şekilde (cahilun)⁹ ve cümlede biri fail, birisi münada ve ikisi de marife şeklinde (el-cahilun)¹

¹ Yıldırım, Uluhiyyet, 31.

² Ahzab 33/72.

³ Nisa 4/17; En'am 6/54; Nahl 16/119; Hucurat 49/6.

⁴ En'am 6/54; Nahl 16/119.

⁵ Araf 7/138; Hud 11/29; Neml 27/55; Ahkâf 46/23.

⁶ En'am 6/111.

⁷ Abdalbaki, el-Mu'cem'ul-Mufehres, 184 (chl mad.).

⁸ Bakara 2/273.

⁹ Yusuf 12/89.

gelmiştir. Bunların üçü de Mekke'de nazil olmuştur. Altı tanesi de yine marife ve fakat meful olarak gelmiştir (el-cahilin).² Yine bunlardan dördü Mekke'de,³ ikisi Medine'de⁴ nazil olmuştur.

Son dört tanesi de nispet tarzında, terkip olarak, marife şeklinde gelmiştir. Bunların dördü de Medine'de nazil olmuştur.⁵

Kur'an, bu ayetleri insan zihninde bir kültür kırıntısı olarak kalması için değil, Allah'ın (c) kalplerden bir an çıkmaması ve insanın gidişatını düzeltmesi için sunuyor. Kişi, Allah'ı zikirden uzaklaşıp emir ve yasaklarına uymadıktan ve cehalet sergilemeye devam edecek olduktan sonra yeri ve gökleri Allah'ın yarattığını, her şeyde O'na ait bir mucizenin bulunduğunu bilmesinin ne manası kalır? Ben bir iş yaparken kalbime, 'Acaba Allah razı olur mu, olmaz mı?' diye sormayacaksam, Allah'ın (c) bir olup, ortağı olmadığına, kâinatı kudreti ile yaratıp, sonsuz bir güzellik verdiğiğine inanmamın, bunu bilmemin ne kıymeti var?⁶ Evet bu bilginin hiç bir anlamı yoktur! Kabul etmek, uygulamayı gerektirir. Yoksa bu söz gerçek payı olmayan bir slogan olarak kalır. Allah (c), imanın dille ifadededen ibaret olmadığını, aksine bu ikrarın uygulamada görülmesi gerektiğini ferman buyuruyor.⁷ Keza insan tevhid kelimesini söylemek ve bazı ibadetleri yerine getirmekle muvahhid bir müslüman olamaz. Bununla beraber tevhidin gereklerini yerine getirmelidir. Sözelimi kafir ve müşriklere beslenen sevgi ve bağlılık tevhide zıt olduğundan dolayı bunlardan uzak kalmak durumundadır.⁸

¹ Furkan 25/63; Zümer 39/64.

² En'am 6/35; Araf 7/199; Hud 11/46; Yusuf 12/33; Bakara 2/67; Kasas 28/55.

³ En'am 6/35; Araf 7/199; Hud 11/46; Yusuf 12/33.

⁴ Bakara 2/67; Kasas 28/55.

⁵ Al-i İmran 3/154; Maide 5/50; Ahzab 33/33; Fetih 48/26.

⁶ Krş. Kutup, Tevhid, 122-124, 227.

⁷ İbn Teymiye, Siyaset, (Trc. Vecdi Akyüz), İstanbul, 1985, 104, 105, 154, 156, 157; İbn Kayyım, Zadu'l-Mead, 4/186; Abdullatif, K. Zihni İnşası, 37, 42; Kutup, Kavramlar, 37, 44-46; a. mlf., La İlahe İllellah, 199-265; a. mlf., Tevhid, 111 vd., 240, 375; Draz, Kur'an'ın Anlaşılmasına Doğru, 90, 91; İzutsu, Ahlaki Kavramlar, 246, 269; Elmalılı, Hak Dini, 1/187, 188; Mevdudi, İhya Hareketleri, 31; Sağıroğlu, İnsan ve Toplum, 212, 253, 261; İslamoğlu, Kulluk, 17, 82, 83; Özcan, Bilgi Problemi, 156, 157; Ebu Hanife'nin konuya dair bilinen kanaati için bkz. İslamoğlu, İman, 314, 315; Al-i Ferrac, el-Özr, 84, 85; Vatandaş, Esenlik Yurdu, 181 vd.; İmanın semantik açılımı için bkz. İzutsu, İman Kavramı, 22, 78, 79, 81 vd., 91 vd., 96, 101, 203, 204; İbn Teymiye, İman, 95 vd.

⁸ İbn Teymiye, İman, 173 vd.; İzutsu, İman Kavramı, 95, 96, 206, 208; Kutup, Tevhid 157, 158; a. mlf.,

Bunun gibi ‘Sadın’¹ ok çekerken ‘Ey Allah’ım, falankese hangisi hayırlı ise onu çıkar.’² diyor ve böyle iken Allah hem kendisini ve hem de bu yaptığını yargılıyordu ise bugün çeşitli piyangoların çekilişinde gerek hal ve gerek söz olarak benzeri tavırlar sergileyenlerin bundan muaf tutulacağını düşünmek kadar abes bir şey olamaz.

Nitekim Araplar cahiliye döneminde yeri ve gökleri Allah’ın yarattığını, kendilerini de O’nun yarattığını biliyorlardı.³ Ancak bu bilgilerine rağmen Allah’a hakkı ile ibadet etmeyip O’na şirk koşuyorlar, emir ve yasaklarına aykırı davranıyorlar diye bu bilgileri onlara bir şey kazandırmamıştır. Bundan öte Allah (c), onlara ‘cahiller’ ismini vermiştir.⁴ Bu nedenle bizlerin de bu noktada duyarlı olup ayetlere kulak vererek aynı davranışları sergileyip sergilemediğimizi sorgulamamız gerekmektedir.

2. 2. 2. MASTAR OLARAK KULLANILDIĞI AYETLER

“Allah’ın kabul edeceği tevbe, ancak bilmeden kötülük edip de sonra tez elden tevbe edenlerin tevbesidir; işte Allah bunların tevbesini kabul eder; Allah herşeyi bilendir, hikmet sahibidir.”⁵

Medine döneminde inmiş olan bu ayette geçen cehalet lafzı nekre (belirsiz) olduğundan her tür cehaleti içine almaya müsaittir. Ayetin içinde bulunduğu ortamda İslâm cemaatine hitap edilmekte, bu cemaat içersinde olabilecek bir takım yanlışlıklardan yana uyarıldıktan sonra anlaşıldığı kadarıyla içinde küfür ve dalaleti¹ de barındıracak şekilde cehaletle işlenen kötülükten dolayı ancak tez elden tevbe edenlerin tevbesinin kabul edilebilecek olduğu vurgulanmaktadır. Daha sonra yine İslâm toplumunu oluşturan bu fertlerin cahiliye dönemlerinde işlemekte oldukları bir kısım eylemlerinden yana sakındırıldıkları görülmektedir.

Kavramlar, 168; Alagaş, Mehmed, Aynalar ve İnsanlar, İzmir, 1990, 25, 26; Ünal, Resullerin Yolu, 228; İslamoğlu, Kulluk, 18, 19; Al-i Ferrac, el-Özr, 69

¹ Kâbe Hizmetçisi. Bkz. Ortakaya, Hicaz Bölgesi Arapları, 88.

² İbn Habib, el-Muhabber, 332.

³ Lokman 31/25; Zuhuruf 43/87.

⁴ Krş. Kutup, Tevhid, 84, 85, 105.

⁵ Nisa 4/17.

"Burada sözü geçen 'bilmemek'ten kasıt, ilmin zıddı olan bilgisizlik değildir. Burada sözü geçen 'bilgisizlik/cehalet' yani aklın zıddı olan durumdur. 'Buradaki bilgisizlikten maksat, geçici lezzetlerin kalıcı zevklere tercih edilmesidir' de denildiği gibi, 'kendisinin günah işlediğini bilmemesi değil, maksat kendisine uygulanacak cezanın hakikatini bilmemesidir' de denilmiştir."²

Gerek bu ayette ve gerekse En'am 6/35. ayette geçen es-Su' kelimesi küfür ve masiyetleri de içine alır. Çünkü Rabbi'ne isyan eden her asi ma'siyetinden vazgeçinceye dek cahildir. Dahhak ve Mücahid'in, burada cehalet, "kasten yapılandır", dedikleri rivayet edilmiştir. Katade ise, 'Bu ister amden olsun, ister cehlen olsun fark etmez' der. Öte taraftan masiyyetin cehalet olduğu üzerinde Peygamber'in (s) ashabının (r) icma ettiği söylenmiştir.³

"Bu ayette su' (kötülük) ile murad; küçük ve büyüktür. Her günahın akıbeti çirkin ve vahim olduğuna binaen ma'siyete su' denildiği Hazin'in⁴ ve Ebussuud'un cümle-i beyanatındandır."⁵ "Sefahetle su' işlerse demektir. Şüphesiz günah işlemek sefahet ve tecahüldür. Bu nedenle kim Allah'a asi olursa bu cehaletini terk edinceye kadar cahildir."⁶

Nesefi (v.710/1310) ise tefsirinde: 'Onlar bunu cahil sefihler olarak işlemektedirler.' demektedir. Çünkü kötülüğün işlenmesi, sefihliğin yapmaya davet ettiği şeylerdendir. Mücahid şöyle demiştir: 'Kim Allah'a isyan ederse cahil sayılır. Ta ki bu cehaletini terk edinceye kadar.'⁷ Şöyle de denilmiştir: Onun cehaleti geçici lezzetleri kalıcı olanlara tercih ettiğinden ötürüdür. Ayrıca şöyle de denilmiştir: O,

¹ Kutup, Fi Zilal, 3/120.

² Havva, Said, el-Esas fi't-Tefsir, (Trc. M. Beşir Eryarsoy), İstanbul, 1989, 3/63; bkz. Hazin, Lubabu't-Tevîl, 1/330; Rıza, Muhammed Reşid, Tefsiru'l-Kur'an'ıl-Hakim el-Menar, Mısır, 1325, 4/440, 442, 443; Bebek, Günah Problemi, 107, 108.

³ Taberi, Ebu Cafer Muhammed b. Cerir, Camiu'l-Beyan an Tevili Ay'il-Kur'an, Beyrut, 1988, cüz: 4, 3/298, 299.

⁴ Bkz. Hazin, Lubabu't-Tevîl, 1/330.

⁵ Vehbi, Hulasatü'l-Beyan, 2/862.

⁶ Beyzavi, Envaru't-Tenzil, 1/209; krş. Al-i Ferrac, el-Özr, 169.

⁷ Ayrıca bkz. Zemahşeri, Keşşaf, 1/488.

bunun günah olduğunu bilmediğinden değil, aksine işlediği masiyetin akibetinin sonucunu bilmemesindendir.¹

Alusi'nin (v.1270/1853) yorumu da, 'buradaki cehaletten murat, ilim yokluğu değil, akla aykırı bir işin yapılmasıyla ortaya çıkan sefeh ve cehldir. Zira bilmeyen kimsenin tevbeye ihtiyacı yoktur' şeklindedir.²

Esasen cehalet ile amel, bazen şehvetin galebesinden olur. Kişi daha sonra tevbe edeceğini ve salih olacağını düşünür ve böylece şehvetine uyar. Bazen mağfiret ümidinden, rahmeti ümit etmekten kaynaklanan bir gevşemeden, kaynaklanabilir. Bazen de bu, işlenen kötülük üzerine terettüp eden ukubetin cehaleti şeklinde olabilmektedir.

Şüphesiz ki ayette geçen 'cehalet' lafzından kasıt, işlenen amelin günah olduğunu bilmemek anlamı değildir. Çünkü günah olduğunu bilmeden günah bir amel işlemek, tevbe gerektirmez. Kaldı ki Allah (c), işlediği amelin günah olduğunu bilmeyen kişiye ceza vermez. Şu halde ayetteki cehaletle günah işlemek; şehvetin ve kızgınlığın akla hakim olduğu zaman işlenen suçun sonucunu düşünmeden günah işlemek demektir.³ Çünkü kişi, Allah'ın vereceği mükafat ile vereceği ceza arasında doğru bir değerlendirme yaparsa bu günahı işlemez. O kişi, işlediği amelin günah olduğunu bildiği halde, cahilce bir değerlendirme yaptığı için günah işlemiştir. Bu nedenle her günah işleyen cahildir ve Allah'a karşı ister bilerek, ister bilmeyerek yapılan suçlar cehaletten meydana gelmiştir. Kulun işlediği her günah cehaletindendir. Bir kimsenin, işlediği amellerin günah olduğunu bildiği halde günah işlemesi, onun cahil olduğunu gösterir.⁴

Allah'a (c) karşı yapılan her isyanın cehalet olduğunu belirtmiştik. Aynı şekilde gerek bilerek ve gerek hata ile onu işleyen de cahildir.⁵ Çünkü, kişi o anda menfaatinin nerede olduğunu iyi bir değerlendirmesini yapmadığı için günah işler. Bunun sebebi

¹ Nesefi, Tefsir, 1/215; Hazin, Lubabu't-Tevil, 1/330; el-Cemel, Süleyman bin Ömer Aciyî eş-Şafîî, el-Futuhatu'l-İlahiyye bi Tevdihi Tefsiri'l-Celaleyn li'd-Dekaiki'l-Hafiyye, Mısır, 1/366; Merağî, Tefsir, 4/207.

² eş-Şihab, İnayetu'l-Kadi, 3/116, 117; Alusi, Ruh'u'l-Meani, 3/371.

³ Bkz. Merağî, Tefsir, 4/207.

⁴ İbn Kesir, İmaduddin Ebu'l-Fida İsmail, Tefsiru'l-Kur'anı'l-Azim, İstanbul, 1986, 1/463; Razi, Tefsir, 9/459.

⁵ Ayıntabi Mehmed Efendi, Tibyan Tefsiri Kur'an-ı Kerim Meali ve Tefsiri, (Hzr. Ahmed Davudoğlu), İstanbul, 1986, 1/303.

ise; ya şehvetinin ya da kırgınlığının aklına hakim olmasıdır. Bu bağlamda ayetin 'cehaletle kötülük işleyip' kısmındaki cahillikten kastın, 'günah olduğunu bilmeme' olmadığını şu ayet de desteklemektedir: 'Eğer sen bunların tuzaklarını benden döndürmezsen (belki) onlara meyleder, cahillerden olurum.'¹ Her iki ayetteki cahillerden sözü aynı manadadır. Yani 'eylemi, günah olduğunu bilerek bir takım sebeplerden dolayı işlemek' anlamındadır.²

Buna göre ayetteki cehalet kelimesinin zayıf da olsa bir yönü ile bilgisizlik anlamına gelmesi muhtemel³ olmakla beraber bilinçsizlik, akılsızlık ve sorumsuzluk anlamına gelmesi daha bir kuvvetle muhtemeldir.⁴ Nitekim kimi alimler, cehalet kelimesinin esas itibariyle akılsızlık anlamına geldiğini söylemişlerdir.⁵

Fahrettin Razi'nin (v.606/1209) nakline göre müfessirler cahillik kelimesi hakkında şöyle demişlerdir:

a. Allah'a isyan eden herkes cahil, yaptığı iş ise cehalet diye isimlendirilir. Rabbine asi olana cahil isminin verilmesinin sebebi, o kendisinde bulunan ceza ve mükafata dair ilmi dikkate alarak davransaydı, masiyete kesinlikle yaklaşmazdı. Bununla birlikte o ilmini bu şekilde kullanmadığı için hiç ilmi olmayan kişi mesabesinde olmaktadır. Bu yüzden, Rabbine asi olana cahil ismi verilir. Buna göre insanın yaptığı şeyin, günah olduğunu bilerek veya bilmeyerek işlediği her masiyet ve günah cehalet mefhumuna dahildir.

b. İnsanın, yaptığı şeyin günah olduğunu bildiği halde, onun cezasının miktarının ne kadar olacağını bilmeyerek işlemiş olduğu günahlardır. Nitekim biz insanın, neticesinde meydana gelecek olan bela ve musibetlerin miktarını bilmediği halde, yaptığı şeyin, yapılmaması gereken bir şey olduğunu bilerek o günahı yapmaya yeltenip, onu yaptığında bu kimseye, mecazi olarak, 'o, ne yaptığını bilmiyor' denildiğini biliyoruz.

¹ Yusuf 12/33.

² Muvahhid, Seyfuddin, Davetçinin Tefsiri, (Trc. İbrahim Özsoy), İstanbul, 4/363; krş. Taberi, Camiu'l-Beyan, cüz/4, 3/299, 300.

³ Bkz. Elmalılı, Hak Dini, 2/490; Sabuni, Saffet, 1/266.

⁴ "Sefahat sebebiyle, akıbeti ademi tefekkür yüzünden" Bilmen, K. K. Türkçe Meal ve Tefsiri, 2/568.

⁵ Krş. Fadlullah, Muhammed Hüseyin, Min Vahyi'l Kur'an, (Trc. M.T.), İstanbul, 1991, 7/92, 93.

c. Bundan murat, insanın günah olduğunu bilmeyerek ve fakat onun bir günah olduğunu bilmesinin mümkün olması şartıyla bir günah işlemesidir. Buna göre o kimse de, cezaya müstehak olur. İşte bu sebepten dolayı biz, yahudinin, yahudiliğin bir günah olduğunu bilmemekle beraber, onun bir günah ve masiyet olduğunu bilebilmesinin mümkün olması sebebiyle, bir cezaya müstehak olacağı hususunda ittifak ettik. Uyuyan ve yanılan kimse, bizim bu söylediğimizin dışında kalır. Çünkü bunlardan her biri de, yapmaları halinde çirkin bir fiil yapmışlardır. Ancak onun çirkin olduğunu bilmeleri mümkün değildir. Bu görüş, cehalet lafzının ilk iki görüşte mecazi; bu görüşte ise hakiki manaya haml edilmiş olması bakımından, diğerlerine racih ve üstün bir görüştür.¹

Sonuç olarak kanaatimize göre bu ayette geçmekte olan cehalet lafzı, bilmemek /bilgisizlik anlamından çok sefahet ve hukuk bilmezlik anlamında kabalık anlamına gelmektedir. Nitekim Hicazi "Ayette geçen cehalet kelimesiyle kastedilen anlam, bilginin olmayışı değil de, akıllı kimseye yaraşmayan günahları işleyerek beyinsizlik yapmaktır ki, bu da şehvet ve öfkenin galeyana geldiği anda olur. Allah'a isyan eden herkes cahildir."² demektedir.

Bir başka açıdan cahiliye döneminde özellikle kadınlar bazında zulüm had safhaya ulaşmış, genelde ise fesat her tarafı ifsat etmişti. Allah (c) bunların böylesi davranışlarını terk etmelerini yoksa bu uyarılara rağmen hala devam edecek olurlarsa bunu cehalet ile yani zorbalık ile devam ettirmiş olacaklarını ve bunun ise akabinde tez elden tevbe gerektiren küfür ile eş anlama geleceğini belirtmektedir.

Bu bağlamda Kur'an'ın bir üslubu³ da bir vakiadan bahsederken bunu işleyenlerin bu sebepten dolayı müstehak olduğu değer hükmünü belirtmemişken bir değer hükmünden bahsetmek suretiyle sözkonusu eyleme bulaşmış olanların bu sıfatla nitelendirileceğini belirtiyor olmasıdır.⁴ Burada da aynı durum sözkonusu gibidir. Böylece insanlar yapıp ettiklerinden yana uyarılmakta ve bunun akıbetinin hayır olmayabileceği bildirilmiş olunmaktadır.

¹ Bkz. Razi, Tefsir, 7/431, 432.

² Hicazi, Furkan, 1/409; ayrıca bkz. Meraği, Tefsir, 4/207.

³ Kur'an üslubuna dair bkz. Draz, Kur'an'ın Anlaşılmasına Doğru, 117, 118.

⁴ Örnek olarak bkz. Bakara 2/97, 98; ayrıca bkz. Kesler, Yahudiler ve Hristiyanlar, 93, 94.

*

“Ayetlerimize inananlar sana geldiğinde de ki: Size selam olsun, çünkü Rabbimiz rahmet etmeyi (yarattıklarına acıyıp esirgemeyi) kendi üzerine yazdı. Durum şu ki: Sizden kim bilmeyerek bir kötülük yapar, sonra ardından tevbe edip de kendini ıslah ederse, şüphesiz Allah yarlıgayıcıdır ve esirgeyicidir.”¹

Rivayete göre ayet, öncesindeki ayetlerin de zımnen işaret ettiği gibi, kafirlerin, Resulullah’a huzurundan tardını teklif ettikleri ashaptan fakir ve kabile olarak zayıf kimseler ya da Ömer (r) hakkında nazil olmuştur. Çünkü kafirler Resulullah’tan yanındaki fakir sahabeleri uzaklaştırmasını istemiş, Ömer (r) de kafirlerin bu teklifinin kabul olunmasını rica etmiştir. Bu ricasının cehalet üzere bir günah olduğunu Cenab-ı Hak beyan buyurmuştur ve ayet nazil olduktan sonra Ömer’in huzuru risalete gelip ‘maksadım hayır idi ya Resulellah mefsedet değildi.’ diyerek i’tizar ettiği mervidir.²

"Bu ayette cehalet; hata ve galat manasına değildir. Zira hata; tevbeye muhtaç olmaz, belki cehalet; bilerek işlenen günahıdır. Zira günahı işleyen kimse o günahı sebebiyle fevt ettiği sevabı ve müstehak olacağı azabın miktarını bilmediğinden³ cehalet denildiği gibi şehavat-ı nefsanîyesine tebaiyetle azıcık bir lezzeti hayr-ı kesir olan derecat-ı ahirete tercih ettiğinden cehalet denilmiştir. Çünkü "bilmezlik ve gaflet saikasıyla"⁴ (ve) kalili kesire tercihle bir takım mazarrat ve mefasidi icab eden masiyeti irtikab etmek; süfaha ve cühela şanı olduğu cihetle, masiyeti ihtiyar edenlere velev alim olsa dahi, cahil demek seza ve layık olduğuna işaret olunmuştur."⁵

Ayetin bu ifadesi, küfürden tevbe etmeyi içine almaz. Çünkü bu iman edenlere yönelik bir hitaptır. Bu nedenle bu tevbenin, müslüman kimsenin günahlarından ötürü yapacağı tevbe olduğu açıktır. Ayetteki, 'cehalet' kaydı ile 'hataen ve yanlışlıkla' manası kastedilmemiştir. Çünkü hata ve yanlışlık için tevbeye gerek yoktur. Aksine bu ifadeden murat, arzu ve hevesler yüzünden işlenen günahlardır. Binaenaleyh bu ayetle kastedilen, müslüman bir kimsenin günah olduğunu bile bile bir günaha yeltenip, onu

¹ En'am 6/54.

² İbn Kesir, Tefsir, 2/134, 135; Beyzavi, Envaru't-Tenzil, 1/311; Vehbi, Hulasatü'l-Beyan, 4/1429.

³ es-Savi, es-Savi ala Tefsiri'l-Celaleyn, 2/18.

⁴ Bilmen, K. K. Türkçe Meal ve Tefsiri, 2/892.

⁵ Vehbi, Hulasatü'l-Beyan, 4/1433; Beyzavi, Envaru't-Tenzil, 1/311; krş. Alusi, Ruhü'l-Meani, 5/239.

işlemesi, sonra da bundan gerçek manada tevbe etmesi ve Allah'ın (c) onun tevbesini kabul etmesinin açıklanmasıdır.¹

Bu "Kim akabindeki zarar ve mefsedetin hakikatine cahil olarak günah işlerse ya da cehalet fiiline bulaşırsa demektir. Ömer'in durumunda olduğu gibi. Şüphesiz zarara sebebiyet veren herşey sefahet ve cehalet ehlinin amelindendir."²

Buna göre ayetin anlamı, "Ey inananlar! Sizden her kim, din ve ahlaka aykırı kötü bir iş işler, bu fiili işlerken de şiddetli öfke veya isyan ettirici bir şehvet gibi kendisini kötülüğe yönelten bir ortam içinde bulunur, sonra da tevbe edip Allah'a yönelirse"³ demektir. Yani, buradaki cehaletten kasıt hikmete mukabil olan sefahet ve hafifliktir.⁴

Razi (v.606/1209) ayeti şöyle yorumlamıştır: Cahil olduğu halde onu yaptı demektir. Burada iki mana vardır:

a. O, cehalenin (cahillerin) yaptığını yapmıştır. Çünkü, kim bildiği veya zannettiği halde neticesinde kendisini zarara götürecektir bir iş yaparsa o, sefih ve cehl ehlinde olup, hikmet ve tedbir ehlinde değildir.

b. O, yaptığına taalluk edebilecek kerahetin ve zararın cahilidir. Herhangi bir şeye onun halini ve keyfiyetini bilinceye kadar yaklaşmamak hakimnin hakkındandır. Ayrıca ayet, gelecek mefsedeti bilmeyerek keferenin istediklerine icabetle Ömer hakkında indi denilmiştir.⁵

Burada cehalet, işleri düşünüp, enine boyuna bakmanın, hikmet ve iffetin karşılığı olan sefeh ve hafiflik anlamındadır. Ancak ilmin karşılığı olabileceği de belirtilmiştir. Zira her kötülük yapanın cahil olması gerekir. Bu ister ondaki kötülük ve zararı bilmemek olsun, ister nassların tevillerine aldanarak ümniyyelerine kapılmak suretiyle akibetinin ve Rabbinin gazabından ve ikabından terettüb eden acı neticeyi bilmemek olsun sonuçta yine bilmemektir.⁶ Bu ise cehaletin anlam sahası içindeki bir alt terim olduğundan dolayı sonuçta yine görünür boyut olarak haddini bilmezlik olarak cehalettir.

¹ Razi, Tefsir, 9/457, 458.

² Beyzavi, Envaru't-Tenzil, 1/312.

³ Hicazi, Furkan, 2/176.

⁴ Meraği, Tefsir, 7/138, 139; bkz. Özcan, Bilgi Problemi, 156.

⁵ Bkz. Zemahşeri, Keşşaf, 2/29; Razi, Tefsir, 9/454; krş. eş-Şihab, İlayetu'l-Kadi, 4/70, 71.

⁶ Bkz. Hazin, Lubabu't-Tevil, 2/19; el-Cemel, el-Futuhatu'l-İlahiyye, 2/36.

Özetle böylesi bir insan hernekadar cahil değilse bile cahillere yakışan bir iş yaptığı için ona 'cahil' denilmiştir.¹

*

“Sonra, şüphesiz Rabbin, cahillik sebebiyle kötülük yapan, sonrada bunun ardından tevbe edip (durumunu) düzeltenleri (bağışlayacaktır). Çünkü onlar, tevbe ettikten sonra Rabbin de elbette çok bağışlayan, pek esirgeyendir.”²

Ayetin içinde bulunduğu ortamda önce bir kısım helal ve haramdan bahsedilmektedir. Bu arada kimsenin hevasına uyarak dilediği şeye bu vasıfları nispet edemeyeceği belirtildikten sonra yahudilerin bu yanlış işledikleri ifade edilerek bu türden bile olsa cehaletle kötülük³ işleyenlerin bu tavırlarından vazgeçmeleri durumunda affedilebilecekleri hatırlatılmaktadır. Devamında İbrahim (a) örnekliliği tavsiye edildikten sonra yeniden yahudilerin malum tiynetlerinin vurgulanmasına dönülmektedir. Bu arada Muhammed’e (s) nasıl olunması gerektiği hakkında direktif verilmektedir.

Buna göre onların zulüm ve zorbalıklarından yana mukabelede bulunurken müslüman şahıs benzer davranışlarda bulunmayacak, onların bu zorbalık ve kabalıklarına olabildiğince yumuşaklıkla karşılık vermeye çalışacaktır. Bu anlamda ayetlerin ifade ettiği mana çerçevesinde burada geçmekte olan cehalet kişinin aklını kullanmaması ve bu nedenle de zulme yeltenmesidir.⁴ Bunun sebeplerinden biri belki de bilgisizlik olabilir. Ancak temel nedeni, böylesi fertlerin tiynetlerinin bozulmuş olmasıdır. Çünkü bilgi sahibi olmak her zaman için doğru olmaya yöneltici olamamaktadır. Nitekim sosyal hayatta cehalet örnekleri sadece bilgisizlerden sadır olmamaktadır.

Gerçekte amel ile içiçe olmayan ilim cehalet ile eşittir. Amelsiz alim avamın arasından uzaklaşmış olamaz. İlmin faydalarından mahrum kalması itibariyle böyle

¹ Razi, Tefsir, 9/459.

² Nahl 16/119.

³ "Su' lafzı, küfre ve iftira alellaha ve sair günahlara şamil olduğundan ayet bilumum ma'siyetten tevbenin kabulüne delâlet eder.." Vehbi, Hulasatü'l-Beyan, 7/2916; Celaleyn buradaki su'/kötülük kelimesini şirk diye tefsir ediyor. Beyzavi, Envaru't-Tenzil, 1/573; Hazin, Lubabu't-Tevil, 3/140; Krş. İzutsu, Ahlaki Kavramlar, 300, 301.

⁴ Sağiroğlu, İnsan ve Toplum, 58.

alimin cahilden farkı yoktur. Mesela içkinin ve benzeri sarhoşluk veren şeylerin haramlığını ve zararlarını bildiği halde içen, bilmeyerek içen ile eşittir. Belki ilki ikincisinden daha ziyade kötülenmeye müstehaktır.

Bu bağlamda "cehalet; Allah'a ve azabına cehalete şamildir ki şehvat-ı nefsanîyenin galebesiyle yaptığı işin akıbetini düşünmemektir. Şu halde insanlar kötülüğü cehalet sebebiyle işlerler. Zira; akıl ve bihakkın alim olan kimse fena fiile cür'et etmez. Çünkü akıl insanı daima fenalıktan meneder bir müdebbir olduğu gibi ilim de işin neticesini ve üzerine terettüp edecek fenalığı düşünmeye sevk eder bir silahtır. Binaenaleyh; fenalığı irtikab eden kimsenin irtikab ettiği zamanda akıldan ve ilimden tecerrüd ettiğine bu ayet delalet eder.¹ Zira; Cenab-ı Hak kötülüğü cehalet sebebiyle işlediklerini beyan etmiştir ki cehalet; akıldan ve ilimden tecerrüd etmek manasınadır ve hariçteki vukuat da bu manayı te'yid eder. Çünkü, fenalığı işleyenlerin yüzde doksan beşi cinnet-i muvakkata halinde işler ve sonra akı başına gelir, nedamet eder. Fakat ne çare ki kötülüğü işlemiş bulunur."²

Şüphesiz Allah, kendisine isyan eden ve masiyetten dolayı işledikleriyle cehledip, yine "bununla sefihleşen,"³ sonra nedamet, istiğfar ve tevbe ile daha önce işlemiş oldukları ma'siyetten Allah'a itaate dönen ve ıslah olup, Allah'ın sevdiği, razı olduğu amelleri işleyenlerin lehinedir.

Bunlar kötülüğü, şehvetlerinin galebe çalmasından dolayı akıbetini dikkate almadan işlemişlerdir.⁴ Ancak bununla niyetleri, Mevlaya isyan etmek değil, heva lezzetini tatmin etmektir.⁵

Sonuç olarak buradaki cehalet kelimesi yapılması uygun olmayan iş olarak tefsir edilmiştir. İbn Atiyye der ki: Burada cehalet, ilmin zıddı değil, tavır değiştirmek ve dikkafalık yapmaktır.⁶ Zemahşeri (v.538/1143) ise: Allah'ı ve işleyecekleri kötülüğün

¹ Bkz. Sabuni, Saffet, 2/147.

² Vehbi, Hulasatü'l-Beyan, 7/2916; ayrıca bkz. Beyzavi, Envaru't-Tenzil, 1/573.

³ Taberi, Camiu'l-Beyan, cüz: 14, 8/190.

⁴ Razi, Tefsir, 14/370; es-Savi, es-Savi ala Tefsiri'l-Celaleyn, 2/331; Hicazi, Furkan, 3/390.

⁵ Neseфі, Tefsir, 2/303.

⁶ Alusi, Ruhü'l-Meani, cüz: 14, 8/368.

akıbetini bilmeden ya da kendilerine şehvetin galebe çalmasından ötürü akıbetini düşünmeden kötülük işlediler, demektedir.¹

Bicehaletin ifadesinde, küfrün doğru olduğunu varsayarak kötülük olduğunu bilmeden işlediklerine² veya günah işleyenlerin, gençlik ve toyluktan, şehvetin galebe çalmasından dolayı akıbetleri hakkında çok az düşündüklerine dair bir işaret vardır.³

*

“Biz emaneti, göklere, yere ve dağlara teklif ettik de onlar bunu yüklenmekten çekindiler, (sorumluluğundan) korktular. Onu insan yüklendi; (bununla beraber onun hakkını tam yerine getirmedi). Çünkü o, çok zalim, çok cahildir.”⁴

Siyak ve sibakıyla ayet, insanın, Allah ve Peygamber yerine, ebedi azaba sebep olan reisleri ve büyüklerine uyararak bu nedenle yoldan çıkmışlığı ve Beni İsrail’in Musa’ya (a) iftira etmek suretiyle eziyet etme küstahlıklarının anlatılmasının akabinde ebedi kurtuluşun, Allah’tan korkup doğru söz söyleme ve Allah ile Resulü’ne itaat etmek ile mümkün olduğu vurgulandıktan sonra bunun emanet anlamına geldiğini ve bu emaneti yaratıklar içersinde çok zalim ve çok cahil olan insanın üstlendiğini belirtmektedir. Bu arada bu zulüm ve cehaletin tezahürü çerçevesinde münafık ve müşriklerin akıbeti ile müminleri, bir nebze de olsa bunlara bulaşmış olmalarının mümkün olmasına binaen tevbeye teşvik etmek amacıyla Allah’ın rahmet ve mağfireti vurgulanmaktadır.

Böylece anlaşılıyor ki insanoğlu, varlığı nedeniyle emanetin sunulduğu akıl ve idrak vasıtasıyla cehalet ve onun pratikteki yansımasının ifadesi demek olan zulümden kurtulabilecektir. Elbette aklın da kendi sahasında çalışabilmesi için bir altyapıya ihtiyacı vardır. Onun geri planının bilgi, tecrübe, beceri vs. ile donatılması lazımdır ki zulüm ve cehaletten kurtulunabilinsin.⁵

Esasen daha önce belirttiğimiz gibi bilgili insan, zulüm ve cehalet sergilemez demek mümkün değildir. Bunun sergileniyor oluşunun altında belki de bilgi ve irfan

¹ Zemahşeri, Keşşaf, 2/641; ayrıca bkz. eş-Şihab, İnayetü’l-Kadi, 5/379; el-Cemel, el-Futuhatu’l-İlahiyye, 2/603; Alusi, Ruhü’l-Meani, cüz: 14, 8/368, 369; Merağî, Tefsir, 14/153, 156.

² Krş. Razi, Tefsir, 14/370.

³ Bkz. Alusi, Ruhü’l-Meani, cüz: 14, 8/369; Merağî, Tefsir, 14/156.

⁴ Ahzab 33/72.

⁵ Kutup, Fi Zilal, 12/80.

yoksunluğu önemli bir etkidir.¹ Diğer bir açıdan, insan, yaptığıının akibetinin vehametini çok cehlediyor.² İşin özünde ise onun zalum ve cehul oluşu kendisine şehvi ve gadabi kuvvetlerin galebe çalmasındandır.³ İşte aklın bir özelliği de bu iki unsuru gözetken ve kontrol eden bir husus olmasıdır.⁴

Burada mühim olan bunların işlenmesinin akabinde tevbeye sarılarak pişmanlığın duyulmasıdır. Yoksa süreklilik arz edecek olursa bu durumda İbrahim'in (a) zürriyetinden zulmedenlerin mükafata nail olamaması⁵ gibi bir durumla karşı karşıya gelinecektir.⁶

İnsanoğlu, atası Adem'i (a) kandırıp peşine takan⁷ İblis'e karşı duyarlı davranıp onun yoluna girmemekle mükelleftir.⁸ Bundan yana uyarılmış olan insan, bu uyarının gereğini yapmadığı zaman, diğer bir ifade ile emanetin gereğini yerine getirmediğinde elbette zulüm ve cehalet sergilemiş olacaktır. Bu tavır, atası Adem'i (a) tevbe etmeye mahkum kılmışsa⁹ bunun, onun ahfadı olan biz insanları da bağlayacağı kuşkusuzdur. Nitekim bugün insanlık atasının başından geçenleri unutmuş gibi adeta keler deliğinden bir kez daha geçmişcesine onun yoluna girmiş ve de umursamaz bir şekilde çeşitli açılardan zulüm ve cehalet sergilemeye devam etmektedir.¹⁰ Nitekim bu durumu M. Kutub, 'İnsan, bugün yeryüzünün pek çok yerinde sapıtmış insanları

¹ Bkz. Razi, Tefsir, 18/304, 305; Elmalılı, Hak Dini, 6/114; Bilmen, K. K. Türkçe Meal ve Tefsiri, 6/2839; Sabuni, Saffet, 2/540.

² Bkz. Hazin, Lubabu't-Tevîl, 3/481.

³ Bkz. Merağî, Tefsir, 22/46.

⁴ Beyzavi, Envaru't-Tenzil, 2/254; eş-Şihab, İnyetu'l-Kadi, 7/188.

⁵ Bakara 2/124; krş. Derveze, Asru'n-Nebi, 1/312, 371; Ünal, Resullerin Yolu, 135.

⁶ Krş. Elmalılı, Hak Dini, 1/187, 188.

⁷ Bakara 2/36.

⁸ Taha 20/117; Fatır 35/6; Yasin 36/60; İsra 17/53.

⁹ Taha 20/120, 122; Bakara 2/37.

¹⁰ Bu duruma dair bazı tespitler için bkz. İbn Teymiye, Kulluk, 60, 61; Mengüşoğlu, Mektuplar, 21; a. mlf., Düşünmek, 58, 78, 154, 155, 158; Çelik, Akide Yetimleri, 80 vd.; Arslantaş, İzler, 39; Duman, Kur'an ve Müslümanlar, 31, 32; Aktaş, Hangi İslam, 26, 27, 53; Alptekin, Tevhid ve Akaid, 178, 179; el-Humeyyis, Şirk ve Sebepleri, 45, 51-53; Demircan, Batıla Benzemenin Hükmü, 264; Çobanoğlu, Engeller, 10, 24; Zeynep, Yaşayan Cahiliye, 33 vd., 129 vd.; Mevdudi, Engeller Öneriler, 15, 18, 22, 25, 41; Yıldız-Özdemir, Kur'an'ı Anlamak, 17, 171, 177-179, 181-183; Kutup, Kavramlar, 96, 98, 99, 101, 113; a. mlf., La İlahe İllallah, 256; Mevdudi, İslâm İnkılabının Yolu, 6, 60; Said, Bilginin Gücü, 40, 216.

gördüğü zaman, bugünkülerle dünküler arasında fazlaca bir fark olmadığını görür”¹ şeklinde yorumlamaktadır.

Zemahşeri'ye (v.538/1143) göre burada kişi, emanetin edasını terk ettiği için zulüm ile ve gücü yetmekle ona yardımcı olan şeyde yani edasındaki hatasından dolayı da cehl ile vafedilmiştir.²

Ayrıca akıl ve irade olarak tefsir edilmiş olan emaneti³ İbn Abbas'ın “farzlar” olarak tefsir ettiği ve yüklenen insanı da el-Hasan el-Basri'nin kafir ve münafıktır ki nefesine zulmetmiş, Rabbini tanımamış, cehletmiş kişi⁴ olarak tefsir ettiği belirtilmiştir.

*

“Ey iman edenler! Eğer fasıkın biri size bir haber getirirse onun doğruluğunu araştırın. Yoksa bilmeden bir topluluğa sataşılırsınız da sonra yaptığınıza pişman olursunuz.”⁵

Rivayete göre ayet, Resulullah'ın (s) Müstalik Oğulları'na zekat toplaması için gönderdiği Velid b. Ukbe hakkında inmiştir. Onunla Müstalik Oğulları arasında cahiliye döneminde bir düşmanlık vardı. Buna rağmen kavim onun Peygamber tarafından gönderildiğini duyunca Allahın Resulüne ta'zim için onu karşılamaya çıktılar. Ne var ki şeytan Velid'e bu kavmin kendisini öldürmek istediği şeklinde bir vesvese verdi. Bunun üzerine korktu ve yolda vazgeçip Resulullah'a (s) döndü ve “Müstalik Oğulları zekatlarını vermeyi reddettiler ve beni öldürmek istediler. Olayı duyan Resulullah (s) kızdı ve onlara karşı savaş açmayı düşündü.

Öte yandan Velid'in dönüşünü duyan kavim, Resulullah'a (s) gelerek: "Elçini duyduk, onu karşılamak, ikram etmek ve Allah'ın hakkından kabul ettiğimiz zekatı, eda edelim diye karşılamaya çıktık. Fakat o, dönüverdi. Onun dönüşünün, bize karşı kızmaktan kaynaklanan bir emir olduğundan korktuk. Biz, Allah'ın ve Resulü'nün gazabından Allah'a sığınırız.”⁶

¹ Kutup, Tevhid, 67.

² Zemahşeri, Keşşaf, 3/565.

³ Beyzavi, Envaru't-Tenzil, 2/254; eş-Şihab, İlayetu'l-Kadi, 7/187.

⁴ Bkz. Nesefi, Tefsir, 3/316.

⁵ Hucurat 49/6.

⁶ Bkz. Derveze, et-Tefsir, 6/421.

İman edenlere bir takım nasihatlerin yapıldığı bir ortamda gelmiş olan ayetteki cehalet, sebebi nüzulünden de rahatlıkla anlaşıldığı gibi bilmeme¹ anlamındadır. Çünkü ayet, eğer tahkik etmeksizin hareket edilirse, cehalet/bilgisizlik ile veya temelsiz bir bilgi üzere hareket edilmiş olunması ve bunun zemmedilmesi ile bunun yanında cehalet üzere hareket etmenin akibetinin devamlı bir nedamet olacağını beyan etmektedir. Ayrıca böylesi zararlardan sakınılması hususu ise her mümine lazım olan bir husus olduğu sabitesini yerleştirmektedir.²

Her ne kadar cehaletin bilgisizlikten çok hilimsizlik anlamını ifade ettiğini ve bu kavramın, esas anlamı değilse bile içeriğinde bilgisizliği barındırdığını, ancak bununla beraber hilimsizlik anlamının daha belirgin olduğunu vurgulamaya çalışıyorsak dahi yine de ikinci plandaki bu bilgisizlik³ anlamında kullanıldığının örnekleri de vardır. İşte bu ayette geçen cehalet, bu tip kullanımlardan biridir.

Mamafih kişi temelsiz bir bilgiden hareket ettiğinde bu noktada yine kendisi sorumluluk taşımaktadır. Çünkü bu durumda fertler yapmaları gereken tahkikatı yapmayarak, birilerine karşı haksızlık etmiş olmaktadırlar. Esasen böylesi bir durum, halimin sahip olması gereken dikkat ve teenniye muhalif olması nedeniyle kabalık ve zorbalık anlamındaki cehaletten çok da uzak değildir. Bu nedenle buradaki kavram öz olarak bilgisizlik anlamında ise de yine de kavram kendi semantik yapısının bütünlüğü çerçevesinde bir mana hissi vermektedir.

Bu ayette fasıkın kavline hüküm bina eden kişi cehaletle vasedilmiştir.⁴ Bu kişiler, “kıssanın künhünü ve işin hakikatini bilmeyenler olarak”⁵ hareket ettikleri için cehaletle iş yaptıkları, bunun ise tedbir ehline yakışmayacağı vurgulanmıştır.

Netice olarak buradaki cehaletten kasıt, kavmin halini bilmeme,⁶ teenniyle hareket etmeme, tahkik etmeden hareket etme, acele davranma, fasık kişinin sözüne itimat ederek sonunda pişman olunacak hatalar yapma gibi cehaletin anlam sahası

¹ Beyzavi, Envaru't-Tenzil, 2/408; Elmalılı, Hak Dini, 6/524; Bilmen, K. K. Türkçe Meal ve Tefsiri, 7/3448; Sabuni, Saffet, 3/233.

² Krş. Vehbi, Hulasatü'l-Beyan, 13/5489.

³ Krş. el-Farabi, el-Medine, 245.

⁴ Razi, Tefsir, 20/207.

⁵ Zemahşeri, Keşşaf, 4/360.

⁶ Meraği, Tefsir, 26/126.

içerisindeki bir manayı ihsas ettirmektir. Bu ise cahilin sahip olduğu özelliklerin bazısıdır.

2. 2. 3. FİİL OLARAK KULLANILDIĞI AYETLER

“Eğer biz onlara melekleri indirseydik, ölümler de kendileri ile konuşsaydı ve her şeyi toplayıp karşılıklarına getirseydik, Allah’ın dilemesi müstesna yine de inanacak değillerdi, fakat çokları bunu bilmez.”¹

Kur'an'ın ilk muhatapları olan Mekke insanından bahseden bir dizi ayetten sonra gelen bu ayette de onların mucize istekleri cevaplandırılıyor. Onlar bir kısım mucizeler istiyordu. Bu isteklerini normal olarak değerlendiren kişi bu mucizelerle onların imana geleceğini zannederdi. Oysa bu ayette de geçtiği gibi onların sıkıntısı mucizenin olup olmaması değil, kendilerinin çok haddini bilmez, zulümkar bir kavim olmalarıdır.

Onlar taşkınlık yapıyor, zorbalıklarını had safhaya çıkarıyor ve akıllarını bir nebze olsun kullanmıyorlardı. Böyle iken kimi müslümanlar onların bu isteklerinde samimi olabileceklerini varsayarak mucizenin gösterilmesi temennisinde bulunuyorlardı. Bu da ayetin sonu olan yechelun ifadesinin ikinci bir izahı şeklinde anlaşılabilecek bir durumdur.²

Yani ayetin kastı ya Mekke müşrikleri idi. Ya da onların bu isteklerine sıcak bakan müminlerden bir grup.³ Buna göre her iki durum da mümkündür. Ve kavram kendi geniş anlam yelpazesinde buna müsaittir. Şayet müşrikler kastedilmişse bu onların kabalık ve küstahlıklarının bir ifadesi anlamına gelir. Ki "Mutlak cehalet bütün kafirlere şamildir."⁴ ilkesi somutlaşmış olur. Yok eğer müminler kastedilmişse bu durumda bilmemek anlamını ifade etmesi daha açık gibidir. Esasen bu son durum dahi kelimenin anlamları içerisindeki diğer anlamlardan çok da bağımsız bir şekil arz etmez. Çünkü tarz ve ton olarak farklı ise de bilmemenin sonucu ve tezahürü oraya mütemayildir. Dahası müşriklerin tavrının bir rengi de bilmemek olabilir. Kavramın

¹ En'am 6/111.

² Hicazi, Furkan, 2/214, 215; Meraği, Tefsir, 8/4, 5; krş. eş-Şihab, İlayetu'l-Kadi, 4/114; el-Cemel, el-Futuhatu'l-İlahiyye, 2/78.

³ Zemahşeri, Keşşaf, 2/58, 59; Alusi, Ruh'u'l-Meani, cüz: 8, 5/6.

⁴ eş-Şihab, İlayetu'l-Kadi, 4/114.

anlam çerçevesi içindeki bölümlerin birbiriyle ciddi bir bağıntısı vardır. Kaldı ki bu kavram burada fiil olarak kullanılmıştır. Doğru yanlış her tür fiili herkes işleyebilir. Önemli olan bunun devamını getirip getirmemektir. Müslüman kişinin tavrı, böylesi bir uyarıyı aldıktan sonra bilen olarak halim olmaya çalışmaktır.

Buna göre burada geçen fiil halindeki cehalet kavramı, bilmemek¹ anlamını içermekle beraber ya da aynı zamanda "Kureyşin süfehası Resulullah'a alatarikil'istihza 'melekler gelse nübüvvetine şehadet etseler de biz de iman etsek' veyahut 'babalarımızı ihya etsen de söylediğin sözlerin hak veya batıl olduğunu onlardan sual etsek' demeleri üzerine" nazil² olduğundan dolayı onların küstahlıklarını sergiliyor olması hasebiyle cehaleti en geniş anlamda onlara nispet etmeye müsaittir.

Çünkü bu tavır, iman etmek ve iradi bir durumun³ neticesi olarak mutmain olmanın sonucu ile ilgili bir mevzuda takınılacak tavır değildir. Bu, istihza ile sorulamayacağı gibi atalar (kültü)/örf baz alınarak iman da edilmez. Esasen onlar Kur'an mesajına hep 'biz sadece atalarımızdan öğrendiğimiz inanç ve hayat şekline devam ederiz'⁴ mantığı ve dahası kendilerinin bir esas üzere oldukları⁵ iddiası ile karşılık vermişlerdir.

Oysa kendilerine içlerinden,⁶ geçmişini bildikleri⁷ ve hatta karşı çıktıkları,⁸ düşmanlık ettikleri halde emanetlerini bırakabilecek kadar güvendikleri, yine kendi cinslerinden⁹ bir elçi gelmiş ve akıllarını kullanmalarını,¹⁰ içinde bulundukları tefessüh etmiş hali terk etmelerini ve tuttukları yolun yanlış olabileceği ihtimalini bir nebze

¹ Beyzavi, Envaru't-Tenzil, 1/327; Razi, Tefsir, 10/124; Elmalılı, Hak Dini, 3/433; Kutup, Fi Zilal, 5/389-393; Bilmen, K. K. Türkçe Meal ve Tefsiri, 2/940; Sabuni, Saffet, 1/413.

² Vehbi, Hulasatü'l-Beyan, 4/1508.

³ Zümer 39/41; Bakara 2/30, 130, 271; En'am 6/104, 164; Yasin 36/54; Müddessir 74/38; Şems 91/7; Talâk 65/7; Yunus 10/108; İsrâ 17/15; Neml 27/40, 92; Ankebut 29/6; Lokman 31/12; Fatır 35/18; Saffat 37/113; Fussilet 41/46; Casiye 45/15; Muhammed 47/38; Fetih 48/10; Vatandaş, Esenlik Yurdu, 34.

⁴ Zuhuf 43/22-24; Maide 5/104; Lokman 31/21; krş. Baltaş, İlk Mesajlar, 59.

⁵ A'raf 7/28; Enbiya 21/53; Şuara 26/74.

⁶ Tevbe 9/128.

⁷ Yunus 10/16.

⁸ Rum 30/58; Ahkâf 46/22; Yunus 10/78; Şuara 26/6.

⁹ İsrâ 17/93, 94; Mü'minin 23/34; Kamer 54/24; bkz. Behiy, Kur'ani Kavramlar, 113 vd.

¹⁰ Maide 5/75; Ankebut 29/61; Zuhuf 43/78; Mü'minin 23/89.

olsun akıllarına getirmeleri gerektiğini¹ fehmetmelerini istemişti. Böyle iken onların bu mesaja karşı gösterdikleri tavır malumdur. Ve akıbet ise onlarca değil, sonrakiler olarak bizce malumdur. Ki bu onların içinde bulunduğu cehaletin doğal bir sonucuydu.

Esasen Kur'an'ın iyi anlaşılması için onun ilk muhataplarının mantalitesinin iyi bilinmesi gerekir. Hangi hususlarda ve ne diye karşı çıkıyorlardı? Kur'an ise onların özellikle hangi yönlerini eleştirerek, buna hangi değer hükmünü veriyor ve nasıl bir izah getiriyordu? İşte Kur'an'da konu edinilen ve onun ilk muhatapları ile sonrakilerin de bir kısmına bulaştıkları cehaletin önemi burada ortaya çıkmaktadır. İlk muhatapları tanınacak, Kur'an'ın içinde bulundukları hale binaen kendilerine yönelttiği vasıflar bilinecek ki aynı duruma düşülmekten kurtulunabilinsin. Yoksa bugün insanlığın içinde bulunduğu cehaletin üstesinden gelmek, tedavi etmek mümkün olamayacaktır. Değilse, sırf o dönemki insanları ve içinde bulundukları durumu bilmeye çalışmanın fazla bir kıymeti kalmayacaktır.

Daha ötesi, tarihte okuduğumuz "Resul Mekkeliler'in dinine göre sapıktı, tüm tevhid tebliğcileri kavimlerinin dini uyarınca sapıktılar. Tek başlarına ortaya çıkıp kavimlerine, 'siz sapık yoldasınız, bildikleriniz yanlış, yolunuz eğri, yaptıklarınız boşuna' demişler ve yalnızca kendi söylediklerinin doğru olduğunu ilan etmişlerdir."² şeklindeki tespitlerin ne değeri olacaktır?

Netice olarak müşrikler kendilerini bilmez şekilde zorbalıklar yapıyor. Öte yandan müslümanlar ise bilmezlik etmektedirler ki bu da haksızlığa kaymanın başlangıç noktası demektir.

*

"İsrail oğullarını denizden geçirdik, orada kendilerine mahsus bir takım putlara tapan bir kavme rastladılar. Bunun üzerine 'Ey Musa! Onlara ait tanrılar gibi bizim için de bir tanrı yap!' dediler. Musa, 'Gerçekten siz cahil bir toplumsunuz.' dedi."³

Ne mucize getirirsen getir yine de biz kendi müstakil varlığımıza bir kıymet verip, aklederek atalarımızdan kalan bu durumumuzdan vazgeçecek değiliz, diyen ve gelen onca mucizenin akabindeki azabın kaldırılması için yalvardıkları halde sonunda yine de

¹ Kasas 28/85; Sebe 34/24; Alâk 96/11; İsra 17/84; Zuhuruf 43/24, 37.

² Ünal, Resullerin Yolu, 174; Kutup, La İlahe İlellah, 229.

³ A'raf 7/138; Buhari, Tefsir, 139; Ebu Davud, Edeb, Babu fit-Tecavuzi fil-Emri, 4/250; Canan, Kütüb-i Sitte, 3/490.

inanmayan Beni İsrail, denizde boğulmuştur. İşte bunlardan arta kalan bir kesime mustazaf olduklarından dolayı Allah, yeniden yardım eli uzatmaktadır. Bunlara elçinin (Musa) peşinden gitme basiret ve fırsatını vermekte. Onları bir hikmete binaen bu boğulma azabından kurtarmaktadır. Esasen Fir'avn ve avanesinin yukarıda anlatılan şekilde daveti kesin olarak reddettikleri dönemde bu kimseler davete icabet etmiş ve kendilerinden sabretmeleri istenmişti. Bu sabırlarına karşılık Allah da ayetin ifadesinden anlaşıldığı gibi onları Fir'avn kavminin uğradığı helakten kurtardığını belirtmektedir. Bu arada ayet, sanki yeni bir başlangıç sözkonusuymuş gibi bu kimseleri kitaba varis kıldığını, artık bunların onca geçmişlerine binaen dosdoğru olmaları gerektiğini ihsas etmektedir.

Aslında bu sünnetullahın bir gereğidir. Ne zaman bir kavim kitaba sırt çevirse ve akabinde müstehak oldukları için ya helak gelse ya da içlerindeki değiştirdikleri için Allah da kalplerini çevirse ve dolayısıyla yine bunlardan arta kalan kimselerin ya da bir kısmının oluşturduğu kişiler kitaba sahip çıksalar bile Allah bunların geçmişlerini dikkate almamaktadır. Bunları adeta yeni bir kavim olarak kabul etmekte ve sanki bunun öncesiyle hiç bir ilgisi yokmuş gibi anlatmaktadır. Ki işin özünde de durum budur. Çünkü iki taraf arasındaki yapı, mantık, yaklaşım vs. bambaşkadır. İstense de bunlar bir araya gelemes. Tıpkı Bedir'de karşılaşan iki taifenin durumu gibi.¹ Nitekim bir toplumun ortaya çıkması, yok iken var edilmesi anlamında değil, lakin mevcudun bir dönüşümü neticesinde, 'mahiyet olarak' eskisinden farklı bir toplumun oluşması anlamına gelmektedir.² Bu bağlamda herhangi bir ırka mensup olmayı müslüman olmaya özdeş görmek de ayrı bir cehalet belirtisidir.³

“Bir milletin iki nesli birbirine i'tikad yönünden muhalefet ederse, aradaki bütün bağlar kesilir.⁴ Hatta i'tikad ipi kopunca karı ile koca, baba ile evlat arasındaki bağlar dahi kopar... Müşrik araplar ayrı, müslüman araplar ayrıdır. Şirk devrinin arabı ayrı şey, İslam devrinin arabı ayrı şeydir. Aralarında ne bir bağ, ne bir alaka, ne de bir akrabalık vardır... Ehl-i kitaptan iman edenler ayrı, İbrahim, Musa ve İsa (A.S.)'ın

¹ Bkz İbn Habîb, el-Muhabber, 400 vd.

² Görgün, a. g. mak., 138, 139.

³ Bkz. Mevdudi-Cemile, Meryem, Mektuplaşmalar, (Trc. Ebubekir Doğan), İstanbul, 1986, 47, 48, 63.

⁴ Krş. A'raf 7/169; Meryem 19/59; Kutup, Kavramlar, 9.

dininden inhiraf edenler ayırdır.¹ Aralarında hiçbir bağ, hiçbir alaka, hiçbir akrabalık yoktur... Aile; babalardan, torunlardan ve evlatlardan ibaret değildir. Bu değer aralarında müşterek bir itikat bağı olunca doğrudur... Ümmet de muayyen bir ırkın birbirini ardınca gelen nesiller topluluğundan ibaret değildir. Millet; ırkları ve cinsleri, renkleri ve vatanları ne olursa olsun birleşen mü'minler topluluğundan ibarettir.”²

“Yeryüzünde hiçbir izi kalmayarak helak olan ve eserleri silinen milletler, soylarının kesildiği için helak olmuş ve kaybolmuş olmayıp, milli varlıklarını kaybettikleri için helak olmuş ve kaybolmuşlardır... Çünkü bu milletlerin yeni nesilleri atalarından devraldıkları medeniyet mirasını gelecek nesillere aktarma yeterliliğini kaybetmiştir. Bundan anlaşılmaktadır ki, herhangi bir milletin nesilleri, milli şahsiyetlerini kaybedip, şahsiyetlerini başka bir potada erittiklerinde bu onların yok olmaları ve batmaları manasına gelir.”³

Böylesi bir ayrılığı yaşamış Beni İsrail, Musa (a) ile denizi geçince gördükleri manzara karşısında kendilerinden geçmiş ve benzer bir idolün kendileri için de edinilmesini istedikleri rivayet edilmiştir. Bu, belki de geçmiş uzun tarihlerinde atalarının sergilediği tavrın kendi üzerlerindeki etkisi sebebiyle olmuştur.⁴ Ki bu durumda çok kısa olan bu islami hayatlarında edindikleri mantık henüz kendilerine hakim olamamış ve yaşamış oldukları uzun cahilliklerinin bir devamı olarak bu istekte bulunduklarından dolayı Musa (a) da onların bu isteklerini 'siz Allah'ın azametine karşı yine cehalet sergilemeye devam ediyorsunuz' diye nitelemiştir.¹ Ya da zayıf bir ihtimal de olsa Musa (a) onlara siz İslam'a daha yeni girmiş sayılırsınız. Bu nedenle İslam'dan yana bilgisiz sayılırsınız. Çünkü İslami inanç açısından böylesi bir şeyin kabulü imkansızdır. Tabi bu ihtimal imkansıza yakın bir seviyededir. Çünkü Nebiler'in (a) mesajlarında işledikleri ilk nokta, böylesi tevhidi hususlardır. İnsanları tevhide çağırmış ve onların uluhiyyeti Allah'a tahsis etmelerini istemişlerdir.

¹ Krş. Vatandaş, Esenlik Yurdu, 51 vd., 57, 58.

² Kutup, Fi Zilal, 1/240-245; krş. Derveze, Asru'n-Nebi, 1/401, 402; İslamoğlu, Anadolu II, 479 vd.; Mevdudi, İslâm Vahdeti ve İrkçılık, (Terc. Süleyman Güzel), İstanbul, 1990, 74, 75; Kutup, Tevhid, 236, 393; a. mlf., La İlahe İllallah, 220, 221, 224, 225; İslamoğlu, Kulluk, 18, 19.

³ Mevdudi, Engeller Öneriler, 75, 76; a. mlf., İslâm İnkılabının Yolu, 63; Kayacan, Murat, “Azap Kimleri Kuşatır”, Haksöz Dergisi, Ocak 1999, 51.

⁴ Krş. Yıldırım, Uluhiyyet, 363, 364.

Nitekim Seyyid Kutub, geçen kavramın tefsiri sadedinde 'cehalet ediyorsunuz' ifadesini, 'ahmaklık yönünden bilgisizlik sergiliyorsunuz ve bunu ise aklın zıddı anlamında akılsızlık ediyorsunuz' şeklinde yorumlar.²

Fahrettin Razi (v.606/1209) ise şöyle demektedir: Onlar Musa'dan (a) kendileri için ibadet ederek Allah'a yaklaştıracak putlar ve heykeller tayin etmesini istediler. Bu söz Cenab-ı Allah'ın putperestleri hikaye ederken: Biz o putlara, ancak bizi Allah'a yaklaştırsınlar diye bağlarız³ demeleri gibidir.

Bunu öğrendikten sonra "Bu söz niçin küfür olsun?" diyen çıkabilir. Deriz ki: Bütün nebiler Allah'tan başkasına ibadetin küfür olduğuna icma etmişlerdir. Bu noktada, ister Allah'tan gayrısının alem için ilah olduğuna itikat etsin veya isterse ona kulluğun Allah'a yaklaştırdığına itikat etsin aynıdır. Çünkü kulluk ta'zimin nihayetidir, bu ise ancak kendisinden sonsuz nimetler ve ikram südur eden Allah'a layıktır.⁴ Maahaza bu kelimeleriyle irtidâd ettiler, kafir oldular.⁵

Böylesi bir istek ve hisse götüren kapsamlı bir cehlin ifade edilebilmesi ve tevhidden şirke inhirafın ancak cehlden kaynaklandığına, ilmin ise bir olan Allah'ı tanımaya götürdüğüne işaret için hakikaten siz cehleden bir kavimsiniz dedi de şunu cehlediyorsunuz demedi.⁶ Allahü Teala onları mutlak cehl ile vasfetmiş, bunu herhangi birşeye bağlamamıştır. Cehlin bu çeşidi Allah'ın şu ayette belirttiği türdendir

"Nefsini aşağılık yapan (beyinsiz)den başka, kim İbrahim dininden yüz çevirir."⁷

Burada onları bütünüyle mutlak bir cehaletle vasıflamıştır. Bu herşeyde cehlediyorsunuz demektir ki buna evleviyyetle rububiyyete dair cehl de girer.⁸ Çünkü ulu ayeti, yüce mucizeyi gördükten sonra söyledikleri bu sözlerden dolayı burada bir ta'cib vardır. Onları mutlak cehl ile vasfetmiş ve bunu te'kid etmiştir. Zira onlardan gördüğü bu istekten daha büyük ve daha kötü bir cehl yoktur.⁹

¹ Krş. Sabuni, Saffet, 1/468; Hicazi, Furkan, 2/337.

² Kutup, Fi Zilal, 6/247; Bilmen, K. K. Türkçe Meal ve Tefsiri, 2/1083.

³ Zümer 39/3.

⁴ Bkz. Razi, Tefsir, 11/40.

⁵ Vehbi, Hulasatü'l-Beyan, 5/1745.

⁶ Kutup, Fi Zilal, 6/247.

⁷ Bakara 2/130.

⁸ Bkz. eş-Şihab, İnayetu'l-Kadi, 4/211.

⁹ Zemahşeri, Keşşaf, 2/150.

Daha sonra Musa bu cahillere Allah'tan gayrısına tapınmanın boş olduğunu, akibetinin helak olduğunu, Allah'tan başka tanrı aramayacağını söylemiş ve onlara Allah'ın yaptığı ihsan ve ikramı hatırlatmıştır.¹

Öte taraftan Bağavi'ye göre bu talep, Allah'ın vahdaniyetinden şübhe etmelerinden dolayı olmamıştır. Onların maksatları ta'zim edilecek bir ilah edinip ona ta'zimleriyle Allah'a yaklaşmaktır. Onlar bunun dine zarar vermeyeceğini zannediyorlardı ki bu da ayetin bildirdiği gibi cehaletlerinin şiddetindendi.²

Taberi (v.310/922) de buna yakın bir mana ile "Allah'ın azameti ve O'nun (c) üzerinizdeki gereken hukuku hakkında cehlediyor, semaların ve arzın mülkü kendisinin olan Allah'tan başkasına kulluğun caiz olmadığını bilmiyorsunuz."³ demektedir.

Uzak da olsa bu ihtimal de dahil olmak üzere netice ne olursa olsun Musa'ya bunu söyleyenler, onların hepsi değil, bir kısmıydı. Ve bunun bir benzerine bu ümmet arasında da tesadüf edilmiştir. Şöyle ki:

Resulullah (s) Huneyn Gazvesinde yola çıkmıştı. Yolda üzerine silahlarını astıkları, etrafında ibadet ettikleri 'Zatü Envat' denilen müşriklerin bir ağacına rastladılar. Müşriklerin senede bir defa ta'zim ettikleri bu kutsal ağacı gören bazı cahiller: Ey Allah'ın Resülü onların Zatü Envat'ı olduğu gibi sen de bize bir Zatü Envat tayin etsen ya, dediler. Bunun üzerine Resulullah (s): Sübhanallah /Allahü Ekber! Bu, İsrail Oğulları'nın Musa'ya onların ilahları olduğu gibi bize de bir ilah yap demeleri gibidir. Nefsim yedinde olan Allah'a yemin ederim ki sizden öncekilerin gidişatlarını /sünnetlerini aynen yapacaksınız, demiştir.⁴

Bu ise bir anlamda insanın, kendi kendisini bilerek bilgisizliğe mahkum edip bunun sonucunda -artık gerek isteyerek gerekse istemeden ki ikisi de aynı neticeye varır- sefihlik ve ahmaklık tarzında bir cehalet sergilemeye sürüklemesi demektir.

¹ A'raf 7/139-141.

² Bağavi'den naklen el-Cemel, el-Futuhatu'l-İlahiyye, 2/185.

³ Taberi, Camiu'l-Beyan, 9/45.

⁴ Tirmizi, Fiten, 18; el-Ezraki, Mekke Tarihi, 116, 117; Taberi, Camiu'l-Beyan, 6/45, 46; İbn Teymiye, Ahmed, Sıratı Müstakim, (Trc. Salih Uçan), İstanbul, 1991, 314, 315; Al-i Ferrac, el-Özr, 244 vd.

Esasen bu tiynet Resulullah'ın dönemindeki insanlarla da sınırlı kalmamış, tarih boyunca ve hatta günümüzde de sergilenmekte kusur(!) edilmemiştir.¹

*

“Ey kavmim! Allah'ın emirlerini bildirmeye karşılık sizden herhangi bir mal istemiyorum. Benim mükafatım ancak Allah'a aittir. Ben iman edenleri kovacak değilim; çünkü onlar Rablerine kavuşacaklardır. Fakat ben sizi, bilgisizce davranan bir topluluk olarak görüyorum.”²

Kavmine Peygamber olarak gönderilen Nuh (a), ben sizin için apaçık bir uyarıcıyım; sakın Allah'tan başkasına tapmayasınız. Çünkü bunun neticesi elim bir günün azabına müstehak olmaktır demiştir. Bunun üzerine kavminin ileri gelenleri, bir diğer ifadeyle kavme yön verenler, kavmin kendilerine gösterdiği itaati kaybetmemek uğruna³ daveti mecrasından saptırmak, insanların dikkatlerini başka bir noktaya teksif etmek için siz de bizim gibi bir beşerden başkası değilsiniz. Ve size bizim kaale alınmayacak basit görüşlü vatandaşlarımızdan başkası da uymamaktadır, demişlerdir.

Böylece daveti iki ayrı yönden manüple etmek istemişlerdir. Biri sanki risaletin insanlara yönelik olsa bile insan üstü/dışı bir mahluka verilmesi gerekiyormuş gibi bir mantıkla Allah'ın meşietine ket vurmak; diğeri kendileri dünyanın en oturaklı, en hikmetli ve bilge kişileriymiş gibi bir saplantıyla kendilerine insan olarak gelen ve aklını devreye sokarak ataları mutlak doğru kabul etme yanlışını terk eden ve de iradesini kullanarak onun etrafında toplanan kimseleri küçümsemek. Bu meyanda onlara iftira ederek yalan nispet etmek.

Böylesi bir ithama karşın peygamberlerin yaptığı, onları akletmeye çağırmak ve kendi saplantıları üzerinde düşünmeye davet etmek olmuştur. Bu anlamda onlar (a) hitaplarını sadece kendilerine bu iftiraları atmak suretiyle halkı yönlendirmeye çalışınlar değil, aksine halkın bizzat kendisine de yönlterek kendilerinden bir karşılık istemediklerini mükafatlarının Allah tarafından verileceğini ve en büyük meziyeti sergileyerek iman etmiş olan kimseleri o saptırcıların hatırına tard edemeyeceklerini bildirmişlerdir.

¹ Bkz. Özütoprak, Dini Doğru Anlamak, 233-234.

² Hud 11/29

³ Krş. Kutup, La İlahe İllellah, 202, 203, 230.

Nuh (a) işte bu noktada artık onların bu yapıp ettiklerine bir değer hükmü biçmek suretiyle yüklenmeye başlar. Onların bu yaptıklarının sefahet olduğunu, aklı başında birinin böyle bir talepte bulunmayacağını ve bunun zorbalık, kabalık ve haddini bilmezlik olduğunu ifade eder. Devamla önce bu müminleri kovmanın Allah'ın ölçülerine sığmayacağını, bunu düşünmek gerektiğini belirttikten sonra kendisiyle ilgili hususa geçer. Burada onların kafasındaki peygamber ve peygamberlikle ilgili yanlış telakkiyi izale etmeye çalışır. Derken etrafındaki kişilere yeniden bir kez daha sahip çıktığını kafalarına sokarcasına vurgular. Yoksa onların isteği doğrultusunda hareket edecek olursa bunun Allah'a reva olamayacağını ve kendisinin bu durumda zulüm işlemiş olacağını belirtir. Buna karşılık onlar ve belki de önderleri, risaletin mahiyetini hala anlamamış gibi ve Nuh Peygamber'in onları nitelemesine uygun olarak beyinsizliklerini sergilemeye devam etmişlerdir.

Nuh (a)'ın bu ayette kendilerini nitelemek için kullandığı ifade cehalet kavramıdır. Bunu, siz cahillik eden bir kavimsiniz, şeklinde ifade eder. Siz atalarınızdan devraldığınız hayat tarzınızın bütününde ve hala sefihlik edip akletmeden kendi zorbalığınıza devam etmektesiniz. Ve bu davranışınız, istekleriniz salt cehaletin tezahürleridir.

İşte Kur'an'ın içinde cehalet kelimesinin geçtiği yirmidört ayetinden biri olarak bu ayette sözkonusu kavramın bilgisizlik değil de zorbalık ve anlayışsızlık demeğe geldiği hususunun en bariz olduğu ayetlerinden biri budur.

"Techelune, yani tesfehune demektir. Buradaki cehalet, aklın ve hilmin zıddı olan cehalettir... Yani, beşerin bazısının, bazısından mümtaz oluşunun Hakka ittiba, faziletler, iyi ve hayır amellerle donanmayla olduğunu cehlediyor, bu temyiz mal ve makamla olacağını zannediyorsunuz."¹

Öyle ya bütün meziyetleri ebeveynleri vasıtasıyla sahip oldukları imkanları kaçırmamak adına insanları kendilerine boyun eğmedi diye hor görmek akıl kârı mıdır? Sonra Peygamber kendisi için bir ayrıcalık talep etmemişken ve Allah da böyle bir şeyi dilememişse, onun illaki bir takım farklı özelliklere sahip olmasını gerekli görmek akıl kârı mıdır? Ne var ki bu tarih boyunca gelmiş bütün peygamberlere yönelik bir

¹ Meraği, Tefsir, 12/26, 28; Alusi, Ruhü'l-Meani, cüz: 12 7/62; ayrıca bkz. Zemahşeri, Keşşaf, 2/390; Nesefi, Tefsir, 2/186.

ithamdır. Allah'ın kendilerine bahsettiği rahmetine karşı insanların cehaletlerini/küstahlıklarını sergiledikleri bir alandır. Gel gör ki bu durum, son peygamberin şahsında daha bir belirgin olmuştur.

Oysa işin özünde Allah (c), kitaplarına, kavimleri-milletleri varis seçtiği gibi, aynı şekilde risaletine de dilediği hikmet çerçevesinde kullarından dilediğini seçmiştir.¹ Seçtiği bu kuluna kendi dosdoğru direktiflerini² içeren kitabını vermiştir. Risaletine seçtiği bu kul da söz konusu risalete muhatap kitle gibi kendisine verilen görevle mükellef olarak Rab Teala'nın kullar üzerindeki şahididir. O dahi görev ve sorumluluklarının ötesine taşamaz ve kendisine bildirilen buyruklara göre hareket etmek durumundadır.³ Özetle, bu seçilmişlik vasfı ona dahi kul olmanın ötesinde farklı bir konum kazandırmamaktadır.⁴ Tıpkı seçilerek el-Kitab'a varis kılınanlara bu konumlarının, gelecek açısından kendilerine herhangi bir ayrıcalık sağlayamayışı gibi. Buna göre Hristiyanların İsa (a) hakkındaki taşkınlıklarıyla adeta yarışarcasına 'Sen olmasaydın eflaki yaratmazdım' gibi uydurma⁵ sözler ve ebeveyninin diriltiyle iman etmelerinden sonra yeniden vefat etmeleriyle ilgili⁶ sünnetullahı muhalif durumlar, keza nesilden nesile müslüman bir sulbden dünyaya geldiği⁷ şeklindeki Nuru Muhammedi iddiası⁸ gibi kişiye özel ve ayrıca ortamından koparılmak suretiyle, O'nun

¹ Taha 20/41.

² En'am 6/ 124, 153.

³ Araf 7/6.

⁴ Yunus (a) kıssası buna bir örnektir. Enbiya 21/87, 88 Ayrıca Abese 80/1-12; Enfal 8/67; Maide 5/67; Bakara 2/120-145; Zümer 39/65; Ayrıca bkz. İbn İshak, Siyer, 201; Kutup, Tevhid, 291.

⁵ Bkz. Aliyül Kari, Zayıf Hadisleri Öğrenme Metodu, (Haz: Ahmet Serdaroglu), İstanbul, 1986, 99; el-Acluni, İsmail b. Muhammed el-Cerrahi, Keşfu'l-Hafa, Beyrut, 1988, 2/164; eş-Şevkani, Muhammed b. Ali, el-Fevaidü'l-Mecmua fi'l-Ahadisi'l-Mevdua, Kahire, 1960, 326; Zafiru'l-Ezheri, Muhammed el-Beşir, Tahziru'l-Müslimin min'el-Ahadisi'l-Mevdua, Beyrut, 1985, 162 No: 582; Ayrıca bkz. Mengüşoğlu, Düşünmek, 76, 78; Okur, Ali Ekmel, Azgın, Ankara, 1995, 269; Kırbaçoğlu, Sünnet, 297; krş. Yıldırım, Uluhiyyet, 347; Güler, İlhami, (Müzakerelere Cevaplar), III. Kur'an Haftası Kur'an Sempozyumu, Ankara, 1998, 260.

⁶ Bkz. İbn Cevzi el-Kureşi, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali, Kitabu'l-Mevzuat, 1983, 1/283, 284; eş-Şevkani, el-Fevaidü'l-Mecmua, 322; krş. Müslim, İman, 88, Cenaiz, 36; el-Ezraki, Mekke Tarihi, 430; Aynı iddianın Ebu Talib için de yapıldığına dair bkz. es-Savi, es-Savi ala Tefsiri'l-Celaleyn, 3/221.

⁷ Fahreddin Razi bu düşüncenin şia ve rafizilere ait olduğunu ehli sünnetin ise bunun tersini düşündüğünü belirtir. Razi, Tefsir, 9/509, 17/387, 389.

⁸ Bkz. İbn Cevzi, Mevzuat, 1/281 vd.; eş-Şevkani, el-Fevaidü'l-Mecmua, 320 vd.; Ayrıca bkz. Sarıms,

(s) savaş esnasında sahabe arasındaki dolaşmasını, müminler sulbünden geldiğine,¹ Allah'ın (c) O'nun (s) geçmiş ve gelecek günahlarını bağışlamasını, O'nun (s) neslinin veya ümmetinin topyekün hem de her şeye rağmen affedilmiş olduğuna,² O'nun (s) yakınlık vesilesiyle müşriklerden, kendisi ve mesajına saygı talep etmiş olmasını, bütün resullerin isteğine³ muhalefeten akrabalarını, dolayısıyla neslini sevmeye/kayırmaya tevcih etmiş olmasına⁴ haml edilmesi gibi imal edilen böylesi inanışlarla Muhammed (s)'in Allah (c) nezdindeki kul statüsünün tahrif edilmesi yahut Allah'ın, bir kuluna endekslenmesi hurafeden öteye gitmemektedir. Kaldı ki bunun böyle algılanması Peygamber'in (s) sokaklarda dolaşan, yeyip içen bir insan olan konumundan alaşağı edilmesi değil, O'nun haşa Allah (c)'a bir nevi ortak edinilmesine engel olunmasına matuftur.⁵ İlginçtir Mekke insanı onun nasutiyetine itiraz etmişken⁶ sonraki dönemlerde onun (s) bu özelliğini ispatlamak nerdeyse başlıbaşına bir hadise olmuştur.⁷

İşin özünde O (s), Allah'ın yanında ve beraberinde asla değil,⁸ bilakis O'nun (c) tarafından tayin edilmiş olan, kelamının açıklayıcısı ve yorumcusu durumunda bir mercidir. O, bunları kişisel veya özel niteliği olarak değil, Allah'ın yetkili temsilcisi

Tasavvuf, 218-411; Bayraktar, Mehmet, İslamda Evrimci Yaratılış Teorileri, İstanbul, 1987, 28, 29 (dipnot 5); Zeyno, Minhac, 107 vd.; Mengüşoğlu, Mektuplar, 19; el-Kaysi, Mealimu'l-Huda, 79, 80; Kutup, La İlahe İllallah, 103, 104.

¹ Şuara 26/219; bkz. Beyzavi, Envaru't-Tenzil, 2/168; Elmalılı, Hak Dini, 5/476; Mevdudi, Tefhim, 4/66; Kutup, Fi Zilal, 11/96; Derveze, et-Tefsir, 2/247.

² Fetih 48/2; bkz. Beyzavi, Envaru't-Tenzil, 2/399; Derveze, et-Tefsir, 6/485; Mevdudi, Tefhim, 5/377; Kutup, Fi Zilal, 13/440; Elmalılı, Hak Dini, 6/484.

³ En'am 6/90; Hud 11/29, 51; Furkan 25/57; Şuara 26/109, 127, 145, 164, 180; Sad 38/86.

⁴ Şura 42/23; bkz. Beyzavi, Envaru't-Tenzil, 2/357; Mevdudi, Tevhid Mücadelesi, 2/340; a. mlf., Tefhim, 5/225; Derveze, Asru'n-Nebi, 1/37; a. mlf., et-Tefsir, 3/338; Elmalılı, Hak Dini, 6/354; Kutup, Fi Zilal, 13/111; Kardavi, Sünnet, 167; Vatandaş, Esenlik Yurdu, 108, 109.

⁵ Bkz. Furkan 25/7, 20; Tevbe 9/43; Abese 80/1-12; Tahrir 66/1, 2; Maide 5/67; Rad 13/40; Enfal 8/67; krş. Derveze, Mekke Dönemi, 2/27, 55; Draz, Kur'an'ın Anlaşılmasına Doğru, 183, 184.

⁶ Furkan 25/7; Alusi, Buluğu'l-Ereb, 2/199; Mevdudi, Tevhid Mücadelesi, 2/380-432; Kutup, Fi Zilal, 12/248; Altıntaş, Cahiliyye, 86 vd.; Derveze, Mekke Dönemi, 2/167; Yıldırım, Uluhiyyet, 294, 295.

⁷ Bkz. Kırbaçoğlu, Sünnet, 305; İslamoğlu, İman, 280, 281; Kesler, Yahudiler ve Hristiyanlar, 194, 195; Derveze, Mekke Dönemi, 2/28, 30, 62, 95 vd.; Zeyveli, Makaleler, 87, 122; Ünal, Resullerin Yolu, 77, 78. Said, Bilginin Gücü, 87; Vatandaş, Esenlik Yurdu, 10.

⁸ Krş. Dihlevi, Hüccetullah, 1/230.

olarak gerçekleştirmiştir.¹ Ancak bu durumu O (s)'nun bize örneklik teşkil etmesi için insan² olmasına engel özellikler değildir.

O, bütün bu vasıfları haizdir. Çünkü Allah (c), onlardan (a) herbirine ayrı ayrı birer yol³ verdiği gibi kendisine de aynı şekilde bir yol vermiş ve O'ndan bunu biz insanlara açıklamasını istemiştir.⁴

"Ve lâkin sizi cahil kimseler görüyorum. Zira, imanları sebebiyle onların kazanmış oldukları şereflerini bilmediğinizden onların tard olunmalarını teklif ediyorsunuz⁵ ve onlar iman etmekle bütün rezaleti üzerlerinden attıkları halde siz zahir-i hale bakarak⁶ nefsinize mağrur olup onlara erazil diyorsunuz. Binaenaleyh; siz haddinizi bilmez bir takım cahillersiniz demekle kavminin büyüklerini cehaletle itham ettiği gibi küfür, ümm-ür-rezail olmak itibariyle rezalet iman etmeyenlerde olup, iman eden fukara gürhunda olmadığını kavminin büyüklerine tefhim etmiştir.

¹ Bkz. eş-Şafii, er-Risale, 49 vd.; İbn Teymiye, Tefsir Üzerine, 120, 121; İbn Hazm, Usul-i Din, 18, 19, 45, 62, 63; Mevdudi, Ebu'l-Ala, Sünnetin Anayasal Niteliği, (Trc. Ahmet Asrar), İstanbul, 1997, 63, 74, 102, 113, 145, 166; a. mlf., İslâm İnkılabının Yolu, 86, 89, 90; a. mlf., Tevhid Mücadelesi, 1/194, 222; a. mlf., Tefhim, 3/28, 29, 6/492, 538; Kutup, Yoldaki İşaretler, 68, 82; a. mlf., Fi Zilal, 3/291, 301, 302, 353, 10/394, 14/344, 368, 409, 415, 501; Derveze, Mekke Dönemi, 2/82, 89, 106, 116; a. mlf., Medine Dönemi, 3/249, 255, 274; a. mlf., et-Tefsir, 1/232, 233, 5/146, 147; a. mlf., Kur'an'ül-Mecid, (Trc. Vahdettin İnce), İstanbul, 1997, 24, 25, 247, 248; Sibai, Sünnet, 63, 367 vd.; Ebu Reyze, Mahmud, Muhammedi Sünnetin Aydınlatılması, (Trc. Muharrem Tan), İstanbul, 1988, 17 vd.; Kardavi, Sünnet, 24, 31, 57 vd., 85 vd., 92 vd., 247, 252, 256 vd.; Draz, Kur'an'ın Anlaşılmasına Doğru, 56; Salih, Hadis İlimleri, 261; Kırbasoğlu, Sünnet, 71, 72, 84, 86, 93, 99, 134 vd., 144 vd. 215; Karaman, Hayreddin, Asr-ı Saadet'te Resulullah'ın Davranışlarının Bağlayıcılığı, Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet'te İslâm, İstanbul, 1994, 1/477 vd.; Hekim, Muhammed Tahir, Sünnetin Etrafındaki Şüpheler, (Trc. Hüseyin Aslan), İstanbul, 1985, 17 vd.; Kara, Necati, Kur'an-Sünnet Bütünlüğü, Erzurum, 1995, 216 vd.; Sönmezsoy, Selahattin, Kur'an ve Oryantalistler, Ankara, 1998, 127, 128; Koçkuzu, Ali Osman, Rivayet İlimlerinde Haber-i Vahitlerin İtikat ve Teşri Yönlerinden Değeri, D.İ.B.Y., Ankara, 1988, 38-43; Şimşek, Tefsir Problemleri, 19, 20, 187, 188; Kutup, Tevhid, 341, 347; Zeyveli, Makaleler, 13, 14-17, 186; Atalar, Düşüncede Devrim, 39, 40, 105, 141, 152; Özgültekin, İlim ve Cehalet, 24; Özütoprak, Dini Doğru Anlamak, 182, 185 vd, 199.

² Ali İmran 3/74, 79, 80; Enam 6/88; İbrahim 14/11; Nahl 16/2; Kasas 28/68; Mümin 40/15; Enbiya 21/7; Yusuf 12/109; Nahl 16/43; ayrıca bkz. Derveze, Kur'an, 247, 250.

³ Maide 5/48.

⁴ Nahl 16/44; Nisa 4/105; ayrıca bkz. Vatandaş, Esenlik Yurdu, 12.

⁵ Sabuni, Saffet, 2/13.

⁶ Razi, Tefsir, 13/6.

Beyzâvi'nin beyanı vechile, Hz. Nuh'un kavmini cehaletle ithamının sebebi; ahirete cahil olmalarıdır veyahut indellah makbul olan ehl-i imana erazil tabir etmeleridir veyahut Nuh (a.s.)'a ehl-i imanın tardını teklif etmeleridir. Çünkü; bu sebeplerin cümlesi, cehalet neticesidir.¹

Hulasa; ehl-i imanı her zaman himaye lazım olduğu ve ehl-i imana buğzedenlerin cehaletle ithama layık oldukları bu ayetten müstefad olan fevaid cümlesindendir."²

*

“(Bu ilahi ikazdan sonra hala) siz, ille de kadınları bırakıp şehvetle erkeklere yaklaşacak mısınız? Doğrusu siz, beyinsizlikte devam edegelen bir kavimsiniz!”³

Bu ayetten önceki kısımda Salih Peygamber'in kıssası, kavminin ona yönelik cehaletleri ve dolayısıyla zulümleri izah edildikten sonra Lut (a)'ın gönderilişinden bahsedilmektedir.

Lut kavminde insanlık tabiatına ters şen'i bir durum cereyan etmekteydi. Öyle ki bu durum fert bazında yapılan bir pislik olmaktan çıkmış, artık genelleşerek yahut ötekilerin buna duyarsız kalmasıyla toplumsallaşmış bir hal almıştı. Fiilen bu çirkin işe bulaşmamış olanları var idi ise de Kur'an, bunu, hepsinin katılmış olduğunu çağrıştıracak bir ifadeyle anlatmaktadır. Çünkü buna karşı tavır koyup engel olmaya çalışmamak da bir nevi sorumluluk gerektirir. Nitekim az önceki ayetlerde Salih Peygamber'in kavminden bahsedilirken onlardan az sayıda kimselerin yaptıkları nedeniyle, tüm kavmin helak edildiği anlatılmıştı.

Lut (a) bu tutumlarından ötürü onlara, siz böylesi pislikleri işliyorsunuz, fakat aslında bu sizin gerçekte sefih bir kavim olmanızdan dolayıdır. Yoksa zorba bir kavim olmasanız böyle davranmaz, bunun insan fitratına uygun düşmeyeceğini aklederek terk ederdiniz, der.

"Cehalet kelimesi burada, ahmaklık ve budalalık anlamında kullanılmıştır.⁴ Fakat cahillik ve ilimden yoksunluk anlamında alınsa bile, şu manayı ifade eder: Siz hareketlerinizin kötü sonuçlarını kestiremezsiniz.⁵ Siz sadece şehvi arzuları

¹ Bkz. eş-Şihab, İnayetu'l-Kadi, 5/92.

² Vehbi, Hulasatü'l-Beyan, 6/2327, 2328.

³ Neml 27/55.

⁴ el-Cemel, el-Futuhatu'l-İlahiyye, 320, 321; Sabuni, Saffet, 2/413.

⁵ es-Savi, es-Savi ala Tefsiri'l-Celaleyn, 3/200; eş-Şihab, İnayetu'l-Kadi, 7/53; Alusi, Ruhü'l-Meani, 11/322.

sürdürmeyi bilirsiniz. Fakat siz, haince ve ceza gerektiren bu şehvet tutkusunun, nasıl bir ceza gerektirdiğini bilmezsiniz. Allah'ın cezası başınıza inmeye hazır, fakat siz bunu hissetmeyecek kadar gafil ve bu pis eğlenceye dalmış durumdasınız."¹

Bu, "kalbinizle fiilinizin fena olduğunu bildiğiniz halde, ilminizin mucibiyle amel etmez cahiller gibi amel eder sefihlersiniz demektir ki, dünyada insanlar için sefahetten aşağı bir sıfat olmadığından kavmini sefahetle tavsif etmiştir. Hatta, kâfirler bile küfre razı olur, sefahete razı olmazlar."²

Ayet "her iki anlamıyla da onların cahil olduklarını belirtiyor. Hem bilgisizlik manasına cahilliklerini hem de beyinsizlik ve ahmaklık manasına cehaletlerini. Bu kötü, sapık hareketlerinde cehaletin her iki anlamı da vardır. Fıtrat mantığını bilmeyen kimseler her şeyden habersiz olurlar ve hiç bir şeyi bilmezler."³ Tıpkı cehaleti tanımayanların İslam'ı tanıyamayacakları gibi.⁴

Böyle iken onlar hala bu tutumlarından vazgeçmiş değil, bilakis daha da azarak Lut (a) ve beraberindekilerin kendilerine uymayıp temizlenmeye çalıştıkları için memleketten çıkarılmalarını istemişlerdir. Ancak sonunda memleketten helak edilerek uzaklaştırılanlar kendileri olmuştu.

Bir önceki ayet-i kerimede 'siz göre göre o aşırı kötülüğü yapıyorsunuz ha!' buyrulduğu halde, bu ayette 'bilakis siz cahil bir toplumsunuz' buyurulmuştur. Hem ulema, hem cühela nasıl olabilir? sorusunu soran Zemahşeri (v.538/1143) bunu şöyle izah eder:

Bunun aşırı kötülük olduğunu bilmenizle beraber cahillerin yaptığını yapıyorsunuz veya akibetini cehlediyorsunuz ya da burada cehl ile onların üzerinde bulundukları beyinsizlik ve cürüm kastedilmiştir demek istemiştir.⁵

Bu ayette de cehalet kavramı beyinsizlik ve cürüm anlamında kullanılmıştır. Seyyid Kutub'un belirttiği 'fitrat mantığını bilmeyen kimseler her şeyden habersiz olurlar ve hiç bir şeyi bilmezler' ve Zemahşeri'nin (v.538/1143) belirttiği 'akibetini

¹ Mevdudi, Tefhim, 4/109.

² Vehbi, Hulasatt'l-Beyan, 10/4027.

³ Kutup, Fi Zilal, 11/161; ayrıca krş. Bilmen, K. K. Türkçe Meal ve Tefsiri, 5/2552; Taberi, beyinsiz ve Allah'ın hakkının azametini bilmemek, şeklinde tefsir etmektedir. Taberi, Camiu'l-Beyan, cüz: 19 11/175.

⁴ Şenoğlu, Cehalet Kavramı, 3.

⁵ Zemahşeri, Keşşaf, 3/374; Razi, Tefsir, 17/440; Hazin, Lubabu't-Tevîl, 3/390.

cehlediyorsunuz' anlamını da çağrışırsa bile bu çok zayıf bir ihtimaldir. Ya da bu 'beyinsizlik ve cürümkâr olmak' anlamının içinde mündemiç olarak mevcuttur. Çünkü kavramın anlam sahası içerisinde bunlar da bulunmaktadır.

Ancak Lut (a) bunu, hemen bir önceki ayette göre göre/farkında olarak (basiret) yaptıklarını belirtmiştir. Bu ise bunun fitrat mantığını bilmeyen kimseler olarak her şeyden habersiz ve akibeti bilmezler olarak değil, aksine sırf kendi heva heveslerine uyarak nobran oldukları için yaptıklarını göstermektedir.

Meraği (v.1364/1945) bu ayeti, ayette geçen cehaleti akılsızlık ve ahmaklık ile açıkladıktan sonra konu itibarıyla benzeri olan Şuara 26/165-166 ayetine atıfta bulunarak izah etmektedir.¹ Esasen bu, Kur'an'ın kendi kendisini tefsir etmesi bağlamında yerinde bir izahtır.

Bu ayette geçen "cahil kelimesi ile ilk anlaşılan şeyin, arzularının esiri olup onlar yüzünden her aşırılığa düşen, üstelik 'göz göre göre' yani eylemi gereği tiksindirici bir günah işlemekte olduğunun tamamen bilincinde olarak, gafil olmayarak böyle olan insan olduğudur. Elimizdeki konu açısından bu örnek, özel bir öneme sahiptir. Çünkü, 'hilm' kaidesini bilerek gözardı etme eylemini içeren 'cahil'in, esas olarak 'bilgisizlik-cehalet'le hiç bir ilgisi bulunmamaktadır."²

Öte taraftan Kur'an geçmiş ümmetlerden yana bizi bilgilendirmekte onlara gönderilmiş elçilerin onlarla olan mücadelesinden bahsetmektedir. Elbette Kitab-ı Kerim bu kıssaları iş olsun, hikaye olsun, diye aktarmamaktadır.³ Aksine tevhid mücadelesi çerçevesinde anlatılan bu kıssalarda onların içinde bulunduğu tefessüh etmiş durum ile onlara gönderilmiş peygamberlerin, kendilerine tebliğ etmek yolunda harcadığı çabadan bahsedilmektedir.⁴ Sözelimi Kur'an'da en çok tekrarlanan kıssa Musa (a) kıssasıdır.¹ Bu bağlamda buna muhatap şimdiki nesiller olarak bizlerin de tıpkı ahkam ayetlerinden istifade edildiği tarzda bundan aynı yoğunlukta kendimize

¹ Meraği, Tefsir, 19/150.

² İzutsu, Ahlaki Kavramlar, 57, 58.

³ Şimşek, Kur'an Kıssaları, 28, 54, 71, 82, 106, 107; Çelik, Akide Yetimleri, 64; Aktaş, Hangi İslam, 36, 37; Vatandaş, Kur'an, 54, 55; Kara, Necati, Kur'an'a göre Hz. Musa Firavun Ve Yahudiler, İstanbul, 1991, 10, 11, 19; Kutup, Tevhid, 103; Yıldırım, Uluhiyyet, 305, 325; Baltacı, İlk Mesajlar, 136; Bayrakdar, Mehmet, III. Kur'an Haftası Kur'an Sempozyumu, Ankara, 1998, 14; Özütoprak, Dini Doğru Anlamak, 18.

⁴ Bkz. Özsoy, Sünnetullah, 99, 102.

dersler çıkarmamız bir vecibe olsa gerektir. Kur'anın icab ettiği yerde toplulukları aynı ifadelerle ikaz etmesi söz konusu ayetlerin gelecekteki insanların da tamamına teşmilini ilzam eder. Nitekim bu, Kur'an'ın şimdiki dönem muhatapları olan bizlerin de benzer sebep ve özelliklerden ötürü aynı sonuçlara maruz kalacağımızı da ifham etmektedir.

Bu anlamda Kur'an kıssaları da bir manada ahkam ayetlerinin işlevini görmektedir. Buna göre Kur'an kıssaları mahiyetleriyle beraber kullar bunlardan ibret alıp kendi durumlarını bu zaviyeden gözden geçirsinler emrini de havidir.

Kur'an kıssaları, bize, toplumların tabi olduğu değişim ve helak kuralları çerçevesinde bolca örnekler verir. Bu kıssalardan amaç şüphesiz tarihi bir bilgiyi vermekten öte, sünnetullah çerçevesinde bunun süreklilik arz ettiğini, aynı durumların Allah'ın meşietine bağlı olarak aynı sonuçları tevli edeceğini hatırlatarak bu vesileyle özelde toplumsal yapıdan ayrı düşünilemeyen ferdin aklını başına devşirerek bu yelpazedeki yerini sorgulamasını istemektedir.² Nitekim sünnetullah evrenseldir. Bunun, tüm zaman ve mekanları kâfir ve mümin ayırımı yapmadan bütün insan toplumları için geçerli olduğu³ ve O'nun (c) kimsenin hatırı için yasasını değiştirmeyeceği gerçeği vardır.⁴ Esasen toplumların bu değişim süreçleri sadece geçmiş toplumların yaşadıkları kıssaların açıklanmasıyla sınırlı kalmayıp sünnetullah bağlamında aynı zamanda evrensel ve sürekli bir mahiyet de arz etmektedir.⁵

Bu bağlamda el-Furkan bizi, geçmiş kavimlerden yana uyarmakta ve aynı şartların aynı akıbeti tevli edeceğini dolayısıyla kıssalarda anlatılan bu tiplerden ibret alınması gerektiğini ısrarla vurgulamaktadır.¹

*

“Hud da, ‘Bilgi ancak Allah’ın katındadır. Ben, kendisi ile gönderildiğim şeyi (İslam’ı) size duyuruyorum. Fakat sizi cahil bir kavim olarak görüyorum’ dedi.”²

¹ Şimşek, Kur'an Kıssaları, 112, 113.

² Şimşek, Kur'an Kıssaları, 71, 82, 83; Çelik, Toplumsal Değişim, 13; Der Rah-ı Hakk, İslam'da Usul-u Din, 170; Arslantaş, İzler, 81; Alagaş, Kur'an'a Yönelirken, 66.

³ Said, Cevdet, Bireysel ve Toplumsal Değişimin Yasaları, (Trc. İlhan Kutluer,) İstanbul, 1984, 186; a. mlf., Şiddet Sorunu, 106; a. mlf., Bilginin Gücü, 116, 188.

⁴ Okumuş, Toplumsal Çöktüş, 80; Atalar, Düşüncede Devrim, 5; Abdullatif, K. Zihni İnşası, 62.

⁵ Çelik, Toplumsal Değişim, 14, 55, 89, 95, 108, 128, 129; krş. Kutup, Kur'an'ı Nasıl Okuyalım, 57.

Bu, Mushaf'taki sıralamaya göre beşinci sırada bulunan ve cehalet kavramını fiil olarak kullanan son ayettir.

Kendilerine kulaklar, gözler ve kalpler verilmiş olan Hud kavmi³ bu nimetlerin gereği olarak gelen Peygamber'e (Hud) itaat edecekleri yerde cehaletlerine devam etmişlerdir.

Onlar, Allah'tan başkasına kulluk etmeyin, yoksa akıbetiniz iyi olmayacaktır, çağrısına karşılık sen bizi ilahlarımızdan uzaklaştırmak için mi geldin? Şu halde o bahsettiğin akıbeti başımıza getir bakalım demişlerdir.⁴

Buna göre onların, peygamberlerin azap ediciler olarak değil, tebliğci ve korkutucu olarak geldiğini bilmedikleri⁵ ya da ahmaklıklarından dolayı alay ettikleri ve azabın korkunçluğunu bilmedikleri⁶ hususu da dahil olmak üzere esas olarak, yalanlayanlardan daha cahil ve daha ahmak bir kavim olmadığı⁷ söylenebilir.

Başka bir ifade ile onlar, bütün hayatlarındaki ahmaklık ve zorbalığın bir tezahürü olarak bilginin kaynağı⁸ ve gayb noktasında yanlış bir telakkiye sahiptiler. Çünkü beyinlerini çalıştırmıyor ve akıllarını kullanmıyorlardı. Bu ise onları her tür zulmü işlemeye itiyordu.

Kaldı ki akleden bir kavim için kendilerine gelen resulü dinledikten sonra bu hususlarda bir müphemlik sözkonusu değildir. Çünkü gelen elçiler kendi yetki sınırlarını ve çalışma sahalarını çok net bir şekilde beyan etmişlerdi. Buna rağmen onlar hala daracak hafsalalarının kendilerine dayattığı o sefihçe taleplerde bulunmaya devam etmekteydiler.

¹ Araf 7/100.

² Ahkaf 46/23.

³ Ahkâf 46/26; krş. İbn Hazm, Usul-i Din, 24.

⁴ Ahkâf 46/21, 22.

⁵ Zemahşeri, Keşşaf, 4/307; Beyzavi, Envaru't-Tenzil, 2/389; Nesefi, Tefsir, 4/145; Vehbi, Hulasatü'l-Beyan, 13/5347.

⁶ Taberi, Camiu'l-Beyan, cilt: 26 13/25; Razi, Tefsir, 20/44; Hazin, Lubabu't-Tevil, 4/127; Derveze, et-Tefsir, 3/446; Mevdudi, Tefhim, 5/333; Bilmen, K. K. Türkçe Meal ve Tefsiri, 7/3369.

⁷ Kutup, Fi Zilal, 13/331.

⁸ Bilgi ve epistemolojiye dair bkz. Atalar, Düşüncede Devrim, 9 vd.; krş. İbn Hazm, Usul-i Din, 18, 19; Özcan, Bilgi Problemi, 57, 62, 64, 67, 75, 76, 92, 98, 99, 106, 108, 109, 118, 127, 131, 137; Bebek, Günah Problemi, 41.

Oysa bilginin ve özelde gayba dair bilginin kaynağının vahiy olduğu aşikardır. Resuller çağrılarında hiç bir zaman gaybı bildiklerine dair bir argüman kullanmamıştır. Bu tür konular Allah'ın bilgisindedir. Bunları ancak vahiy aracılığı ile bilebilmek mümkündür. Kâhin ve sihirbazların etkisiyle insanlar gaybın bilinebileceğini, bu nedenle resul olan kişinin bilmesi gerektiğini vehmetmişlerdir. Fakat bunu Allah, ancak vahiyle irtibat kurduğu resullerinden dilediğine dilediği kadarını bildirdiğini belirtmiştir.¹

2. 2. 4. SIFAT OLARAK KULLANILDIĞI AYETLER

“Bir zamanlar Musa kavmine ‘Allah bir sığır kesmenizi emreder’ dedi. ‘Bizimle alay mı ediyorsun?’ dediler. Cahillerden olmaktan Allah’a sığınırım dedi.”²

Ayetin ortamı, davranış ve yaklaşımlarındaki döneçlik ve taşkınlık örnekleri verildikten sonra aralarında çıkan bir probleme dair Musa (a)’a çözüm için başvurduklarında aynı tavrı sergilemeye niyetli olduklarını ve bu yapının kendi tiynetlerine yerleştiğini ortaya koymaktadır. Onların, söylemeleri istenen bir sözü değiştirmiş,³ bozgunculuk yapmaya devam etmiş olmaları, kendi kural tanımaz ve tahrifkâr özellikleri sebebiyle Allah'ın verdiği nimetlere itirazla değişik türden nimetler istemeleri ve bu nedenle kendi başlarına bırakılmaları sonucunda zillete müstehak hale gelişleri, derken cumartesindeki azgınlıkları hep yapıp ettiklerinden örneklerdir. Nitekim son örnekte bu tutumlarının altında böylesi yaklaşımlarının yattığı

¹ Çeşitli açılardan ilgili değiniler için bkz. İbn Teymiye, Ahmed, Sualun fi Ali bin Ebi Talib, İstanbul, 1993, 18, 21, 30 (Dipnot), 41 vd.; a. mlf., Kulluk 33, 160, 163, 169; a. mlf., Külliyyat, 1/247 vd.; Dihlevi, Fevz, 8, 20; Şeyh Davut, Eşeddu'l-Cihad, 218, 241; Eryarsoy, M. Beşir, İman ve Tavr, İstanbul, 1993, 324 vd.; Şimşek, M. Sait, İ.A.Ş.Y., İstanbul, 1/417 (dua mad.); Vatandaş, Tevhid, 190; Aktaş, Hangi İslam, 102, 119 vd.; Alptekin, Tevhid ve Akaid, 103, 202, 203; Arslantaş, İzler, 8, 25; Çobanoğlu, Engeller, 109; Der Rah-ı Hak, İslam'da Usul-u Din, 169, 173, 176 vd., 179, 181, 191 vd., 195, 198; Ebu Zehra, Muhammed, İslâm'da Fıkhi Mezhepler Tarihi, (Trc. Abdulkadir Şener), İstanbul, 178, 179; el-Humeyyis, Şirk ve Sebepleri, 40, 48, 49; el-Kaysi, Mealimu'l-Huda, 33, 67, 76, 79, 81, 87, 91, 94, 147, 163; Kardavi, Tevhid, 54; Özbek, Tevhid Eğitimi, 36, 37, 120; Özütoprak, Dini Doğru Anlamak, 282.

² Bakara 2/67; Ayetin sebebi nüzultı ve İbni Kesir'in bunları İsrailiyat olarak değerlendirmesine dair bkz. Tefsir, 1/110.

³ Bakara 2/59.

söylenebilir. Ve nerdeyse onu da az daha yapmayacaklardı da ancak belki de şartların dayatması sonucu işi kendilerine o kadar zorlaştırdıktan sonra yapıverdiler.

Kur'an onların bu tutumlarına kalplerinin katılaşması nitelemesini yapmaktadır.¹ Bu ifade sergiledikleri sürekli cehaletin esas kaynağıdır. Yahut sergileyegeldikleri sürekli cehaletleri sonucu bu durum oluşmuştu. Esasen onlar bu noktada daha ileri giderek peygamberin, kendilerine Allah'tan getirdiği buyruklarda alayvari bir tutumun içinde olabileceğini bu nedenle sözkonusu cevabıyla kendileriyle alay ettiğini vehmetmişlerdir. Çünkü onlara göre tutumlarına yakışan karşı tavır budur. Oysa elçiler her hususta olduğu gibi özellikle Allah'tan getirdikleri ve aracılık yaptıkları hususlarda hiç alay etmezlerdi. Aksine, belirtilen durum (cehalet) O'nun (a) yerine kendilerinde bir sıfat haline dönüşmüş ve artık Musa (a) bu sıfatı onlara nispet etmekte bir mahzur görmemiştir.

Kendileri peygamberlerinden Allah'a yalvarmasını ve kendilerine durumun özünü bildirmesini istemişlerdi. Böyle iken gelen cevaba razı olmamış ve Musa'ya (a) bir anlamda samimiyetsizlik ve istihza nispet etmişlerdir. Bunlar da cehaletin tezahürleri olduğu için ona cehalet nispet etmiş olmaktaydılar. Bu nedenle Saygın Peygamber onların bu küstahlıklarını nitelemek suretiyle kendilerine iade etmiştir.²

Şihab (v.1069/1659) ve Alusi (v.1270/1853), Rağıb'ın (v.503/1109) da belirttiği gibi cehlin ilmin zıddı, bir şeye olduğundan farklı itikad etmek ve bir şeyi olması gerekenden farklı -hakkındaki itikadı ister doğru ister yanlış olsun- yapmak anlamına geldiğini bildirmekte ve buradaki cehlin de sıralanan ikinci anlamda olduğunu belirtmektedirler.³

Burada geçen 'cahillik' beyinsizlik ile aynı anlamdadır. Çünkü bu gibi durumlarda alay etmek cahillik ve beyinsizliktir.⁴ "Bu ifadenin altında Hz. Musa'ya yönelik cahillik ve boş konuşma suçlaması yatıyor... Yani ilahi açıklama tarzına ve nebevi tebliğe gerçekdışılık yakıştırmasında bulunuyorlar."⁵

¹ Bakara 2/74.

² Elmalılı, Hak Dini, 1/315, 316; Ayrıca bkz. el-Cemel, el-Futuhatu'l-İlahiyye, 1/63.

³ eş-Şihab, İlayetu'l-Kadi, 2/177, 178; Alusi, Ruh'u'l-Meani, 1/451.

⁴ Bkz. Zemahşeri, Keşşaf, 1/148; el-Cemel, el-Futuhatu'l-İlahiyye, 1/63; Havva, el-Esas, 1/174; Meraği, Tefsir, 1/143.

⁵ Tabatabai, Muhammed Hüseyin, el-Mizan fi Tefsiri'l-Kur'an, (Trc. Vahdettin İnce), İstanbul, 1/282; Hicazi,

Öte taraftan Arap müşrikleri de "tıpkı İsrailoğulları gibi pislik içinde yüzüyorlardı. Katı yüreklilikte, anlayışsızlıkta israiloğullarından geri kalır bir yanları yoktu."¹ Bu vesileyle Kur'an'ın muhatabı olan bu insanlara adeta, her ne kadar yaşamakta iseniz de sakın ha aynı cehaleti sergilemeye devam etmeyesiniz, denilmek istenmiştir.

Fir'avunların idaresi altında bulunan Mısırlılar'ca sığır mukaddes bir hayvandı. Ona taparlardı. Musa (a), Allah'tan başka hiç birşeye tapınılmayacağı akidesini kökleştirmek ve o batıl inancı gönülden söküp atmak ve bir de ölüyü dirilttikten sonra katilin adını ona söyletmek mucizesini göstermek için öyle emretmişti.²

Kendilerince mukaddes sayılan ineği boğazlama şeklinde gelen Allah'ın emrine şaşırarak bunu, resulü Musa da haber verse inanmak istemeyip, emr-i ilahiyi, Peygamberin kendileriyle istihza etmesi olarak anlayan kavmine Musa: "Ben cahillerden olmaktan Allah'a sığınırım" kavliyle cevap vermiştir. Zira sorana ve doğruyu öğrenmek isteyene cevap vermeyip istihza etmek, cahilliktir. Bu yüzden Musa, bundan Allah'a sığınır. Çünkü bu, nebilerde olmayan bir sıfattır.

Cehl ilmin zıddıdır. Bu nedenle cehlden istiaze edilmiştir. Nitekim Allah Teala'dan kendilerine haber veren Peygamber'e 'bizimle alay mı ediyorsun' şeklindeki sözlerinde de onlar cahillik etmişlerdir. Nitekim "bazı dâlcilerden, cahilliğin hilmin (ağırbaşlılığın) zıddı olduğu rivayet edilmiştir."³

Öte taraftan ayet, Allah'ın dini ve ta'zim edilmesi gereken kimselerle istihzanın men'ine, bunun cehalet olup sahibinin vaide müstehak olduğuna dair bir delildir.⁴ Çünkü bu gibi konularda alay-eğlence, cehalet ve sefahat babındandır. Ve burada onlara bir ta'riz vardır. Yani: Beni istihzaya nispet etmenizle sizler cahillersiniz.⁵ demektir. Taberi (v.310/922) ise ifadenin, "Allah adına yalan ve batıl şeyler nakleden sefihlerden" olmaktan Allah'a sığınmak demek olduğunu belirtmiştir.⁶

Furkan, 1/59.

¹ Tabatabai, el-Mizan, 1/295.

² Çantay, Balıkkəsirli Hasan Basri, Kur'an-ı Hakim ve Meal-i Kerim, İstanbul, 1965, 1/25.

³ Razi, Tefsir, 3/80.

⁴ Al-i Ferrac, el-Özr, 153.

⁵ Nesefi, Tefsir, 1/54.

⁶ Taberi, Camiu'l-Beyan, 1/337.

Şüphesiz mukaddesatın tebliğinde, tebliğcinin görevinde hak ve hakikatin dışına çıkması, istihza gibi yakışmayan lüzumsuzluklarla ıştırıl etmesi cahillik olduğu gibi, tebliğ edilenlerin de güvenilir kimselerin sahih haberleri karşısında duraklaması veya şüphe etmesi ve hele hele ayette belirtildiği gibi 'işittik ve itaat ettik' demeleri gerekirken, alayvari bir şekilde 'bizimle alay mı ediyorsun' şeklinde menfi tavır takınmaları cahilliktir.

*

“(Yapacağınız hayırlar), kendilerini Allah yolunda cihada adanmış, Allah’a taatten başka bir düşüncesi olmayan, o sebeple yeryüzünde dolaşarak kazanmaya imkan bulamayan, durumunu bilmeyen kimselere karşı gösterdikleri tokluktan dolayı onlarca zengin sayılan fakirlere verilmelidir. (Habibim!) sen onları görünce yüzlerinden tanırsın. Çünkü onlar yüzüzlük ederek insanlardan istemezler. Yaptığınız ve yapacağınız hayırlarınızı Allah eksiksiz bilir ve karşılığını verir.”¹

Burada cehalet/cahillik, bir şey hakkında bilgisi, malumatı olmayan, herhangi bir durumdan haberdar olmayan bihaber kişi anlamında kullanılmıştır. Kur’an-ı Kerim’de içindeki belirtilen kavram ile ilmin zıddı olmaya en yakın ayeti kerime budur. Nitekim tefsirlerde, buna, 'cehile bihi' maddesi doğrultusunda el-cahilu bihim, el-cahilu bihalihim ve bi hakikati halihim şeklinde açıklık getirilmiştir.² Öte taraftan Rağıb el-İsfehani (v.503/1109) cehalet kavramının genelde kınama tarzında geldiğini söyledikten sonra bazen de kınamaya konu olmadan zikredildiğini bunun örneğinin ise bu ayet olduğunu ifade etmektedir.³

Ayette aklın zıddı olan ve akılsızlık anlamındaki cehalet, kast edilmiyor. Rabbimiz burada haberdar olmanın, birşeyi gereği gibi bilmenin zıddı olan cehli kastediyor. Yani onların durumlarını, iffetlerinden dolayı, gereği gibi bilmeyen, onları zenginler sanır demektir. Dış görünüşleriyle güzel giyinmek, hoş görünmek gibi tecemmül izhar etmelerinden ve dilenmeyi terk ettiklerinden dolayı onları zenginler zannederler.⁴

¹ Bakara 2/273.

² Taberi, Camiu'l-Beyan, 3/97; Hazin, Lubabu't-Tevil, 4/166, 167; el-Cemel, el-Futuhatu'l-İlahiyye, 1/226; Rıza, el-Menar, 3/88.

³ Rağıb, Müfredat, 209.

⁴ Razi, Tefsir, 5/542.

Kur'an-ı Kerim'de cahil, bazen zemmedilerek zikredilir ki bu çoğunluktadır. Bazen de bu ayette olduğu gibi zemmedilmeyerek zikredilir. Buradaki cahilden murat, o fakirlerin hallerini bilmeyen, idrak edemeyendir.¹ Yoksa kınanmış olan cehaletle eziyetlenmiş kimseyi kastetmiyor.² Burada Rabbimiz aslında tecrübe ederek, haber alarak bilmenin zıddı olan cehli murat etmiştir. Huve yechelu zalike denilir ki -la yarifuhu -onu bilmiyor demektir.³

Dilencilik insan onurunu rencide ettiği ve belki de bu sebepten haram kılındığı⁴ için böylesi şahsiyetler çeşitli sebeplerden dolayı muhtaç durumda oldukları halde birilerinden her hangi bir sebeple bir şey istemekten çekinirler. Bununla beraber ihtiyaç içersinde olduklarına dair bir alamet de sergilemezler. Böyle iken en azından yakın çevresinden haberder olan ve sorumluluğunu bilen fertler böylesi kişileri tanıyıp kollamaktan geri durmazlar. Onların sıfatı ise muhtaç durumda olanlar için burada kullanılan cahil kelimesine mukabil yine aynı ayette geçen ariftir. Nitekim "arife tarif gerekmez" denildiği gibi çevresinden haberdar olan böylesi birinin de herhangi ön bir duyuruya gereksinim duymadan kendiliğinden böylelerinin yardımına koşacağı tabiidir.

Bunun için de toplumun dinamik ve yapısının homojen olması gerekir. Onu oluşturan fertlerin kardeşlik duyguları çerçevesinde 'komşusu aç iken tok yatan bizden değildir' düsturuyla hareket ederek muhtaçlara el uzatmaktan geri durmamaları gerekir. Ancak toplum kirlenmiş ve buradaki fertler altta kalanın canı çıksın mantalitesini yaşar hale gelmişler ise bu durumda duyarlılık ve bunun yoğunlaşacağı nokta daha bir canlı olmalıdır. Hatta bunun ötelere taşımak suretiyle sadece yeme-içme gibi maddi ihtiyaçlara hasredilmeyerek düşünsel noktalardaki gereksinimleri, bu hususlardaki cahilliklerini tedavi etmeyi de kapsayıcı olmalıdır.⁵

*

“Eğer onların yüz çevirmesi sana ağır geldi ise, yapabiliyorsen yerin içine inebileceğin bir tünel ya da göğe çıkabileceğin bir merdiven ara ki onlara bir mu’cize

¹ Hazin, Lubabu't-Tevil, 1/196; Alusi, Ruhul-Meani, 3/72.

² Rağıb, Müfredat, 209.

³ İbn Manzur, Lisan, 11/130; el-Cemel, el-Futuhatu'l-İlahiyye, 1/226.

⁴ İlgili hadisler için bkz. Koçyiğit, Talat-Cerrahoğlu, İsmail, Kur'an'ı Kerim Meal ve Tefsiri, D.İ.B.Y., Ankara, 1990, 1/546, 547.

⁵ Krş. Kutup, La İlahe İllallah, 29.

getiresin! Allah dileseydi. Elbette onları hidayet üzerine toplayıp birleştirdi, o halde sakın cahillerden olma!"¹

Allah'ın ayetlerini yalanlayan Mekke insanının bu durumuna karşı Muhammed (s) çok üzüldü ve buna bağlı olarak bir şey yapamamanın çaresizliğini yaşıyordu. Onlar kendisinden mucize getirmesini istiyorlar ve o da böyle bir şeye muktedir olmadığından bunu kendine sıkıntı sebebi yapıyordu. Oysa peygamberlerden bir peygamber olarak bunun Allah'ın tekelinde olduğunu ve Allah'ın sünnetini, kimsenin isteği doğrultusunda değiştiremeyeceğini bilmekteydi. Bu nedenle Allah, 'olmayacak şeylere hırsla ve sabır gereken yerlerde şiddetli hüznün ile 'cahillerden olma.' Çünkü bu, cahillerin özelliğidir"² diyerek uyarıyordu.

Bilindiği gibi "olmayacak şeye hırs etmek ve sabredecek yerde ahu enin eylemek cühela adabından olduğu"³ cihetle Cenab-ı Hak habib-i edibini adat-ı cühelayı ihtiyar etmekten nehyetmiştir... Resulullah'ı nehyetmek; ümmetini nehyetmektir."⁴

Esasen onun böylesi bir niyeti ve düşüncesi de yoktu.⁵ Lakin vaki üzüntüsünden dolayı Allah, bunun dahi gereksizliğini ifham çerçevesinde, en olmadık benzetmelerle şayet kendinde bir güç bulabiliyorsa dilediğini yapmakta serbest olduğunu belirtmektedir. Bununla beraber O (s) şunu bilmelidir ki kendisinin de onlardan biri olduğu geçmiş peygamberler de yalanlanmıştı ne var ki onlar sabırsız davranmamış, iyi birer örnek teşkil etmişlerdi.⁶

Şu halde Allah'ın yaratıklarında genel olarak uyguladığı sünnetini bilmeyenlerden ve ilahi hikmetin iktizasında bu sünnete muhalif olan husulü imkansız olmasına rağmen güzel ve hoş şeyleri temenni edenlerden olma, demektir.

"Burada üç kavil vardır: 1. Eğer Allah dileseydi hepsini birden hidayete toplardı. Buna cahil kalma. 2. Cahillik yapma, çünkü onların bazısı inanır, bazısı da küfreder. 3. Sabrı olmayanlardan olma. Zira sabrın azlığı cahillerin ahlakındandır."⁷

¹ En'am 6/35.

² Beyzavi, Envaru't-Tenzil, 1/308; İzutsu, Ahlaki Kavramlar, 58.

³ Bkz. Beyzavi, Envaru't-Tenzil, 1/308; Hazin, Lubabu't-Tevil, 2/13.

⁴ Vehbi, Hulasatü'l-Beyan, 4/1409.

⁵ Bkz. Razi, Tefsir, 9/408; eş-Şihab, İlayetu'l-Kadi, 4/53.

⁶ En'am 6/34.

⁷ Hazin, Lubabu't-Tevil, 2/13; el-Cemel, el-Futuhatu'l-İlahiyye, 2/25.

Buna göre "cahil'in, kafa yapısı olarak kolayca kışkırtılmaya, hiddete, teessüre, bedbinlik veya herhangi bir diğer duyguya kendini kaptırmaya meyyal olan insan demek olduğu aşikardır."¹

Kur'an-ı Kerim'in birkaç yerinde Peygamberimiz bu hırslılığı yüzünden uyarılmıştır. Mesela bir ayette: "İnanmıyorlar diye neredeyse kendini helak edeceksin"² buyurulmaktadır. Ancak bu Peygamberimizin tevhidi tebliğde çok haris olduğundan başka birşeyle izah edilemez. Yine aynı hırsından dolayıdır ki tebliği kabul etmeyenlere, yüz çevirenlere ve onların yalanlama ve eziyetlerine binaen çok üzülmüştür. Bu durumdan dolayı da böylesi ayetlerle uyarılmıştır.

Bu durumdan haberdar olan Allah, önceki ayetlerinde: "Biliyoruz, onların dedikleri elbette seni üzüyor, gerçekte onlar seni yalanlamıyorlar, fakat o zalimler, bile bile Allah'ın ayetlerini inkar ediyorlar. Senden önce de elçiler yalanlanmıştı. Yalanlanmalarına ve eziyet edilmelerine sabrettiler, nihayet onlara yardımımız yetti."³ buyurmaktadır ki buradan sabırsızlığın, aceleciliğin, aşırı hırslığın ve sünnetullahı muhalif isteklerde bulunmanın cahillerin özelliklerinden olduğunu anlamaktayız.

Yine daha sonraki bir ayette ise kafirlerin "Ona Rabbinden bir mucize indirilmeli değil miydi?"⁴ şeklindeki isteklerini görmekteyiz. Mucizeler, Allah'ın dilemesiyle, istediği zaman verilir. Yoksa o muannit inkarcılar istediklerinde değil. Dolayısıyla buradaki ayet: Habibim bütün bu hususları göz önünde bulundurarak hareket et. Allah'ın herşeye kadir olduğunu ama değişmeyecek bir de sünnetullah bulunduğunu bilmeyenlerden olma, demektir.

Öte taraftan sahabe de müşriklerin bu yöndeki isteklerine olumlu cevap verilmesi arzusunda idi. Bunu ifade ediyorlardı.⁵ İşte Allah, cahillik kavramını en geniş anlamıyla yaşayan bu müşriklere karşılık onlara bilmeyenler olduğunu, böylesi isteklerde bulunmamaları gerektiğini belirtiyordu. Burada Allah, anlam sahası içerisinde bilmemek de bulunmasına rağmen müminler için cahillik sıfatını

¹ Izutsu, Ahlaki Kavramlar, 58.

² Şura 42/3.

³ En'am 8/33, 34.

⁴ En'am 8/37.

⁵ En'am 6/37.

kullanmıyor. Bunun yerine bilmeyenler anlamında 'la yalemûn' ifadesini kullanmaktadır. Maksat onların tasvir edilen bu hallerine müminlerin herhangi bir şekilde bulaşmadığının anlaşılmasıdır. Öyle ki kullanılan kelimelerde bile bir benzerlik sözkonusu değildir.

Buradan da anlaşılacağı gibi müslümanlar, özellikle Hristiyanlar gibi veya adeta onlarla yarışmış gibi davranmayarak peygamberlerinin konumunu çok iyi tespit etmeli, ona sadece Allah'ın bir kulu ve resulü gözüyle bakmalıdırlar. Yoksa değil, Allah'ın kainatı onun hatırı için yarattığı, O'nun (s) hatırı için bir mucize bile yaratmadığını bilmelidirler. Bilakis diğer insanlar gibi en kötü şekliyle cehalete bulaşmış olacaklardır.

Bu bağlamda O'nun (s) kendi başına mucize getiremeyişi gibi, aynı şekilde kendi başına şefaathane de edemez. Binaenaleyh cehalete bulaşmaktan şiddetle sakınmalıdırlar. Çünkü O'nun ümmetinden olmanın ancak O'na uymakla mümkün olduğu, kendisine uymayana şefaathane edemeyeceği açıktır.

Buna göre buradaki cehaletten kasıt, Merağî'nin (v.1364/1945) dediğinin aksine ilmin zıddı¹ anlamında bir cehalet değildir. Ta ki her cehaletin ayıp olmadığı ve kişinin ilmini ihata edemediği konularda değil, öğrenmesi vacip olduğu halde öğrenmediği (cahil kaldığı) hususlarda kınanır diye söylenmek zorunda kalınsın.²

Sonuç olarak özellikle siyak ve sibak da dikkate alındığında buradaki kavramın, hilmin zıddı anlamına gelen cehalet ve kastedilenlerin ise müşrikler olduğu rahatlıkla anlaşılmaktadır. Bu nedenle ayette Resulullah ve şahsında inananların cehaletten büsbütün uzak oldukları, bu özelliğın onlara asla nispet edilmemesi ve böylesi bir cehaletin onlardan nefyini temin kastıyla 'cahil olma!' yerine 'cehalete nispet edilen kimselerden olma' şeklinde bir ifade seçilmiştir.³

*

“(Ey Muhammed!) Sen affı (Kolaylık yolunu) tut, iyiliğı emret ve cahillerden yüz çevir.”⁴

¹ Taberi de kavramı 'bilmeyenlerden' ifadesiyle tefsir etmektedir. bkz. Cami, cüz: 7, 5/185.

² Merağî, Tefsir, 7/109.

³ Bkz. eş-Şihab, İna-yetu'l-Kadi, 4/53.

⁴ A'raf 7/199

Burada "cahil ile murad; söz dinlemez ve delaile kanaat etmez ve küfründe musır ve muannid kimsedir."¹ Nitekim "el-cahilin, Kur'an'da 'alimler'in zıddı olarak gelmiştir. Ve yine kafirler ve beyinsizler (sufeha²) anlamı vardır. Burada ikinci anlamdadır. Müfessirler en küçük bir şeyden dolayı ayaklanan, kontrolünü kaybeden mizaca sahip kişiler manasındadır demişlerdir."³

Onlar atalarından devraldıkları tahrif olmuş bu dinlerine sarılarak körü körüne taklitle yeni gelen tevhid çağrısına itiraz edip karşı çıkıyorlardı.⁴ Karşı çıkarken de olmadık iftiralar ve ithamlar ediyor ve olmadık zulüm ve zorbalıklar sergiliyorlardı. Gelen çağrıya kulak verip aklederek taklit bataklığından kurtulmak yerine sen dinden çıktın, sapıttın vs. yollu tevcih ve baskılar uyguluyorlardı.⁵ İşte böylesi bir ortamda din anlatan Elçi'ye (s) Allah, sakın sen onlar gibi olma. Onlar bu tür davranışlarda bulunuyorlarsa da sen aynı davranışlar sergileyerek onlara benzeme. Bu kimselerin bu tür inanç ve davranışları cehalettir. Sen ise böylesi şeylerden uzaksın demektedir.

Cahillerden yüz çevirmesi Allah'tan nebisine bir emirdir. Ancak bu, her ne kadar Allah'tan nebisine bir emir ise de, aynı zamanda halktan kendilerine zulmedenler/azgınlık yapanlar olabileceği ihtimali ile, aynı zamanda halk için de bir emir ve te'diptir.

Öte taraftan ilimle alakadar olmaya teşvik, zulm ehlinde yüzçevirmek, sefihlerle tartışmak ve cahil ve ahmaklarla muhatap olmaktan kaçınmak gibi şeyler, öğülmüş ahlaktan, doğru fiillerdendir.⁶ Dolayısıyla bu ayet bütün ahlaki güzellikleri de içinde barındırmaktadır.⁷

¹ Vehbi, Hulasatü'l-Beyan, 5/1831, 1832.

² Meraği, Tefsir, 9/148.

³ Derveze, et-Tefsir, 1/510; Havva, el-Esas, 5/401.

⁴ Tahrif sebepleri için bkz. Dihlevi, Hüccetullah, 1/440 vd.

⁵ Buhari, Tefsir, 263; Naim -Miras, Tecrid-i Sarih, 9/239 vd.; Kesler, Yahudiler ve Hristiyanlar, 52, 53; Elmalılı, Hak Dini, 1/374, 375; Derveze, Asru'n-Nebi, 1/383, 384; a. mlf., Mekke Dönemi, 2/143; Mevdudi, Tefhim, 6/28; Kılavuz, İman Küfür Sınırı, 74, 75; Sırma, Mekke Dönemi, 73 vd.

⁶ Bkz. Çantay, Kur'an-ı Hakim, 1/251.

⁷ eş-Şihab, İlayetu'l-Kadi, 4/247.

Ancak, Allah hakkında vacip olan akidenin cahilinden yüz çevirmek, Allah'a küfredene ve Allah'ın vahdaniyetini cehledene yönelik yüz çevirmekten farklıdır. Zira bu, müslümanlar için bir tavır koyma gerekçesidir.¹

Burada iki kavil vardır: a. Onlar müşriklerdir. Onlardan yüz çevirmekle emrolunmuştur. Sonra bu, 'seyf ayeti'yle neshedilmiştir. b. O, her cahil için umumidir. İnkâr edilmesi, reddedilmesi gerekse bile onların sefahetlerine karşılık vermekten nefsin korunulmasıyla emrolunmuştur. Bu ayet çoğunluğa göre muhkem, bazılarına göre ise ortası muhkem, iki yanı mensuhtur.² Ancak Fahrettin Razi (v.606/1209) bunun mensuh olması için bir nedenin bulunmadığını, aksine peygamberin hem böylesi kişilerden yüz çevirmek yani onlar gibi olmamak ve hem de cihatla yükümlü tutulmuş olabileceğini belirtmektedir. Razi (v.606/1209), devamla "fakat ne yapalım ki, sathi müfessirler bir zaruret ve ihtiyaç olmadığı halde, nasih ve mensuh ayetlerin sayısını çok göstermeye nedense pek meraklıdırlar."³ demiştir.

Buna göre ayet, 'O sefihlere, sefihlikleri gibi karşılık verme, mücadele etme! Onlara karşı halim ol! Kötülüklerini görme ve bilmemiş gibi davran!' anlamına gelmektedir.⁴

İbrahim (a) dininin dejenere olması sonucu Mekke insanı kendi hevaları doğrultusunda bir takım geçmiş salih insanların adına ihdas edilen putlara yöneliyor ve kimi zaman onlardan, kimi zaman da onların vasıtasıyla yardım talebinde bulunuyorlardı. Bu nedenle Kur'an bu putlara, Allah katında kıymetli olan zatları temsil ettiği ve dolayısıyla kendilerini Allah'a yaklaştıracığı inancıyla rabıta yaptığını⁵ iddia eden o insanlara şiddetle karşı çıkmış ve bunların hiç bir şekilde ne zarar ve ne de fayda veremeyeceklerini ilan etmiştir.⁶

Onlar bu sapıklığı, hakkında Allah (c) bir delil indirmedeği halde yapıyorlardı. Çünkü İbrahim Peygamber'den itibaren geçen uzun süre zarfında kendilerine yeni bir uyarıcı gelmemiş ve atalarının, saf dini tahrif ederek kendi zanlarıyla ortaya koydukları

¹ Taberi, Camiu'l-Beyan, 6/156.

² Bkz. Hazin, Lubabu't-Tevîl, 2/158, 3/409; el-Cemel, el-Futuhatu'l-İlahiyye, 2/221.

³ Razi, Tefsir, 11/211.

⁴ Zemahşeri, Keşşaf, 2/190; Alusi, Ruhü'l-Meani, 6/213; Sabuni, Saffet, 1/488.

⁵ Zümer 39/3; Yunus 10/18.

⁶ A'raf 7/192, 197.

bir takım bidat ve hurafelere din diye sarılmaya başlamışlardır.¹ Bu hurafeler, hakkında dini bir hüküm olmayan konularda da olmuş olabileceği gibi daha çok da tevhidi dinlerin tümünün ısrarla üzerinde durduğu uluhiyet kapsamındaki konularda vukua gelmiştir.²

Rivayete göre İbrahim (a)'ın dinini putlar ihdas ederek ilk kez bozan Amr b. Luhay'dır.³ Mekke toplumunda şirkin başlatıcısı olarak bilinen Amr b. Luhay o güne dek tevhid üzere kalmayı başarmış toplumunu tevhidden saptırarak şirke düşürmüştür.⁴ Esasen onlar şirke düşerken kendilerinin doğru yolda olduklarını, bu yaptıklarının kendilerini Allah'ın dininden çıkarmadığını zannetmekteydiler.⁵ Elbette ki bu bir süreç içersinde olagelmıştır. Kötülük/şirk insan tabiatına aykırı olduğundan bunun defaten kabul edilerek yaşanması kolay değildir. Önce buna bir meyil oluşur. Derken yavaş yavaş bulaşmaya başlanır. Bulaşıldığı zaman ise artık kurtulunması daha zor olmaktadır.⁶

Fetret ehlinden olsa bile insanlar yapıp ettiklerinden dolayı müstehak oldukları sıfatla nitelenirler. Bunun gibi dünya ahkamı itibariyle durumlarına uygun muhatap oldukları hukuk ile sorumlu tutulurlar. Bu böyle iken fetrette bile olsa kişi bir adım ileri atarak kendi tercihi ve rızasıyla tevhidi tebdil ve tağyir etmişse, keza kendi iradesiyle dinin şirk diyerek reddettiği bir itikadı benimsemiş, küfür/şirk dediği bir

¹ Krş. Sönmezsoy, Oryantalistler, 87 vd.

² Kutup, Yoldaki İşaretler, 54; Vatandaş, Esenlik Yurdu, 88, 89.

³ Bkz. Buhari, Menakıb, 10, Tefsir, 120; Nesei, Sünenü'n-Nesei, (Trc. Heyet), İstanbul, 1981, 3-4/194; el-Ezraki, Mekke Tarihi, 106, 108; Razi, Tefsir, 9/255, 10/147; Sofuoğlu, Mehmet, Sahih-i Buhari ve Tercemesi, İstanbul, 1987 vd., 7/3323 (dipnot 41, 43); Derveze, Asru'n-Nebi, 1/319; Ateş, Dinler ve Gelenekler, 2/203; Özütoprak, Dini Doğru Anlamak, 41, 42.

⁴ İbn Kelbi, el-Asnam, 49; Nesei, Tefsir, 2/125; Alusi, Buluğu'l-Ereb, 2/194, 195, 201, 202; Ateş, Cahiliye ve Ehl-i Kitab Örf ve Adetleri, 40, 51, 63, 112, 135, 138, 146, 147, 150, 155, 161, 164, 165, 167, 171, 173, 176, 269, 270, 286, 295, 296, 313, 348, 359, 427, 445, 446, 449, 468, 481; Draz, Kur'an'ın Anlaşılmasına Doğru, 76; Mevdudi, Firavun, 83, 84, 88; a. mlf., Tevhid Mücadelesi, 2/45; İslamoğlu, Hareketin Tarihi Seyri, 87; Altıntaş, Cahiliye, 108, 109.

⁵ Krş. Razi, Tefsir, 10/527; Kutup, La İlahe İllallah, 126; Özler, 73 Fırka Kavramı, 92; İslamoğlu, Kulluk, 22; Ali Ferrec 23.

⁶ Krş. Özütoprak, Dini Doğru Anlamak, 77, 78.

ameli işliyorsa onun bundan sorumlu tutulacağı, mazur görülemeyeceği aşikardır.¹ Nitekim Resulullah (s) şöyle demiştir:

“Ben cehennemde Huzai Amr b. Amiri’yi kendi barsaklarını (ateş içinde) sürükler bir halde gördüm. Çünkü Amr-ı Huzzai, develeri salma adak yapanların önderi idi.”², “Amr b. Luhayy’ı bağırsağını ateşe çektiğini gördüm. Ona benimle onun arasındaki insanların durumunu sordum; helak oldular, dedi.”³

“İşittim Resulullah (s), Eksum b. El-Ceun el-Huzai’ye şöyle diyordu: Ey Eksum gördüm ki: Amr b. Luhay b. Kamee b. Hindef bağırsağını ateşe çeker. Ona senden çok benzeyen bir adam görmedim. Bunun üzerine Eksum dedi ki: Ya Resulullah, belki de ona benzemek bana zarar verir. Buyurdu ki: Hayır sen müminsin, o ise kafirdir. Çünkü İsmail’in dinini değiştirenlerin ilki o idi. O putları dikti.”⁴

“Tefsirciler demişlerdir ki, Amr ibni Luhayy’il-Huzai, Mekkeye kral olmuştu. İsmail’in dinini ilk önce değiştiren de bu olmuştu. Putlar yaptırmış... İşte kafirlerin ileri gelen eşraf tabakası, reisleri böyle yalan ve asılsız şeyleri uydurarak halkı saptırırlar ve peygamberleri de kendileri gibi düşünerek Allah’a iftira ederler. (Ve ekseruhum la yakilun) bu kafirlerin çoğunun, özellikle avam tabakasındakilerin akılları da ermez, onlara uyup giderler.”⁵

Risalet gelmeden yani fetret döneminde de eşya ve olayların değer hükmü olarak iyi-güzel/hüsn ve kötü-çirkin/kubh olduğunu akıl nimeti vasıtasıyla bilebilmek mümkün olduğu halde⁶ Allah (c) insanoğlunu sırf bununla muahaze etmeyip ilaveten bir de uyarıcı ve müjdeleyici bir elçi göndermeyi gerekli görmüştür. Ancak bu dönemde bile insanlar yaptıklarından dolayı ahiret ahkâmı açısından bir anlamda mazur olmakla beraber dünya ahkâmı açısından niteleme itibariyle mazur sayılmamaktadırlar. Başka bir ifade ile Allah, biz hükmedici değil, bunun yerine azap

¹ Al-i Ferrac, el-Özr, 42, 43.

² Naim -Miras, Tecrid-i Sarih, 9/234 vd.; İbn Kesir, el-Bidaye, 2/307 vd.; Mevdudi, Firavun, 83, 84.

³ İbn Hişam, Siret, 1/116; Canan, Küttüb-i Sitte, 3/462; Ateş, Cahiliye ve Ehl-i Kitab Örf ve Adetleri, 235.

⁴ İbn Hişam, Siret, 1/117.

⁵ Elmalılı, Hak Dini, 3/285.

⁶ İbn Teymiye, Feteva, 8/428 vd., 11/676 vd.; İbni Kayyım, Medaric, 1/187 vd., 3/441; Al-i Ferrac, el-Özr, 17 vd.

edici değiliz¹ demiştir.² Nitekim ilk şirkin Nuh (a) kavminde başladığı bilinmektedir. Ama aynı zamanda bu elçinin hitap ettiği o insanları müşrik diye nitelediği de malumdur.³ Bu nedenle kişiler her ortamda yapıp ettikleriyle alakalı İslam'ın değer hükmüyle muhataptır.⁴ Öte taraftan yine kişi, fetrette bile olsa kendi rıza ve tercihiyle İslam'a göre küfür ve şirk olan bir tasarrufta bulunmuş ise bu tasarrufu kendisini bağlayıcı olmakta ve fetret hali kendisi için bir özür teşkil etmemektedir.

Bu bağlamda olmak üzere gelen elçi sorumlu oldukları hususları kendilerine beyan ettikten daha doğru bir ifade ile gündemlerine soktuktan sonra⁵ iman etmeyenler bu davranışlarından ötürü sorumlu tutularak hesap vermek durumunda bırakılmaktadırlar.

Buna göre Son Peygamber'in gelişinden bu yana günümüzde ve de gelecekte mesajın gündemde oluşu, daha doğru bir ifade ile tahrif edilmemiş olarak dileyenin rahatlıkla ulaşabilme olanağına sahip olması hasebiyle bir fetret döneminden bahsetmek olası değildir.⁶ Çünkü her ne sebeple olursa olsun İslâm düşüncesini öğrenmek yerine başka şeylerin peşine düşen insanların burada cehaleti bilerek tercih ve öte şeylerin de bilerek alimi olmaları realitesi sözkonusudur. Bu sebeple böylesi sebeplerden kaynaklanan bilgisizliği, fetret olarak izah etmek imkansızdır.

Nitekim "Fukaha fetret deyince, İsa (a) ile Rasul-ü Ekrem arasındaki zamanı kastederler, bu altıyüz küsür sene zarfında gelip geçenlere ehli fetret denilir."⁷ "Fakat bir peygamberin davetini işitipte küfür ve şirkte ısrar edenler cehennemde azap olunacaktır. Bunda hiç bir niza ve ihtilaf yoktur."⁸ denilmiştir.

¹ İsra 17/15.

² Al-i Ferrac, el-Özr, 44, 53, 55, 280, 281.

³ Kutup, Fi Zilal, 8/283-308; Özbek, Tevhid Eğitimi, 84; Kazancı, Peygamberler Tarihi, 1/92, 128, 129, 150, 151; Cevdet Paşa, Kısas-ı Enbiya, 1/8.

⁴ Tevbe 9/6; Abdullatif, K. Zihni İnşası, 44, 45.

⁵ Buhari, Keşfu'l-Esrar, 3/1466, 1467; İzutsu, İman Kavramı, 141, 143.

⁶ Krş. Şimşek, Kur'an Kıssaları, 84; Duman, Kur'an ve Müslümanlar, 115.

⁷ Naim -Miras, Tecrid-i Sarih, 4/544.

⁸ Naim -Miras, Tecrid-i Sarih, 4/543.

Bu konuda "Maturidiler: Ehli fetret eğer Allah'a şerik koşmuşsa uhrevi mesuliyetten muaf kalmaz. Bilakis ehl-i fetret olmayan diğer müşrikler gibi müebbet bir cezaya çarptırılırlar derler"¹

Öte taraftan İmam İbn Teymiye'nin (v.728/1327) bahsi geçen fetret hakkında anlattıklarına bakılırsa özellikle günümüz açısından böylesi bir durumun varlığından bahis, sözkonusu bile değildir.

"O dönemde insanlar şu iki konunun birinde bulunuyorlardı:

1. Bu insanlar, ya bir kitaba sarılmış ehl-i kitap idi. Artık sarıldıkları bu kitap ister tebdil edilmiş olsun isterse mensuh olsun fark etmez. Yahut da bir kısmının izleri kaybolmuş, dolayısıyla meçhul hale gelmiş ve bir kısmı da metruk olan bir dine sarılmış durumdaki kitabiler idi.

2. Bu gruba girenler ise Arabıyla, acemiyle ümmilerden oluşuyordu. Bunlar yıldız, heykel, kabir, anıt ve sair hoşlarına giden ve de kendilerine yarar sağlayacağını sandıkları çeşitli nesnelere tapıyorlardı.

Bu insanların tümü koyu bir cahiliye içinde bulunuyordu. Bu derin bilgisizlik içinde, esasen koyu bir cehalet örneği olan bir takım sözleri ilim, sırf fesat olan bir takım davranışları ise güzel ve salih amel sanıyorlardı.

Onların ilim ve amelce seçkin olan simalarının gayesi, ya geçmiş peygamberlerden miras kalan ve fakat bozguncu ve bid'atçı kimselerin hevasıyla, içinde hak ve batılın birbirine karıştığı, bulanık ilimden bazı bilgi kırıntıları elde etmektir. Yahut da bunlar, az bir kısmı meşru, çoğu ise uydurma bir ilimle uğraşıyorlardı. Ki bu ilim, sahibine ancak çok az bir fayda verebilirdi. Söz konusu kişiler filozofik bir tavırla kendileri bazında faydalı olmaya çalışıyorlardı. Bu bağlamda gayretleri, bir takım tabiat, matematik ve ahlaki hususlarda kaybolup gidiyordu. Hem de susuz kandıramayıp, hastaya şifa veremeyen ve ilahi ilimden bir şey sağlayamaz durumdaki basit bir cehdin akabinde. Çünkü elde edilebilse bile batıl kısmının oranı hak kısmının oranından kat kat fazla idi. O da şayet bu tarz ile elde edilip ulaşılabilirse.

¹ Yüksel, Sadrettin, İslami Araştırmalar, İstanbul, 1982, 145; Kara, Hz. Musa Firavun Ve Yahudiler, 46; İzutsu, İman Kavramı, 137, 138, 142.

Nasıl ulaşılabilirdi ki; bu insanlar arasında bir çok ihtilaf ve derin ayrılıklar vardı. Bunun yanında, delil ve gerekçeler asıl konudan çok uzak bir yerdeydi”¹

*

“Allah buyurdu ki: Ey Nuh! O asla senin ailenden değildir. Çünkü o, salih olmayan bir amel sahibi idi (kafirdi). O halde hakkında bilgin olmayan bir şeyi benden isteme. Ben sana cahillerden olmamanı tavsiye ederim.”²

Nuh (a), tufan esnasında oğlunun gemiye binmediğini görünce, iman edip müslim olmak anlamında ya da müslüman olduğunu zannederek³ gemiye binmesini istemiştir. O ise buna karşı tavrı koymuş, iradesiyle tercihini batıl yöne kullanmıştır. Tufan gerçekleşip bittikten ve gemi Cudi’ye yerleştikten sonra Nuh (a), Allah’a (c) kafasına takılan ve kühünü kavrayamadığı bu hususu sormak isteyerek o oğlum benim ehlimdendi ve sen ise ehlime dair bana va’dde bulunmuştun, ancak yine de sen hakimler hakimsin, demiştir.

Buna karşın Allah (c) ise o senin ehlinden değildir. Çünkü o sana inanmak suretiyle iman etmiş değildir. Ehlinden olabilmek için salih amelin en başında gelen iman eylemini gerçekleştirmesi gerekirdi. Bunu gerçekleştirmeyeni ise ben affetmem. Bu nedenle sen hakkında bilgin olmayan böylesi hususlarda bu şekilde davranma. Yoksa bu tavrınla yanlışlık yapmış olursun. Bu ise cahillerden olmak anlamına gelir ki ben onlardan olmayasın diye sana nasihat ediyorum, demiştir.

Kaldı ki çocuk bile ebeveyni nezdinde bir emanettir. Bu emanete gereğince riayet etmeliler. Buna rağmen “bir aile, çocuklarını Allah’ın insan için öngördüğü hedefler doğrultusunda yetiştirmek için verdiği tüm çaba boşa gider de, çocuk daha sonra Allah’ın değil, şeytanın kulu-kölesi olursa, ebeveyn tüm bu çabalarına ‘boşa çıkmış gayretler’ (Kur’an’daki tabiriyle ‘amel-i gayr-i salih’) gözüyle bakmak durumundadır artık. Bu durumda ebeveynin ‘boşa gitmiş emekler’ üzerinde daha fazla durmaması gerekir.”¹

Bu ayet açıkça gösteriyor ki gelen elçiye iman edenler onun ehлиндendirler. Ona inanmayanlar ise onun neslinden olsalar bile kendi ehlinden sayılmazlar. Aynı şekilde

¹ Bkz. İbn Teymiye, Sırat, 1/9, 10

² Hud 11/46.

³ eş-Şihab, İnyetu’l-Kadi, 5/104.

kendi neslinden sonraki dönemde gelenler de şayet ameli salih sahibi olarak iman etmemişlerse bu kan akrabalığının kendilerine bir faydası olamayacaktır.² Bunun aksini düşünenler cehalet değer hükmü ile nitelenmeye mahkum olurlar. Buna göre “Allah’ın yasa ve teşriinin iptalini, halka dair takdirinin değiştirilmesini isteyen cahillerden”³ olmamak gerekir.

Taberi (v.310/922), ayeti, sana vadettiğim bir va'de vefa göstermediğimi vehmedecek şekilde bir cehaletle gelip de benden bilmediğin birşeyi istemeyesin diye cahillerden olmamanı öğütlüyorum⁴ diye yorumlarken el-Cemel Tefsiri de, “evlat sevgisi onu meşgul ederek bu istisnayı hatırlamasına engel olmuştur”⁵ şeklinde tefsir etmektedir.

Allah (c), künhü bilinmeyen bir şeyi istemeyi cehl ve gabavet saymıştır. Dolayısıyla cahillerin böylesi fiillerine bir daha dönmemesini öğütlemiş olmaktadır, diyen Zemahşeri (v.538/1143) devamla Nuh'un niçin zecredildiği ve sualin neden cehl olarak nitelendiğine dair muhtemel soruyu cevaplarken oğlunun boğulmasıyla karşı karşıya kaldığını gördüğünde bu oğlunun Allah’ın kurtarmayı ahdedtiği ehlinin istisnalarından olup olmadığında şüphe etti.⁶ Allah’ın bu ahdinden sonra şüphe etmemesi gereken bir hususta şüphe etmesi üzerine Allah tarafından itab edildi demektir.

Keşşaf üzerine şerh yazan Ahmed bin el-Münir ise bu görüşü bir peygamberin cehle ve dolayısıyla itaba müstehak hale geldiğini ifade ettiği için kabul etmemekte ve onun gaybı bilmediğini ve zahir bilgisi ile hareket ettiğini, buna binaen Allah'tan böyle bir istekte bulunduğunu Allah'ın ise bu sebepten kınamayacağını ve gelecekte böyle bir durumun tekrar etmesinden sakındırdığını belirtmektedir.⁷

¹ Mevdudi, Tefhim, 2/372.

² Bkz. Derveze, et-Tefsir, 2/467.

³ Hicazi, Furkan, 3/122.

⁴ Taberi, Camiu'l-Beyan, cüz: 12 7/54.

⁵ el-Cemel, el-Futuhatu'l-İlahiyye, 2/402.

⁶ Bkz. eş-Şihab, İlayetu'l-Kadi, 5/103.

⁷ Zemahşeri, Keşşaf, 2/400.

Özetle bu istekten seni nehyediyorum. Yani cahillerden olmaman için seni sakındırıyorum. Yahut da senin cahillerden yani günahkarlardan olmanı kerih görerek olmamanı öğütlerim, demektir.

*

“(Yusuf), Ey Rabbim! bana zindan, bunların benden istediklerinden daha iyidir. Eğer sen onların hilelerini benden çevirmezsen, onlara meyleder ve cahillerden olurum” dedi.”¹

Kralın hanımı evinde kalan Yusuf’tan kâm almak ister. Bu ise dedikodu halinde şehre yayılır. Evin hanımı bu dedikoduyu yapan şehir sosyetesinin hanımlarını² davet edip bilinen ziyafeti vermek suretiyle onları deneyerek kendince haklılığını ispata çalışır. Bunun akabinde güya kendince haklılığını ispatlamış olmanın rahatlığıyla utanmadan bu işte ısrarlı olduğunu, karşılık alamazsa onu hapse attıracağını söyler. Bunun üzerine Yusuf cahillerden olmamak arzusuyla Rabbine dua eder ve Rabbi de onların haksız yargılamasını teyid olarak değil, ama elçisini rahata kavuşturmak için duasını kabul eder..

Yusuf (a) diyor ki: "Onlara meyletmemle senin hakkını zayi edenlerden, senin emir ve nehyine muhalefet edenlerden olurum. Yani bu ma'siyeti işlersem cahil olurum.”³ Diğer bir ifade ile: "Onların beni çağırdıkları şeyi işleyerek süfihadan olurum.”⁴ Ya da bildikleriyle amel etmeyenlerden olurum. Ki bunlar ile cahiller aynı konumdadır.”⁵ Zira hakîm olan kişi, çirkin iş işlemez.⁶ Bu durumda ayet günah işleyenlerden, zemmedilmeye müstehak olanlardan olurum. Yahut, cahillerin yaptıklarını yapanlardan olurum demektir.

Buradaki cehalet; ilmin yokluğu anlamında değil, hikmetin zıddı olan sefahet⁷ ya da kötülükleri işleyen sefiher anlamındadır.⁸ Çünkü böylesi davranışlar bilgisizlikten

¹ Yusuf 12/33.

² Kutup, Fi Zilal, 8/388, 389; Sabuni, Saffet, 2/49.

³ Taberi, Camiu'l-Beyan, cüz: 12 7/211.

⁴ Bilmen, K. K. Türkçe Meal ve Tefsiri, 3/1560.

⁵ Zemahşeri, Keşşaf, 2/467; Beyzavi, Envaru't-Tenzil, 1/495; Nesefi, Tefsir, 2/221; Alusi, Ruhü'l-Meani, 7/354, 355.

⁶ Zemahşeri, Keşşaf, 2/467; krş. Özcan, Bilgi Problemi, 156, 157.

⁷ Alusi, Ruhü'l-Meani, 7/354, 355.

⁸ eş-Şihab, İlayetu'l-Kadi, 5/176; Meraği, Tefsir, 12/137, 142.

çok şehvet gibi saiklerden kaynaklanır. Kişi kendini bu tür saiklere kaptırdığında yapmayacağı şey yoktur. Nitekim böylesi davranışlar bilgi düzeyi ne olursa olsun her düzeyde insandan neşet edebilir. Esasen Allah'ın koruması olmazsa kişinin ayağını kaydırmaya müsait bu ve benzeri durumlardan kurtulabilme olasılığı azdır.

Nitekim kişi kendini kötülükten uzak tutarak günahları terk edebilir. Bu, kendi iradesiyle davranarak yaptığı bir tasarruftur. Elbette bu dahi yiğitçe bir davranış olarak övgüye değer bir tavidir. Ancak bundan daha saygı değer olanı kişinin, irade ve tasarruflarına rağmen başkalarının, şartların ve ortamın böylesi bir şeye zorlayıp dayatmasına karşı dimdik ayakta durabilmesidir. Sözelimi kişinin kendi pozisyonunun çok fevkinde makam ve cemalet sahibi bir hanımın sergileyeceği cehalete karşı durması elbette taktire şayandır. Ve burada Allah'a dayanmak büyük bir sığınaktır. Esasen kişi, hem kendisini muhafazaya çalışmak ve hem de buna benzer ayak kaydırıcı şeylere karşı korunmakla mükelleftir.

Bilindiği gibi İslam hukukunda seddi zera'i (kötülüğe vasıta olan yolları kapamak)¹ adıyla fertlerin kötülüğe bulaşmasını teşvik edici unsurların ortadan kaldırılmasını sağlayan bir kurum vardır. Bu sayede kişiler korunma çabalarının yanında bir destek bulmakta ve dolayısıyla çabaları heba olmamaktadır. Böylece toplum korunma ameliyesinde elbirliği ile muvaffak olabilmektedir. Ancak bir yerde toplum kirlenmişse buna karşı durabilmek, cahiliyeye dönüşmüş böylesi bir toplumun enjekte edeceği pisliklere karşı korunmaya çalışmak çok da kolay olmayacaktır. Diğer bir ifade ile el kirlenmişse yıkanır, ancak toplum kirlenmişse eğer, bunun temizliği o kadar kolay olmayacak ve kimi zaman farkında bile olunmadan onun bir parçası haline dönüşmek riskini beraberinde getirecektir.² Bu nedenle fertlerin, bir yerde kötülükler çoğaldı mı bunun ve cezasının orada yaşayan herkesi kuşatacağı sabitesinden hareketle buna karşı sessiz kalmaması ve olanaklar çerçevesinde dur demeye çalışması gerekir. Bu anlamda iyiliği emretmek ve kötülükten sakındırmak ilkesi karınca kadarınca da olsa toplumu oluşturan her ferdin bir prensibi olmalıdır. Çünkü şahit olunan bir kötülükten onu görmezden gelinerek kaçınılmış olunamaz. Aksine fertler

¹ Ebu Zehra, Metodoloji, 247 vd.; Zeydan, Abdülkerim, Fıkıh Usulü, (Trc. Ruhi Özcan), 1982, 321 vd.

² Kutup, Yoldaki İşaretler, 76; Mevdudi, İhya Hareketleri, 112.

nemelazımcılığa iltifat etmeden duyarlılıkla davranarak sorumluluğunu yerine getirmek zorundadır.¹

Bu da nefsine, şehvetine, dünya zevkine uyarak günaha dalan, dünyalık zevki ahiretteki akibete tercih eden cahilin asla yapamayacağı kemal ve hikmet ve tedbir ehlinin göstereceği oldukça güzel bir olgunluktur.

Şu halde nefsin hevalarının kendilerini hafiflettiği sefiher sınıfından olma. Zira onlar hilm ve kendini bilmenin, yahut ilim ve hikmetin gereğinin aksine cehaletle kötülük yapıyorlar.

Öte taraftan bu ayet Allah'ın yardımı dışında hiç kimsenin ma'siyetten mümteni olamayacağına, cehlin çirkinliğine, sahibinin de zemmedilebileceğine delalet eder.

*

“Yusuf dedi ki: Siz, cahilliğiniz yüzünden Yusuf ve kardeşine yaptıklarınızı, biliyor musunuz?”²

Yakup Peygamber'in çocukları, toyluk, hafiflik, heva, istek ve hasede tabi olma anlamında cehle³ kapılıp yaptıklarının akibetini düşünmez bir halde (cehl)⁴ baba bir kardeşleri Yusuf ve Bünyamin'e kötülük etmişlerdi.⁵

Yakup (a) onların içindeki yanlışlık yapma eğilimini farketmiş olmalı ki bu iki kardeşi, farklı zamanlarda da olsa kendilerine teslim rıza göstermemişti. Ancak şartlar bunu gerektirmiş ve sonuçta korktuğu başına gelmişti. Derken bu kardeşler tarihin birinde kötülük ettikleri kardeşlerinin huzurunda geçmişte yapmış oldukları hatalarının mahcubiyeti içindedirler. Bu kardeşler bir cehalet sergilemişlerdi. Ne var ki şimdi Yusuf'un karşısında sıkıntılarını ifade etmeye çalışıyorlar. Yusuf (a) “Onları cahillikle vafsetti. Çünkü yaptıkları, cahillerin fiiliydi. Yahut onlar o zamanlar toyt-tecrübesiz çocuklar idi.”⁶ İbni Abbas ve Hasan'ın (r) ağırbaşlılık ve hilm zamanına

¹ Ebu Zehra, Metodoloji, 37 vd.; Draz, Kur'an'ın Anlaşılmasına Doğru, 111; Kutup, Kavramlar, 92, 104, 105; a. mlf., La İlahe İllellah, 239, 240.

² Yusuf 12/89.

³ Meraği buradaki cehaletin tayeşe ve nezeka itbaelheva ve taatelhased velesereti demek olduğunu belirtir. Tefsir, 13/32; ayrıca bkz. Zemahşeri, Keşşaf, 2/501; eş-Şihab, İnayetu'l-Kadi, 5/204; el-Ceburi, Avarıdu'l-Ehliyet, 335.

⁴ es-Savi, es-Savi ala Tefsiri'l-Celaleyn, 2/257; Bilmen, K. K. Türkçe Meal ve Tefsiri, 3/1602.

⁵ Taberi, Camiu'l-Beyan, cüz: 13 8/54.

⁶ Beyzavi, Envaru't-Tenzil, 1/507.

ulaşmazdan önce, henüz çocuklar iken¹ diye tanımladığı bu dönemde kendilerine böylesi duygular hakimdi.

Bu nedenle olacak ki Yusuf (a) onların olmuş bitmiş yahut yapılmış eylemlerini ifade ederken fiil kalıbı yerine bu kalıbın ismi fail kalıbını kullanmaktadır. Çünkü o dönemde bu cehalet fiili kendilerini kuşatmış bir durumda idi. Esasen yaptıklarını da bu sebepten yapmışlardı. Yoksa bu, aklı başında birinin teşebbüs edeceği bir eylem değildi.

Burada Yusuf (a), ifadesini maziye dönük olarak kullanmaktadır. Çünkü onlar bu özelliği terk etmiş halim bir kişilik sahibi olmuşlardı. "Bu, bir mazeret yerine geçmektedir. Buna göre o sanki, siz bu kötü ve çirkin fiile ancak, çocukluk veya gurur cehaleti (toyluk, tecrübesizlik) içinde bulunduğunuz bir durumda yöneldiniz. Yani, 'Siz şimdi böyle değilsiniz' demiştir... Bu söz, onların utanma ve sıkılmalarını gidermek ve meseleyi hafifletmek için zikredilmiştir."²

"Hareketlilik ve hafiflik anlamına gelen 'cehele', insanın tabiatıyla da ilgilidir. İnsan hiç bir otorite ve ilahi gücün karşısında eğilmediği zaman kendisini özgür zanneder. Bu durum onu, şahsına yönelik küçük bir menfi hareket karşısında büyükmeye yöneltir. Cahiliyede kullanılan 'enfu' burnu büyük kelimesinin, gururlu bağımsızlık ruhunu yansıtmaya açısından çok önemlidir. Bugün Anadolu'da, duygu ve hırslarına yenilip öfke seline kendisini kaptırıp giden ve 'delikanlı' denilen kesimin cahil sıfatıyla vasıflandırılması muhteva olarak aynıdır. Cahil kimse olayların içyüzüne nüfuz edemez. Çoğu zaman bilgisiz ve isabetsiz karar verir."³ Nitekim bu durum elimizdeki bu ayette açıkça anlaşılmaktadır.

*

"O çok merhametli Allah'ın (has) kulları onlardır ki, yeryüzünde tevazu ile yürürler ve kendini bilmez kimseler kendilerine laf attığında (incitmeksizin) 'selam!' derler (geçerler)."¹

Zikrettiğimiz bu ayetten önce, ibret almak için gökte burçlar ve çerağ ile ayı var eden, geceyle gündüzü birbiri ardınca getirdiğini belirten Allah (c), bununla, kullarının

¹ Alusi, Ruhu'l-Meani, 8/69.

² Razi, Tefsir, 13/332.

³ Altıntaş, Cahiliyye, 3; Ulutürk, a. g. mak., 65.

bu ve benzeri ayetlerden hareketle akıllarını kullanarak şükreden kullar olmalarının mümkün olduğunu, bunun gerçekleşmesine yetecek delillerin karşılarında mevcut bulunduğunu belirtmiş olmaktadır. Ne var ki kullardan bir kısmı buna icabet edip şükreden kullardan olmakta ve diğer kısmı da cahiller yani "sefipler"² olarak bunu terk etmektedirler. Bilgisizliklerinden dolayı değil, aksine öncekilerin önüne serpiştirilmiş bulunan ibretimiz deliller bunların da önünde bulunmaktadır. Lakin bunlar şükreden kullar olmak yerine cahiller yani "kendini bilmeyen edepsiz grup"³ olarak zorbalığı, haddini bilmezliği seçmişlerdir. Çünkü bu "cahiller okuma yazma bilmeyen ve öğretim görmemişler değil, kaba ve küstah kişilerdir."⁴ Ya da bu ayette alçak ve şerliler ile kafirler de kastedilmiş olabilir.⁵ Özetle bunlar sefi ve edepsiz kimselerdir.⁶

Nitekim alimler, kendini bilenler beyinsizlik yapmazlar, kendilerine zorbalık (cehalet) yapılsa bile aynı davranışı sergilemez aksine hilm ve vakar ile karşılık verirler,⁷ demişlerdir.

Zemahşeri (v.538/1143) bu ayetin tefsirinde, cehl ile murat; sefiplik, edep azlığı, vera azlığıdır. Ebu'l Aliye, bunu kıtal ayeti neshetmiş, demiştir. Buna hacet yoktur. Zira sefipleri görmezlikten gelip muhatap kabul etmeyerek karşılık vermeyi terk etmek edep, mürüvvet ve şeriatte güzel görülmüştür.⁸ Ve bu, vakar ve vera için en doğru olanıdır, demekte ve tefsiri sadedinde Hud 11/ 29'da yaptığı gibi Amr b. Gülsüm'ün şiiriyle istihsad etmektedir.⁹

O gün müslümanlar müşriklere selam vermekle emrolunmadıkları gibi nehyolunmadılar da bilakis affedip güzellekle yüzçevirmekle emrolundular. Peygamberimiz (s) müşriklerin meclislerinde duruyor, onlarla yaşıyor, onlara

¹ Furkan 25/63.

² Beyzavi, Envaru't-Tenzil, 2/150; es-Savi, es-Savi ala Tefsiri'l-Celaleyn, 3/165; el-Cemel, el-Futuhatu'l-İlahiyye, 3/266, 267; Bilmen, K. K. Türkçe Meal ve Tefsiri, 5/2429; Kutup, Fi Zilal, 10/562; Havva, el-Esas, 10/226.

³ Elmahlı, Hak Dini, 5/448.

⁴ Mevdudi, Tefhim, 3/537.

⁵ Derveze, et-Tefsir, 2/82.

⁶ Alusi, Ruhul-Meani, 11/65.

⁷ Taberi, Camiu'l-Beyan, cüz: 19 11/34, 35; Hazin, Lubabu't-Tevil, 3/355; Sabuni, Saffet, 2/369.

⁸ Bkz. Razi, Tefsir, 17/277.

⁹ Zemahşeri, Keşşaf, 3/291.

yaklaşıyor ama onlara müdahane yapmıyordu. Alimlerin ittifakına göre mü'minlerden biri sefih birinden cefa görürse selamün aleyküm demesi caizdir. Müşriklere ise selam verilmez, onlara karşı (şerlerinden) selamet istenir. Aşağıdaki ayetin izahında da görüleceği gibi bu selam 'kavga etmeyelim, Allah'a ısmarladık' anlamında bir selamdır.¹

Müminler, sefihler kötü sözle sefihleştğinde, onlara misliyle mukabelede bulunmazlar. Bilakis affedip güzelce yüz çevirirler ve başka bir şey söylemezler. Resulullah (s)'e karşı cahilin şiddeti Peygamberimizin ancak hilmini artırıyordu. Hasan-ı Basri: Onlar halimlerdir, cehletmezler, kendilerine cahillik yapıldığında hilm ile muamele ederler, sefihleşmezler" diye açıklamıştır.²

*

"Onlar, boş söz işittikleri zaman, ondan yüz çevirirler ve bizim işlerimiz bize, sizin işleriniz size. Size selam olsun. Biz kendini bilmezleri (arkadaş edinmek) istemeyiz derler."³

Buradaki cahiller, ayetin işaret ettiği lağvı yapanlardır.⁴ Yani "beyinsizler ve yoldan çıkmışlar anlamındadır."⁵

İnsanoğlu kendisine lağv ve beyinsizliği şiar edindi mi artık onu delille, kitapla doğru yola ulaştırmak gayet zor bir hadisedir. Öyle ki gelen delilleri eleştirdiği, çeşitli şeylerle yaftaladığı halde kendilerine bundan daha iyisini getirin, ona uyalım⁶ teklifinde bulunulduğunda ise buna cevap vermeye yanaşmaz ve heva heveslerine uyup giderler.⁷ Oysa hevasına uyandan daha zalim kim vardır?

İlginçtir ki insanoğlunun tabiatı buna eğilimlidir. Kendisinin atalarından devraldığı kültürü bir delile dayanmadan bilgisizce inanç ve din olarak benimser, bu kültüre, delile dayalı olarak muhalif bir takım hususlar anlatıldığında ise tutup buna itiraz etmeden önce kendisinin sahip olduğu şeylerin aslının neye dayalı olduğunu değerlendirecek yerde tepkisi, delile dayalı olanınkinden daha duyarlı imiş gibi

¹ Bkz. Razi, Tefsir, 17/276, 277; eş-Şihab, İlayetu'l-Kadi, 6/435; el-Cemel, el-Futuhatu'l-İlahiyye, 3/266, 267.

² İbn Kesir, Tefsir, 3/325; Meraği, Tefsir, 19/36, 37.

³ Kasas 28/55 nüzul sebebi için bkz. İbn Kesir, Tefsir, 3/393, 394.

⁴ Zemahşeri, Keşşaf, 3/422.

⁵ Derveze, et-Tefsir, 2/302; Bilmen, K. K. Türkçe Meal ve Tefsiri, 5/2612.

⁶ Kasas 28/49.

⁷ Kasas 28/50.

görünür. Oysa işin özünde delil umrunda bile değildir. Bu, cahil insanın tavrıdır. O, sataşmayı, zorbalık etmeyi ve ölçüsüzlüğü kendine şiar edinmiştir. Dahası o, bunları kendi zorba ve kabahğine paravan yapmaktadır.

Oysa kör taklit, herhangi bir delil ve dayanağı olmayan örf, terk edilmelidir. Hiç bir fikir, delil ve mantık ölçülerine konup incelenmeden kabul edilmemelidir. Çünkü insan itikat ve düşüncesinden sorumludur. Allah (c), ona düşünme vasıtaları vermiştir. Ki o, kıyamet günü bu vasıtalarını ne yönde kullandığı doğrultusunda sorgulanacaktır. Bu yüzden her şeyi akıl ve mantıkla düşünüp arzu ve isteklere göre karar vermemek gerekir. Çünkü arzular insanın hakkı görmesine engel olur.¹

Esasen bahsi geçen bu tavrın bilgisizlikle ilişkisi varsa da temel etken bu değildir. Çünkü bu sadece bilgisizlerin sergilediği bir tavır değildir. Kaldı ki bu bilgisizliği dahi kendisi tercih etmiş, devraldığı kültürü hevasına denk düştüğü için kritiğe tabi tutmadan benimsemiştir.

Oysa Allah (c), düşünüp akletsinler² bir delile dayalı olarak inanıp atalarını körü körüne taklitten kurtularak, yarın, bize doğru yolu gösterecek bir elçi gelmedi diyerek itirazda bulunmasınlar diye vahiy göndermiştir.³

Aklını kullanıp öğüt alan kimselerin tavrı ise boş söz işittiklerinde ve bu durumda olanlara, size selam olsun, diyerek yüz çevirmektir. "Onlara karşı beyinsiz birisi, bir beyinsizlik ve bilgisizlik yaptığında, cevabı onlara yaraşmayan bir sözle onlara hitab ettiğinde ondan yüz çevirip onunki gibi çirkin sözle mukabelede bulunmazlar."⁴

Ancak "Bu selam, hayır dua selamı değil 'Cahiller onlarla muhatap olmak isteyince 'selam' derler'⁵ gibi veda selamıdır. Yani 'kavga etmeyelim, Allah'a ısmarladık' anlamındadır."⁶ Hayır dua anlamında olamaz çünkü İslâm böylesi bir duayı kafirlere

¹ Kutup, Tevhid, 357.

² Kasas 28/51.

³ Kasas 28/47; krş. İbn Hazm, Usul-i Din, 24.

⁴ İbn Kesir, Tefsir, 3/394; ayrıca bkz. Meraği, Tefsir, 20/72.

⁵ Furkan 25/63.

⁶ Elmalılı, Hak Dini, 5/548; Ayrıca bkz. Alusi, Ruhu'l-Meani, cüz: 20, 11/142; el-Cemel, el-Futuhatu'l-İlahiyye, 3/353; Behiy, Kur'ani Kavramlar, 103; Meraği, Tefsir, 20/72; Sabuni, Saffet, 2/439.

yapmayı yasaklamıştır.¹ Yahut dua anlamında ise eğer, bu onların içinde bulundukları durumdan kurtulmalarına yöneliktir.²

Hasan Basri şöyle demiştir: "Selam, mü'minler arasında bir selamlaşma, kafirlere (cahillere) karşı ise, bir kurtulma için kullanılır."³

Esasen İslam'ın insanları inancına göre tasnifi bağlamında her birine yönelik belirlediği hukuk çerçevesinde dikkat edilecek başka hususlar da vardır. Hayır duada bulunmak bunlardan sadece biridir. Buna göre müslüman bir ferdin muamelede bulunacağı insanları tanıması ve ona göre uygulaması gereken hukuku bilmesi gerekir.

Çünkü: "Her dönemin insanları, daha belirleyici bir ifade ile müslümanları, çağlarındaki batılları tanıyarak onlar hakkındaki İslam'ın hükmünü de bilmek mükellefiyetindedirler.⁴ Böyle bir mükellefiyetin kaynağı, müslümanın, mü'min ve müslüman olan kimseler ile öyle olmayan kimselere inançlarına uygun davranmak zorunda oluşudur. Yani onlara uygulanacak olan hukuk ile onlara karşı yapılacak olan muamelenin, inançlarına göre belirlenmek durumunda olmasıdır. İslam'ın bu inanç ve hayat sistemleri yani bu dinler hakkındaki hükümleri bilinmediği takdirde tavır belirlemek sözkonusu olamayacağından, bunların -iman açısından- değer hükümlerinin tespiti de kaçınılmaz bir haldir."⁵ Buna göre kişi kendisinin hangi konumda olduğunu bilirken, bilmesi lazımken aynı zamanda teşrik-i mesaide bulunduğu çevresindekilerin de Allah'ın dinine göre hangi konumda ve ne tür bir sıfatla muttasıf olduklarını bilmek durumundadır.⁶

¹ Krş. Alusi, Ruhü'l-Meani, cüz: 20, 11/142.

² eş-Şihab, İnayetu'l-Kadi, 7/79.

³ Razi, Tefsir, 17/539.

⁴ Ayrıca bkz. Çelik, La II, 15; el-Mısri, İtikadi Özellikler, 297, 298, 300.

⁵ Eryarsoy, İman, 168, ayrıca bkz. 28, 51 vd., 62 vd., 96 vd., 262, 270; Ayrıca bkz. Aktaş, Hangi İslam, 30; Vatandaş, Tevhid, 120, 121; Çelik, Müşrik Toplumun Amentüsü, 94, 95, 225; Şimşek, Tefsir Problemleri, 59; Sağiroğlu, İnsan ve Toplum, 16-18, 113, 114, 116, 118; Kılavuz, İman Küfür Sınırı, 235 vd.

⁶ Kişinin muhatabı ile teşriki mesaisinde yapmak durumunda olduğu bir kısım hususlar için bkz. Özler, 73 Fırka Kavramı, 48, 133. Sözelimi Özler şöyle bir ifade kullanıyor: "Bir insanı, adeta ikiye ayırarak, ona bazı yönlerden müslüman, diğer bazı yönlerden gayri müslim muamelesi yapmak, iman hakikati ve İslam'ın bütünlüğü esaslarıyla da bağdaşmaz. Bir başka ifadeyle, bir insan ya mümindir ya değildir. Dolayısıyla onun bazı yönlerden mümin sayılıp müslüman muamelesine tabi tutulması, diğer bazı yönlerden İslam dışı bir muamele görmesi çelişki arz eder." 49; ayrıca bkz. Kılavuz, İman Küfür Sınırı, 35, 71, 240, 246; Ünal, Resullerin Yolu, 132, 136.

Bu arada ayetin hemen devamında Peygamberlerin (a) dilediğine hidayet edemeyeceğini ve bunun Allah'ın yetki ve tasarrufunda olduğunu belirtmek sadedinde, rivayetlere göre Resulullah'ın (a) Ebu Talib'in hidayete ermesi¹ için gösterdiği çabaya bir çeki düzen verilmektedir. Ayet, bu konuda şeytanın temennilerine ümniyeler katabildiği için² resullerin de yanlış bir temennide bulunabilecekleri olası olmakla beraber -ki Allah'ın korumasında olduklarından böylesi bir şeyin en azından kalıcılığı ve devamı söz konusu değildir.- daha çok biz kulların onların (a) kul ve elçi³ olmaktan ibaret olan misyonlarını yanlış anlayarak cahillerden olmamamıza yönelik bir telmihte bulunmuştur. Çünkü dinlerin dejenerasyonu ya ilahın vasıflarında ya da elçisinin özelliklerinde cehalete kapılınmasıyla sakat değerlendirmeler yapılarak sözkonusu olmaktadır. Nitekim Allah hakkındaki sadece gökte ilahmış gibi bir konumda telakki edilmek benzeri sapmalar bir yana, süreç içersinde ölçsüz bir yüceltme eğilimi sonucu ve uydurulan bir kısım hadislerin de desteğiyle Resulullah'ın pozisyon ve misyonu ters yüz edilmiştir.

*

“De ki: Ey cahiller! Bana, Allah'tan başkasına kulluk etmemi mi emrediyorsunuz?”⁴

“Kafirlerin, vahdaniyetin delillerini tedkikten temerrut ettiklerine işaret için cehaletle zemmolunmuşlardır. Çünkü; Allah Teala'nın her şeyin halıkı, semavat ve arzın anahtarları yed-i kudretinde olduğunu bildikten sonra bir takım aciz ve cansız putlara ibadet cehaletten başka birşey değildir. Fahri Razi'nin ve Ebussuud Efendi'nin beyanlarına nazaran kafirlerin, babalarının dinine Resulullah'ın riayet etmesine karşılık onlar da Resulullah'ın dinine riayet edeceklerini teklif etmeleri üzerine bu ayetin nazil olduğu mervidir.”⁵

Kıyamet sahnesi çerçevesinde insanoğlunun pişmanlığının ve bu pişmanlığın kendisine mazeret teşkil etmeyeceğinin⁶ belirtilmesinden sonra aklını başına alması

¹ Müslim, İman, 9.

² Hac 22/52; Altıntaş, Cahiliyye, 98, 99.

³ Krş. Alusi, Buluğul-Ereb, 2/214; Said, Bilginin Gücü, 213.

⁴ Zümer 39/64.

⁵ Vehbi, Hulasatü'l-Beyan, 12/4916.

⁶ Zümer 39/56, 59.

gerektiğini ihsas edecek ayetler verilerek devamında bu tür kimselerin hüsranda oldukları bildirilmektedir.¹

Daha sonra nüzul sebebi olarak, müşriklerin cehaletlerinden dolayı, Resulullah'ı kendi ilahlarına kulluğa çağırdıkları ve dolayısıyla kendilerinin de O'nun ilahına kulluk edecekleri teklifinde bulundukları rivayet edilen² ayet verilmektedir. Böylece bir anlamda önceki ayetlerde tanıtılan kişilerin layık oldukları sıfat da belirtilmiş olmaktadır.

Müşriklerden gelen böylesi bir teklife farzı muhal Muhammed (s) dahil olmak üzere peygamberlerden biri iltifat edecek olursa bunun Allah'a şirk koşmak anlamına geleceği ve bu peygamberin dolayısıyla Muhammed (s)'in çabasının heba olacağı ve hüsrana uğrayacağı vurgulanmaktadır.³ Dolayısıyla peygamber de dahil her kesin haddini bilmesi ve hevasına göre ölçüler koymaktan çekinmesi gerektir. Dahası yalnız Allah'a kulluk ederek şükredenlerden olmak gerekir.⁴

Esasen Peygamberler için böylesi bir durum zaten muhaldir. Ancak burada vurgulanmak istenen, müslüman şahsa gelebilecek böylesi tekliflere gözü kapalı girmemesi gerektiği, bunun ardından nelerin geleceğini kestirmeye çalışması olsa gerektir. Nitekim Mekke cahilleri, Resulullah'ın kendilerine yumuşak davranmasını ve buna karşılık kendilerinin de O'na yumuşak davranacaklarını⁵ söylüyorlardı. Temennileri buydu.

Onlar uzlaşma ve yumuşaklık adına "sapmış ve atalarının dininden ve geleneklerinden çıkmış bir kimse olarak"⁶ gördükleri Peygamber'den (s) atalarını tekfir etmek,⁷ dinlerini kınamak ve ilahlarını reddetmekten vaz geçmesini¹ yahut en azından

¹ Zümer 39/60, 63.

² İbn Kesir, Tefsir, 4/61.

³ Zümer 39/65.

⁴ Zümer 39/66; Kutup, La İlahe İllallah, 240.

⁵ Kalem 68/9.

⁶ Derveze, et-Tefsir, 1/40; Ünal, Resullerin Yolu, 174, 231.

⁷ İbn Hişam, Siret, 1/351, 352, 354, 384, 389, 392, 397, 447; İbn Teymiye, Külliyyat, 1/220; İbn Kesir, el-Bidaye, 3/42, 48, 62, 64, 68, 70, 75, 91; İbn Esir, el-Kamil, 2/64, 65; Köksal, Mekke Devri, 203, 204, 293; İslamoğlu, Hareketin Tarihi Seyri, 113; Sırma, Mekke Dönemi, 48, 49; Özütöprak, Dini Doğru Anlamak, 135, 136; Vatandaş, Kur'an, 191; Alptekin, Tevhid ve Akaid, 147; Mevdudi, Tevhid Mücadelesi, 3/178; Hasan, İslam Tarihi, 1/111, 112; Cevdet Paşa, Kısas-ı Enbiya, 1/72; Musa (a) hakkında benzer bir tesbit için

yumuşak davranmasını veyahut da kendi dinlerine geri dönmesini² istiyorlardı.³ Ancak Resulullah böylesi bir teklife sıcak bakmamış/bakamamış ve Allah'ın tevcihi doğrultusunda güzel bir örnek⁴ bırakmış, bu anlamda bir islami hareket metodu takip etmiştir.⁵ Esasen tevhid tebliğcilerine atılan en tehlikeli çengel de bu uzlaşma ve sosyal örgütler içerisinde eritme tuzağı olsa gerektir.⁶ Bu nedenle tevhid tebliğcilerinin peygamberlerin karşılaştığı gibi 'Rabbimiz Allah'tır'⁷ suçlanmasının dışında hiçbir ithama maruz kalmayacak şekilde davranması gerekir. Çünkü "biz, karşı tarafa, kendi vicdanlarını bir muhasebeye tabi tutacakları fırsatı vermemekten kaynaklanan bir vebal altındayız."⁸

bkz. Mevdudi, Firavun, 101, 103, 106.

¹ Bkz. İbn İshak, Siyer, 171, 204, 209, 210, 257, 266, 270, 291; İbn Hişam, Siret, 1/117, 352, 351, 354, 389, 384, 392, 397, 447; İbn Teymiye, Külliyyat, 1/220; İbn Kesir, el-Bidaye, 3/42, 48, 62, 64, 68, 70, 75, 86, 91, 207; İbni Esir, el-Kamil, 1/58, 59, 62, 63, 2/64, 65, 67; Cevdet Paşa, Kısas-ı Enbiya, 1/72; Hamidullah, İslam Peygamberi, 1/124; Hasan, İslam Tarihi, 1/111, 112, 121; Köksal, Mekke Devri, 4/43, 57, 61, 63, 68, 71, 126, 213, 225, 5/17, 58, 59; Kardavi, Sünnet, 208; Kutup, Yoldaki İşaretler, 104, 105; a. mlf., Fi Zilal, 4/156 vd., 263, 264, 8/223, 304 vd., 9/41, 42, 10/239, 526 vd., 11/65, 13/37, 15/15 vd.; Kutup, La İlahe İllallah, 230; Lings, Hz. Muhammed'in Hayatı, 98, 112; Nedvi-Ansari, Büyük İslâm Tarihi, 1/28; Şakir, İslâm Tarihi, 1/253, 254, 260, 265, 283, 290; Gündüz, Şinasi, Sabiiler -Son Gnostikler, Ankara, 1995, 4; Mevdudi, Tevhid Mücadelesi, 3/178, 203, 207, 298, 299; Ülkü, İslam Tarihi, 78-80; Ünal, Resullerin Yolu, 163, 164, 170, 186, 199; Vatandaş, Tevhid, 12 vd.

² Hazin, Lubabu't-Tevîl, 4/62.

³ Derveze, et-Tefsir, 1/42; a. mlf., Mekke Dönemi, 2/191, 192; Sönmezsoy, Oryantalistler, 273; Kutup, Tevhid, 268; Baltaş, İlk Mesajlar, 111, 112; Ünal, Resullerin Yolu, 118.

⁴ Ahzab 33/21.

⁵ İbn Kesir, el-Bidaye, 1/144; Atalar, Düşüncede Devrim, 26, 27, 138, 141, 152, 158; Ünal, Resullerin Yolu, 62, 63, 204; Kutup, La İlahe İllallah, 68, 71, 209, 249; İslamoğlu, Kulluk, 69; Mevdudi, Engeller Öneriler, 37; a. mlf., İslâm İnkılabının Yolu, 18, 19, 34, 72, 79, 84-86, 97, 98, 102, 104, 146, 147; Çobanoğlu, Engeller, 133, 152; el-Humeyyis, Şirk ve Sebepleri, 9 vd., 53 vd.; Mengüşoğlu, Mektuplar, 26, 53; Özsoy, Sünnetullah, 112; Yıldız-Özdemir, Kur'an'ı Anlamak, 182, 183; Macit, Müşrik Toplum, 50, 60; Aktaş, Hangi İslam, 154; Çelik, La II, 19; a. mlf., İlahlar Rejiminin Anatomisi, 55-57; Duman, Kur'an ve Müslümanlar, 27; Arslantaş, İzler, 33, 34, 37 vd.; İslamoğlu, Makalat, 81, 82; Kardavi, Tevhid, 26, 63; Kara, Hz. Musa Firavun Ve Yahudiler, 46.

⁶ Bkz. Ünal, Resullerin Yolu, 192, 193, 197, 198; Mevdudi, İslâm İnkılabının Yolu, 69; Özütoprak, Dini Doğru Anlamak, 96, 103, 106.

⁷ Said, Şiddet Sorunu, 37, 42, 44, 51, 53.

⁸ Said, Şiddet Sorunu, 80; Vatandaş, Esenlik Yurdu, 190.

Bu anlamda Peygamberin tabileri olarak müslümanların da bu noktada hoşgörüyü davranıyoruz faraziyesiyle uzlaşma cahilliğinden uzak durmaya çalışmaları gerekmektedir. Yoksa farkında olunmadan şeytanın Allah ile¹ veya sağdan yanaşmak suretiyle kandırmasına karşı mukavemet olanaksız olacaktır.² Bilindiği gibi şeytan kendisini dost edinen kimseleri saptırır. Ancak şeytan onları yoldan çıkardığı halde böylesi insanlar doğru yolda olduklarını zannedebilirler.³

Artık kim bu yüce, mukaddes sıfatlarla mevsuf ilaha kulluktan yüz çevirir ve bu değersiz cisimlere kulluk ile meşgul olursa o kişi cehaletin en zirve noktasına ulaşmış demektir. Bu sebepten dolayı şühesiz ki onlar, bu nokta ve mevzuda belirtilen sıfatla vasfedilmeye layık olmuşlardır.⁴ Çünkü Allah'tan başkasına ibadet eden herkes cahildir.⁵

2. 2. 5. CEHALETİN YAŞANAN FORMU OLARAK CAHİLİYE

2. 2. 5. 1. CAHİLİYYE KELİMESİNİN BİR TERİM OLARAK MANA VE ŞUMÛLÜ

Cahiliye kelimesi Kur'an-ı Kerim'de dört yerde geçmektedir.⁶ Bu kelime şekil bakımından ismi mensub veya yapma mastardır. İsmi mensub olarak 'cahile ait, cahile özgü, cahilce' gibi manalara gelen cahili ve bunun müennesi olan cahiliye, sıfat tamlamaları içinde kullanılır. Ancak İslam'dan önceki dönemi ifade etmek üzere Kur'an ve diğer İslâm literatüründe yaygın olarak kullanıldığı şekliyle cahiliye, cahil kelimesine -iyyet ekinin ilavesiyle elde edilen yapma bir mastardır.⁷ Diğer bir ifade ile

¹ Lokman 31/33; Fâtır 35/5; Hadid 57/14.

² Kılıç, Günah Kavramı, 282, 283; Kutup, Yoldaki İşaretler, 13, 100, 104, 105; Atalar, Düşüncede Devrim, 89; Kutup, La İlahe İllellah, 43, 252.

³ Hac 22/4; Zuhur 43/36, 37; Sağiroğlu, İnsan ve Toplum, 39, 40, 63, 64, 84; Özler, 73 Fırka Kavramı, 92, 93.

⁴ Razi, Tefsir, 19/217.

⁵ Hazin, Lubabu't-Tevîl, 4/62.

⁶ Al-i İmran 3/154; Maide 5/50; Ahzab 33/33; Fetih 48/26.

⁷ Fayda, a. g. mak., 7/17; el-Ceburi, Avarıdu'l-Ehliyet, 334.

cahiliye kelimesi, topluluk ismi (ismu'l-cem') olup, müfredi cahilî'dir. Kur'an'da cahiliye, olumsuz anlamda bir dini terimdir. Çünkü o kafirlerin küfrünün temelidir.¹

Ahmed Emin Fecr'ul-İslam adlı eserinde cahiliyeyi şöyle açıklamaktadır: Cahiliye bilginin zıddı olan cehl'den değil aynı kökten sabır ve tahammülün zıddı olan taşkınlık, vahşet, gazap, sefahat ve barbarlık manasından alınmadır. Nitekim sözkonusu kelime ifk hadisesinin bir fıkrasında bu manada kullanılmıştır: 'Fakat O'nu (Sa'd b. Ubade'yi) gazap ve gurur bu hale getirdi.'²

Cahiliye kelimesinin lugat manasında bulunan bilgisizlik, körükürüne hareket, ciddiyetsizlik, taşkınlık, barbarlık gibi insani vasıflardan uzak davranışlar, İslam öncesi devirde yaşamış bulunan Arapların ictimai heyetlerine hakim olan davranışlardır. İşte bunun içindir ki bu devre Cahiliye Devri denilmiştir.³

Cahiliye tabiri, Arabistan'da, İslâmiyet'in yayılmasından evvel yahut daha dar bir mana ile İsa'dan (a) Muhammed'e (s) kadar geçen devre verilen isimdir.⁴ Genellikle eski Arapça sözlüklerde bu devir, "İslâmdan önceki fetret zamanı"⁵ olarak tarif edilmiştir. Cahiliye kelimesinin tam anlamına gelince, kabul edilen kanaate göre, kelime her tür 'cahillik devri'ni ifade eder. Nitekim bu anlamda olmak üzere Hristiyanlık'tan evvelki devre de bu ad verilmiştir.⁶

Başka bir tanımla, cahiliye, Peygamber'e risaletin gelmesinden önceki sulh ve sükunetin olmadığı devre manasındadır. Yani insanların bir hidayet rehberine sahip olmadıkları fetret devri demektir.⁷

Fetret zamanı, İslam zamanı demek değildir.⁸ Bu, İslam'dan önceki Arapların Yüce Allah'a, O'nun Resulüne ve dininin şearine karşı olan cehaletleri, neseple övünme, kibir ve zorbalık içerisinde bulunma hallerinin diğer bir adıdır. Cahiliyeye,

¹ İzutsu, Allah ve İnsan, 193; Altıntaş, Cahiliyye, 4.

² Müslim, Tevbe, 10; Kapar, Müşriklerle Münasebet, 100, 101.

³ el-Farabi, el-Medine, 245.

⁴ Zemahşeri, Keşşaf, 3/537; Nesefi, Tefsir, 3/302; Ağırakça-Pusmaz, a. g. mak. 1/269; Altıntaş, Cahiliyye, 7; Çağatay, Cahiliye Çağı, 86, 87; Fetret için bkz. Naim -Miras, Tecrid-i Sarih, 4/544.

⁵ İbn Manzur, Lisan, 11/130.

⁶ Weir, a. g. mak., 3/11; Tülücü, a. g. mak., 281, 282.

⁷ Müslim, İman, 92; Davudoğlu, Müslim Tercüme ve Şerhi, 2/245; Canan, Kütüb-i Sitte, 2/546.

⁸ İbn Manzur, Lisan, 11/130.

bi'setten önceki zaman ve Mekke fethinden önceki zaman da denilmiştir.¹ Ayrıca İslam öncesi Arap beldelerindeki putperestlik ve cehalet hali. Başka bir tanımla cahiliye, İslam öncesi Arapların halleriyle ondan önceki zamana verilmiş bir isimdir. Genel anlamda ise bu kelime İslam'ın karşısı olarak 'cahillik devri'ni ifade eder. Çünkü, İslam nur ve bilgi devri olarak telakki edilmiştir.²

Nitekim Arap dili ile yazılmış tarihi ve edebi eserlerde İslâm'dan önceki devri ifade etmek için 'cahiliye, el-asr'ı'l-cahili veya asr'u ma kabl'el-İslâm' gibi tabirler kullanılmaktadır.³ İşin özünde ashap da bu kelime ile İslâm öncesini kastediyordu.⁴

Esasen "cahiliyye kelimesini icad eden Devr-i Saadet müslümanları da arapçayı müslüman olmayan soydaşları gibi anlıyorlardı. Binaenaleyh 'cahiliyye' kelimesiyle İslamdan önceki devri kastederken, o devirde Ad, Semud, Medyen, Ma'in, Seba ve Himyer medeniyetlerinin yaşamış olduğunu ve bu medeniyet mensublarının çok şeyler bildiklerini pekala biliyorlardı. Ve eğer o medeni devirlerin mensublarına toptan 'Cahiliyye' adını vermişlerse, bunların İslam denilen yeni nizam'ın ahlaki ve hukuki telakkilerine aykırı kanaatler besledikleri için, bu isme layık görülmüşlerdir."⁵

Cahiliye kelimesi ile bir de, dört tabakaya ayrılan Arap şiirinin ilk tabakası da kastedilir.⁶ Bu devre Arapları koyu bir cehalet içerisinde oldukları için bu isimle nitelenmiş olmalarının yanında, Allah'ı, Peygamberi ve dini prensipleri bilmemekten doğan, İslam öncesi karanlık devre denilmiştir.⁷

Cahiliye, yukarıdaki ifadelerden de anlaşıldığı gibi kullanımda İslam öncesi devri ifade eden bir ıstılah olmuştur. Ancak bu ıstılah sadece o döneme mi, yoksa İslam'dan sonra da cahiliyeden bahsedilebilir mi hususunda iki görüş mevcuttur. a. Cahiliye, İslam öncesi müşrik Araplar'ın yaşadığı devirdir ve bu kapanmıştır. Ancak bu görüş

¹ et-Tehanevi, Keşşaf, 1/255; Alusi, Buluğu'l-Ereb, 1/15.

² Weir, a. g. mak., 3/11.

³ Tülücti, a. g. mak., 283.

⁴ Buhari, İstıtabe, 1, Talak, 44, Enbiya, 11, Menakıb, 1; Müslim, Siyam, 19; İbn Habib, el-Munammak, 248, 261, 262; Alusi, Buluğu'l-Ereb, 1/15, 16; Sarıçam, a. g. mak., 19.

⁵ Danışman, a. g. mak., 194; bkz. Kutup, Kavramlar, 126.

⁶ Türk Ansiklopedisi, 9/186 (cahiliye mad.); Meydan Larousse, 2/730 (cahiliye mad.); Weir, a. g. mak., 3/11.

⁷ İbn Esir, en-Nihaye, 1/323.

realiteyi görmezden gelmek demektir. Çünkü, b. Cahiliye, zamanın muayyen bir dönemi değildir. O, muayyen bir ictimai haldir.¹

Cahiliye, Arap cahiliyesine mahsus bir hal veya muayyen bir devir değildir. Bilakis o herhangi bir zaman ve mekanda bulunması mümkün olan bir hal ve durumdur. Bu nedenle o, ilim, medeniyet, maddi ilerleme, fikri, siyasi, ictimai ve insani değerlerin herhangi bir seviyesinde bulunabilir.

Çünkü cahiliye, bir daha dönmek üzere geçip giden muayyen, mahdud ve belirli bir tarihi devir değildir. Bilakis o muhit, durum, zaman ve mekan mefhumları bakımından çeşitli şekiller alan muayyen bir durumdur. Her ne kadar tezahürlerinde farklar var ise de cahiliyete mensup olmaları bakımından hepsi birbirlerine benzerler.²

Kur'an 'ilk cahiliyet' diye bir kavram kullanır.³ Bazı müfessirlere göre, bu ilk cahiliyet İslam'dan önceki küfür cahiliyetidir. Buna bağlı olarak son cahiliyet ise, İslam dönemindeki fisk ve fücür cahiliyetidir.⁴

Bu, şu şekilde gelmiş olan bir rivayete dayandırılmaktadır: Resulullah (s) Eb'ud-Derda'ya: Sende cahiliyet var, buyurduğunda o, küfür mü, İslam cahiliyeti mi?" demiş bunun üzerine Resulullah: 'Bilakis küfür cahiliyeti' cevabını vermiştir.⁵

Her ne kadar dayandıkları delilleri güvenilir olmadığından bu itibarla bir anlam ifade etmese de bu taksime göre cahiliye şu şekilde ikiye ayırılmaktadır: a. Küfür Cahiliyesi: Zannıyla, itikadıyla, hükmüyle, ameliyle, yaşantısıyla vb. ortaya konulan küfür cahiliyesi. b. İslam Cahiliyeti: İman, itikat, zan, hüküm gibi akidevi konularda değil de teberrüc, kabalık, halim olmayışlık gibi ameli konularda fücür içerisinde olan müslümanların cehaletidir. Bu daha çok ahlak ve ameli yönden menfiliği gösterir.

Şu halde cahiliye, sadece İslam'ın zuhurundan önceki devri ifade etmez. O pozitif bir şeydir ve pozitif olarak İslami olana aykırıdır. Aynı şekilde cahiliye, insanın

¹ Kutup, Fi Zilal, 4/235; Aydın, İslâm Toplumunun Şekillenışı, 53, 54.

² Kutup, 20. Asrın Cahiliyeti, 9, 11.

³ Ahzab 33/33.

⁴ Nesefî, Tefsir, 3/302; Merağî, Tefsir, 22/5.

⁵ Beyzavi, Envaru't-Tenzil, 2/272; Zemahşeri, Keşşaf, 3/537, Ancak Keşşaf'ın hadislerinin tahririni yapan Askalani bu şekilde bir hadis görmediğini belirtmektedir. Aynı yer, Öte taraftan Beyzavi'nin şarihi Şihab, Beyzavi'nin Zemahşeri'ye tabi olarak bu hadisi nakletmekle hata ettiğini, İraki ve benzerlerinin bu hadisin hatalı olduğunu söylediğini ifade etmektedir. İnayetu'l-Kadi, 7/171; bkz. Keşşaf, 3/537.

müslüman olmazdan önceki hayatını belirtir.¹ Bu anlamda cahiliye bir anlayış ve davranış şekli olarak İslam'ın gerek itikadi prensiplerine gerekse ahlaki erdemlerine muhalif olan her tür unsurun barınabildiği ve bulunduğu toplum ve o toplumu oluşturan fertlerin içinde bulunduğu konumdur.

Buna göre insanoğlunun, gerek Kur'an'da zikredilen özellikler itibariyle olsun ve gerekse cahiliye devri cahillerinin özellikleri açısından olsun, İslam'dan sonra misliyle ve hatta günümüzde olduğu gibi pekçok yönleriyle o dönem cahillerini ziyadesiyle geçmiş olmaları, yani aynı karakterlerin bugün de mevcut olması, aynı türden cehaletlerin izhar edilmesi, aynı şekilde cehl ile yaşanması, cahiliyenin İslam'dan sonra da varolduğunun açık bir göstergesidir.

Alusi (v.1270/1853) Buluğ'ul-Ereb isimli kitabında cahiliyenin manası hakkında şunları söylemektedir:

Cahiliye, içinde cahillerin çoğaldığı zamandır. Bunun İslam'dan önceki dönem demek olduğunu söyleyen Alusi (v.1270/1853), İbn Haleveyh'ten naklen bu kelimenin bisetten önceki döneme dair kullanılmak üzere İslâm döneminde ihdas edildiğini belirtmektedir.

Cahiliye lafzı, kimi zaman durum ifade eden bir isim olarak kullanılır. Nitekim Kitap ve Sünnet'te genellikle bu anlamda kullanılmıştır. Kimi zaman ise durum sahibi, yani o hali yaşayan kişi için kullanılır, diyen Alusi (v.1270/1853) devamla, cahiliye lafzı özü itibariyle her ne kadar sıfat ise de bu kelime çok kullanıldığından isim halini almıştır. Bu nedenle manası daha çok mastar manasına yakındır, demektedir.

Cahiliye durumuna, Ebu Zerr'e söylenen söz, Aişe'nin nikaha dair rivayeti ve sahabenin (a) 'biz bir cahiliyede idik' şeklindeki ifadelerini örnek veren Alusi (v.1270/1853), bu durumu yaşayan kişiye dair de 'cahiliye taifesi' ve 'cahiliye şairi' örneklerini verdikten sonra bunun cehle nisbet etmek demek olduğunu, bu cehlin ise ya ilmin zıddı olan ya da ilme tabi olmamak anlamındaki cehl demek olduğunu belirtmektedir.

Cahiliyenin anlamı çerçevesinde oruçlu ile ilgili hadis ve Amr b. Gülsüm'ün beytinden istidlalle cehaletin sefahet demek olduğunu ve bu kelimenin belirtilen anlamdaki kullanımının çok olduğunu ifade ettikten sonra hakka muhalif bir amelde

¹ İzutsu, Allah ve İnsan, 190, 192, 193; Fayda, a. g. mak., 7/19; Erul, Cehalet Kavramı, 8.

bulunan kişinin, bunun hakka muhalif olduğunu bilmesi durumunda bile cahil olduğunu söyler.

Peygamberin ashabı, hakka muhalif olduğunu bilse bile kötülük işleyen herkes cahildir, demiştir. Çünkü gerçek ilim, söz veya fiil olarak kendisine zıt olan şeylerin ortaya çıkmasına engel olur. Ne zaman ilme zıt şeyler sudur etse bu, o ilmin kendisine ters olan bu şeye karşı yetersiz kaldığının alameti sayılır. Bu durum ise ilmin özünü nakz ettiği için cehalet olarak kabul edilir. Buna göre cehalet bir bölgede bulunabilir, diğerinde bulunmaz. Keza bir şahısta bulunabilir, birinde bulunmaz. Dahası bisetten sonra bütün müslümanları kuşatacak şekilde olmaksızın bir çok müslümanda dahi cahiliye bulunabilir. Nitekim bu anlamda Resulullah'tan gelen hadisler mevcuttur. Alusi (v.1270/1853) bu açıklamalarından sonra cahiliyenin genelde Araplar'ın İslam'dan önceki haline dair kullanılan bir kavram olduğunu belirtmektedir.¹

Bu bağlamda cahiliyeyi tanımadan İslam'ın kıymeti esaslı bir şekilde anlaşılamaz. Nitekim Ömer (r) İslâm'da cahiliyeyi bilmeyenler çoğalınca İslam'ın düğümleri teker teker çözülür, demiştir.² Başka bir ifade ile "İslam'ı tahkike dayalı olarak algılamayanlar yer yer İslam'ı cahiliye, cahiliyeyi de İslâm sanabilmektedirler."³

Yine "Kur'an, tevhidi ortaya koyabilmek için, tevhidi bozucu ameller üzerinde hassasiyetle durur. Tevhidi tüm detaylarıyla kavrayamayan ve onu; teorik ve pratik alanda yürürlüğe koymayan insanlar, tevhidi yapıyı zedeleyici amellerden uzak kalamazlar."¹

Öte taraftan "kimi müslümanların 'tecrit' ve 'tenzih' ederek düşünme alışkanlıkları vardır. Mesela, kötüler hep başkalarıdır, yanlış yapan asla kendileri değildir ya da cehl, küfür ve şirke özdeş ve müslüman çevrelerde oluşma ve üreme olasılığı bulunmayan bir mikroptur. Müslüman çevrelerin cahili etkilere kapılmış olması, cahili davranışlarda bulunması beklenemez. Karşı tarafların herşeyi ama herşeyi yanlış ve kirli, müslümanın ise yanlışlanması olanaksız... Eğer cehalet bilmediğini bilmeme küstahlığı ise, müslüman olduğunu iddia etmesine karşın, cahiliyenin her eyleminde aziz birer öge olarak yerini alan şu haddini bilmezler topluluğunu ne diye adlandıracağız?

¹ Alusi, Buluğu'l-Ereb, 1/15 vd.

² İbn Kayyım, Medaric, 1/262; Altıntaş, Cahiliyye, 2; Çelik, La II, 20.

³ Altıntaş, Cahiliyye, 8; Mevdudi, İhya Hareketleri, 32, 38.

Müşriklerin taksiratı bağışlansın diye Rabbinden mağfiret dileyen, küfrün cenaze namazını kılmak için namazgahlarda adım atmaya yer bırakmayan, gayri müslimin mevlidinde kanlı gözyaşı döken kimdir? Kolaycı bir açıklaması var bu sorunun. Eğitilmemiştir, öğretilmemiştir, cahil bırakılmıştır, dış güçler böyle istemiştir v.b. Bu açıklama akıl sahibi insanı, ehlileştirilmek üzere kafese kapatılmış bir hayvana özdeş kılmaz mı? Kuşku yok ki cehalet dahili bir sorundur: Haddini bilmeme tavrı, cebri bir tavır, yani insana dışarıdan, başkaları tarafından aşılana harici bir etkinlik değildir. Suçu hep dış etkilere, harici müdahalelere yıkmak çok ucuz, çok kolaycı bir yoldur. Sorun insanın kendi içindedir bizce. Yine oradan başlanacak, bu yolla iyileştirilebilecektir ancak. En önemlisi bu eyleme iyileşmek isteyen öge bizzat katılacaktır. Aksi halde cehalet sürüp giden bir büyüklenme olarak insanın helakini sağlayabilir. Cehaleti ötedenberi çok boyutlu düşünmüşümdür. Bilmemek biçimindeki yapay ve eksik tanımına pek rağbet etmemişimdir.”²

Esasen durum Ömer b. el-Hattab'ın dediği gibidir. “Şüphesiz islamda cahiliyeyi bilmeyenler türeyince islamın gömleği ilik ilik sökülecektir.”³ Bu şundan dolayıdır: Cahiliye ve şirk bilinmediği zaman keza Kur'an'ın onu basitsemi ve kötülemesi bilinmez ise, içine düşülür. O telaffuz edilir. Ona çağırılır ve güzel görülür, tasdik edilir. Ne var ki bu durumun cahiliye ehlinin üzerinde bulunduğu hal olduğu bilinmez. Ya da benzeri bir durum veya ondan daha kötü olduğu kavranmaz. Bununla da İslam'ın gömleği sıyrılır. Böylece maruf münker olur, münkerse maruf. Bidat sünnet olur, sünnet ise bidat. Bu bağlamda kişi, sırf iman ve tevhid olan değerlerinden dolayı tekfir edilir. Bunun gibi, sırf Resul'e (s) tabi olmak ve heva heves ile bidatlerden uzaklaşmak sebebiyle bidatçilikle itham edilir.⁴

“O günkü putlara tapanlardan hiç kimse o putların yaratan, rızık veren, öldüren ve diriltten varlıklar olduklarına inanmıyorlardı. O putların yanında ve putlara karşı yaptıkları her şey bugünkü müşrik kardeşlerinin kendi putlarının yanında yaptıklarından ibaretti.”⁵ Böyle yapanlar kendilerinden öncekilerin sünnetine tabi

¹ Altuntaş, Cahiliyye, 23.

² Hanifi, a. g. mak., 20, 21.

³ İbn Kayyım, Medaric, 1/262.

⁴ Al-i Ferrac, el-Özr, 67; krş. Kalafat, Yaşar, İslamiyet ve Türk Halk İnançları, K.B.Y., Ankara, 1996, 1x.

⁵ Bkz. Dini Doğru Anlamak Puta tapıcılık böl.

olmuş, onların yolunu adım adım izlemiş ve her konuda karış karış, kulaç kulaç onlara uymuşlardır. İlimin ortadan kalkması cehaletin açığa çıkması yüzünden şirk, bir çoklarına galip gelmiştir. Bunun sonucu maruf münker olarak, münker de maruf olarak; sünnet bidat diye, bidat da sünnet diye kabul edilir olmuştur. Küçükler böyle bir ortamda büyüyor, büyüklerse aynı ortamda ihtiyarlıyorlar. İslami sembollerin mumu söndü ve İslam'ın garipliği daha da arttı. Alimlerin sayısı azaldı, sefih ve adi insanlar çoğaldı. Her türlü şer yeşerdi. Sıkıntılar şiddetlendi. İnsanların elleriyle yaptıkları ve kazandıkları şeyler yüzünden karada ve denizde fitne fesat açığa çıktı. Fakat herşeye rağmen hakka tabi olan Muhammedi bir cemaat de bugün hala mevcuttur. Bunlar kıyamete kadar şirk ve bidat ehline karşı cihatlarını sürdüreceklerdir.”¹

"Biz de bugün İslam'dan önceki cahiliyenin tıpkısı hatta belki de daha koyusu içindeyiz. Çevremizdeki herşey cahiliye damgasını taşıyor. İnsanların bakış açılarıyla insanların alışkanlık ve gelenekleri, kültür kaynakları, sanat ve edebiyatları, yasa ve hukukları hatta İslâm kültürü, İslâm kaynağı, İslâm düşüncesi ve İslâm görüşü olarak saydığımız değerlerin çoğu bile cahiliye ürünüdür.”²

2. 2. 5. 2. CAHİLİYYE ÇAĞININ İLİM VE MEDENİYET BAKIMINDAN ÖZELLİKLERİ

Arapların İslâm öncesi yaşayışlarının cahiliye kelimesi ile ifade edilmesinin sebepleri araştırılırken onların hayat tarzına bedeviliğin hakim olması, çevrelerinde yaşayan insanlara göre medeniyet bakımından geri kalmaları, bilgisizlik ve gaflet içerisinde göçebe ve yarı göçebe hayatı yaşayan kabile topluluklarından oluşan kayda değer önemli bir tarihleri olmayan, puta tapan, kötülük yapmalarını önleyen bir dine, bir peygambere ve semavi bir kitaba sahip bulunmayan insanlar olmaları gibi hususlar üzerinde durulmuştur. Eskiden beri kabul edilen bu anlayışa göre cahiliye çağı

¹ İbn Kayyim, Zadu'l-Mead, 4/59.

² Kutup, Yoldaki İşaretler, 12; Ayrıca bkz. Zeynep, Yaşayan Cahiliye, 13, 14; Köse, Faruk, Cahiliyenin Değişmeyen yüzü, Ankara, 1991, 105 vd., 112; Çobanoğlu, Engeller, 15; Demircan, Batıla Benzemenin Hükmü, 33, 41(dipnot).

‘bilgisizlik dönemi’ demektir; İslamiyet ise aydınlanma ve bilgi dönemidir. Ve bu anlamda cahiliye döneminin karşıtıdır.¹

Bu teze karşılık özellikle son dönem araştırmacıları Kur'an, hadis ve cahiliye şiirinden örnekler desteğinde bu kavrama yeni bir izah getirmişlerdir. Buna göre cehl ilmin de zıddı olmakla beraber ki bu onun ikinci dereceden bir anlamıdır; bunun asıl anlamı, barbarlık diğer adıyla barbarlık dönemi demektir.² İşte bu anlamda cehlin asıl zıt anlamı hilmidir. Hilm, metanet, güç, fiziki bütünlük ve sağlık, teenni, sükunet, bağışlama, yumuşak huyluluk, ahlak ve karakter sağlamlığı, fazla duygusal olmama, ihtiyat ve ılımlılık³ gibi manalara gelir.

“İslam’da, daha doğrusu Kur’an’da cahiliye olumsuz anlamda bir dinî terimdir. Çünkü o, kafirlerin küfrünün temelidir. Gerçekten gururlu bağımsızlık ruhu, insanî olsun, ilahî olsun hiçbir otoritenin önünde eğilmeyi kabul etmeyen bu şiddetli şeref duygusudur ki kafirleri yeni dine karşı bu kadar sert bir muhalefete itmiştir. İslam’dan önceki zamanlarda bu kelimenin dinî bir manası yoktu. Cehl, insanın kişisel bir niteliği idi; o çok belirgin bir nitelikti.”¹

Bu konuda Izutsu şöyle diyor: Orjinal manada ‘cahiliye’ kelimesi, ‘İslam’dan önce’ diye tercüme edilemez. Çünkü o, daha çok şimdiyi gösterir. Cahiliye, sadece İslam’ın zuhurundan önceki devri ifade etmez; o, pozitif bir şeydir ve pozitif olarak ‘İslamî’ olana aykırıdır. İnsanın müslüman olmazdan önceki hayatını belirtir.

Hasılı ferdin hayatı, İslâm ile tam iki kısma bölünmüştür. Bu ana kadar o, bir cahil idi, bu andan itibaren ise artık bir müslim’dir.

Bir insanın müslüman oluşu, bir çok şeyleri ifade eder, ama bizim özel görüş açımızdan bu, herşeyden önce benliğinden, kendi gücüne güvenmekten vazgeçip alçakgönüllü, halim selim bir kul olarak efendisi Allah’ın huzurunda durmayı ifade eder. İnsanın cahiliye hayatına A, İslam’dan sonraki dönemine de B diyecek olursak, B’yi A’dan ayıran özellik kulluktur.

Hayatın A kısmı, bu teslimiyet ve tevazuya aykırı düşen, insanı Allah’a teslim olmaktan alıkoyan özellikleri gösterir. İnsanın kendi gücüne güvenmesi, sınırsız

¹ Fayda, a. g. mak., 7/17; Özgültekin, İlim ve Cehalet, 52.

² Türk Ansiklopedisi, 9/186 (cahiliye mad.).

³ Fayda, a. g. mak., 7/17.

benlik, tam bir serbestlik, insanî olsun, ilahî olsun hiçbir otorite karşısında eğilmeme, hulasa kulluğa aykırı düşen her şey A kısmında vardır. Tarihi bakımdan da bu, İslam'dan önceki Arap düşüncesinin en belirgin vasıflarından biri idi.

Gerçekten İslam'dan önceki Araplar bu sıfatlarla meşhur idiler. Bunlar, onların gözünde kötü değil, insanın en ideal meziyetleri idi. İnsana yiğit 'el-fetâ' ünvanını kazandıracak yüksek vasıflardı. Çünkü bunlar, Arapların zihninde çok köklü yeri olan ve birbirleriyle münasebetlerini düzenleyen ırz/namus düşüncesinin birer ifadesi ve gereği idiler.

Cahiliyenin bu özelliği 'anefe/burnu büyümek, ibâ/insan şerefini düşürecek şeyleri reddetmek, hamiiye/insanın korunması gerekli olan şeyleri korumaya düşkünlük... gibi adlarla belirtilirdi...

İnsanı herhangi bir kimsenin iradesine tabi olmaktan ve böylelikle cahilî insanlık değerlerinin ana kaynağı olan şerefini yitirmekten alıkoyan şey, bu ateşli direnme ruhu idi. İslam öncesi şiirin her yerinde bu ruh, çeşitli şekillerde ifadesini bulmuştur. İşte bunu gayet güzel anlatan bir misal:

'Biz daima insanların bizi gütmesini reddederiz. Biz onları yularsız gütmedikçe (kimseye teslim olmayız).'

İslam, cahiliyenin bu gurur ruhuna öldürücü bir darbe indirdi. Ya da diyebiliriz ki: İslam, cahiliye Arap zihniyetinin en nazik yerine dokundu, neşter vurdu. Zira o, her şeyden önce onlardan, bütün kainatın tek sahibi önünde küçülmeyi, Kur'an'ın istiğna ve tuğyan dediği² türlü kibir, gurur ve kendini beğenmeden vazgeçip, bütün kainatın tek tanrısı Allah'ın iradesine teslim olmayı istedi.

İslam açısından herkes, bu Rabb'in kuludur ve herkes büyük Rabbine karşı kulluğunu sınırsız bir teslimiyet ve tevazu ile belirtmelidir. Cahiliye insanının görüşüne göre ise hiç kimse kendisinden böyle bir şey istemeğe yetkili değildir; o kendi kendisinin rabbidir. Tevazu ve teslimiyet kime karşı olursa olsun, ona göre hür doğmuş Arabı köleleştirmekten başka bir şey değildir."³

¹ İzutsu, Allah ve İnsan, 193.

² Alak 96/6, 7.

³ İzutsu, Allah ve İnsan, 190, 191; Yılmaz, a. g. mak., 158, 159.

“Cahiliyye Çağı... taassub, barbarlık, zulüm, zorbalık, saldırganlık, vahşet, kabalık, merhametsizlik ve kabileciliği ihtiva eden, güçlülerin zayıflara ezdiği ve güçlünün haklı olduğu, fuhşun, kan davasının yaygınlaştığı, aynı zamanda gayr-ı islamilik olarak da anlaşılan bir dönemdir.”¹

‘Cahiliye halkı davası’ tabiri, yapılan bazı çirkin işlerden dolayı Resulullah tarafından kullanılmıştır.² Cahiliye kültür ve sosyal hayat değerlerinin izlerini tamamen zihinlerden silemeyen müslümanlarda, zaman zaman bu kokuşmuş geleneğin depreştiği görülmüştür. Nitekim Resulullah daha ilk dönemde kavga eden Ensar ve Hazrec çocuklarının çağrısına cahiliyet halkı davası nitelemesini yapmıştı.³ Bu anlamda cahiliye davasında bulunan kişiye babasının çirkin yerinin zikredilmesi, böylece içinden çıktığı çirkin yerin hatırlatılması, haddini aşmasına engel olur.⁴

Esasen İbn Kayyım’ın (v.751/1350) da dediği gibi cahiliye davası, nefislerde potansiyel olarak mevcut bulunmaktadır. Bu nedenle sözkonusu duygunun gün yüzüne çıkmasına engel olmak için sözgelimi Allah, Kur’an’da ‘örnek toplum’a kendi bilinen meşhur -Ensar ve Muhacir- isimleriyle değil de müminler, müslümanlar ve Allah’ın kulları diye hitap etmiştir. Bu kavramlar toplumu sınıflara ayıran ve kendi geçmişleri ile kendilerine özel durumlarını hatırlatan bölücü kavramlar değildir. Bu yüzden insanoğlunun imanının halavetini tadabilmesi için böylesi cahili unsurları kalbinden sökülüp atması gerekir.⁵

Cahiliyenin bu İslam karşıtı karakteri hakkında genel bir malumat verdikten sonra Kur’an’da geçen tezahürlerini ele alabiliriz.

Cahiliye kavramı Kur’an-ı Kerim’de dört şekilde görülmektedir: Zann’el-Cahiliyye, Hukm’el-Cahiliyye, Teberrüc’el-Cahiliyye ve Hamiyyet’el-Cahiliyye.⁶

¹ Sarıcık, Murat, “Zann-ı Cahiliyye ve Hükm-i Cahiliyye”, S.D.Ü.İ.F.D., sy. 1, Isparta, 1994, 85; Kutup, Fi Zilal, 4/235; Sarıçam, a. g. mak., 20.

² Müslim, İman, 44; Tirmizi, Tefsir, 10; Ayrıca bkz. İslamoğlu, Anadolu II, 422, 423; Naim -Miras, Tecrid-i Sarih, 7/363; İbn Teymiye, Siyaset, 125, 126; Mevdudi, İslâm Vahdeti, 66, 67.

³ Buhari, Cenaiz, 34, Menakıb, 9; Müslim, Birr, 16; Altıntaş, Cahiliyye, 43.

⁴ İbn Kayyım, Zadu’l-Mead, 2/447, 480.

⁵ İbn Kayyım, Medaric, 2/302, 303.

⁶ Al-i İmran 3/154; Maide 5/50; Ahzab 33/33; Fetih 48/26.

2. 2. 5. 3. KUR'AN'DA GEÇEN CAHİLİYE TEZAHÜRLERİ

2. 2. 5. 3. 1. CAHİLİYE DÜŞÜNCESİ (ZANN'EL-CAHİLİYYE)

“Sonra o kederin arkasından Allah size bir güven indirdi ki, (bu güvenin yol açtığı) uyuklama hali bir kısmınızı kaplıyordu. Kendi canlarının kaygısına düşmüş bir grup da, Allah’a karşı haksız yere cahiliye devrindekine benzer düşüncelere kapılıyorlar, “(Zafer için) bizim elimizden ne gelir?” diyorlardı. De ki: Emir, bütünüyle Allah’ındır. Onlar, sana açıklayamadıklarını içlerinde gizliyorlar. ‘(Zafer için) bizim elimizden birşey gelseydi, burada öldürülmezdik.’ diyorlar. Şöyle de: Evlerinizde kalmış olsaydınız bile, öldürülmesi takdir edilmiş olanlar öldürölüp düşecekleri yerlere kendiliklerinden çıkıp giderlerdi. Allah içinizdekileri yoklamak ve kalplerinizdekileri temizlemek için (böyle yaptı). Allah, içinizde ne varsa hepsini bilir.”¹

Bu ifadedeki ‘zann’ kelimesi dilimizdeki ‘şüphe’den daha ziyade ‘kanaat, düşünce’ anlamına gelmektedir. Yani Allah hakkında cahiliyedeki düşünceleri gibi düşüncelere kapılıyorlardı.²

Buradaki cahiliye zannından murat cahiliye milletine mahsus zan veya cahiliye ehlinin zannıdır. Yani bu şekildeki zan ancak Allah’ı hakkıyla tanımayan şirk ehlinin zannıdır.³ Oysa İslam’la birlikte bu tür düşünceler yerini sağlam imana bırakmıştır.

Zan kötü zan ve iyi zan diye iki şekilde tezahür edebilir. Kötü zan olarak cahiliye zannı, her şeyde olan bir hikmeti, ezelden takdir edilmiş bir kaderi inkar ve din tamamlanamayacak gibi şüpheli düşünceler taşımaktır. İşte nifak ehli böyle bir zan taşıyordu. Müşrik ve nifak ehlinin kötü zanlarına karşı İslâm alternatif olarak hüsnü/iyi zannı tesis etmiştir. Özellikle müminlerin söz ve kanaatleri konusunda iyi zanda bulunmak ibadet olarak kabul edilmiştir.⁴

¹ Al-i İmran 3/154.

² Bkz. Yılmaz, a. g. mak., 161.

³ Taberi, Camiu’l-Beyan, cüz/4, 3/142; Zemahşeri, Keşşaf, 1/428; Nesefi, Tefsir, 1/189; İbn Kayyım, Zadu’l-Mead, 3/270; Hazin, Lubabu’t-Tevil, 1/288; eş-Şihab, İnayetu’l-Kadi, 3/72; el-Cemel, el-Futuhatu’l-İlahiyye, 1/326; Elmalılı, Hak Dini, 2/406.

⁴ Ebu Davud, Edeb, Babu fi Hüsnü’z-Zanni, 4/298; Altıntaş, Cahiliyye, 38, 40.

Kafirlerle uymayı yasaklayan, dostluğun Allah ve onun salih kullarına tevcih edilmesini ve akabinde delilsiz olarak bir takım şeylere inanmanın zulüm anlamına geldiğini ifade eden ayetlerden sonra adeta bu düşünceleri, pratik tezahürler şeklinde sergileyen Uhud savaşıyla ilgili anekdotlara geçilmektedir.

Siyer kitaplarında anlatıldığı gibi müslümanlar galip iken neredeyse hezimete uğrayacakları bir pozisyonla karşılaşmışlardı. Bu arada savaşa katılan bazı kişilerde, cahiliye döneminde tebarüz eden delilden uzak zanlar oluşmaya başlamıştı. Bu imtihandan sonra Allah'ın desteğiyle başarıyı yeniden elde ettikleri belirtildikten sonra bu vesileyle münafıklar ve münafıklığa dair bazı bilgiler verilerek bu meyanda inanılması ve olunması gereken durumlara dair bilgiler veriliyor.

İslam, cahiliyeden kalma her şeyi değiştirdi ve işe inançları değiştirmekle başladı. Ancak bu değişiklik, gayet tabiidir ki herkeste aynı etkiyi göstermemiştir. Cahiliyenin sapık inançlarından kurtulup İslam'a girenlerin hemen hemen tamamı bu yeni inanç esaslarını içine sindirip özümserken, bir kısım insanların kalbinde hala gizli kalmış bir takım inanç problemleri bulunabiliyordu. Bu tür kalbî hastalıklar da tabii ki sıkıntı anlarında tezahür edip kendini gösteriyordu.¹

İçinde 'cahiliye' kelimesinin geçtiği bu ilk ayette² anlatılmak istenen husus bunun bariz bir misalidir. Uhud Savaşı'nda müslümanların, Bedir'deki gibi parlak bir zafer beklerken, kaderin bir sonucu olarak sıkıntıya düşmeleriyle kalplerinde bir takım tereddütleri bulunanlar, Allah'ın yardımı ve zaferin gecikmesiyle, bu tereddütlerini açığa vurmuşlardır. Allah hakkındaki cahilî düşüncelerini daha rahat bir şekilde telaffuz etmeye başlamışlardır.³

"Müfessirlerin ekserisi ayetteki sözleri ve tutumları anlatılanların münafıklar olduğunu söylemişlerdir. Fakat, ayetlerin anlam ve içeriği, bu görüşü kabul etmemize imkan tanımamakta onların, çeşitli musibet ve endişelerin baskısı altında kalan müslümanlar olduğu görüşünü tercih etmemizi sağlamaktadır."⁴

¹ Yılmaz, a. g. mak., 160.

² Sarıcık, a. g. mak., 85. Fayda, a. g. mak., 7/17.

³ Yılmaz, a. g. mak., 160; Sarıcık, a. g. mak., 87.

⁴ Derveze, et-Tefsir, 5484; Ayrıca bkz. Rıza, el-Menar, 4/186-188.

“Onların bu tavır ve imanları, Cahiliye Devri insanların ‘Uluhiyyet İnancı’nı hatırlattığı için, Kur’an-ı Kerim’de ‘Zann-ı Cahiliyye’ diye adlandırılmaktadır.”¹ Esasen “bu cahiliye zihniyeti mücerred bir nazariye şeklinde ortaya çıkmaz. Hatta çoğu dönemlerde şu veya bu ölçüde bir nazariyesi bulunmaz bile.”²

2. 2. 5. 3. 2. CAHİLİYE İDARESİ (HUKM’EL-CAHİLİYYE)

“Yoksa onlar (İslam öncesi) cahiliyyet idaresini mi arıyorlar? İyi anlayan bir topluma göre, hükümlerini Allah’tan daha güzel kim vardır?”³

İslam’ın gelmesiyle birlikte beşeri kaynaklı idare, yerini ilahi vahiyden kaynağını alan İslamî bir idareye bıraktı. Ancak bu yeni adalet anlayışı cahilî idare gibi haksızlıklara ve kayırmalara yer vermediğinden, bundan rahatsızlık duyan bir takım kimseler, istedikleri hükmü verdirebilmeleri için tekrar cahiliye hükmüyle idare edilmeyi aramaya koyuldular. İşte bu ayette, İslam’a girdikten sonra, insanların arzu ve isteklerine göre düzenlenmiş olup ilahi bir tarafı olmayan cahiliye hükmünü, cahiliye idaresini isteyenlere alternatif olarak yine Allah’ın hükmü önerilmektedir.⁴

Beyzavi (v.685/1288) ve onun şerhini yapan eş-Şihab’ın (v.1069/1659) ifadesine göre buradaki cahiliyet, hevaya uymak anlamına gelen cahiliye milleti ve dolayısıyla hükümde ayrımcılık ve iltimas demektir.⁵

“Hükm-i Cahiliyye’nin Zann-ı Cahiliyye ile yakın ilişkisi vardır. İnancın cahili bir zan içinde olanlar, İslâm öncesini özleyecek, o devrin haksız, zalim zihniyet ve idaresini arzulayacaklardır.”⁶ Önceki ayette ‘zann’el-câhiliyye/ cahilî düşünce’ tarzında zaman zaman ortaya çıkan İslam’a aykırı kanaatler tenkit edilirken, bu ayette de hiçbir şer’i ve aklî temele dayanmayıp tamamen beşerî istek ve arzuları tatmin amacıyla ortaya konulmuş olan cahilî hüküm, zaman bakımından İslam’dan önceki

¹ Sarıcık, a. g. mak., 89.

² Kutup, Yoldaki İşaretler, 31.

³ Maide 5/50. Sebebi nuzûlû için bkz. Ebu Davud, Akdiye, Babu’-Hükmi beyne Ehli’z-Zimme, 3/303, Diyet, Babu’n-Nefsi bi’-Nefsi, 4/168; Nesei, 7-8/448; İbn Kesir, Tefsir, 2/67; Canan, Kütüb-i Sitte, 3/448.

⁴ Yılmaz, a. g. mak., 161.

⁵ eş-Şihab, İnyetu’l-Kadi, 3/252; Ayrıca bkz. el-Cemel, el-Futuhatu’l-İlahiyye, 1/499.

⁶ Sarıcık, a. g. mak., 91.

dönemde uygulanan ahkam demek değildir; İslam'ın indirdiği hükümler geldikten sonra da olsa, ilahî kaynaktan neşet etmeyen her türlü hüküm, cahilî hüküm olmaktadır.¹

Zann'el-Cahiliyye ifadesiyle cahilî düşünce tarzının, hukme'l-cahiliyye derken de cahili idare tarzının, İslam'ın inanç ve amel esaslarıyla bir daha geri dönmek üzere bertaraf edilmesi gerektiği vurgulanmaktadır.²

“Toplumda zayıfları, avamı kanunlar önünde cezalandırıp havassı cezalandırmamak, toplumların çözülmesine ve yıkılmasına sebep olan, konumuz açısından ifade etmek gerekirse, Hüküm-i Cahiliyye diye adlandırabileceğimiz yanlış bir husustur... her ne sebeple olursa olsun, ahkamda adaletsizlik, hakkı sahibine iade etmeyerek zulmetmek, yahudilerin yaptığı gibi hükümleri tahrif edip, bir hükmün yerine kendi görüş, düşünce ve anlayışları ile bir başka hüküm koymak ve ilahi hükümleri bozmak da Hüküm-i Cahiliyye içine girmektedir.”³

Hak Teala "kulların kendi elleriyle koydukları ve Allah'ın şeriatına dayanmayan cahiliyyet hükümlerinin sapıklıklarını ve bilgisizliklerini reddediyor. Bu sapıklıkları; kendi görüş ve hevesleri sonucu ortaya çıkardıklarını bildiriyor. Söz gelimi Tatarların, Cengiz Han diye bilinen krallarından alınma krallık buyrukları vardır ve bununla hüküm verirler. Nitekim bu yasayı onlara kral koymuştur.”⁴ Bu yasalar Yahudi, Hristiyan ve İslâm dinine mensub muhtelif milletlerden iktibas yoluyla tanzim edilmiş kanunlar topluluğudur. Ancak bu yasalar içerisinde birçoğu, Cengiz Han'ın mücerred görüş ve heveslerinden ibarettir. O bunu, çocukları için izlenen bir hüküm haline getirmiştir ki; onlar, Allah'ın kitabından ve Resulullah'ın sünnetinden önce bu yasaya uyarlar.⁵ Onlardan böyle davrananlar kafirdir. Az veya çok hiç bir konuda Allah'tan başkasının hükmüne müracaat edilemez. Bunun için Allah Teala; onlar, Allah'ın hükmünden vazgeçip cahiliyyetin hükmünü mü tercih ediyor ve istiyorlar?

¹ Yılmaz, a. g. mak., 161; Kutup, La İlahe İllellah, 122; Altıntaş, Cahiliyye, 34.

² Yılmaz, a. g. mak., 162.

³ Sarıcık, a. g. mak., 99.

⁴ el-Misri, İtikadi Özellikler, 129.

⁵ Krş. Kutup, Tevhid, 116; Ünal, Resullerin Yolu, 28, 29.

buyuruyor... Hz. Hasan şöyle demiştir: Allah'ın hükmünden başka bir hükümle hükmedenin hükmü, cahiliyyet hükmüdür."¹

Esasen bu durumun örnekleri sonraki dönemlerde de tezahür etmiştir. Nitekim sonraki dönemlerde de kanunnameler hazırlanmış ve hatta bu isimle anılan kimseler olmuştur. Bu bağlamda “atam ve dedem kanunudur”² denilerek sözgelimi “siyaseten katl”³ adıyla nice zulümler işlene gelmiştir.⁴

Allah Teala, hükmünden çıkan kişiyi, cahiliye ehlinde olduğu gibi, Allah'ın iradesine istinat etmeyip, onu, insanların uydurdukları görüşlerden, hevalardan ve ıstılahlardan bazısıyla değiştireni nehyetmiştir. Böyleleri görüşleriyle ve hevalarıyla vaz'ettikleri cahilliklerden ve sapıklıklardan onunla hükmetmektedirler. Onlardan her kim bunu yaparsa, Allah'ın hükmüne dönünceye kadar kınanmaktadır.

Cahiliyetin gerçek manası, bu ayette tespit ve tahdit ediliyor. Cahiliyet, insanın insana hükmetmesidir. Çünkü o, kulların kullara kulluğudur. Allah'ın kulluğundan uzaklaşmaktır. O'nun uluhiyyetini reddetmektir. Allah'ı bırakıp bazı insanların uluhiyyetini kabul etmek ve onlara kul olmaktır.

Bu ayette görüldüğü gibi cahiliye, muayyen bir zamana mahsus değildir. O bir durum, bir vaziyettir. Bu durum dün mevcut olduğu gibi, bugün de, yarın da olur. İşte o zaman, İslam'a karşı olarak o, cahiliye ismini alır. Bu manada, Hasan-ı Basri'nin, bu cahiliye hükmünü arama durumu; Allah'ın hükmünden başka bir hüküm arayan herkes hakkında umumidir, dediği rivayet edilmiştir.⁵

¹ İbn Kesir, Tefsir, 2/67; Ayrıca bkz. Kutup, Fi Zilal, 4/235-243,4/269-272; Sabuni, Saffet, 1/348; Derveze, Asru'n-Nebi, 1/295, 296; Havva, el-Esas, 4/45; Kutup, Kavramlar, 88, 89; a. mlf., La İlahe İllallah, 30, 41, 42, 112, 113, 118, 236-238; Ebu Zehra, İbni Teymiye, 149, 150; Altıntaş, Cahiliyye, 34.

² İslamoğlu, Mustafa, İslami Hareket Anadolu I, İstanbul, 1991, 97.

³ Dursun, Davut, Yönetim-Din İlişkileri Açısından Osmanlı Devletinde Siyaset ve Din, İstanbul, 1989, 211, 220 vd., 330; İslamoğlu, Anadolu I, 103 vd.

⁴ Ayrıca bkz. Dursun, Siyaset ve Din, 20, 22, 102, 103, 108, 179, 204, 205, 207, 219, 222, 225, 247, 248, 323, 415, 419, 422; İslamoğlu, Anadolu I, 15, 91, 97, 98, 107, 154; a. mlf., Makalat, 81; Kevserani, Din-Devlet İlişkisi, 13, 64, 65, 82, 100, 104, 105, 221; Doğan, D. Mehmed, Batılılaşma İhaneti, Ankara, 15, 18, 33, 36, 38, 45, 47, 60; Çobanoğlu, Engeller, 15, 37, 38, 80, 81; Bulaç, Toplumsal Değişim, 138, 158; Kara, Hz. Musa Firavun Ve Yahudiler, 173; Alagaş, Kur'an'a Yönelirken, 47.

⁵ Zemahşeri, Keşşaf, 1/641.

2. 2. 5. 3. 3. CAHİLİYE TAŞKINLIĞI (TEBERRUC'EL-CAHİLİYYE)

“Evlerinizde vakarınızla oturun, ilk cahiliye (devri kadınları)nın açılıp saçılarak, zinetlerini göstererek yürüyüşü gibi yürümeyin. Namazı kılın, zekatı verin. Allah’a ve Resûlüne itaat edin. Ey Ehl-i Beyt! Allah sizden, sadece şek ve şüpheyi (kötü huyları) gidermek ve sizi tertemiz yapmak istiyor.”¹

Mücahid, Katade ve İbn Ebî Nuceym’in, teberrücü, ‘kadının caka satarak, kırıtarak ve cilve yaparak yürümesi’; Mukatil’in, ‘bağlamaksızın baş örtüsünü kafasının üzerine atması, gerdanlığı, küpesi ve boynunun görünmesi’, Müberred’in de, ‘kadının örtmesi gereken güzelliklerini ortaya çıkarması’ olarak anladığı rivayet edilmektedir.²

İlk cahiliye teberrücünün, kadının müslüman hanımın iffetine, edebine yakışmayan hareketlerde bulunması, tesettüre riayet etmemesi olduğu da zikredilmektedir.³

İşte Kur’an-ı Kerim’in ele alıp düzelttiği cahiliye dönemi açılıp saçılmalarının tezahürleri. Bununla, İslam toplumunun, cahiliyenin kalıntılarından arındırılması, tahrik edici unsurların, baştan çıkarıcı etkenlerin toplumdan uzaklaştırılması, aynı şekilde toplum adabının, düşüncesinin, duygu ve zevkinin yüceltilmesi hedeflenmiştir. Kur’an-ı Kerim cahiliyenin açık-saçıklığına işaret ediyor ve bu açık-saçıklığın bir cahiliye kalıntısı olduğu mesajını veriyor. Cahiliye dönemini geride bırakanların bunları aşmaları gerektiğini vurguluyor.

Bundan önce inanç ve hüküm koyma alanlarında görülen cahiliye tezahürlerinden sonra, bu ayette de ailevî ve ahlakî alanda zaman içinde görülebilen cahiliye tezahürlerinden “teberrüc’el-cahiliyye”/cahiliye dönemi kadınlarının açılıp saçılmasının da İslam’ın gelmesiyle görülmemesi gerektiği emredilmektedir.⁴

"İslamiyet'ten sonra cahiliye adetine tevessül edenlerin bulunacağına ayette işaret vardır. Çünkü; nehyolunan bir şey vuku bulacağına binaen nehyolunur. Zira; vuku

¹ Ahzab 33/33.

² Alusi, Ruhü'l-Meani, cüz: 22, 12/12; Mevdu'di, Tefhim, 4/369; ayrıca bkz. el-Firuzabadi, el-Kamus, 231.

³ İbn Kesir, Hadislerle Kur'an'ı Kerim Tefsiri, 12/6519.

⁴ Yılmaz, a. g. mak., 162.

bulmayacak şeyden nehyde bir fayda olmaz, zamanımızdaki hal buna pek güzel şahittir."¹

"Cahiliyette kadınlar açık gezerdi. Fakat bizim bugünkü cahiliyetimizdeki açıklıkla ilk cahiliyet devri açıklığına dair rivayet olunan şekil ve suretlerin tümü arasında bir kıyaslama yapılmış olsa, onlarınki basit veya hürmete şayan olarak kendini gösterir."²

"Cahiliyet, akıp giden zaman içinde muayyen bir zamandan ibaret değildir. Cahiliyet kendine mahsus belirli bir hayat anlayışına sahip içtimai, belirli bir yaşayış halidir. Bu halin, bu vasıfların her hangi bir zaman ve mekanda bulunması mümkündür. Bu taktirde, orada 'cahiliyet'in varlığına hükmolunur.

Bu ölçüye vurduğumuzda bugün bizim koyu bir cehalet, kaba bir his, hayvani bir düşünce içinde ve insanlıkta düşük, alçak ve adi derekede bulunduğumuzu görüyoruz. Ve anlıyoruz ki, böylesine bir yaşantıya sahip olan ve Allah'ın beşeriyet için kirlilikten temizlenme ve cahiliyet halinden kurtulma çaresi kıldığı ve herkesten önce peygamberin ehli beytine -temizliğin, nezafet ve nuraniyetin zirvesinde olmalarına rağmen- uygulamalarını emrettiği nezahet şartlarına sarılmayan bir cemiyette temizlikten, nezahet ve bereket gibi faziletlerden söz etmek abes ve fuzulidir."³

İslâm kültürüne, medeniyetine, İslâm ahlakına ve İslami düşünüş ve davranış tarzına aykırı her tür tutum ve davranış anlamına gelen cahiliye⁴ hakkında alimler ilk cahiliyenin ne anlama geldiği noktasında ihtilaf etmişlerdir.⁵ Bu ihtilaf çerçevesinde belirtilen görüşlerden biri de "İlk cahiliyyet İslam'dan önceki küfür cahiliyesidir. Son cahiliyet ise İslam dönemindeki fisk ve fücür cahiliyetidir."⁶ şeklindedir.

¹ Vehbi, Hulasatü'l-Beyan, 11/4427; krs. İzutsu, İman Kavramı, 102; İbn Teymiye, İman, 238.

² Kutup, Fi Zilal, 12/26; Havva, el-Esas, 11/405.

³ Kutup, Fi Zilal, 12/27.

⁴ Mevdudi, Tefhim, 4/369.

⁵ İhtilaflar için bkz. Taberi, Camiu'l-Beyan, cüz: 21 12/4, 5; Beyzavi, Envaru't-Tenzil, 2/245; Razi, Tefsir, 18/260; Hazin, Lubabu't-Tevil, 3/467; Alusi, Buluğu'l-Ereb, 1/17, 18; Vehbi, Hulasatü'l-Beyan, 11/4426.

⁶ Zemahşeri, Keşşaf, 3/537; Nesefi, Tefsir, 3/302.

Kadı Beyzavi (v.685/1288), şöyle demektedir: “Bu durumda mana şöyle olur. İslam döneminde cahiliye teberrücünü ihdas etmesinler. Onunla küfür cahiliyesi toplumuna benzemiş olurlar.”¹

2. 2. 5. 3. 4. CAHİLİYE TAASSUBU (HAMİYYET’EL-CAHİLİYYE)

“O zaman inkar edenler, kalblerine taassubu, cahiliyet taassubunu yerleştirmişlerdi. Allah da elçisine ve müminlere sükunet ve güvenini indirdi. Onları takva sözü üzerinde durdurdu. Zaten onlar buna pek layık ve ehil kimselerdi. Allah her şeyi bilendir.”²

Cahiliye tezahürlerinden dördüncüsü olarak Kur’an’da geçen ‘hamiyyet’el-cahiliyye’ kavramı da, İslam’a yanaşmayan insanın psikolojisini ortaya koyması bakımından kareyi tamamlayan son öge olmaktadır. Bundan önce ele alınan üç kavram, itikat, muamelât ve ahlak alanlarında görülen olumsuzlukları gidermeyi amaçlarken, bu kavram, cahilî inanç, yaşantı ve ahlak anlayışına sahip insanların sergiledikleri bu davranış bozukluklarının arkasındaki ruh halini, cahiliye taassubunu, cahiliye öfke ve gururunu tasvir ederek cahiliyenin bu son tezahürünü de ortadan kaldırmaktadır.¹

Hamiyet, taassup ve sekinet ise vakardır. Rivayet edilir ki: Resulullah (s) Hudeybiye’ye vardığında, Kureyş, Nebi (s)’e bu yıl dönmelerini, gelecek yıl üç günlüğüne Mekkeli’lerin Mekke’yi boşaltıp müsade edeceklerini arz etmek üzere Süheyl b. Amr el-Kureşî’yi gönderdi ve bir anlaşma metni yazdılar. Peygamber (s) Ali (r)’e ‘besmele yaz!’ buyurdu. Bunun üzerine Süheyl biz bunu tanımıyoruz, ‘bismikellahumme yazılsın’ dedi. Sonra dedi ki: Bu, Resulullah (s) ile Mekke ahalisinin musalahasıdır yaz. Bunun üzerine dediler ki: “Biz senin Allah’ın Resülü olduğunu bilseydik seni Beyt’ten çevirmez, seninle savaşmazdık. “Bu Muhammed b. Abdullah ile Mekkeliler’in musalahasıdır yazın.” Resulullah, “istediklerini yaz, ama şahadet ederim ki ben Allah’ın resulüyüm ve Abdullah oğlu Muhammed’im.” Müslümanlar bu

¹ Şarih Şihab, Beyzavi’nin Zemahşeri’ye tabi olarak bu hadisi nakletmekle hata ettiğini bu hadisin hatalı olduğunu bunu, İraki ve benzerlerinin söylediğini ifade etmektedir. İna yetu’l-Kadi, 7/171; bkz. Keşşaf, 3/537.

² Fetih 48/26.

durumdan huzursuz olup öfkelenmeye başladılar ki bunun üzerine Allah, Resulüne sekinesini indirdi. Böylece hem o, hem de müslümanlar vakarlı oldular, halim davrandılar.²

“Hamiyyet, bir menzilin en zirvesi anlamına gelen el-enfu’dur. Enfu, kızgın ateş ve güneş demektir. Diğer bir anlamı gazaptır. Kalplerin derinliklerinde sabit olan bir şeref duygusudur. Hamiyyetu’l-cahiliyye, hamiyyetten bedeldir. Şerefin incindiğini ve lekелendiğini görmekten ileri gelen bir öfke halidir. Bu durum yerinde olmayan anlamsız hamiyyet ya da hakkı kabule engel olan hamiyyettir.”³

Ayeti cahiliyenin kendini bilmezliği şeklinde tercüme eden İzutsu, ayetin açıklamasını şöyle yapmaktadır:

“Burada 'Cahiliyyetin kendini bilmezliği (Hamiyyet el-Cahiliyye)' diye tercüme ettiğim şey, aşiret mensubunun, o tahammül sınırını aşan aldırmazlığına, putperest Arapların adeta simgesi durumundaki akıl almaz kibire, en hafif derecede de olsa gururlarına gelecek bir halelin yahut geleneksel yaşayış biçimlerinin zevaline dair izler taşıyan herşeye karşı gösterdikleri inat dolu direnişe atıftır. Bu, akli baştan alan inatçı ruhun, 'göklerden' müminlerin üzerine indirilen ruh sükuneti ile, mü'minlerin kritik durumlarda nefislerini kontrol etmeyi sürdürmeleri ve bu arada tutkularını zaptetme ve din namına sakin ve sebatkâr kalabilme eğilimleri ile keskin bir zıtlık içinde gösterildiğini belirtmeliyim. İslam'ın görünüşü açısından, cahiliyye; 'iyi ile kötüyü birbirinden ayırt etmeyi bilmeyen, yaptıkları fena işler için asla af dilemeyen, hayra sağır, gerçeğe dilsiz, ilahî rehberliğe de kör olan'ları tanımlayan öylesine kör ve şiddetli bir saplantı idi. İslâm öncesi Arap tarihinde, sonu gelmez kan davalarını ilham eden ve sayısız sefâlet ve felâkete sebebiyet veren de, işte bu koyu, kör saplantı idi.”¹

“Hamiyyetle sekine, birbirine zıt iki kavramdır. Hamiyyet, müşrik insanın; sekine ise mü'min insanın iç dünyasını kavramada bize yardımcı olur. Ayette geçen 'cahiliyye hamiyyeti' ifadesinde anlatılmaya çalışılan hamiyyet, müşriğin nefsinde bulunan kötülenmiş bir sıfattır. Bu sıfat insanın, ahlaksızlık ve duyarsızlıktaki çirkinliğini arttırır. Bu sebeple cahiliyyeye izafe olunmuştur. Sekineye gelince; mü'minin nefsinde

¹ Yılmaz, a. g. mak., 163.

² Zemahşeri, Keşşaf, 4/344.

³ Altıntaş, Cahiliyye, 35; Ayrıca bkz. el-Cemel, el-Futuhatu'l-İlahiyye, 4/169.

bulunur. Güzel bir hal, davranış olduğundan Allah'a izafe edilmiştir.² Sekineyi, huzur sözcüğüyle açıklamak yetersiz kalır. Sekine, Yüce Rabbin hükmü gelinceye kadar sabretmek ve asla kafirlere boyun eğmemektir... Cahiliye hamiiyetine karşı İslam'ın geliştirdiği alternatif, takva üzere bir tavır takınarak güzel bir davranış sergilemektir.”³

“Cahiliyye insanı zamana ve şartlara göre değişen bir takım davranış biçimlerini benimser; ama genelde bütün bu davranış biçimleri, cahili değer yargıları ve inanç biçimlerinden kaynaklanır. Kur'an müminlere ağır başlı, vakur, sabırlı ve yerine göre hareket edenler olmalarını emrederken, cahillerin cahiliyye hamiiyetiyle davrandıklarını, öfke ve gazaba kapıldıklarını belirtir. Yersiz öfke ve gazap nefse ve hevaya uymanın sonucudur. Böylesine nefesine yenilen, öfkesine kapılan, hareketlerinde sürekli fevrilik görülen ve ifrat ve tefritten kurtulamayıp ‘vasat’ olamayan kişilerin bu türden hareketleri hep cahili hareketlerdir. Onları, böyle davranmaya iten de cahili asabiyetleri, cahili değer yargıları, Kur'an'ın deyimiyle, ‘cahili hamiiyetleri’dir.”⁴

Buradaki cahiliye hamiiyeti, Allah'ın Resulüne ve müminlere indirdiği sekinenin karşılığıdır. Cahiliye hamiiyeti körü körüne karşı çıkma, reddetme, muhalefet etme gerçekleri bildikleri halde taassuplarından dolayı kabul etmeme iken, sekine; Allah'ın verdiği vakar, hilm, ağırbaşlılık, olgunluk, cehaletin taassubu karşısında, Hakk'a inanan müminlerin sakinliğini ifade eder.

Alusi (v.1270/1853) ve Merağî'nin (v.1364/1945), hakka itaati meneden,⁵ ne delilin ne de burhanın teyit etmediği yersiz ve zamansız taassuplar diye nitelediği cahiliye hamiiyeti,⁶ “hiddet, şiddet, bir maksadı muhafaza hususunda gösterilen gayret demektir. İki kısma ayrılır. Biri hamiiyet-i fazile'dir. Ki: Namusu, diyaneti, milletin hukukunu himaye, töhmetten vikaye hususunda gösterilen gayret ve ihtimam hassasıdır. Diğeri de hamiiyet-i cahiliye'dir ki, hak ve hakikate karşı batıl akideleri

¹ İzutsu, Ahlaki Kavramlar, 56.

² Razi, Tefsir, 20174.

³ Altıntaş, Cahiliyye, 36, 37.

⁴ Ünal, Ali, Kur'an'da Temel Kavramlar, İstanbul, 1990, 428.

⁵ Bkz. Beyzavi, Envaru't-Tenzil, 2/404.

⁶ Merağî, Tefsir, 26/108, 109.

muhafaza için gösterilen cahilane gayrettir, cahilane bir gurura mebni kuvve-i gazabiye'nin fevranı halidir.”¹

“Sa'd b. Ubade'nin 'iffetime biri taarruz etse onu öldürürüm' demesi, hamiiyetperver olduğunun ifadesidir. Hamiiyet duygusu, bazen insanı cahilleştirir. Bir ara, Evs ve Hazreç kabileleri arasındaki eski husumet yeniden gündeme gelmiş, Resulullah (s), bu ayaklanmayı bastırmıştı. Hazreç kabilesinin reisi, sahabiden Sa'd b. Ubade idi. Hadis metninde şöyle geçer: 'O salih bir insandı. Fakat hamiiyet kendisini cahilleştirdi.'”²

2. 3. KUR'AN BÜTÜNLÜĞÜ İÇERİSİNDE CAHİLLER CEHALET VE CAHİLİYE

Kur'an'ın temel özelliklerinden biri de doğruyu anlattığı yerde eğriyi de anlatmasıdır. Bir kavramdan olumlu yönde bahsetmişse bunun zıddı olandan da olumsuz yönde bahseder. Diğer bir ifade ile bir şeye bağlanmaya dair emir buyurulmuş ise, bunun aksinden de kaçınılmasından bahisle konunun vüzuha kavuşması sağlanmaya çalışılmıştır.³ Keza insanın önüne iki yol koyduğunu, dileyenin bunlardan birini seçebilme takatında olduğunu,⁴ bunlardan hangisinin/kimin doğru yola, kimin de sapıklığa ilettiğini⁵ hep ızh etmiştir. Buna göre müminlerin yolu ve mücrimlerin yolu olarak iki yol ve iki akibet bildirmiştir. Allah (c)'a ibadet edilmesi gerektiğini belirtirken bunun yanında O'nun dışındakilere ibadet edilmemesini, aynı şekilde Allah (c)'a iman edilmesini istemenin yanında putun da reddedilmesi istenmiştir. Bu meyanda sadece Allah (c)'ın ilah olduğunun kabulünün yanında başka hiç bir şey ve kişinin ilah olamayacağı ikrar ettirilir.⁶ Keza 'kafir ve münafıklara uyma!' denilmesinin

¹ Bilmen, K. K. Türkçe Meal ve Tefsiri, 7/3434; Ayrıca bkz. Vehbi, Hulasatü'l-Beyan, 13/5468.

² Müslim, Tevbe, 10; Altıntaş, Cahiliyye, 35.

³ Karagöz, a. g. mak., 45; İzutsu, Ahlaki Kavramlar, 36, 45, 165; Sağıroğlu, İnsan ve Toplum, 61.

⁴ Beled 90/10; Nisa 4/76, 115; Enam 6/55, 126; Araf 7/146; Yunus 10/89; Mümtehine 60/1; Müzemmil 73/19; İnsan 76/29; Yusuf 12/108; İbrahim 14/122; Özgültekin, İlim ve Cehalet, 37.

⁵ Şura 42/52; Araf 7/86.

⁶ Kutup, Fi Zilal, 8/283 vd.

yanında nazil olan vahye uyulması emredilmektedir.¹ Bunun gibi Kur'an, tüm insani nitelikleri yani ahlaki tutumları, hem olumlu ahlaki özellikler ve hem de olumsuz ahlaki özellikler diyebileceğimiz birbirine temelden karşıt iki kategoriye bölmektedir.²

Nitekim bunun gibi kişi yapıp ettiklerinden ötürü hem yaptığı ve hem de kendisi, kendisine ilgili mesaj ulaşmadan önce bile, değer hükmü ile muttasıftır. Bunu konumuz olan ayetler bağlamında ifade edecek olursak, ayetlerin anahtar kavramı olan cehalet kavramı açısından, kişiye yaptığı eylemi/ifadesi ile ilgili tebliğ ulaşmadan önce de şayet tebliğden sonraki niteleme için gerekli koşulları haiz ise, aynı şekilde davranışı cehalet ve kendisi de cahil olarak telakki edilir. Esasen bütün olayları iyi veya kötü olarak tanımlamak da böyledir.³ Çünkü her şeyin, kendine ait bir değer hükmü vardır.⁴ Bu nedenle olaylara ve de kişilere müstehak oldukları değer hükmünü bir başka ifade ile sıfatı nispet etmek ne davetçi olmak ve ne de kadı olmak anlamına gelir. Aksine zulmetmemek, yani hakkı yerine koymaktır. Değilse, bütün sıfatları canımızın istediği gibi gelişigüzel dağıtmak olacaktır. Nitekim kimileri bunu zaten bildiği gibi yapmaktadır.⁵ Bu ise Kitab-ı Kerim'in kavram hiyerarşisini altüst etmek demek olduğu gibi onun bu konudaki uyarısına da kulak asmamaktır.⁶

Daha çok davranış ve davranışa yol açan etkenler bakımından Kur'an'ın İslâm dışı toplumların ve kişilerin tutum, davranış, yaşantı ve kurdukları sistemi tanımlamak için özellikle kullandığı kavram cahiliye kavramıdır. Bu kavram daha çok 'bilgisiz olma'yla eş anlamlı gibi görünmüş, tefsir ve tercümelerde genellikle bu şekilde karşılanmışsa da, temelde cahiliye bir düşünme biçimi, bir sistem, bir yaşantı şekli olarak anlaşılacak durumundadır.⁷

¹ Ahzab 33/1-3.

² Izutsu, Ahlaki Kavramlar, 151 vd.

³ İbni Kayyım, Medaric, 1/187, 196, 3/441.

⁴ Bkz. Tevbe 9/6; Al-i Ferrac, el-Özr, 44 vd., 234, 235; krş. Alagaş, Mehmed, 20. Yüzyılda Tevhid ve Şirk, İzmir, 1993, 16, 17; a. mlf., Kişiyi Özel, İzmir, 1992, 128, 129, 139; a. mlf., İşaret Yazıları, 35, 36.

⁵ Krş. Mevdudi, İslâm İnkılabının Yolu, 77-79; Zehebi, Hafız, Büyük Günahlar, İstanbul, 31.

⁶ Bkz. Nisa 4/46; Maide 5/13, 41.

⁷ Ünal, Temel Kavramlar, 424; Şenoğlu, Cehalet Kavramı, 4; Doğu, Mustafa, Kur'an'ı Kerim'de Cahiliyye Kavramı ve Cahiliyye Toplumu, E.Ü.İ.F., Kayseri, 1988, 4.

Kavramın kökü olan cehile fiiline baktığımızda sözlüklerde daha önce geçtiği gibi ‘fikir fikir kaynamak, gücendirmek, kaba davranmak, bilmemek, tanımamak’ sözcükleriyle karşılandığını görürüz.¹

Diğer bir ifade ile cahiliye kelimesi, bilgisizlik manasını tazammun eden ‘cehile’ kökünden gelmeyip, zorbalık manasına gelen aynı kökten gelmiştir. Cehile fiilinin, zorbalık etti veya zorbalı oldu manasına gelen şekli, lazım (geçişsiz) olup hiç bir tümlece ihtiyacı olmadan tam bir mana ifade eder. Bu kalıp a'lâ harfi cerri ile kullanılabilir. Cahiliye kelimesi de bu kökten türemiştir.²

Bu bağlamda İbni Manzur’un (v.711/1311) da belirttiği gibi cahiliye İslam’dan önceki devredir. Hadisin birinde geçen bir ifadede şöyle bir ibare bulunur: Sende cahiliye var; yani sende, Arapların İslamiyet’ten önceki hali var; sen, onlar gibi, Allah ve Resulü’nün şeriatını tanımazsın; soyunla böbürlenirsin; kendini başkalarından üstün tutarsın; zorbalık ve buna benzer kötülükler edersin denilmektedir.³

Hakikatte İslamiyet’ten önceki devirleri, İslâmi devirden ayırdetmek için ‘cahiliye’ kelimesinden daha kuvvetli bir ölçüt bulunamaz. Zira İslamiyet’ten önceki devrin, göze çarpan en kabarık çizgisi, zorbalık ve zorbalığın muhtelif şekilleridir. İlk müslümanların ‘cahiliye’ kelimesinden anladıkları şey, budur.⁴

Temelde cahiliye bir düşünme biçimi, bir sistem ve bir yaşam tarzıdır. İşte değer yargılarını, ahlak kurallarını, inanç, düşünme ve davranış biçimlerini bünyesinde toplayan ve kendine bağlı insanların yaşayışlarına yön veren iki sistemden biri İslâm iken, diğeri de başka hangi ad altında olursa olsun cahiliyedir. Şirk bu sisteme daha çok inanç ve itikat yönüyle ad olurken, cahiliye de kabul edilen değer yargıları ve davranış biçimleri, diğer bir ifade ile sosyolojik yönüyle ad olmaktadır.⁵

Cahiliyenin genel bir adlandırma olmasına Kur'an'da geçen bazı kıssalar delil teşkil etmektedir. Allah'a ve onun resüllerine isyan eden toplumlar hep cahil toplumlar olarak suçlanmışlardır. Kur'an'da cahiliye yaşantısını seçmiş toplumlardan kesitler

¹ Ünal, Temel Kavramlar, 424.

² Danışman, a. g. mak., 192, 193.

³ Danışman, a. g. mak., 193.

⁴ Danışman, a. g. mak., 194.

⁵ Ünal, Temel Kavramlar, 425; Doğu, Cahiliyye Kavramı, 5.

sunulur. Onların İslâm dışı uygunsuz davranış ve tutumları yerilirken bu durum hep ‘cahiliye’ diye vasıflandırılır.¹

Bu manada Kur'an, Allah'ın hidayetini kabul etmeyen, hidayete karşılık sapıklığı satın alan² toplumları cahiliye kapsamı içerisinde değerlendirir. Cahiliyenin ileri ve geri bir medeniyet seviyesiyle de bir ilgisi yoktur.³ Nitekim İ. S. Sırma da cahiliyenin ilk dönemdeki anlamıyla bugünkü anlamı arasındaki farka dikkat çekmekte ve o dönemin kültür açısından ileri düzeyde olduğunu belirtmektedir. Buna bağlı olarak o halde cahiliye, bizim anlayageldiğimiz gibi, ‘bilgisizlik’ demek değildir, demektir.⁴

Cahiliyede şirk amilleri sanem, erbab, inase, endad, tağut, cibt ve evliya gibi unsurlardır. İnsanoğlu bu gibi noktalarda şirke kayar. Bu nedenle duyarlı kulların bu noktada hassas olması gerekir.⁵

Hevalarına tabi insanlar, dilediklerince yaşamak, her istediklerini yapmak, her ne pahasına olursa olsun tutkularını doyurmak peşindedirler. Hevaları onları çeşit çeşit yollara sürükler, türlü türlü davranış biçimlerini benimsetir. Hevalarına uyan insanlar, ilme tabi olmadıkları ve kendileri yoldan çıktıkları gibi pek çoklarını da yoldan çıkarmaktadırlar.

Kur'an'da ‘bi-ğayr-i ilm’ şeklinde geçen ifadeler, Türkçe meallerde genelde ve ancak yanlışlıkla ‘bilmeden, bilgisizce’ şeklinde çevrilmektedir. Oysa, bu ifade ‘hiç bir ilim taşımadan, ilimden hiç bir şeye sahip olmadan anlamına gelmektedir. Öte yandan zanna ve kuruntuya uyanların davranışlarında, zann ve kuruntularında ilimden hiç bir şey olmadığı gibi, tam tersine onlar yaptıklarını bilerek yapmaktadırlar; yani, ne yaptıklarının farkındadırlar. Kaldı ki cahiliyenin temel öğelerinden biri ilimden kaynaklanmaması ve doğrudan doğruya hevalarına uyan kişilerin kuruntularına (emaniy) dayanmasıdır. İşte bu tür saplantılarla davranan insan, cahil insandır. Bunlar keyiflerine göre hüküm verirler. Ve bunun sonucunda da cahiliye bir sistem, bir yaşantı ve düşünme/ inanma biçimi olarak ortaya çıkmaktadır.⁶

¹ Altıntaş, Cahiliyye, 9; Neml 27/55; A'raf 7/138, 139; Ahkâf 46/23.

² Bakara 2/16.

³ Altıntaş, Cahiliyye, 9.

⁴ Sırma, Mekke Toplumu, 1/93.

⁵ Altıntaş, Cahiliyye, 12, 34.

⁶ Ünal, Temel Kavramlar, 425, 426; Ağırakça-Pusmaz, a. g. mak., 1/269, 270; Yazıcı, Cahiliyye Kavramı, 8

Mevdudi'nin, a. Mutlak cahiliye b. Şirk cahiliyesi c. Ruhbanlık cahiliyesi diye üç ayrı bölümde incelediği¹ cahiliye hiç bir zaman belli bir döneme ait bir olgu değildir. Aksine insan hayatında sürekli var olan dinamik ve yaşayan bir olgudur. Söz gelimi, Evs ve Hazrec kabilelerinin İslam'dan sonra zaman zaman eski kan davalarına dönme eğilimi göstermeleri, Halid b. Velid'in Cezimeoğulları yurduna gönderildiğinde İslâm öncesi dönemde meydana gelmiş bir olaydan ötürü haksız yere kan akıtması, Muaviye'nin müslümanların hakk halifesine karşı kan davasıyla isyan etmesi, kısaca İslami, dolayısıyla ilmi değil de zanni ve hevai olan tüm davranış düşünüş ve inanış biçimleri hep cahiliyenin öğeleridir ve bunlar her zaman ve ortamda ortaya çıkma istidadındadır.²

vd.; Doğu, Cahiliyye Kavramı, 6.

¹ Mevdudi, Tevhid Mücadelesi, 1/300 vd.; a. mlf., İhya Hareketleri, 15 vd.

² Ünal, Temel Kavramlar, 429, 430; Ayrıca bkz. İbn Teymiye, Sırat, 1/9, 10; Al-i Ferrac, el-Özr, 17; Altıntaş, Cahiliyye, 15, 32; krş. Atalar, Düşüncede Devrim, 31, 32; Zeynep, Yaşayan Cahiliye, 107 vd.; el-Kaysi, Mealimu'l-Huda, 5, 95, 97; Kutup, Fi Zilal, 6/368 vd., 12/285, 286, 467; Hicazi, Furkan, 2/68; Kutup, Kavramlar, 100, 101, 142, 159, 163, 173, 174; a. mlf., Kur'an'ı Nasıl Okuyalım, 8, 21, 34, 65, 68, 69; a. mlf., Tevhid, 154, 155, 376, 392, 393, 439; Mevdudi, İslâm Vahdeti, 76, 77; Özütoprak, Dini Doğru Anlamak, 29, 31, 123, 146; Sağıroğlu, İnsan ve Toplum, 84-86, 121, 123, 144, 145, 179, 214; İslamoğlu, Hareketin Tarihi Seyri, 13.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. KONUYLA İLGİLİ KAVRAMLAR

Cehalet genel bir kavramdır. Bu kavramın kapsamına çok sayıda alt kavram girer. Sözelimi zulüm, küfür, şirk, fitne, fisk, münker, nifak gibi. Ancak bu kavramların hemen tümünün cehalet şemsiyesi altında toplandığı görülür. Başka bir ifade ile cehalet her tür kötülüğün anasıdır.¹ Nitekim cehele fiilinin zorbalık anlamında kullanmaya ihtiyaç kalmadığından dolayı bilgisizlik anlamında kullanılmaya başlanması ve halkın bunun zorbalığı anlamına geldiğini unutmasından yahut bilmez hale gelmesinden itibaren bu kavramın yerine kullanılmak üzere zulüm, fisk, gurur, ceberrut, tuğyan, fücür vb. gibi kelimeler kullanılmaya başlandı.²

Kısaca cehalet ile ilgili kavramlar sanem-vesen, erbab, inase, endad, tağut, cibet ve evliya şeklinde sıralanabilir.³

3. 1. ZULÜM

İnsanların inanç ve davranışlarındaki olumsuz ve yersizliği ifade eden kavramlardan birisi de Kur'an'da yer alan zulüm kavramıdır. Bu itibarla zulüm kavramına hem inananlar, hem de inanmayanlar muhataptır.⁴ Cehlin fiili tezahürü olan zulüm kavramı,⁵ Kur'an'da çok geniş bir kullanım alanı işgal eder.⁶

Kur'an dilindeki karşılığı adalet ve nur olan zulüm, Arapça bir kelime olarak 'zaleme' fiilinin mastarı anlamına kaim isimdir. Çoğulu zulumattır. Kelime olarak zulüm, azgınlık, gadr, karanlık, azap ve eza ile eş anlamlıdır. Zıddı ise, nur, aydınlık,

¹ Krş. Çobanoğlu, Engeller, 10 vd.; Ulutürk, a. g. mak., 68.

² Danışman, a. g. mak., 195.

³ Şenoğlu, Cehalet Kavramı, 10, 13.

⁴ Ulutürk, Veli, Kur'an'a Göre Zulüm Kavramı, Kayseri, 1993, 7; Benzer tanım ve taksimat için bkz. Doğan, Ahmet, Kur'an'da Zulüm Kavramı, ATA.Ü.İ.F., Erzurum, 1984, 3, 111.

⁵ Fayda, a. g. mak., 7/18.

⁶ Karagöz, a. g. mak., 51.

adalet ve itidaldır.¹ Kur'an'ın üzerinde en çok durduğu kavramlardan biri şüphesiz zulümdür.² Rağib el-İsfehani (v.503/1109) bu kavramı şu şekilde tarif ediyor: Nurun zıddıdır. Çoğulu zulumattır. Cehalet, şirk ve fiske da bununla tabir edilir.³ Lügatçı ve bir çok ilim ehline göre bir şeyi kendine mahsus yerin dışında bir yere koymaktır. Belli bir dairenin çemberi dahilinde seyreden hakkın tecavüz edilmesine de haksızlık denir. Bu ister az olsun, isterse çok. Bu nedenle büyük günahlara (zenb) da, küçük günahlara da zulüm⁴ denildiği gibi, “toplumları kemiren ve yok eden faktörlerin hepsi de Kur'an terminolojisinde zulüm vasfında ifadesini bulur.”⁵

İşte bu sebepten haddi aştığında Adem'e de⁶, Allah'a asi olduğunda İblis'e de zalim denmiştir. Her ne kadar bu iki zulüm arasında büyük bir fark bulunsa da.⁷

İbni Teymiye'nin (v.728/1327) hakkı eda etmede ihmalkar davranmak ve haddi aşmak şeklinde ikiye ayırdığı⁸ zulüm kelimesi, genel anlamlı kelimelerden olup Kur'an'da farklı medlullere delalet etmektedir. Yerine göre bazen ‘şirk’ ve ‘küfür’ anlamında kullanılırken,⁹ bazen de sadece yapılan bir hatayı veya haksızlığı gösterir.¹⁰

¹ İzutsu, Ahlaki Kavramlar, 231; Özcan, Bilgi Problemi, 122.

² Turgay, Nureddin, İ.A.Ş.Y., İstanbul, 6/486 (zulüm mad.); Doğan, Zulüm Kavramı, 3, 12 vd.; İzutsu, Ahlaki Kavramlar, 221; Öztürk, Yaşar Nuri, Kur'an'ın Temel Kavramları, İstanbul, 1998, 676, 677.

³ Rağib, Müfredat, 537; Ayrıca bkz. el-Firuzabadi, Mecduddin Muhammed b. Yakub, Besairu Zeviyi't-Temyiz fi Letaifi'l-Kitabi'l-Aziz, Beyrut, 3/540; Işık, Vahdetin, “Zulüm”, Haksöz Dergisi, sy. 70, ocak 1997.

⁴ Develioğlu, Ferit, Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lügat, Ankara, 1970, Zulüm mad.; Razi, Tefsir, 3/29; İzutsu, Ahlaki Kavramlar, 224, 225.

⁵ Özsoy, Sünnetullah, 116.

⁶ Bakara 2/35, 229; Araf 7/23; Neml 27/11; Kasas 28/16, 17; Enbiya 21/87, 88; Bkz. Doğan, Zulüm Kavramı, 41; Muvahhid, Davetçinin Tefsiri, 1/105, 106.

⁷ İsfehani, bazı bilginler zulmü üç kısma ayırmıştır, diyerek devam etmektedir. Rağib, Müfredat, 537 vd.; İbn Kesir, Hadislerle Kur'an'ı Kerim Tefsiri, 1/577, 578; Ünal, Temel Kavramlar, 349, 350; Işık, a. g. mak.; Ulutürk, Kur'an'da zulüm manasını ifade eden diğer kelimeleri şöyle sıralıyor: Biğayr-i Hak, Bi Ğayri'l-Hak, Bağy, ‘Adv, ‘Adi, İ'teda, Yâ'tedi, Mu'tedi, İsrâf ve Müsrif, ‘Azab, ‘Azzebe fiili, Eza ve Fitne. Zulüm Kavramı, 13 vd.; Doğan ise bunları şu şekilde sıralamaktadır: Yakın kavramlar: Şirk, Küfür, Fiske, Tuğyan, Bağy, İsm, İstikbar, Dalalet, İsrâf, Müsrif, Mücrim, Fitne, Fuhs, Hıyanet, Şatat. Zulüm Kavramı, 4, 11.

⁸ İbn Teymiye, Feteva, 28/183.

⁹ Bakara 2/253; Ali İmran 3/151; Lokman 31/13; İzutsu, Ahlaki Kavramlar, 227 vd.

¹⁰ Nisa 4/64, 148; Nahl 16/41; Fatır 35/32; Yasin 36/54; Mûmin 40/17; Casiye 45/22; Albayrak, Kur'an'ın Bütünlüğü Üzerine, 103; İzutsu, Ahlaki Kavramlar, 221; Ayrıca bkz. Muvahhid, Davetçinin Tefsiri, 1/105; Nitekim Nasuhi Bilmen de bu kavramı fihhi açıdan ele almıştır: Hukukî İslamiyye ve İstilahatı Fikhiyye kamusu, İstanbul, 1970, 8/207.

‘Kısaca ve genel olarak, zulüm, kişinin kendi sınırlarını aşması ve yapmaya hiç hakkı olmayanı yapması anlamında adaletsizlikte bulunmasıdır.’¹ Tecrid-i Sarih’te zulüm, ‘bir şeyi mevzû-ı şer’isinden başka bir yere koymaktır’ diye tanımlanmaktadır.² Buna göre büyük günahlara da, küçük günahlara da zulüm denir.³ İşte bu nedenle de zulüm yasaktır.⁴

Bilindiği gibi cehalet, şirk ve fiskın kendisiyle tabir edildiği⁵ zulüm kavramı Kur’an’da çok geniş bir kullanım alanına sahiptir.⁶ Buna göre ıstılah olarak, tayin edilen sınırın dışına taşmak, haddini aşp bir hakkı olması gereken yerden başka bir yere koymak⁷ anlamına gelen zulmü, ulema üçe taksim etmiştir: “Biri Allah ile insanlar beyninde olur. Bunun azamı küfürdür, şirk, nifaktır. İkincisi zalimle insanlar arasında olur. Üçüncüsü de zalimle kendi nefsi arasında olur. Ve hakikaten kendi nefesine karşı zulmetmiş sayılır. Kaldı ki bu üç nevi hakikatte kişinin kendi kendine de zulmetmesidir.”⁸

İbni Kesir’in (v.774/1372) rivayetine göre Resulullah şöyle demiştir: “Zulüm üç türdür. Bir zulüm vardır ki, Allah onu affetmez. Bir zulüm vardır ki, Allah onu affeder. Bir zulüm vardır ki, Allah onun mutlaka hesabını sorar. Allah’ın affetmediği zulüm, şirk, şirk, şirk. Çünkü Allah ‘Şirk büyük bir zulümdür’¹ buyurmuştur. Allah’ın affedeceği zulüm; kulların kendi nefislerine karşı işlediği zulümdür. Rableri ile kendi

¹ İzutsu, Ahlaki Kavramlar, 222; Öztürk, Temel Kavramlar, 677; Ayrıca bkz. İbni Kayyım, Medaric, 1/188, 189; el-Kefevi, el-Külliyat, 594; el-Cürcani, Ta’rifat, 62.

² Naim -Miras, Tecrid-i Sarih, 7/351; Ayrıca bkz. Kerimoğlu, Kavramlar, 2/149; Turgay, a. g. mak., 6/486; Şişman, Ahmet, Kur’an’da Zulüm kavramı, İstanbul, 1983, 9, 10.

³ Şişman, Zulüm kavramı, 11; Ulutürk, Zulüm Kavramı, 11, 32; Mevdudi, Tefhim, 1/57.

⁴ Nisa 4/48, 116, 168; İnsan 76/31; Nahl 16/90; Canan, Kütüb-i Sitte, 16/357, 360, 15/168.

⁵ el-Kefevi, el-Külliyat, 595.

⁶ Karagöz, a. g. mak., 43.

⁷ el-Firuzabadi, el-Kamus, 1464; Elmalılı, Hak Dini, 1/272; a. mlf., Alfabetik İslam Hukuku ve Fıkıh İstılahları Kamusu, İstanbul, 5/520; Ünal, Temel Kavramlar, 346, 350; Ulutürk, Zulüm Kavramı, 9, 10; İzutsu, Ahlaki Kavramlar, 225; Altıntaş, Cahiliyye, 62.

⁸ Naim -Miras, Tecrid-i Sarih, 7/351; Ayrıca bkz. el-Firuzabadi, Besair, 3/542; Sofuoğlu, Buhari ve Tercemesi, 5/2257 vd.; Kerimoğlu, Kavramlar, 2/150; Turgay, a. g. mak., 6/486; Şişman, Zulüm kavramı, 11; Ulutürk, Zulüm Kavramı, 11; Muvahhid, Davetçinin Tefsiri, 1/106; Işık, a. g. mak.; Öztürk, Temel Kavramlar, 677; Ayrıca İzutsu’nun yaptığı taksim için bkz. Ahlaki Kavramlar, 223, 224; Altıntaş, Cahiliyye, 63 vd.; Ece, K. Hüseyin, “Kur’an’da Zalim Kavramı”, Haksöz Dergisi, sy. 94, Ocak 1999, 53-56.

aralarındaki işlerde (emre itaat ve nehiyden kaçınmak noktasında) yaptıkları hatalardır. Allah'ın hiç bırakmayıp, mutlaka hesabını soracağı zulüm ise, kulların birbirlerine karşı hayasızlıklarıdır. Allah bunların hesabını sorar ve zalimleri cezalandırır.”²

İlk olarak salih kulun ifadesinde geçen şekliyle zulüm denildiğinde kendisinden affedilmez bir suç olarak küfür/şirk anlaşılır.³ Bu anlamıyla söz konusu zulmü işleyen peygamber çocuğu da olsa bunun bir ayrıcalığı yoktur.⁴ Çünkü bu zulüm türü Allah (c) ile kul arasındaki bir ilişkiden neşet etmiştir.⁵

İkincisi kişinin kendi nefesine karşı işlediği suç anlamındaki zulüm. Mükellef, İslâm'ın emir ve nehiyelerine riayet etmeyerek, kendi nefesine zulmetmiş olabilir.

“Ve onlar bir kötülük yaptıkları, ya da nefislerine zulmettikleri zaman, Allah'ı hatırlayarak hemen günahlarının bağışlanmasını dilerler; günahları da Allah'tan başka kim bağışlayabilir. Ve onlar, bile bile hatalarında ısrar etmezler.”⁶

“...Eğer onlar, kendilerine zulmettikleri zaman sana gelseler, Allah'tan, günahlarının bağışlanmasını isteseler ve elçi de onların bağışlanmasını dileseydi...”⁷

“Ancak kim işlediği zulümden sonra tevbe eder ve (davranışlarını) düzeltirse...”⁸

Böylesi birinin “bazı haramları irtikap ederken; hem kendi nefesine, hem çevresinde bulunan insanlara zulmetmesi mümkündür.”⁹ Değil mi ki zulüm; hakkı yerine koymamaktır.¹⁰ O halde İslâmî ıstılahtaki özel ismiyle günah anlamına gelen bu tür zulmü kişinin kendi nefesine haksızlık etmesi anlamında zulüm diye niteleyebiliriz. Allah (c), insana bir takım özellikler vermiş ve verdiği bu özelliklere uygun ve de

¹ Lokman 31/13.

² İbn Kesir, Tefsir, 1/508; Turgay, a. g. mak., 6/486.

³ Bakara 2/51, 59, 92, 99, 254, 258; Nisa 4/48, 116, 168; Maide 5/39, 45; Enam 6/21, 68, 82, 93, 144; Araf 7/37, 162, 177; Yunus 10/52, 106; Hud 11/18, 19, 21, 31, 37; Nahl 16/90, 113; İsra 17/47; Enbiya 21/29; Furkan 25/4, 37; Ankebut 29/47, 49; Zümer 39/32; Mümin 40/52; Şura 42/42, 44; Zuhuruf 43/39; Saf 61/7.

⁴ Bakar 2/124; Ali İmran 3/68; Hud 11/45, 46.

⁵ Zulmün bu türüne dair bkz. Çekmegil, M. Said, Vahye Göre Büyük Zulüm, Malatya, 1992; Özütoprak, Dini Doğru Anlamak; Vatandaş, Vahiyden Kültüre ve aynı yazarın, Tevhid ve Değişim; Sarıuş, Tasavvuf ve İslâm, kitaplarının ilgili bölümlerine.

⁶ Ali İmran 3/135; Abdullatif, K. Zihni İnşası, 90; Zehebi, Büyük Günahlar, 13, 58.

⁷ Nisa 4/64.

⁸ Maide 5/39.

⁹ Kerimoğlu, Kavramlar, 2/150, 151.

¹⁰ el-Cürcani, Ta'rifat, 62; Elmalılı, Alfabetik İslam Hukuku, 5/520; Ece, a. g. mak., 53, 56.

direktiflerden oluşan bir de rehber/hidayet kaynağı sunmuştur.¹ İnsanın bu direktiflere göre davranmasını ve böyle davranmasının kendi selameti icabı olduğunu, yoksa yanlışlık yapmış olacağını, dolayısıyla kendisine haksızlıkta bulunacağını belirtmiştir.

Nitekim Allah (c), özellikle sosyal hayata yönelik koymuş olduğu kurallara göre davranılması noktasında haksızlık yapılmamasını, bu kuralların yerine farklı bir takım kurallar ihdas ederek zulüm işlenmemesini ferman buyurmuştur. Kişinin kendi şahsına yönelik olarak da haddi aşmamasını ölçüyü kaçırıp kendi kendisine haksızlık etmemesini yani nefesine karşı zulmetmemesini istemiştir. Buradaki nefse zulüm, insanın günaha düşmesi, haramları işlemesi anlamında bir zulümdür. Nitekim ‘zulme rıza göstermek, zalime karşı çıkmamak da bir zulümdür.’² Bu anlamda hadiste Resulullah şöyle demektedir:

Hiz. Enes (radyallahu anh) anlatıyor: “Resulullah (aleyhissalatu vesselam) buyurdular ki: “Kardeşine zalim de olsa mazlum da olsa yardım et.” “Mazlumsa yardım ederim, zalime nasıl yardım ederim?” diye sorulmuştu. “Onu zulümden alıkoyarsın, bu da ona yardımdır.” buyurdu.”³

Ebu Hureyre (r) şöyle demiştir: Resulullah (s) şöyle buyurdu: ‘Üzerinde (bir din) kardeşinin nefesine yahut malına tecavüzden doğmuş bir hak bulunan kimse, dinar ve dirhem bulunmayacak (kıyamet günün)den evvel, bu gün dünyada mazlumdaki o hakkı bağışlamasını istesin. (Helallaşmadığı takdirde) zalimin salih ameli bulunursa, ondan zalimin zulmü miktarı alınır (da mazluma verilir). Eğer zalimin haseneleri bulunmazsa, mazlumin seyyielerinden alınıp zalim üzerine yükletilir.’⁴

Gazali (v.505/1111), şöyle bir değerlendirme yapıyor: ‘Kullara zulüm; mallarını almak, onlara dil uzatmak, namuslarına dokunmak, kalblerini kırmak, sohbet ve muâşeretle onlara kötülük yapmak gibi şeylerdir. Kul ile Allah (c) arasındaki kusurlara gelince; en çok bağışlanması umulan, bu kusurlardır. Kim bu gibi haksızlıklar yapmış, sonra da tevbe etmiş ve hak sahipleri ile helallaşması mümkün olmamışsa, kısas günü için sevablarını çoğaltmalı, tam bir ihlas ile gizli olarak Allah (c)'a ibadette

¹ Bakar 2/2; Nisa 4/64; Nahl 16/33.

² Öztürk, Temel Kavramlar, 680.

³ Canan, Kütüb-i Sitte, 10/153, No: 3354; kırs. Buhari, Mezalim, 5; Tirmizi, Fiten, 68; Naim -Miras, Tecrid-i Sarih, 7/360, 362, 376, 394, 395, 397.

⁴ Buhari, Mezalim, 2, 11; Canan, Kütüb-i Sitte, 14/368; Tirmizi, Kıyamet, 2; İbn Teymiye, Külliyyat, 1/299.

bulunmalıdır ki, belki bu sayede Allah (c)'a yaklaşır da kul hakları için hazırladığı ibadetlerde Allahu Tealanın lutfuna uğrar.' Gazali (v.505/1111) daha sonra yukardaki hadise benzer bir hadis rivayet etmektedir.¹

Burada gerek zalim ve gerekse mazlum için kardeş sıfatı kullanılmakta ve kendisine belirtilen hususta yardımcı olunması istenmektedir. Şayet burada sözkonusu kişiyi zalim duruma düşüren olay küfür veya şirk olsaydı, bu şahsa yardım edilmesi tavsiye edilirken kardeşlik hukukunun devamını ifade eden bir üslup kullanılmazdı. Oysa burada failin işlemiş olduğu ve Şari'in ise zulüm yani haddi aşmak anlamında günah diye nitelediği bir eylemden bahsedilmektedir. Buna göre günahlar da zulüm olarak mütalaa edilmektedir.² Sözelimi "İnsan cehaletten kurtulmaya çalışmıyorsa zalimdir."³ Çünkü aslında zulmün temelinde cahiliyet bulunmaktadır. Kişi bilgilenmeye çalışmıyor, bu yolda harcaması gereken çabayı sarfetmiyorsa doğal olarak bu yönde kullanacağı istidatlarını, keza vaktini başka alanlarda değişik şeylerle tüketecektir. Bu ise bir şeyi olması gerekenin dışına koymak ve haddi tecavüzdür.⁴ Keza hadislerde şu şekilde bir kullanımı da vardır:

Ebu Bekir Resulullah'a (s): -Bana bir dua öğret ki, onunla namazımda dua edeyim! demiş. 'Allahım! Ben nefsimi büyük zulmettim -Ravi Kuteybe çok zulüm demiştir-, günahları ise ancak sen affedersin. İmdi bana tarafından mağfiret buyur ve bana acı! Çünkü hakkıyla affeden, acıyan ancak sensin! de' buyurulmuştur.⁵

'Ali b. Ebi Talib'ten...Nefsimi zulmettim ve günahlarımı itiraf ettim. Bütün günahlarımı bana bağışla...⁶ diye rivayet olunmuştur.

İbn Teymiye (v.728/1327), kişinin günah işleyerek nefesine zulmetmesi konusunda şöyle diyor: "Gerçi insan bazen günah işleyerek kendi kendisine zulmeder ve:

¹ el-Gazali, İhya, 4/506.

² Bakara 2/229; Nisa 4/10, 64, 148; Araf 7/23; Şura 42/40, 41; Hucurat 49/11; Buhari, Mezalim, 12; Naim - Miras, Tecrid-i Sarih, 7/360; Canan, Kütüb-i Sitte, 16/360; Kerimoğlu, Kavramlar, 2/150; Mevdudi, Tefhim, 1/57.

³ Çekmegil, Büyük Zulüm, 18.

⁴ Bkz. Öztürk, Temel Kavramlar, 678; İbn Teymiye, Tefsir Üzerine, 29, 30.

⁵ Müslim, Zikir ve Dua, 13.

⁶ Mollamehmetoğlu, O. Zeki, Sünen-i Tirmizi Tercemesi, İstanbul, 6/42 vd.

‘Rabbimiz, biz kendimize zulmettik’¹ der. Çünkü nefsi kendisine kötülüğü emretmiştir. Gerçekten de nefis, kötülüğü emredicidir”²

Buna göre itikadi bir hali bildirmek üzere kullanıldığında küfür ve şirk manalarına delalet eden zulmün³ bazıları affedilebildiği gibi, bazıları da kesinlikle azabı hem de ebedi azabı gerektirir. Af ise tevbeyle bağlıdır.⁴

“Şimdi Allah'ın faaliyet sahasından insan davranışına inerek her şeyden evvel zulmün iki farklı istikamette mümkün olduğunu; birincisinde zulüm, insanın insan davranışı konusunda Allah tarafından empoze edilmiş hudutları geçmesi, ikincisinde ise,- aslında Kur'an anlayışında Allah insan ilişkilerinin en küçük ayrıntılarına kadar müdahale etmekte olduğu için sözkonusu iki istikamet arasında bir ayırım yapmak son derece güç ve hatta olanaksız ise de- toplum tarafından tanınan adap kaidelerini çiğnemek demektir. Bu yüzdendir ki Yusuf 12/75. ayetinde hırsızlık tamamen insani çerçevede (insandan insana) bir zulüm vakası olarak değerlendirilmektedir. Fakat Maide 5/38. ayetinde aynı fiilden Allah'a karşı işlenmiş bir zulm olarak bahsolunduğuna şahit olmaktayız. Aynı durum zulm en-nefs bakımından da ifade edilebilir.”⁵

Izutsu'nun “Bir dildeki kelimelerin birbiriyle çok girift bir ağ teşkil ettiğini hatırlatalım.”⁶ telmihi bağlamında esasen Kur'ani kavramların birbirleriyle çok özel bir bağlantısı olduğu gibi bunlar kimi zaman birbirlerinin yerlerine de kullanılmaktadır. Sözgelimi günah, şirk yerine, şirk ise günah olarak nitelenebilmektedir.⁷ Bunun yanında bu kavramların delalet ettiği olgulardan birbirine doğru bir sürecin varlığı da farkedilmektedir. Sözgelimi bir olay belli bir sınırdan kaldığı sürece günah diye nitelenir iken bu günah belli bir raddeden sonra artık özellik ve sıfat değiştirerek kebair,⁸ şirk veya küfür olarak kabul edilebilmektedir.⁹ Hatta büyük günahlar içerisinde hem kişiyi

¹ Araf 7/23.

² İbn Teymiye, Külliyyat, 2/350.

³ Bebek, Günah Problemi, 96.

⁴ Ünal, Temel Kavramlar, 350.

⁵ Izutsu, Ahlaki Kavramlar, 224, 225.

⁶ Izutsu, Allah ve İnsan, 26.

⁷ Lokman 31/13; Buhari, Diyat, 1, İstıtabe, 1; Canan, Kütüb-i Sitte, 14/132; Kutup, Fi Zilal, 5/118, 8/487.

⁸ Müslim, İman, 37, 38; Bebek, Günah Problemi, 100; Zehebi, Büyük Günahlar, 9.

⁹ İlgili ayetler için bkz. Okumuş, Toplumsal Çöküş, 148, 152 vd. 158; Özsoy, Sünnetullah, 142; Vatandaş,

dinden çıkarmayan türden¹ ve hem de şirk olan hususlar vardır.² Bu tabir her ikisini de kapsamaktadır. Esasen bu konu, müslümanlar arasındaki fikir ayrılıklarının ilk konusu olarak kabul edilen, hem polemiğe ve hem de ithama açık bir konudur. Nitekim günümüzde bile her iki uçta görüş belirten çok sayıda insan vardır.³ Buna göre herhangi bir şey için herhangi bir nitelemenin yapılmış olması, sözkonusu o şeyin her yer ve zamanda aynı kalacağı ve aynı sıfatı taşımaya devam edeceği sonucunu doğurmaz.

İşin özünde, şirkin kaynağı itikat iken masiyet yani günahın kaynağı sırf şehvet olduğu için -kimse şirke, kötülüğünü bile bile inanmaz, şirk de olsa doğru diye inanır. Sözelimi kurban kesmeye ve duaya şehvet sürüklemeyiz, ancak içkiye ve zinaya şehvet/istek sürükler.- buna bulaşan insanın Elmalı'nın da dediği gibi⁴ duygularına hakim olması gerekir. İnsan olmak hasebiyle kendisinden bir takım yanlışlıkların peyda olması mümkün ise de bunun süreklilik arz etmesi diğer bir ifade ile kendisini kuşatması bambaşka bir durumdur.

Öte taraftan bir insanın, İslam'ın amellerinden hiç birini yapmadığı halde, müslüman bir toplumda, o toplumda yaşıyor olması hasebiyle bunun yetmesi imkansızdır. Çünkü insanlık doğası çerçevesinde bir insanın hayat ve felsefesinin inandığı değerlere uymaması/ters olması düşünülemez. Kaldı ki peygamberlerin gönderilmesi, kitapların indirilmesi mücerret bir tebliğ ve ilam için değil, insanların hayatında tatbiki bir hedefin uygulanması içindir.⁵ Değilse Allah'ın kitabı ve Resul'ünün (s) sünnetinde olan şeylere uymayı ve herhangi bir işte Allah ve Resulüne müracaatı, ilk nesil, üzerlerine farz olmadan tatavvu olarak mı yapıyordu? Yoksa

Kur'an, 54, 55, 79, 80; Büyük günahlar tabiri için bkz. Buhari, İstıtabe, 1; Naim -Miras, Tecrid-i Sarih, 11/38; Hazin, Lubabu't-Tevil, 4/1197 vd.; Bebek, Günah Problemi, 98; Kutup, Fi Zilal, Bakara 2/81.

¹ Bakara 2/178; Mümtetine 60/1; Tahrim 66/8; Nur 24/31; İbn Teymiye, Feteve, 3/151, 282; İbn Teymiye, Külliyyat, 3/138; Buhari, Keşfü'l-Esrar, 4/338; Dihlevi, Hüccetullah, 1/289 vd., 297, 1/594, 597; Kılıç, Günah Kavramı, 326, 328; Mevdudi, Tefhim, 6/27, 28; Kılavuz, İman Küfür Sınırı, 199; İzutsu, İman Kavramı, 72, 73, 203; Kutup, Kavramlar, 228, 229; Elmalılı, Hak Dini, 1/187, 188.

² Bkz. Draz, Kur'an'ın Anlaşılmasına Doğru, 91, 92; İzutsu, Ahlaki Kavramlar, 300, 301; a. mlf., İman Kavramı, 54, 55.

³ Bebek, Günah Problemi, 13.

⁴ Elmalılı, Hak Dini, 1/187, 188; krş. Al-i Ferrac, el-Özr, 23.

⁵ Krş. Kutup, Kavramlar, 45, 46, 56.

bunları yapmakla mükellef sadece onlar mıydı? Buna göre kimse, bunlar bir takım ameller yaparlarsa ne ala, değilse zaten iman sahibidirler diyemez.¹

Şu halde her tür şehvi duygunun kabarması ve iradenin zayıflayarak buna uyması ve dolayısıyla günah denilen durumun vukuu mümkün olmakla beraber bunun, insanın hayatına hakim olması gereken düşüncesine egemen duruma geçmesi de olası değildir. Bu manada masiyet kişiyi İslam'dan çıkarmaz, ancak imanın hakimiyetinin gözardı edilmesi de sözkonusu değildir.² Buna göre kişinin lailahe illallah'ın bütün gereklerinden³ soyutlanması ve buna rağmen mümin/müslim sıfatını sürdürmesi imkansızdır. Çünkü bu durumda Kur'an kıssaları ve özelde Beni İsrail'in durumundan bahsedilmesi anlamsız olur.⁴ Esasen günümüzde bu ifadeyi, mahiyetini idrak etmeden ve de önemsemeyen telaffuz eden yığınların aksine Mekke insanı bunu bilinçli olarak söylememesinin⁵ de izahı bu olsa gerektir.

Bu nedenle nefesine zulmederek günah işlemiş bir insanın bu günahının kendisini kuşatarak zulüm yelpazesi içerisinde küfre götüren bir mecraya sokmuş olmasının mümkün olduğunu gözardı etmemek lazımdır.⁶ Nitekim İbni Melek "Günahlar küfrün postacısıdır."⁷ demiştir.

Bu anlamda, kavramların Kur'an'ın bütünlüğünde aldıkları manaları gözardı edenler, tefrit ve ifrat alanlarında dolaşmışlardır. Ya, zulmün, müslümandan sudur eden günah/ ayak sürçmesi anlamını esas almış ve dolayısıyla hiçbir zulmün insanı kafir etmeyeceği zannına ya da zulmün küfür/şirk manasını esas almış ve bu nedenle

¹ Kutup, Kavramlar, 53, 54.

² Kutup, Kavramlar, 59, 60.

³ Lailahe illallah'ın gerekleri için bkz. Kutup, Kavramlar, 73, 75, 76, 79, 80 vd., 85, 102, 103, 107, 109, 163; a. mlf., La İlahe İllellah, 12, 32, 66, 82, 112, 195, 199, 201, 202, 217, 228, 232, 242, 254; Al-i Ferrac, el-Özr, 63, 64, 66, 67, 85, 86.

⁴ Kutup, Kavramlar, 63, 64.

⁵ Bkz. İslamoğlu, Kulluk, 44, 45; Mevdudi, İslâm İnkılabının Yolu, 108, 109.

⁶ İbn Teymiye, Külliyyat, 7/235, 236; Okumuş, Toplumsal Çöküş, 22, 148, 152 vd., 170, 171, 191; Atay, Hüseyin, Kur'an'a Göre Araştırmalar I-III, Ankara, 1997, 243, 244; Mengüşoğlu, Düşünmek, 82, 83; Behiy, Kur'ani Kavramlar, 253 vd.; Özsoy, Sünnetullah, 116, 142; Arslantaş, İzler, 43; Şimşek, Kur'an Kıssaları, 203; Vatandaş, Kur'an, 54, 55, 79, 80; Kutup, Kavramlar, 61; a. mlf., La İlahe İllellah, 202 vd., 231; İslamoğlu, Kulluk, 30, 31.

⁷ Canan, Kütüb-i Sitte, 4/376, 8/213, 214.

her zulmün insanı kafir edeceği zannına kapılmışlardır. Oysa zulmün dolayısıyla günahın, Kur'an bütünlüğünde iki ucu da içinde barındıran bir mana bütünlüğü vardır.

“Ebu Hüreyre (r) tarikiyle Peygamber (s)’den şöyle buyurduğu rivayet edilmiştir: ‘Kul bir hata işlediği zaman kalbine siyah bir nokta vurulur. Şayet el çeker, mağfiret diler ve tevbe ederse kalbi cilalanır. Eğer (bunu yapmayarak) dönerse siyah nokta arttırılır ve neticede bütün kalbini istila eder. İşte Allah (c) ‘gerçek şu ki onların kazanmış oldukları günahlar, kalplerini örtmüştür.’¹ diye zikrettiği örtü budur.”²

“İnsanların büyük bir kısmı kitle halinde hareket ettikleri için kendileri karar verme ve iradelerini kullanma kabiliyetinde değillerdir. Bunlar kendilerine öncülük yapan kişilerin zulümlerinin kurbanı olurlar. İslam dinine göre insanın hayatındaki İslami belirti, onun sürü hayatından kurtulup iradesi ile hareket eder hale gelmesidir.³ Bu yüzden insanların ortak oldukları zulümlere zayıflıklarını, bilgisizliklerini veya bazı güçlü kişilerin kendilerini yanıltmalarını bahane olarak göstermeleri bir yarar sağlamayacaktır.”⁴ Nitekim İslâm bireysel bir tercih olduğu gibi mesuliyet de bireyseldir. Bu anlamda “insanlar peşlerinden gittikleri liderleriyle yüzleştirileceklerdir.”⁵ Ancak bu yüzleştirilmede kendilerinin de bu suçtaki payları açığa çıkacak ve mesuliyetlerinin bir neticesi olarak cezaya maruz kalacaklardır.

“Ali (r) zulmün iki ögesi vardır, zalim ve mazlum; zalim zulmettiği için, mazlum da zulme rıza gösterdiği için zalimdir, der. Kur'an-ı Kerim’de de ‘Ne zulmedersiniz, ne de zulme uğrarsınız’ buyurulmaktadır.⁶ Şu halde zalimin zulmüne rıza gösteren ve onu zulmünden alıkoymayan insanlar da zulümde ortaktırlar. Allah (c) sözün bağırılıp çağırılarak söylenmesini hoş görmediği halde, zulme uğrayanın bunu açıkça ve her yerde söylemesine izin vermiştir. Bunun da ötesinde, müminleri överken, onların bir

¹ Mutaaffifin 83/14.

² Tirmizi, Tefsir, 74; Canan, Kütüb-i Sitte, 4/375; Ayrıca bkz. Hicazi, Furkan, 1/410, 427; Kutup, Kavramlar, 67; Bebek, Günah Problemi, 84, 123; Özgültekin, İlim ve Cehalet, 61.

³ Krş. Eliaçık, İtikad Üzerine, 22, 30, 32; Said, Bilginin Gücü, 188.

⁴ Şişman, Zulüm kavramı, 13; Ünal, Resullerin Yolu, 30, 31, 34, 36, 37, 39, 40, 222, 223.

⁵ Eliaçık, İtikad Üzerine, 113.

⁶ Bakara 2/279.

zulme uğradıklarında elele verip yardımlaşarak zalime karşı çıktıklarını ve zulmü defettiklerini belirtir.”¹

Üçüncüsü de insanlar arasındaki zulüm. Bu da insanların kendi hemcinslerine karşı işledikleri suçlar, günahlar ve haksızlıklardır. Esasen zulüm denince ilk olarak akla insanların birbirlerine karşı olan hareketlerindeki yanlış yaklaşımlar gelir. Kötü ve zararlı davranışları zulüm olarak tanıtılmış, bunların işlenmemesi istenmiş ve işleyenler tenkit edilmiştir.² Bu anlamda adam öldürmek, hırsızlık yapmak, livata, yol kesip kötülükte bulunmak, zina yapmak ve suçlu insanları bırakıp suçsuzları cezalandırmak, bu türden bir zulüm olarak değerlendirilmiştir.³

Sebe Melikesi'nin kendi nefesine yaptığını belirttiği zulüm ile Musa (a)'nın nefesine yaptığını belirttiği zulüm birbirinden farklıdır. Biri açık şirk/ küfür iken ötekisi yanlışlıkla yapılmış bir hatanın o şekilde tesmiyesidir. Musa (a) bir haksızlığı önlemek için harekete geçmiş ve bunu önlemiştir. Niyeti adamı öldürmek olmadığı halde adam kaza eseri ölüvermiştir. Haksızlığı önlemek, hakkı gerçekleştirmektir. Musa (a) hakkı gerçekleştirmek konusunda kontrolsüz davranmış, aşırı gitmiştir.⁴

Keza En'am suresinde geçen ayetin tefsiri sadedinde gelen hadiste de zulüm zımnen ikiye ayrılmakta, bunun şirk olmayan türünün de bulunabileceği belirtilmiş olmaktadır.⁵ Ayrıca Adem (a) ile İblis'in ifadelerinde kullandıkları zulüm kelimesinin aynı manada olduğunu düşünmek de olası değildir. Bunlardan birincisi haksızlık etmek, zelle olarak günah işlemek iken ötekisi apaçık bir küfürdür. Bilindiği gibi Adem (a), zulmünü belirtmesinden sonra bunda ısrar etmemiş ve Rabbine dönerek tevbesini ifade etmiştir. Diğer taraftan şeytanın tavrı ise bilindiği gibi tam tersinedir.⁶ Birisinde hemen tevbe, bir diğerinde ise zulümde ısrar vardır.

¹ Şuara 26/227; Nisa 4/148; Ünal, Temel Kavramlar, 353; ayrıca Araf 7/164, 165; Enfâl 8/73.

² Buhari, Cenaiz, 2, Eşribe, 27; Kerimoğlu, Kavramlar, 2/151, 152; Öztürk, Temel Kavramlar, 677.

³ İlgili ayetler için bkz. Turgay, a. g. mak., 6/487; ve ayrıca Ünal, Temel Kavramlar, 352; Ulutürk, Zulüm Kavramı, 33 vd.; Elmalılı, Alfabetik İslam Hukuku, 5/520, 536.

⁴ Kasas 28/16; Şişman, Zulüm kavramı, 22.

⁵ Enam 6/82; Lokman 31/13; Buhari, İman, 22, Enbiya, 11, 42, Tefsir, 126, 268, İstitabe, 1, 8.

⁶ Işık, a. g. mak.

Ayetlerde kimi zaman ‘nefsine zulmeden’ şeklinde tekil¹ ve kimi zaman da ‘nefislerine zulüm’ olarak çoğul² şeklinde gelen bu tabir, geniş yelpaze içerisinde yerine göre insanların kendilerine zulmetmeleri, başkalarına haksızlık yapmaları veya adalete uygun davranmamaları anlamında kullanılmıştır. Yerine göre de daha başka. Farklı bir ifadeyle; Allah (c)’ın büyük küçük, gerekçeli gerekçesiz her emrine yani iradesine karşı çıkmamanın zulüm olduğu sabitesinden hareketle bu geniş kullanım çerçevesi içinde yine bu tabir kimi zaman klasik tabirle günah³ ve kimi zaman da küfür⁴ mukabili olarak kullanılmıştır. Bu kullanımların akabinde genelde tevbeden bahsedilmiş olması ise Allahu alem yapılan o yanlışlıktan vazgeçilmesi, tekrar aynı hataya düşülmemesi ve bu duygunun oluşturulmaya çalışılmasına matuftur. Tabi ki bu suç, zulüm yelpazesinde küfrü işaret eden alana dair değilse. Yok eğer böyle ise bu durumda tevbe, hadisenin mutlaka olmazsa olmazıdır. Bilindiği gibi günah kavramında da durum bunun gibidir. Onun da alanı, zulümdeki gibi geniş ve kademelidir. Bunun İslâmî ıstılahta kişiyi şirke/küfre götürmeyen bölümü için Allah (c)’ın mağfireti tevbesiz de pekala mümkündür. Şayet bunda da rahmet ve mağfiretin ön şartı tevbe olsa idi, bu durumda Allah (c)’ın şirk dışındakileri bağışlayabileceği⁵ espirisi haşa anlamsız olurdu. Çünkü şirk türü inanç ve amellerde bağışlama kesinlikle tevbe önşartıdır.

Esasen zulmün her üç çeşidi de aslında nefse zulümdür. İnsanların başkalarına yaptıkları her haksızlık kendisine yapılmıştır, çünkü ahirette karşılığını almak vermek suretiyle yapılan hak dağılımında sonuçta kendisi zarar görmektedir.

Karanlıkta kalan insan neyi nasıl yapacağını ve neyi nereye koyacağını bilmez. Hem kör hem sağır olarak el yordamıyla hareket eder; bazılarını çiğner, bazılarını iteler, bazılarını öldürür; kendine ait olmayan sahalara girer, yapılmaması gerekenleri

¹ Bakara 2/231; Nisa 4/110; Kasas 28/16; Talak 65/1; Yunus 10/54; Kehf 18/35; Saffat 37/113; Ayrıca bkz. Şişman, Zulüm kavramı, 20, 22.

² Ali İmran 3/135; Nisa 4/64, 97; Araf 7/23; Yunus 10/44; Hud 11/101; Nahl 16/28, 33, 118.

³ İbn Kayyim el-Cevziyye, Şeytanın Tuzakları, (Trc. Ömer Temizel), Konya, 1993, 1/123 vd.; Mevdudi, Tefhim, 1/154, 157, 4/147; Elmalılı, Hak Dini, 2/383, 384, 3/15; Derveze, et-Tefsir, 6/206, 208; Öztürk, Temel Kavramlar, 681; Mengüşoğlu, Düşünmek, 82, 83.

⁴ Nisa 4/97; Yunus 10/44; Hud 11/101; Nahl 16/28, 33, 118; Yunus 10/54; Kehf 18/35; Saffat 37/113.

⁵ Nisa 4/48, 116; “Cehalet ve şirk ise, cezaları kesin ve affedilmeyen iki günahıdır.” Said, Bilginin Gücü, 103, 233.

yapar. Ve bütün bu yaptıklarının zararı öncelikle kendisinedir. Başkalarına da dünya hayatında bir zarar veriyor görünse de asıl zarar kendisinedir ve başkasına verdiği zararın karşılığını da görecektir.¹

Şunu belirtmek gerek. Zalimin de bu ümmetten olduğu, kurtuluşa ereceği söylenirken bundan zalim li-nefsihi (nefsine zulmeden)in kastedildiği unutulmamalıdır. Bizzat ayet-i kerime ‘nefsine zulmeden’ tabirini kullanmaktadır. Dolayısıyla zulmü harice taşıran, Allah (c)’ın kullarına teşmil eden zalimler bu hükmün dışında bırakılmıştır.²

3. 2. ŞİRK

Allah (c) bize, şirk koşmadan sırf kendisine ibadet³ edelim diye yaratıldığımızı bildirmiştir. Bu nedenle ibadetin ne anlama geldiğini bilmek gerektiği gibi aynı şekilde “tevhidin zıddı olarak insanların mübtela olduğu en büyük hastalık olduğu için”⁴ bir sapmadan ibaret olan şirkin ne anlama geldiğini, diğer bir ifade ile La İlahe İllallah’ı bozan durumları da bilmemiz gerekmektedir.⁵

İbni Teymiye’nin (v.728/1327) (r) ‘İman Üzerine’ adlı kitabında geçtiği gibi “şirk ancak Allah’ın varlığını kabul edenler için sözkonusudur. Yoksa Allah’ı inkar eden bir kimsenin O’na ortak koştuğu söylenemez.”⁶ sabitesinden hareketle şirkin ne demek olduğu, çeşitleri, sebep ve sonuçları üzerinde dikkatli bir şekilde durmak lazımdır. Çünkü, “bu zamanda insanlar arasında şirk çok yaygın bir hale geldi ve halis Tevhid

¹ Ünal, Temel Kavramlar, 349 ve 354; Ulutürk, Zulüm Kavramı, 49.

² Canan, Kütüb-i Sitte, 4/207, 208.

³ İbadet kavramı için bkz. Kutup, Kavramlar, 125 vd., 137, 138 vd., 167, 168; a. mlf., Tevhid, 201, 263; a. mlf., La İlahe İllallah, 106 vd.; Alptekin, Tevhid ve Akaid, 95, 96, 110, 115, 117, 128, 151; Kardavi, Tevhid, 24, 58; Özbek, Tevhid Eğitimi, 28 vd.; Aktaş, Hangi İslam, 114 vd.; Mengüşoğlu, Düşünmek, 155; Vatandaş, Esenlik Yurdu, 92, 93, 156, 157; a. mlf., Tevhid, 249; Baltaş, İlk Mesajlar, 29; Ünal, Resullerin Yolu, 51, 52; İslamoğlu, Kulluk, 78 vd.; Kutup, Fi Zilal, 8/285-308; Mevdudi, İslami Kavramlar, (Trc. Süleyman Akyüz), İstanbul, 9 vd.; a. mlf., Dört Terim, 89 vd.

⁴ el-Humeyyis, Şirk ve Sebepleri, 8, 14.

⁵ Bkz. Vatandaş, Tevhid, 109; Kubat, Tevhid, 115 vd.; Havva, İslâm, 83 vd.; Kutup, La İlahe İllallah, 227 vd.

⁶ İbn Teymiye, İman, 254; Kapar, Müşriklerle Münasebet, 11, 15; Vatandaş, Tevhid, 95, 122; a. mlf., Esenlik Yurdu, 91, 92; Sağiroğlu, İnsan ve Toplum, 108.

garip kaldı.¹ Böyle iken insanların çoğu, şirkin ne anlama geldiğini bilemiyorlar. Halbuki onlar iman ettiklerini söyledikleri halde, birçok amellerinde şirke düşüp onun pisliğine bulaşmışlardır. Herşeyden önce, insanların, şirk ve tevhidin Kur'an ve Sünnet'te ne anlama geldiğini ve hükmünün ne olduğunu öğrenmeleri gerekir.”²

İtikatta, ibadette ve yasmada sözkonusu olan³ şirk; “riya, nifak, Allah'a ortak ispat etmek, Allah'tan başkasının adına yemin etmek, bir şeyi uğursuz saymak, hadiselerin meydana gelişini adi sebeplere bağlamaktır.”⁴ İşrak ise, küfür anlamında kullanılır.⁵ Bu bağlamda şirk tevhidin, işrak ise imanın zıddıdır.⁶ Başka bir deyişle, şirk ile küfür belli bir açıda kesişmektedir. Şirk mutlak inkar anlamında da kullanılır. Genel bir tanımla şirk; Yüce Allah'ın uluhiyyetinde, sıfat ve fiillerinde, eşi ve ortağı bulunduğunu kabul etmek ve O'nun ortağı olduğunu ispat etmektir.⁷ Şirk kavramının, Kur'an'da çok tekrar edilmesi; Allah'a karşı büyük bir isyan, fert ve toplum hayatını çok ciddi şekilde tahrip etmesinden dolayıdır.”⁸

el-İşrak mastarının ismi faili olan müşrik kelimesi, şirk eylemini gerçekleştiren öznedir. Müşrik; ortak koşan, açıktan Allah'ın ortağı olduğuna inanan, bir çok ilahı O'na ortak edinen kişiye verilen isimdir.⁹

¹ Buna dair bazı tespitler için bkz. İbn Teymiye, Kulluk, 60, 61; Mengüşoğlu, Mektuplar, 21; a. mlf., Düşünmek, 58, 78, 154, 155, 158; Çelik, Akide Yetimleri, 80 vd; Alagaş, Kimlik Tercihi, 8 vd., 15, 17, 26, 45; el-Humeyyis, Şirk ve Sebepleri, 21, 22, 45, 51-53; Aktaş, Hangi İslam, 26, 27, 53; Demircan, Batıla Benzemenin Hükmü, 264; Çobanoğlu, Engeller, 10, 24; İslamoğlu, Kulluk, 7, 8, 22, 34, 36, 47, 66; Arslantaş, İzler, 39; Yıldız-Özdemir, Kur'an'ı Anlamak, 17, 171, 177-179, 181-183; Duman, Kur'an ve Müslümanlar, 31, 32; Kutup, Kavramlar, 10, 11, 100, 101; a. mlf., La İlahe İllellah, 218; Alptekin, Tevhid ve Akaid, 178, 179; Zeynep, Yaşayan Cahiliye, 33 vd., 129 vd., Mevdudi, Engeller Öneriler, 15 vd., 18 vd., 22 vd., 25 vd., 41.

² el-Humeyyis, Şirk ve Sebepleri, 53.

³ Bkz. Kutup, La İlahe İllellah, 195, 236.

⁴ Derveze, Asru'n-Nebi, 1/292, 359.

⁵ İbn Manzur, Lisan, 11/363; el-Firuzabadi, el-Kamus, 1220; el-Kefevi, el-Külliyat, 121; Kapar, Müşriklerle Münasebet, 11.

⁶ T.D.V.İ.A., 11/566.

⁷ et-Tehanevi, Keşşaf, 2/771; Kılavuz, İman Küfür Sınırı, 75.

⁸ Macit, Müşrik Toplum, 17, 18; Kardavi, Tevhid, 39.

⁹ Elmalılı, Hak Dini, 2/70; Ünal, Temel Kavramlar, 370.

Şirk kelimesi, müşterek bir lafız olması itibariyle müşrik kelimesi de müşterek bir anlamda kullanılır. Bu nedenle ayetlerde bütün kafirler için kullanıldığına örnekler vardır.¹

Şirk kelimesi inkar anlamında da kullanılmaktadır. Allah'ın varlığını ve birliğini kabul etmeyen her inanç; şirk ve küfür, bu inancı gerçekleştiren kişi de kafir veya müşrik olarak tanıtılmaktadır.² Çünkü Allah'ı mutlak manada inkar ile, Allah'ın vasıflarını putlara veya herhangi bir varlığa verme arasında fark yoktur.³

Müşrik kelimesi, Kur'an dilinde ifade ettiği mana itibariyle biri zahiri, diğeri hakiki anlamda olmak üzere iki şekilde kullanılmaktadır.⁴ Bu anlamda Fahrettin Razi (v.606/1209)⁵ ve Ebul-Hayyan el-Endülüsi (v.745/1345) müşrik kavramının hem puta tapanları ve hem de bütün kafirleri kapsadığını belirtmişlerdir.⁶

İslâm, tam manasıyla Allah'ın birliği esasına dayanır. Şirk ise Allah'ın birliği inancına aykırı olan her türlü felsefi ve dini düşünceyi kapsar. Kur'an, Allah'ın birliği inancına aykırı düşünce ve inançların yanlışlığını ortaya koymak için bu konuya önemli bir yer ayırır.

“Şirk, Kur'an'da insanların dinini adlandırma açısından kullanılan iki temel kavramdan biridir.”⁷ Tarih içinde, tevhid inancından sapan toplumların şu veya bu şekilde şirke düştükleri bir vakıadır. Ferdi olarak şirkin doğuşu, Adem'den (a) sonra başlamıştır. Toplumsal bir anlayış olarak şirk ise İdris'ten (a) sonra ortaya çıkmıştır. Burada çeşitli putlara tapınma, bir hayat tarzı olarak benimsenmiştir.⁸ Şirk düşüncesi, Peygamberimize kadar, hatta sonrasında da gelişerek daha kapsamlı bir boyut

¹ Tevbe 9/30, 36; Hac 22/17.

² Tevbe 9/28, 33; Saf 61/9; Bakara 2/135; Razi, Tefsir, 5/138; Nesefi, Tefsir, 2/125.

³ Macit, Müşrik Toplum, 19.

⁴ Beyzavi, Envaru't-Tenzil, 1/155; Elmalılı, Hak Dini, 2/70; Sağiroğlu, İnsan ve Toplum, 109; Çetinkaya, Yalçın, İ.A.Ş.Y., İstanbul, 4/396 (müşrik mad.).

⁵ Razi, Tefsir, 14/471.

⁶ Bkz. et-Tehanevi, Keşşaf, 1/771; İzutsu, Ahlaki Kavramlar, 179, 180; Kesler, Yahudiler ve Hristiyanlar, 80, 165, 177, 245; krş. Hac 22/17; Bakara 2/62, 105; Maide 5/69; En'am 6/1.

⁷ Ünal, Temel Kavramlar, 371.

⁸ İbn Kelbi, el-Asnam, 48; İbn Habib, el-Muhabber, 3; Vehbi, Hulasatü'l-Beyan, 15/6168; Macit, Müşrik Toplum, 11, 81, 82; Ünal, Temel Kavramlar, 373.

kazanmıştır. Oysa son peygamber dahil her peygamber zorunlu olarak şirkin hakikatini kavmine açıklamıştır.¹

Kur'an, ehli kitap hakkında iftira ve müşrikler hakkında ise dalalet lafzını kullanır.² Şu halde, kimi müşriklerde iftira, kimilerinde de sapıklık özelliği barizdir. Ehl-i kitabın şirki, dalaletten ziyade iftira, diğerlerinininki de daha çok sapıklıktır. Biri ahlaksızlığa, diğeri de sapıklığa yöneliktir.³

“Ayetler⁴ Allah'ın birliğine inanmayan ve vahye tabi olmayan kişileri ister ehli-kitap olsun, ister ehli-kitap olmasın müşrik olarak nitelemektedir. Ölçü, Allah'ın birliğine imandır. Allah'ın birliğine iman etmeyen kişinin kimliği ne olursa olsun müşriktir. Ve şirk kavramının ifade ettiği en geniş anlam da budur. Aslında şirk kavramının, küfürle ilişkisi, sözlük yönünden değil, şer'i yöndendir. Ehl-i kitabın şirki, açık değil, tevellidir. Bu nedenle onlara doğrudan müşrik demekten kaçınılmıştır.”⁵

Şirkle ilgili kavramları kizb, ilhad, cuhud, misl ve iftira şeklinde sıralayan Nadim Macit, şirkin büyük günah olduğunu ve bunun azaba sebep olduğunu belirtirken bu arada şunu söylemektedir. “İyi ve kötüyü ayırt etmenin temel çizgisi şirktir. Kafir, küfrü hak diye itikat edip af ve mağfiret talebinde bulunmadığı için, onu affetmek, hikmetin bir gereği değildir.”⁶

Kur'ani tabirle şirkin diğer adı zulümdür. Çünkü Allah ‘Şirk büyük bir zulümdür’⁷ buyurmuştur.

Zulüm ve tefrika anlamına da gelen şirki İbn Teymiyye (v.728/1327) temel olarak iki kısma ayırır:

1. Rububiyette şirk: Bu, Allah'ın rab olmasında O'na bir ortak tanımak, sıfat ve fiillerinde bir başka kudretin varlığını kabul etmektir.⁸

¹ Dihlevi, Hüccetullah, 1/224.

² Nisa 4/48; Nisa 4/116.

³ Elmalılı, Hak Dini, 3/19.

⁴ Rad 13/33; En'am 8/106.

⁵ Macit, Müşrik Toplum, 21; bkz. Müslim, Cihad, 2; Beyzavi, Envaru't-Tenzil, 1/155; Razi, Tefsir, 5/135 vd.; Kerimoğlu, Yusuf, Emanet ve Ehliyet, İstanbul, 1985, 1/107; Elmalılı, Hak Dini, 2/70; Kapar, Müşriklerle Münasebet, 16.

⁶ Macit, Müşrik Toplum, 32.

⁷ Lokman 31/13; Furkan 25/19; Kubat, Tevhid, 140 vd.

⁸ İbn Teymiye, Sırat, 356; a. mlf., Külliyat, 1/165, 166.

2. Uluhiyette şirk: Allah'ın ilah olmasında ortak kabul etmek, ibadet ve duasını Allah'tan başkasına yapmaktır. Yani kişinin ibadetinde, sevgisinde, korkusunda, ümidinde ve sığınmasında Allah'a ortak koşmasıdır.¹ Böyle bir şirki Kur'an "Ancak sana ibadet eder ve ancak senden yardım dileriz" sözüyle reddeder.²

Tevhid bir bütündür. Bu nedenle Allah'a, hem rububiyetinde ve hem de uluhiyetinde şirk koşmadan tedeyyün etmek lazımdır. Bilindiği gibi Mekke müşrikleri Allah'ı rab olarak birlemede, ancak ilah olarak birlenmesine karşı gelmekteydiler.³ Böyle iken kimileri sadece rububiyet tevhidinin yeterli olduğunu söylemektedirler. Böylece onların uluhiyette şirke düşmeleri onlara çok basit ve hafif gelmekte ve ibadeti Allah'tan gayrisına yöneltmektedirler.⁴ Oysa şirk genelde uluhiyette meydana gelir. Sözelimi Allah'ın ilah olmasında ortak kabul etmek,⁵ Allah'tan başkası için ibadet ve duada bulunmak şirktir.⁶

“Şirk insanlık tarihinde en çok uluhiyyet sıfatı çerçevesinde açığa çıkmıştır. İtaat ise şirkin yaygın biçiminin temelinde yer alan önemli bir konudur.”⁷

“Üzerlerine (azab) sözü hak olanlar derler ki.⁸ Bu kimseler, insanlar ve cinlerden olan şeytanlardır. Bu dünyada Allah'a ortak koşmuşlar, öğretileri ilahi emirlere tercih edilmiş, halkı doğru yoldan çevirip onlara yanlış hayat tarzları benimsetmişlerdir. Böyle şeytanlar asla ilah olarak isimlendirilemez, onlara rab denemez. Fakat mademki

¹ İbn Teymiye, Külliyyat, 1/164; İbn Teymiye, Sırat, 2/355, 356; Kubat, Tevhid, 142.

² Macit, Müşrik Toplum, 38; Kılavuz, İman Küfür Sınırı, 76, 77; Kubat, Tevhid, 142 vd.

³ el-Humeyyis, Şirk ve Sebepleri, 45; ayrıca bkz. Yıldırım, Uluhiyyet, 94, 95.

⁴ el-Humeyyis, Şirk ve Sebepleri, 31, 32; Dua için bkz. İbn Teymiye, Külliyyat, 1/247 vd.; a. mlf., Kulluk, 33, 160, 169; Şimşek, a. g. mak., 1/417; Eryarsoy, İman, 324 vd.; Özbek, Tevhid Eğitimi, 36, 37.

⁵ Bkz. Kutup, Yoldaki İşaretler, 41, 42.

⁶ İbn Teymiye, Külliyyat, 1/233, 403; a. mlf., İman, 152; a. mlf., Sırat, 2/233; İbn Kayyum, Medaric, 1/272; Dihlevi, Hüccetullah, 1/229; Eker, Dua, 78; el-Humeyyis, Şirk ve Sebepleri, 9, 18-21; Eryarsoy, İman, 327, 328; Der Rah-ı Hak, İslam'da Usul-u Din, 63; İslamoğlu, Kulluk, 33, 34; Özbek, Tevhid Eğitimi, 98, 99; Vatandaş, Kur'an, 81, 82; Çelik, Müşrik Toplumun Amentüstü, 24, 54; Alptekin, Tevhid ve Akaid, 104, 110, 111, 271; Naim -Miras, Tecrid-i Sarih, 12/330, 331; Mevdudi, Tefhim, 1/117, 5/152 vd.; el-Bani, Nasruddin, Teveşşül, (Trc. Emin Akın), İstanbul, 1995, 31; Kardavi, Tevhid, 41; Ünal, Resullerin Yolu, 55; Elmalılı, Hak Dini, 1/526; Şimşek, a. g. mak., 1/417; Kutup, La İlahe İllellah, 100, 101; 254.

⁷ Vatandaş, Tevhid, 111; ayrıca bkz. Dihlevi, Hüccetullah, 1/227; Kardavi, Tevhid, 44, 45; Said, Bilginin Gücü, 155

⁸ Kasas 28/63.

yalnızca Allah'a ibadet ve itaat gerekirken onlara da ibadet ve itaat ediliyor, şu halde onlar uluhiyette ortak koşmuşlar demektir"¹

Bunlar da göstermektedir ki bugün çoğu zaman yanlış olarak ifade edildiği gibi şirk, Allah'ın sadece varlığına ortak koşmak değil, bununla beraber O'nun diğer sıfatlarından herhangi birine de ortak koşmaktır ki insanlık tarihinde en çok uluhiyet sıfatı çerçevesinde açığa çıkmıştır.²

Esasen şirkin çeşitlerinin, yapılacak taksimata göre değişmek üzere çok daha fazla olduğu görülecektir.³

Mevdudi, İbrahim Suresi 14/22. ayetinin tefsirinde şu tür şirklerden bahsetmektedir: "Bu, imanda şirkten ayrı olarak amelde işlenen şirke açık bir örnektir. Şeytan kendi takipçilerinden, kendisini Allah'a ortak kabul etmelerini isteyecektir. Fakat iman söz konusu olduğunda, şeytanı ilâhlıkta ve ibadette Allah'a ortak kabul eden hiç kimse yoktur, bilakis herkes onu kötü amelleri nedeniyle lanetler. Bununla birlikte insanlar ona boyun eğip itaat ederler ve sanki o 'tanrı' imiş gibi onu körü körüne izlerler. İşte buna şirk denir.⁴ ...bu, Kur'an'da zikredilen tek şirk örneği değildir. İşte Kur'an'da zikredilen birkaç şirk örneği:

a-) Kur'an, Yahudi ve Hristiyanları şirkle suçlar, çünkü onlar rahiplerini, din adamlarını Allah'ın yanısıra 'Rab' olarak kabul etmişlerdir.⁵

b-) Batıl gelenek ve inançlara uyanlara da müşrik adı verilmiştir.⁶

c-) Arzu ve şehvetlerine uyanlar da kendi "nefislerini" ilah edinmekle suçlanmışlardır.⁷

d-) Allah'a isyan edenler 'şeytana' ibadet etmekle suçlanmışlardır.⁸

¹ Mevdudi, Tefhim, 4/181; Vatandaş, Esenlik Yurdu, 156, 157.

² Vatandaş, Tevhid, 111; Mengüsoğlu, Düşünmek, 104; İslamoğlu, Kulluk, 26.

³ İbn Kayyım, Medaric, 1/268 vd.; Özbek, Tevhid Eğitimi, 98, 99; Kutup, Tevhid, 147, 149; Derveze, Asru'n-Nebi, 1/292, 293; Vatandaş, Tevhid, 110; Altıntaş, Cahiliyye, 25.

⁴ Ayrıca bkz. Aktaş, Hangi İslam, 102, 116, 117; Kardavi, Tevhid, 39; İslamoğlu, Kulluk, 12.

⁵ Tevbe 9/31; İslamoğlu, Kulluk, 71, 72.

⁶ En'am 6/136, 139.

⁷ Furkan 25/43.

⁸ Yasin 36/60; Ayrıca bkz. Duman, Kur'an ve Müslümanlar, 269; el-Humeyyis, Şirk ve Sebepleri, 35; Özütoprak, Dini Doğru Anlamak, 59.

e-) Allah'ın izni olmaksızın insanların hükümlerine uyanlar, gerçekten Allah'ın izni olmaksızın bu kimseleri Allah'a ortak koşmaktadırlar.¹

Yukarıdaki örneklerin tümü şirkin sadece, kişinin ibadette Allah'a ortak koşması olayını imanın bir şartı olarak kabul etmesi ile sınırlı olmadığını göstermektedir. İlâhî bir izin olmaksızın, bilakis ilahi bir yasaklamaya rağmen kişinin Allah'tan başkasına teslim ve tabi olması da şirktir. Böyle bir kişi, tabi olduğu ve peşinden gittiği kimseyi lanetlese bile şirk günahını işlemiş olur.²

Kur'an'a baktığımızda putlara bağlılığın (ibadet) arap cahiliyeti içinde şirk çeşitlerinden sadece biri olduğunu görürüz.³ Oysa Mevdudi'nin de işaret ettiği gibi gerek onların hayatında ve gerekse realitede bir çok şirk türü vardır. Sözelimi kabile taraftarlığı bir diğer adıyla asabiyet de bir çeşit şirk türü olabilmektedir.⁴ Ancak bunları, rububiyet ve uluhiyette şirk veya büyük ve küçük şirk yahut da açık ve gizli şirk şeklinde iki ana başlık altında toplayabiliriz.⁵

Rububiyet ve uluhiyet şirkini İbni Teymiye'den (v.728/1327) yaptığımız alıntıyla anlatmaya çalıştık. Büyük, diğer ismiyle açık şirke gelince.⁶ Bu, kişinin amelinde apaçık bir şekilde zahir olduğundan dolayıdır. Yani bu şirkin faili gerek amellerinde ve gerekse sözlerinde bunu açık bir şekilde izhar etmektedir. Bu nedenle böylesi tasarrufların failine müstehak olduğu muamele ve hukuku uygulamak gerekecektir. Esasen bu gibi bir taksimin yapılmasının altındaki espi de bu olsa gerektir. Küçük, diğer adıyla gizli şirk ise kişinin şahsında olup bittiği için, bunun tezahürleri zahir

¹ Şura 42/21; İbn Hazm, Usul-i Din, 15, 56, 57; Kutup, Tevhid, 151 vd., 367; Sağiroğlu, İnsan ve Toplum, 110, 111; İslamoğlu, Kulluk, 24; Mevdudi, İslâm İnkılabının Yolu, 62.

² Mevdudi, Tefhim, 2/516; Ayrıca bkz. Özbek, Tevhid Eğitimi, 55 vd.; Aktaş, Hangi İslam, 51; el-Humeyyis, Şirk ve Sebepleri, 51, 52; Kardavi, Tevhid, 61 vd., 67; Yıldırım, Uluhiyyet, 378, 379; Baltaş, İlk Mesajlar, 28; İslamoğlu, Kulluk, 24, 57, 67, 68; Mevdudi-Cemile, Mektuplaşmalar, 86.

³ Kutup, Tevhid, 145 vd.

⁴ İbn Teymiye, Siyaset, 125, 126; Mevdudi, İslâm Vahdeti, 12, 13, 19, 28, 29, 71, 72, 78, 79; a. mlf., İslâm İnkılabının Yolu, 25, 29, 30, 57, 59, 67, 79; Ünal, Resullerin Yolu, 159; Kutup, La İlahe İllallah, 243, 244; a. mlf., Tevhid, 145; İslamoğlu Anadolu II, 426, 427, 429 vd.

⁵ İbn Kesir, Tefsir, 2/494, 495; Ayrıca şirki istiklal, şirki teb'iz; şirki takrib, şirki taklid, şirki hafi gibi taksimatlar da yapılmıştır. Macit, Müşrik Toplum, 39; krş. İbn Kayyım, Medaric, 1/268 vd.; Ünal, Temel Kavramlar, 375; Kılavuz, İman Küfür Sınırı, 77, 78; Kardavi, Tevhid, 40.

⁶ Alptekin, Tevhid ve Akaid, 95; Büyük şirkin çeşitleri için bkz. Zehebi, Büyük Günahlar, 21 vd.

olmadığından dolayı bu ad verilmiştir.¹ Bir öncekinden farkı ise, bunun gizli olmasından dolayı yahut faillerinin kendilerinden bir te'ville bunun şirk anlamına gelmediğini iddia etmeleri neticesi² pratikte bir karşılık bulmaması ve şayet bir müslümanın şahsında -Allah muhafaza- cereyan ediyorsa müslümanlık vasfının devam ediyor olmasıdır. Özetle biri dış hayatta mecra bulmakta, ötekisi ise iç alemde cereyan etmektedir. Biri fark edildiği için netice doğurmakta, diğeri ise farkına varılamadığından karşılıksız kalmaktadır.³ Çünkü hukuk zahire göre cereyan etmektedir.⁴ Ancak bunların Allah (c) nezdindeki durumu ise farksızdır.⁵ Bundan dolayı fert her ikisinden de şiddetle sakınmalı ve belki de farkında olmadan içine düşmekten Allah'a sığınmalıdır.

Esasen Allah (c) rahmeti icabı gizli şirki affediyor. Bu, sahibinin kasdı olmadan meydana gelen riya benzeri şeylerdir. Ama sözgelimi insanın kendi iradesi ile bilinçli bir şekilde, insanların övgüsünü kazanmak, dikkatleri üzerine çekmek için yaptığı riyayı bu bağlamda değerlendirmek olası değildir.⁶

Bilindiği gibi Adem (a)'den sonra ilk şirk Nuh (a) kavminde başlamıştır.⁷ Sahih-i Buhari'de İbni Abbas'tan (r) gelen hadiste şöyle deniliyor: "Nuh kavminde var olan putlar, Arablar arasında da oluştu... Bu putlar, Nuh kavminden salih insanların isimleri idi. Bunlar vefat edip gidince şeytan onların kavmine onların meclislerinde oturdukları yerlere dikili işaretler koyup onların isimleriyle isimlendirmelerini empoze (vahy) etti. Onlar da bunu yaptılar. Fakat (koydukları bu işaretlere) ibadet edilmedi. Ta ki işin mahiyetini bilen bu kimseler ölüp bu bilgi de ortadan kalkınca bu defa ibadet edilmeye başlandı."⁸

¹ İbn Teymiye, Külliyyat, 1/167 vd.; Alptekin, Tevhid ve Akaid, 124 vd.; Altıntaş, Cahiliyye, 23, 24.

² Kardavi, Tevhid, 41.

³ Krş. Sağıroğlu, İnsan ve Toplum, 44, 46.

⁴ Kılavuz, İman Küfür Sınırı, 85.

⁵ Krş. Alptekin, Tevhid ve Akaid, 129 vd.

⁶ Kutup, Tevhid, 159; krş. Bebek, Günah Problemi, 59, 62.

⁷ Bkz. Köksal, Mekke Devri, 3/62; Kutup, Fi Zilal, 8/173, 299 vd., 15/261; Kardavi, Tevhid, 63; Altıntaş, Cahiliyye, 15.

⁸ Buhari, Tefsir, 398; Sofuoğlu, Buhari ve Tercemesi, 11/4936; Canan, Kütüb-i Sitte, 4/341; İbn Kelbi, el-Asnam, 47, 48; Hasan, İslam Tarihi, 1/71; Altıntaş, Cahiliyye, 14; Bu durumun daha sonraki dönemlerde ve özelde Mekke cahiliyesinde tekerrür ettiğine dair bkz. el-Ezraki, Mekke Tarihi, 108-110; Böylesi bir

Bu konuda İbni Teymiye (v.728/1327) şöyle demektedir: “İnsanlar Nuh’tan (a) önce tevhid ve ihlas üzerindeydiler. Aynen insanlığın atası olan babaları Adem (a) gibi. Ta ki kendi kendilerine ihdas ettikleri bir bidat olan şirki icat edip putlara ibadet edinceye kadar. Oysa buna dair Allah, ne bir kitap ve ne de bir elçi göndermişti. Bu pislği, şeytanın fasit kıyas ve sapık düşünce suretiyle süslediği şüphelerle yapmışlardı. Onlardan bir kavim şöyle iddia etmişti: Şüphesiz heykeller, semavi yıldızların tılsımı, feleklerin basamakları ve yüce ruhlarıdır. Bunlardan bir kavim de bu heykelleri, aralarındaki enbiya ve salihlerin suretinde tasvir ettiler. Diğer bir kavim de bu putları adi cinni ve şeytani ruhlara binaen edinmişti. Diğer bir kavim ise başka bir görüşte idi. Bunların çoğu reislerini taklit edip hidayet yolundan yüz çeviriyordu. Bu esnada Allah, nebisi Nuh’u (a) gönderdi. Onları şirk koşmadan sadece tek Allah’a ibadete çağırıyor ve onları ondan başkasına ibadet etmekten sakındırıyordu. Her ne kadar onlar, bunlara sırf kendilerini Allah’a yaklaştırmaları ve Allah katında kendilerine şefaathçi olmaları için ibadet ettiklerini iddia ediyor idiylerse de.”¹

Nitekim Sabiiler de önceden semavi bir dinin müntesipleri idiler.² Ancak bunlar da sonradan tevhidi inançlarını tebdil ve tağyir ederek bilinen konuma düşmüşlerdir.³ Bunun gibi Araplar arasında da şirkin buna benzer bir şekilde başladığı rivayet edilmektedir. Rivayete göre İbrahim’in (a) dinini değiştiren ve Arap putçuluğunu ihdas eden Amr b. Luhayy’dır.⁴

“İbn İshak dedi ki: İbrahim ve İsmail Peygamberlerin dinini bırakıp, önceki ümmetler gibi sapıklığa düşerek putlara tapmaya başladılar. Ama yine de aralarında

teşebbüsün Ömer (r) tarafından önlenmesine dair bkz. İbn Kelbi, el-Asnam, 26, 29, 74.

¹ İbn Teymiye, Feteva, 28/603, 604; Ayrıca bkz. İbn Kelbi, el-Asnam, 47, 48; İbn Kayyım, Şeytanın Tuzakları, 1/168 vd.; Alusi, Buluğu'l-Ereb, 2/212, 213; Vehbi, Hulasatü'l-Beyan, 15/6168; Öztüprak, Dini Doğru Anlamak, 40, 54; Tümer, Günay, Biruni'ye Göre Dinler ve İslâm Dini, Ankara, 1986, 164, 165; Mevdudi, İhya Hareketleri, 20-22; Vatandaş, Esenlik Yurdu, 147.

² Kesler, Yahudiler ve Hristiyanlar, 46, 55; Derveze, Asru'n-Nebi, 1/387.

³ Kara, Hz. Musa Firavun Ve Yahudiler, 46; Elmalılı, Hak Dini, 3/231 vd.; Mevdudi, Tevhid Mücadelesi, 2/46; Kutup, Fi Zilal, 1/156, 157, 8/299 vd.; Kardavi, Tevhid, 63; Özbek, Tevhid Eğitimi, 84.

⁴ Buhari, Tefsir, 120: Müslim, Küsuf, 3, Cennet, 13; İbn Hişam, Siret, 1/79; İbn Kelbi, el-Asnam, 21, 27, 28, 51; el-Ezrakî, Mekke Tarihi, 104, 105, 182, 183; Dihlevî, Hüccetullah, 1/458, 463, 458, 463, 466; Sofuoğlu, Buhari ve Tercemesi, 9/4345, 4347 (dipnot 201); Ateş, Dinler ve Gelenekler, 2/231; Kapar, Müşriklerle Münasebet, 24; a. mlf., M. Ali, Asr-ı Saadet'te Müşrikler ve Müşriklerle ilişkiler, Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet'te İslâm, İstanbul, 1994, 2/315; Mevdudi, Tevhid Mücadelesi, 2/45; a. mlf., Firavun, 83, 84, 88.

Hız. İbrahim'in dininden kalma bazı hükümlere sarılanlar vardı. Nitekim Kabe'ye saygı gösterip orayı tavaf ediyor, hac ve umre vecibelerini yerine getiriyor, Arafat'ta ve Müzdelife'de vakfe yapıyor, kurban kesiyor, hac ve umre için tekbir ve tehliller getiriyorlardı. Bununla beraber bu ibadetlere asılsız bazı şeyleri de ekliyorlardı.”¹

“Çünkü ilk olarak onların zamanında, Arabistan'da puta tapılmaya başlandı. İlk defa onları puta tapmaya çağıran adam, lanetli reisleri Amr b. Luhayy olmuştu.”²

“Resulullah (s.a.v.)'ın Eksem b. Cevn el-Huzai'ye şöyle dediğini duydum: ‘Ey Eksem! Amr b. Luhayy b. Kam'a b. Hınduf'u, cehennemde bağırsaklarını çekip sürüyorken gördüm. Senin kadar ona benzeyen birini görmediğim gibi onun kadar sana benzeyen birini de görmedim.’ Eksem: ‘Ya Rasulallah, onunla aramızdaki benzerliğin bana zarar vermesinden korkarım.’ deyince Hz. Peygamber şu cevabı verdi: ‘Hayır! sen mü'minsin, o ise kafirdir. İsmail (a.s.)'in dinini ilk defa değiştiren odur.’... Hülasa, demek istediğimiz şu ki: Lanetli Amr b. Luhayy, dinde bidatler çıkarmış, bu bidatler sebebiyle Hz. İbrahim'in dinini değiştirip tahrif etmiş, Araplar da onun bidatlerine uymuşlar; böylece apaçık, çirkin ve kötü olan bir sapıklığa düşmüşlerdir.”³

“Arapları, putperestliğe sevk eden en önemli sebeplerden birisi onların Mekke'ye ve Kabe'ye duydukları saygıdır. Çünkü Mekke'den uzaklaşan bir Arap, mukaddes beyt'e olan saygısından ve Mekkeye olan derin bağlılığından dolayı, yanına mutlaka bu bölgeden bir taş alarak uzaklaşırdı. Nerede konaklarsa, onu bir yere koyar ve tıpkı Kabe'yi tavaf eder gibi kendilerine uğur getireceği inancıyla onu tavaf ederlerdi. Böylece Mekke'ye ve Kabe'ye olan bağlılıklarını da devam ettirmiş oluyorlardı. Çünkü putperest Araplar, Hz. İbrahim ve İsmail'den öğrendikleri üzere haccediyor, umre yapıyor ve kurban kesiyorlardı.⁴ Fakat onların bu bölgeye olan aşırı tutkuları başka şeylere tapmaya kadar götürdü, asıl dinlerinin yerine putperestlik hakim oldu. Hz. İbrahim ve İsmail'in dinini değiştirerek, putlara tapmaya yöneldiler ve

¹ el-Bidaye Trc. 2/308, 309..

² el-Bidaye Trc. 2/308.

³ el-Bidaye Trc. 2/310.

⁴ İbn Kelbi, el-Asnam, 26, 27; Derveze, Asru'n-Nebi, 1/175-177, 190; a. mlf., Mekke Dönemi, 2/36; Ateş, Cahiliye ve Ehl-i Kitab Örf ve Adetleri, 73; Ateş, Dinler ve Gelenekler, 2/207 vd.

kendilerinden önceki toplumların durumuna düştüler. Hatta Hz. Nuh'un kavminin taptığı putları hatırladıkları kadarıyla yeniden ortaya çıkardılar.”¹

Buna göre “putçuluk, (paganizm); insanları doğru ve hak yoldan çevirerek her türlü saptırma, saptırılan şeylere tapınma, bunları temsil eden şekilli şekilsiz, somut soyut bir takım unsurları bizzat ilah edinme veya bunları Allah'a aracı kılma demektir.”²

“Kur'an'da açıklanan biçimiyle şirkin oluşmasına neden olan başlıca özellikler şunlardır: Akletmemek,³ zan ve tahmine uymak,⁴ peşin hükümlü olmak,⁵ bilgisizlik,⁶ şüphencilik,⁷ heva ve heves,⁸ kibir,⁹ ataları taklit,¹⁰ taklitçilik,¹¹ şeytanın aldatması,¹² bol imkan refah ve lüks,¹³ zan ve yanlış kanaat,¹⁴ korku,¹⁵ sevgi,¹⁶ aşırı saygı,¹⁷ gurur,¹⁸ şefaatchilik.^{19,20} Bunların yanında en önemli amil “bir toplumun sosyal yapısıdır. Yani

¹ Kapar, Müşriklerle Münasebet, 27; krş. İbn Kelbi, el-Asnam, 26, 27, 29; el-Ezraki, Mekke Tarihi, 104; Alusi, Buluğul-Ereb, 2/200; Kardavi, Tevhid, 67; Altıntaş, Cahiliyye, 111, 112; Draz, Kur'an'ın Anlaşılmasına Doğru, 77; Mevdudi, İhya Hareketleri, 36, 37; Yıldırım, Uluhiyyet, 5, 341; Özgültekin, İlim ve Cehalet, 63, 64; Özütoprak, Dini Doğru Anlamak, 43.

² Macit, Müşrik Toplum, 81; Ünal, Temel Kavramlar, 373; İslamoğlu, Kulluk, 47.

³ Bakara 2/73, 170, 171; Enfal 8/22; Yunus 10/42, 43; Mülk 67/10; Maide 5/58; En'am 6/151; Nahl 16/12, 67; Şuara 26/28, Ankebut 29/35, 43, 63; Rum 30/24, 28; Yasin 36/68; Casiye 45/5; Hucurat 49/4; Yıldırım, Uluhiyyet, 286 vd.

⁴ En'am 6/148; Yunus 10/36, 60; Hud 11/27.

⁵ Şuara 26/136.

⁶ Neml 27/61, 62; Mû'min 40/42; Macit, Müşrik Toplum, 260; İslamoğlu, Kulluk, 48, 49.

⁷ İbrahim 14/9.

⁸ Furkan 25/43; Necm 53/23.

⁹ Hud 11/53, 91; Furkan 26/23; Fussilet 41/15; Zuhuruf 43/51; Derveze, Mekke Dönemi, 2/262.

¹⁰ Bakara 2/170; Şuara 26/74; Neml 27/80, 81; Macit, Müşrik Toplum, 264.

¹¹ A'raf 7/138; Yıldız-Özdemir, Kur'an'ı Anlamak, 182, 183.

¹² Neml 27/24; Ankebut 29/38.

¹³ Furkan 25/18; Zümer 39/8; Kasas 28/78.

¹⁴ En'am 6/148; Zuhuruf 43/20.

¹⁵ Hud 11/54.

¹⁶ Bakara 2/165; Ankebut 29/25.

¹⁷ Tevbe 9/31; Nuh 71/24.

¹⁸ Zuhuruf 43/31, 32; Furkan 25/7, 8.

¹⁹ Zümer 39/3.

²⁰ Vatandaş, Tevhid, 111; Ayrıca bkz. Macit, Müşrik Toplum, 84 vd.; Kubat, Tevhid, 118 vd.; Kardavi, Tevhid, 61 vd.; İslamoğlu, Kulluk, 50, 51.

içtimai şirktir. Maddi tutumlardan manevi tutumlara kadar uzanan yapısal zincirin özelliklerinden kaynaklanan şirk.”¹ Batıl toplumların adetlerine sıkı sıkıya bağlı olmaları, şirke düşmelerine, kurtulamamalarına sebep olmaktadır. Biz, bunu şirkin tarihi sebebi de sayabiliriz. Geçmişe olan saygının tapınma haline gelmesi, bir davranışı da ortaya koyar. Yani bunun sosyal boyutu da vardır. Ve şirkin temel sebeplerinden biridir. Doğrusu, maziye ve adetlere bağlılık, onların meşru olup olmadığı ile temyiz edilmelidir. Aksi takdirde körü körüne maziye tebcil ve ananelere bağlılık, her türlü müspet gelişmeye engel olabilir.²

“Şirk temelde hep aynı nedenlere dayanıyor olsa dahi zamana, topluma ve insana bağlı olarak değişik biçimlerde açığa çıkar. Şirki somutlaştıran, onu görülür, duyulur, hissedilir hale getiren unsur ise puttur. Diğer bir ifadeyle put, şirkin somut biçimidir.”³

Şirkin meydana geldiği alanlar ise, Allah'tan başkasına uluhiyyet vermek ve tapınmak,⁴ salih insanlara tapınmak,⁵ Allah'tan başkasına sığınma, yardım dileme, Allah'tan başkasına güvenme, Allah'tan başkasından şefaet,⁶ Allah'tan başkasını sevmek, O'ndan başkasını dost edinmek vs. şeklinde sıralanabilir.

Buna göre toplum ve onu oluşturan fertler, Allah (c) için ibadet ederken böylesi çeşitli sebepler noktasında duyarlı davranmalıdır. Yoksa -Allah muhafaza- çeşitli şekillerde şirke düşerek putperestliğe kayabilirler. Bu da onların hem dünyadaki ve hem de Allah nezdindeki konumunu değiştirmeye neden olur. Dahası geçmiş kavimlerdeki örneğine benzer bir şekilde şirke düşürebilir. Bu ise doğal olarak gereği olan sıfatlarla nitelenmeyi gerektirecektir. Çünkü zaten sırf yapıp ettiklerinden dolayı, “Kur'an, onları şirkle nitelendirmiş ve müşrik olarak isimlendirmiştir.”⁷

¹ Macit, Müşrik Toplum, 252.

² Macit, Müşrik Toplum, 266, 267; Mevdudi, İslâm İnkılabının Yolu, 59; Candan, Mezhep Çatışmaları, 51.

³ Vatandaş, Tevhid, 113.

⁴ Nisa 4/26, 36; Şuara 26/107, 108; Nuh 71/3; En'am 6/3, 162, 163; Nahl 16/36; Ahkâf 46/5; Meryem 19/44; Enbiya 21/52, 57, 58, 67; Müslim, Zühd, 5.

⁵ Maide 5/35.

⁶ Kutup, Tevhid, 150.

⁷ Kardavi, Tevhid, 42.

Şirkin, topluma, sorumsuzluk, çeşitli şeylere bağımlılık, bunalım, ihtilaf, israf gibi değişik şekillerde etkisi olmaktadır.¹ Bu nedenle Kur'an, Allah'ın zatında, fiillerinde ve sıfatlarında bir olduğu inancına muhalefet olduğu ve imani, ameli, içtimai ve evrensel bir değer olan tevhidi nakzettiği için şirk üzerinde ısrarla durmaktadır.

Şirkin temelinde heva ve hevesine, nefsinin tutkularına kul olan insanların tevhide baş kaldırışı yatar. Tevhidden uzaklaşmış olan insanlar her ne kadar yaratıcı, yağmuru yağdıran, ağaçlara çiçek açtıran, diriltten, öldüren üstün bir varlığın mevcudiyetini kabul etseler bile, O'nun mutlak olan yanlarını adeta izafileştirerek, her türlü tasarrufunda ona çok çeşitli ortaklar tanımaya başlarlar.² Nitekim şirk, esas itibariyle Allah'ın sıfatlarından bir veya bir çoğunu ya birilerine atfetmek ve/veya kişileştirmek ile ortaya çıkmaktadır.³ Oysa Kur'an'ın esas gayesi de Allah'ı (c) keyfiyet ve mahiyet olarak olduğu gibi tanıtmak değil, aksine yaratık ile yaratıcı arasındaki karşılıklı münasebetlerini bir temele oturtmaktan ibarettir.⁴ Bunun bilgisizlikten neşet etmesinin genel anlamda bir kıymet ifade etmeyeceği açıktır. Çünkü sonuçta fert ya kendi iradesi ya da birilerinin saptırmasıyla bu inanca/düşünceye sahip olmaktadır. Yani ya sapmakta ya da saptırılmaktadır. Her iki durumda da Kur'an'ın öngördüğü ve fitrat ve aklı selimin de desteklediği keyfiyetten uzaklaşmış olmaktadır. Bu, dünya ahkâmı açısından böyle olmakla beraber ahiretteki durum ise Allah'ın ilmindeki bir mevzudur. Esasen Kur'an'ın, Allah'ın isimlerini bu denli fazla zikretmesinin önemli nedeni insan ile Allah (c) arasındaki ilgileri tanzim etmek ve ferdin Allah'ı unutma tezahürüne engel olmaktır.⁵

Tevhidden uzaklaşmış olmanın en belirgin yönü ise itaat noktasında tebellür etmektedir.⁶ Şöyle ki: Allah'ın razı olduğu tek din olan İslâm, teslimiyet anlamına gelir ve bu teslimiyet itaatın bir tezahürüdür. Yani kişi, Allah'ın Resulü ile bildirdiklerine teslim olur ve itaat ederse, mümin sıfatını kazanır. Bu düzlemde itaatın insanı mutlak

¹ Ayrıca bkz. Kardavi, Tevhid, 80 vd.

² Ünal, Temel Kavramlar, 372; ayrıca bkz. Yıldırım, Uluhiyyet, 373; Vatandaş, Esenlik Yurdu, 147, 148.

³ Yıldırım, Uluhiyyet, 6, 7.

⁴ Yıldırım, Uluhiyyet, 36.

⁵ Yıldırım, Uluhiyyet, 383; Kutup, La İlahe İllallah, (dipnot) 61, 93.

⁶ Elmalılı, Hak Dini, 1/453 vd.

hakikate eriştirmesine karşılık, önderlerini rab edindikleri için müşrik olup,¹ şirk aldanışına sürüklenenlerin durumları da itaatın bir başka yönde uygulanışının sonucudur. Oysa ilah oluş, insanlardan iltaat istemeyi gerektirir. İnsanlar ise kul olmaları nedeniyle ilahlarına itaat etmek zorundadırlar. Gerçekte, kul olan insan için, Allah'a itaatten başka bir seçenek söz konusu değildir. Bu nedenle Allah'a karşı gerçekleşen itaatın daha üstünde bir itaatle başkasına itaat edilemez. Eğer itaat edilecek olursa bu başkasına itaat etmektir, dolayısıyla şirktir.²

Bu nedenle belirtilen bu husus da dahil olmak üzere şirk koşmak suretiyle müşrik konumuna düşmekten olabildiğince sakınmak gerekir. Bunun yolu ise, ferдин iradesini devreye sokarak, aklını kullanmak suretiyle naslara yönelerek öğrenmeye çalışmasıdır.

Çünkü Kur'an'ın şirke karşı mücadelesi, sadece o günkü Mekke toplumunda mevcut şirklerle karşı bir mücadeleden ibaret değildi. Bunun gibi tevhide bu denli ehemmiyet vermiş olması da böylesi bir sebepten kaynaklanmıyordu.³ Şirke karşı verdiği mücadelesinde gerek batıl tanrılardan bahsederken gerekse şirke bulaşmış veya küfrün elebaşı olmuş kişi/kişilerden bahsederken kullandığı ifadelerde olduğu gibi genel bir ifade tarzı kullanmış, bunu ferdi ve bölgeselliğe indirgememiştir. Böylece işin özünde olayın mahiyeti daha bir ön planda tutulmuş ve özel isim ve şahıslarda belirginleştirilerek mazide kalmış bir durum haline gelmesine engel olunmuştur. Esasen şirke düşmek çok ağır bir suç işlemek olması bir yana, çok hassas ve kolay bir durumdur. Bu münasebetle olacak ki, sık sık peygamberler gelmiş ve belki de farkında olmadan bu duruma bulaşmış insanlara üzerinde olduklarını sandıkları doğru yolu göstermeye çalışmışlardır.⁴

Nitekim mazidekiler de heva heveslerine uyarak, atalarını takliden şirk bataklığına saplanmışlardı.⁵ Bunun gerçek sebebi, onların akıllarını işletmeyişleri ve dolayısıyla zanla hareket edip doğrudan sapmış olmalarıdır.⁶ Böyle iken, Allah (c)'ın elçilerine

¹ Tevbe 9/31.

² Vatandaş, Tevhid, 111, 112; Elmalılı, Hak Dini, 4/2512, 2513, 2514.

³ Yıldırım, Uluhiyyet, 339; Kutup, Kur'an'ı Nasıl Okuyalım, 33; a. mlf., La İlahe İllallah, 33, 38, 41, 68, 69; krş. Görgün, a. g. mak., 148, 149.

⁴ Yıldırım, Uluhiyyet, 367.

⁵ Hakka 69/5, 6; Yunus 10/13; Hicr 15/4; Taha 20/128; Şuara 26/208; Kasas 28/43, 78; Enam 6/6.

⁶ Kutup, Tevhid, 57 ve 56; Said, Bilginin Gücü, 107.

itirazla, doğru yol üzere olduklarını da iddia etmişlerdir.¹ Aynı şekilde Yahudi ve Hristiyanlar da benzer bir zanda bulunuyorlardı.² Ne ki bunlar farkında olmadan bu varis olma özelliklerini çoktan yitirmişlerdir.³ Oysa “Hz. Muhammed’in amcası Ebu Leheb, ecdadının, inançlarından dolayı cehennemde olacağına inanmadığı için Hz. Muhammed’e karşı gelmiştir.”⁴

“Şirk’in önderlerinin rabliğini kabul eden veya kabul etmek zorunda kalan ve Tevhid’den habersiz yaşayan insanların bir kısmı artık iyice şirk’in içine batarak, şirk’in dünyasının değişmeyeceğine inanır, şirk’in dondurduğu kafasıyla başka bir nizamın var olabileceğini düşünmez ve Tevhid geldiği zaman bile onu kabule bile yanaşmaz. Bir başka grup insanlar şirk’in önderlerinin kendilerine lutfettikleri bir takım nimetlerle doymuş olarak, hayatlarından memnun yaşarlar giderler ve Tevhid’e inanmazlar.”⁵

3. 3. KÜFÜR

İmanın iyi anlaşılması için onun zıddı olan ve ondan önce gelen küfür kavramının bilinerek iyi tahlil edilmesi zorunludur.⁶

Küfür kelimesinin asıl anlamı örtmek demektir.⁷ Nitekim Allah’ın yasaklarından sakınmayan kişiye uygulanan cezalar, günahını örtmek anlamında kefarete olarak adlandırılır.⁸ Ancak ıstılah olarak imanın zıddı olarak kabul edilir.⁹

¹ Dihlevi, Hüccetullah, 1/465; Sağiroğlu, İnsan ve Toplum, 54.

² Bakara 2/111, 113; Derveze, Asru’n-Nebi, 1/100; a. mlf., Medine Dönemi, 3/87, 95, 96, 158, 164.

³ Sözelimi Kur’an Yahudi ve Hristiyanların bu iddiada bulunduğunu bildirir: Bakara 2/111, 135, 140; Ayrıca bkz. Kutup, Fi Zilal, 1/240, 3/266, 267; Vatandaş, Kur’an, 54, 55.

⁴ Kapar, Müşriklerle Münasebet, 114 ayrıca 130, 141; Ünal, Resullerin Yolu, 179; Özütoprak, Dini Doğru Anlamak, 106.

⁵ Ünal, Resullerin Yolu, 156, 157.

⁶ Ünal, Temel Kavramlar, 376; krş. İbni Manzur, Lisan, 5/144 vd; Kardavi, Tevhid, 39; Vatandaş, Tevhid, 101; İzutsu, Ahlaki Kavramlar, 165.

⁷ Hadid 57/20; İbni Manzur, Lisan, 5/145; el-Firuzabadi, el-Kamus, 605; Zemahşeri, Esasü’l-Belağa, 547; Macit, Müşrik Toplum, 21 vd.; Kılavuz, İman Küfür Sınırı, 69; Vatandaş, Tevhid, 102; İzutsu, Ahlaki Kavramlar, 165 vd.; a. mlf., Allah ve İnsan, 23.

⁸ Rağıb, Müfredat, 717; Ünal, Temel Kavramlar, 376.

⁹ İbni Manzur, Lisan, 5/144; el-Firuzabadi, el-Kamus, 605; Ünal, Temel Kavramlar, 376; İzutsu, Allah ve

Kelimeler, Kur'an sistemine girince asli manalarından farklı manalar yüklendikleri olmuştur. Küfür kelimesinin asli manası, örtmek, gizlemek, birinin yaptığı iyiliğe veya verdiği nimete karşı kadir bilmeyip nankörlük etmektir. 'Teşekkür etmek' anlamındaki 'şükür'ün tam karşıtıdır. Küfür kelimesi, Kur'an sisteminde mana değişimine uğramıştır. Artık küfür basit bir nankörlük değil, Allah'a, O'nun nimetlerine karşı nankörlüktür. O'nu, ayetlerini ve elçilerini inkar etmektir.

İslâm öncesi dönemde şükretmenin karşıtı olan bu kavram, Kur'an tarafından önce Allah'a karşı bir eylem haline getirilmiştir. Daha sonra da asıl manası olan nankörlükten uzaklaşarak imanın zıddı gibi bir anlamda kullanılmıştır.¹

Küfür kelimesi bu 'nankörlük anlamının ötesinde yeni bir mana kazanmıştır. Bu yeni mana 'inkar-inançsızlık'tır. Artık küfür kelimesi 'şükür' kelimesinin değil, 'iman' (inanmak) kelimesinin karşıtı olmuştur. Böylece semantik bir değişime uğramıştır. 'Küfür' kelimesi gibi 'şükür' kelimesi de anlam değişikliğine uğramış, 'iman' manasına yaklaşmıştır. Kur'an'da bir çok yerde 'şükür', 'iman'ın hemen sinonimi olmuştur.² Küfür ise inkar,³ hakkı bile bile kabul etmeme,⁴ nankörlük,⁵ beri olmak, tanımamak⁶ ve örtmek⁷ anlamında kullanılmıştır.⁸

Bu, ele geçen nimetleri, örtmek ve bilmemezlikten gelmektir. Allah'ın lütfuna mazhar olan insanın, davranışında Allah'a karşı hiçbir minnettarlık hissi duymamasıdır. Allah'ın nimetlerine karşı minnettarlık hissi duymamanın ve inkarın en bariz vasfı, Allah'ın göndermiş olduğu ilahi kitapları ve peygamberleri yalanlamaktır.⁹

Allah'ın koymuş olduğu sınırı aşmak ve tecavüz etmek de, bu kavramın kapsamına girmektedir. Hangi açıdan ele alınırsa alınsın küfrün kapsamı, Allah'ın mutlak birliğini veya onun gönderdiği ilahi emirleri veya peygamberlerden herhangi

İnsan, 24.

¹ İzutsu, Allah ve İnsan, 24, 219, 220.

² İzutsu, Allah ve İnsan, 21, 24; krş. İbn Manzur, Lisan, 5/144; Ünal, Resullerin Yolu, 88, 89, 119.

³ Bakara 2/6.

⁴ Bakara 2/289.

⁵ Bakara 2/15.

⁶ İbrahim 14/22.

⁷ Ankebut 29/7.

⁸ İbni Manzur, Lisan, 5/144 vd.; Karagöz, a. g. mak., 42; İzutsu, Ahlaki Kavramlar, 172.

⁹ İzutsu, Ahlaki Kavramlar, 166.

birini inkardan başka bir şey olmayacağı için, doğal olarak bu kavramın, putperestlikle bir tutulabileceği ortadadır. Zaten küfür Kur'an'da eş koşma anlamında da kullanılmaktadır.¹

Vahye tabi olmamak veya Allah'ın mutlak birliğini tanımamak noktasında küfür ile şirkin aynı anlamda kullanıldığı görülmektedir. Yani şirk kavramı, Kur'an'da geçen kafir tesmiyesi ile uygunluk arz ediyor.

Kafir, iman etmeyenler için genel bir adlandırma olup hem müşrikleri hem de kitap ehlini kapsamaktadır. Ancak Kur'an'da şirk, çoğunlukla tevhidin tam aksi olarak kullanılmıştır.²

Genel olarak şirk, tevhidin zıddı olarak kullanılsa da zikredeceğimiz şu ayetler iyice incelendiği zaman küfür ile şirkin bütünüyle ayrı şeyler olduğunu söylemek güçleşmektedir. Allah hakkında çeşitli iftiralar, Allah'ın mutlak birliğine halel getirdiği halde, şirk kelimesi ile değil de iftira tabiri ile anlatılmış ve bunların faillerinin kafir oldukları belirtilmiştir.³ Duanın Allah'tan başkasına yapılması şirk olduğu halde, küfür sayılmıştır.⁴

Küfür ve şirk, bir takım tahminlerin ve kuruntuların sonucudur. Her ikisinin; kafir ile müşrikin işlediği amel, boş olma bakımından aynıdır.⁵ Bu ilahi sözlerde Allah'ın birliğine aykırı olan anlayışlar, iftira ve küfür kavramları ile anlatılmaktadır. Ancak bilinmelidir ki, Allah'ın kızı ve oğlu olduğunu söylemek, Allah'ın sıfatlarını putlara vermek ve Allah'tan başkasına dua etmek, şirktir.

Görüldüğü üzere, bu iki kavram, bütünüyle eş anlamlı olmadıkları gibi zıt anlamlı da değildirler. Küfür şirkten daha şümulü olup, şirki de kapsamına almaktadır.⁶ Böyle denilmişse de zaman zaman birbirine yakın anlamda kullanıldıkları görülmektedir. Küfrün, şirkten daha genel olduğu kabul edilirse, her müşrik kafirdir, fakat her kafir müşrik değildir, demek mümkün olur.

¹ En'am 6/1, 106; Rad 13/33; Hac 22/17; Maide 5/72, 73; Nablusi, Hulasatu't-Tahkik, 194.

² Bkz. Sağıroğlu, İnsan ve Toplum, 19.

³ Yunus 10/68, 70.

⁴ Rad 13/14.

⁵ Hac 22/31; Yunus 10/66; Tur 52/23.

⁶ Sağıroğlu, İnsan ve Toplum, 107.

Bunun böyle denilmesinin nedeni; Allah'ın varlığı noktai nazarından düşünülmüş olmasından kaynaklanmaktadır. Oysa inkarın, her türlü Allah'a raci olup netice itibarıyla her türlü şirkin, küfür anlamına geleceği bir gerçektir.¹

Sırf uluhiyyet açısından düşünülürse Kur'an'da şirk ve küfür kavramları hem aynı hem de ayrı anlamda kullanıldığı görülür. Ayrı anlamda kullanıldıkları zaman, bütün şirk ehlinin her birisinin küfür çerçevesi içinde ayrı birer grup olarak mülahaza edildiği anlaşılr.

Şirk kelimesinin, diğer kavramlarla olan ilişkisini de ortaya koyarsak, Allah'ın birliği inancına aykırı olan her düşünce, hangi kavramla anlatılırsa anlatılsın, şirktir. Bu kavramların birbiriyle ilgili oldukları, hatta belli bir açıda aynı anlama geldikleri anlaşılmaktadır.²

Nimetlere karşı şükürdar olmak gerektiği halde kafirler daha çok zenginler içinden çıkar. Çünkü onları zenginliklerinin ve içinde bulundukları refah durumunun sona ermeyeceği, bunun kendi kazançları olup akıl ve becerilerinden kaynaklandığını zannederler.³ İşte gerek sıkıntı ve darlık, gerekse bolluk ve ferah anında tiksindirici bir istigna ve şımarıklıkla veya umutsuzlukla insan, Allah'a karşı kafir kesilir. Demek ki küfrün temelinde, aynı şirkte olduğu gibi, bir bakıma nefse tapınma, bencillik ve istigna vardır ve küfür Allah'ı hakkıyla tanımamak, O'nun verdiği nimetlerin O'ndan olduğu gerçeğini sözle, davranışla ve kalben örtmek, gizlemektir.⁴

“Nimetlere küfür, yani nankörlük küfrün temelini oluşturduğu gibi nimet kelimesinin kapsamı içine mal, mülk, göz, kulak gibi maddi ve yetenek, beceri, düşünce akıl gibi manevi varlıklardan daha çok risalet, din, hidayet vb. girer. Şu halde, Allah'a ve ondan gelen herhangi bir şeye yönelen örtme, gizleme, tanımama işi küfür kavramının kapsamı içindedir.”⁵

Küfür önce ikiye ayrılır. 1. Fıkhen küfür: Bu fıkhen imanın yani fikhi imanın karşılığı olarak düşünülen bir nitelemedir. Bir kişi diliyle Lailahe illallah deyip İslâm

¹ Bkz. Behiy, Kur'ani Kavramlar, 86, 87.

² Macit, Müşrik Toplum, 24, 25.

³ Zuhuf 43/33, 35; Kehf 18/32, 37; Kasas 28/76, 78, 81; İbrahim 14/32, 34; İsra 17/66, 67; Şuara 26/48; Ünal, Temel Kavramlar, 377.

⁴ Ünal, Temel Kavramlar, 378, 379.

⁵ Ünal, Temel Kavramlar, 380; krş. Nesei, 3-4/214, 215; Kılavuz, İman Küfür Sınırı, 69.

toplumunun içine girse ve bu toplumun içinde yaşasa mümin ve müslim sayılır. Bu bakımdan, İslâm toplumunda, bu toplumun içinde kaldıkları, fiili bir isyan hareketinde bulunmadıkları ve üzerlerine düşen hukuki görevleri yerine getirdikleri sürece münafıklar da müslüman muamelesi görürler.¹ 2. Hakiki küfür: Küfür, zarurati diniyyeden olduğu katiyetle bilinen şeylerin tamamını veya bir kısmını kalben tastik etmemektir.² Zarurati diniyye iman esaslarından ayrı olarak namazın, zekatın, haccın orucun farziyyeti, zinanın, adam öldürmenin, içki içmenin haram oluşu gibi emir ve yasaklardır.

Bunun dışında küfür, 1. Küfr-i inkari, 2. Küfr-i cühud, 3. Küfr-i inadi, 4. Küfr-i nifak diye bölümlere de tasnif edilmiştir.³

“Hanefi fıkıhçılar eserlerinde küfr-i cehli ismi verilen bir küfür çeşidinden bahsederler. Kendi iradesiyle, küfür olduğunu bilmediği, fakat gerçekte küfür olan sözü söyleyen kişi, alimlerin çoğunluğuna göre kafir olur. İşte bu tip küfre küfr-i cehli denilir.”⁴ Küfür ayrıca şu şekilde iki ayrı kısma da taksim edilmiştir: 1. İtikadi 2. Ameli.⁵

Ayrıca kalpteki küfrün, küfür olarak kabul edilmesi gibi izhar edilen kavli ve ameli küfürlerin de nazarı nikkate alınması gerekir.⁶

Allah'ın haramlarını işleyip, farzlarını yerine getirmemek, onları küçümsemekten, inanmamaktan kaynaklanıyorsa bu itikadi küfre girer. Ameli küfür bunları yapmamaktır. Allah'ın farzlarını yerine getirmeyen ve haramlarını işleyen kişi ameli küfrün içine düşmüş olur. Bunun adı Kur'an'da fisktır. Nitekim fisk, küfrün ameli yönüdür, daha doğrusu fiili yönüdür.

Öte taraftan İbn Kayyım (v.751/1350), önce büyük ve küçük olarak taksim ettiği küfrün büyük kısmını 1. Tekzib, 2. Tasdikle birlikte kaçınma ve büyüklenme, 3. Yüz çevirme 4. Şüphe ve 5. Nifak küfrü şeklinde beş ayrı grupta değerlendirilmektedir.¹

¹ Müslim, İman, 8; Davudoğlu, Müslim Tercüme ve Şerhi, 1/191-196; içinde bu şekilde ‘Lailahe illallah’ın geçtiği rivayetlerin topluca izahı için ayrıca bkz. Mevdudi, İslami Kavramlar, 37-63.

² Kılavuz, İman Küfür Sınırı, 66, 67, 70.

³ İbni Manzur, Lisan, 5/144; Kılavuz, İman Küfür Sınırı, 74, 75.

⁴ Kılavuz, İman Küfür Sınırı, 75; Al-i Ferrac, el-Özr, 267.

⁵ Ünal, Temel Kavramlar, 385, 386.

⁶ Sağiroğlu, İnsan ve Toplum, 21.

Kur'an'da kafirlerin özellikleri, değişik vesileler ve biçimlerde ifade edilerek küfür konusuna açıklık kazandırılır. İlgili bazı ayetlere göre kafir, Allah'ın hükümleriyle hükmetmeyendir.² O, ilmin zıddı olan ve doğruluk payı yok denecek kadar az olan zanna dayanır. İncancı ve hayatını zanna göre şekillendirip, bu şekliyle devam ettirir.³ Onun için önemli olan şey sadece hevasıdır. O, hevasını ölçü haline getirip, mutlaklaştırır (ilahlaştırır).⁴ Gururlanıp, böbürlendiği için Allah'ın ayetleri hakkında tartışmaktan çekinmez.⁵ Şüpheli bir yapıya sahip olduğundan peygamberle tartışıp, adeta onu sorguya çeker.⁶ Bu tartışmalarında da doğruyu bulmak gibi bir düşünceye sahip değildir. İş olsun diye tartışıp, ileri geri konuşur.⁷ Kendi inanç ve yaşantı biçimini kabul etmediği için, peygambere kızgınlık duyup, gözü dönmüş halde tepki gösterir.⁸ Vahiyle veya peygamberle alay etmekten zevk alır.⁹ Onun kendisinden başkasını düşünmek gibi bir kaygı ve endişesi de yoktur. Başkasının dert ve sıkıntıları karşısında duyarsızdır. Yetime, yoksula yardım etmez.¹⁰ Onun düşünme, akletme, hakikatı duyma ve anlama gibi bir eğilimi de sözkonusu değildir.¹¹

Kısacası, küfür olumsuz özelliklerin ve işlerin genel ismi olmak gibi geniş kapsamlı bir anlama sahiptir. Kafir ise tüm bu olumsuzlukların failidir. Zira o, Allah'la olan bağlarını koparıp, kendi kendine yetebileceğini zanneder.¹² Kendi kendine büyükenip, gururlanır, şişer (istekbera).¹³ Onun bu olumsuz özellikleri başkalarına karşı haksız, hukuksuz davranışlarda bulunmasına neden olur ki bu durumun Kur'an'daki ismi beğadır.¹⁴ Kafirin en önemli vasıflarından olan fesadı da bağılığının

¹ İbn Kayyim, Medaric, 1/265 vd.; Ayrıca bkz. İbni Manzur, Lisan, 5/144 vd.

² Maide 5/44.

³ Necm 53/28; Yunus 10/36, 37; Tur 52/23.

⁴ Casiye 45/23; Zuhuruf 43/58; Kehf 18/54.

⁵ Mümin 40/56.

⁶ Bakara 2/108; Mü'minin 23/4, 5; Duha 93/54, 55; Yusuf 12/8, 9.

⁷ Mümin 40/35; Zuhuruf 43/58; Kehf 18/54.

⁸ Sad 38/3, 5; Kamer 54/24, 25.

⁹ En'am 6/10; Enbiya 21/41; Saffat 37/12.

¹⁰ Maun 107/1, 2; Feccr 89/18, 21.

¹¹ Bakara 2/171; Yunus 10/42, 43; Neml 27/80, 81; Furkan 25/44.

¹² Alak 96/6.

¹³ Müddessir 74/19, 23; Saffat 37/35, 36; Mü'minin 23/45, 47.

¹⁴ Şura 42/27; Kasas 28/76, 78.

sonunda açığa çıkar.¹ Elbetteki böylesine sınır tanımayan tavır, Allah'ın sınırını da (hududullah) tanımama biçiminde gelişir.² Hududullahı tanımayan ise zalimdir.³ Zalimler, Allah hakkında tartışmaktan,⁴ Allah hakkında yalan söylemekten,⁵ kalpleri katılaşmış bir halde⁶ Allah adına yapılan işlere engel olmaya çalışmaktan geri durmazlar.⁷ Çünkü zalim olanlar, kafir olanlardır.⁸ Kafir, tüm bunları yaparken de inanç itibarıyla kendisini aldatır (fisk).⁹ Allah'ın dinine karşı lakayttır. Bu lakaytlıkla kendisini, inançtaki yanlışlıklarını doğru kabul etme eğilimine sürükler.¹⁰ Bu tür inanç aldanmışlığı (fisk) ise küfrün oluşmasını sağlar.¹¹ Cebbar olma hali de, kafirin, diğer insanlarla ilişkilerinde açığa çıkan bir diğer önemli vasfıdır. Kafir büyüklenip, böbürlendiği için, herkes üzerinde tahakküm kurmaya (cebr) çalışır. Zorbaca davranışlarda bulunur. Kendisinin, insanlar için ölçü olmasını (ilah) isteyip, bunun için çalışır.¹² Bütün bu olumsuzluklardan dolayı, Allah, iyice sapıtsınlar diye, kafirlere, yaptıklarını güzel gösterir.¹³ Kafir bu olumsuz özelliklerine karşılık, ilahi bilginin insanlara ileticisi olan Peygamber (veya müminler) ise onlara aldırmayıp görev(ler)ini layıkıyla yerine getirmeye çalışmalıdır(lar).¹⁴

İbni Kayyım (v.751/1350), küfrün temel nedenini şöyle açıklar: “Allah katında O'nun hakkında bilmeden söz söylemekten daha büyük bir günah yoktur. Şirk ve küfrün esası bu günahdır. Bidat ve sapıklıklar onun üzerine inşa edilir.”¹⁵ Bilgisizliğin küfürdeki payı tartışılmaz nitelikteyse de, elbette ki tek nedeni sadece bu değildir.

¹ Yunus 10/90, 91.

² Bakara 2/35, 229.

³ Talak 65/1.

⁴ En'am 6/68.

⁵ En'am 6/93; Zümer 39/32.

⁶ Hac 22/53.

⁷ Bakara 2/114.

⁸ Enbiya 21/2, 3, 5; Kehf 18/57; Ali İmran 3/86; Cuma 62/5.

⁹ Tevbe 9/6.

¹⁰ Tevbe 9/24.

¹¹ Maide 5/81; Ali İmran 3/110.

¹² Mûmin 40/35; Meryem 19/12, 14, 31, 32.

¹³ Neml 27/4.

¹⁴ Hicr 15/94, 95; Vatandaş, Tevhid, 102, 104.

¹⁵ İbn Kayyım, Medaric, 1/292, 293.

Çünkü düşünmeye ve akletmeye çağıran ilahi bilgi karşısında, düşünce ve aklını olması gerekenin dışında kullananların sahip oldukları küfürde, kişisel diğer bazı özelliklerin etkisi de sözkonusudur.¹

Küfür kelimesinin muhtevasında süreklilik ve alışkanlık anlamları vardır. Çünkü, örtmek birden olmaz. Nasıl günahlar kalbi nokta nokta örterse, elbette bu şekilde örtülen kalpte iman değil, küfür var demektir.² Böylesi bir durum ise kişiyi doğal olarak küfür mantığına³ sahip biri kılacaktır. Nihayet küfür iki ayrı boyuttan da gözükabilir. Biri, dinde aşağılanması gereken kişi ve şeyleri yüceltmek, ötekisi yüceltilmesi gerekeni küçümsemektir.⁴

Şunu da bilmek lazımdır. Küfre mahsus bir takım alametler vardır ve bunlardan sakınmak gerekir. Ancak her devrin küfür alameti değişik olmaktadır. Belli bir zamanda küfür alameti olan şey, belki kısa zaman sonra küfür alameti olma özelliğini kaybedebilmektedir.⁵ Bu nedenle müslüman bir ferdin her an için duyarlı olması gerekmektedir. Küfür alametlerini sadece geçmiş dönemlerin ilgili hukukunu belirleyen fıkıh kitaplarında mevcut hususlarla sınırlamamak durumundadır. Bunun yerine küfrün herkes için ve her dönemde meydana gelebileceğini dikkate alarak bu arada kendi şart ve ortamını da dikkatle takip etmek suretiyle duyarlı olmak zorundadır.

3. 4. CEHALETLE İLGİLİ KAVRAMLAR ARASINDAKİ MÜNASEBET

Cehalet kavramının anlam sahasında yahut onun çeşitli tezahürleri olarak 'fitne, heva, fesad, ism, fahşa, fuşş, bağı, seyyie, bezr, israf, tuğyan, cürm, fücür, fisk, nifak, tefrika, istikbar' gibi kavramlar da sözkonusudur. Bunlar da onunla beraber değerlendirilerek konu daha da uzatılabilirdi. Ancak biz burada kısa kısa bilgiler vermek suretiyle bütün ilgili kavramları irdelemek yerine, sadece cehaletle atbaşı giden, onun başat vecheleri olan zulüm, şirk ve küfür üzerinde durduk.

¹ Vatandaş, Tevhid, 105.

² Elmalılı, Hak Dini, 1/187, 188; Ünal, Temel Kavramlar, 389, 390.

³ Bkz. Sağiroğlu, Ekrem, "Küfür Mantığı", Diyanet Dergisi, c. 16 sy. 3, Mayıs-Haziran 1977, 169-176.

⁴ Sağiroğlu, İnsan ve Toplum, 19, 21.

⁵ Bkz. Kılavuz, İman Küfür Sınırı, 209, 210.

Dediğimiz gibi bunların herbiri başlıbaşına birer araştırma konusu olabilecek niteliktedir. Bunları da değerlendirecek olsaydık, çalışmamızın alanı çok genişlemiş olacak ve asıl konumuz arada kaybolacaktı. Kaldı ki bu açıklananlar dahi cehalet kavramıyla birlikte değerlendirildiğinde konu olanca açıklığıyla aydınlatılmış olmaktadır. Açıkladığımız bu üçüyle beraber sözü geçen bu kavramların cehaletle ilgisine gelince:

Bir fikir ve düşüncenin, bir sistemin, bir konunun anlatılmasında ve anlaşılmasında kelime ve kavramların önemi çok büyüktür. Kelime ve kavramlar değiştikçe cümleler, dolayısıyla anlatılmak istenen şeyler de değişir. Bunlar iyi anlaşılırsa ait oldukları düşünce sistemi de daha iyi anlaşılacaktır. Esasen kelimelerin anlamları, yalnız başlarına değil, bir sistem veya sistemler içinde değer kazanır. Böylelikle kelimenin esas, izafi ve özel manası ortaya çıkar.¹

Kavramlar, Kur'an'da tek başlarına ve yalın halde bulunmaz. Diğer kavramlarla eş veya zıt anlamda bir mana ilişkisi kurarak bir semantik saha oluşturur. Birbirleriyle anlam ilişkisi olan kavramlardan biri 'odak kelime' kabul edilirse, bu odak kelimenin etrafında bir çok 'anahtar kavramlar' dizilir ve birlikte bir 'mana alanı' meydana getirir.²

Bu bağlamda kelimeler, Kur'an sistemine girince asli manalarından farklı manalar yüklenmiş olmaktadır.

Allah (c), insanların ahlaki niteliklerini, inanç, söz, fiil ve davranışlarını çeşitli kavramlarla anlatır. Artık över veya yerer. Allah, insanı, iman veya küfür, itaat veya isyan, salih amel veya kötü amel, takva veya zulüm sahibi olup olmama açısından değerlendirir. Bu itibarla Kur'an'da insanı, inancı (iman, inkar, şirk, nifak), sözü (doğru, yanlış, yalan), fiili (faydalı ve zararlı) ve davranışı (iyi ve kötü) yönü ile anlatan, niteleyen ve değerlendiren 'anahtar kavramlar' ön plana çıkmıştır.

Birbiriyle kurduğu mana ilişkisi ile bir 'semantik alan' meydana getiren anahtar terimlerden biri odak kelime kabul edilirse bu odak-kelimenin etrafında bir çok anahtar kelime dizilir ve birlikte Kur'an'ın kelime hazinesinde önemli bir 'mana alanı'

¹ Karagöz, a. g. mak., 41.

² Karagöz, a. g. mak., 52; İzutsu, İman Kavramı, 277.

meydana getirirler.¹ Bu anahtar terimler, olumlu veya olumsuz mahiyettedir. Biz, cehalet kavramını odak kelime kabul ettiğimizde bu odak kelimenin etrafında olumlu ve olumsuz mahiyette anahtar terimler yer alır. Buradaki cehalet kavramı odak kelime olmaktadır. Bu kelimenin etrafındakiler ise anahtar terimlerdir. Allah, olumlu veya olumsuz kavramların yöneldiği obje; insan ise bu terimlerin ifade ettiği eylemlerin failidir. Şirk, zulüm, küfür, nifak, tekzip vb. kelimeler ‘cehalet’ kelimesi ile olumlu; hilm, sükunet, vakar, ilim, sadakat vb. kelimeler ise zıt anlamdadır. Olumlu ve olumsuz değer ifade eden anahtar terimler kendi aralarında bir semantik alan meydana getirir.

Cehalet ve hilm kavramlarını esas aldığımızda bunlar, odak kelimeler olmaktadır. Cehalet kelimesinin etrafındaki kelimeler ‘cehalet’ ile yakından ilgisi olan manalar taşır. Hilm kelimesinin etrafındaki kelimeler de aynı şekilde ‘hilm’ ile anlam alanı ilişkisi içindedir. Bu iki kelime ve anlam sahaları ise zıt anlam ilişkisi içindedir. Bir alanın odak kelimesi başka bir alanın normal anahtar-kelimesi olabildiği gibi, bir alanda normal anahtar kelime olan bir sözcük de başka bir alanda odak-kelime olabilir.²

Esasen Kur’ani kavramların birbirleriyle çok özel bir bağlantısı olduğu gibi bunlar kimi zaman birbirlerinin yerlerine de kullanılmaktadır. “Bazen bir kavram diğer kavramın yerine kullanılır. Bir yerde bir kavram ile ifade edilen davranış başka bir yerde bir başka kavramla anlatılır.”³ Sözgelimi günah, şirk yerine, şirk ise günah olarak nitelenebilmektedir.⁴ Bunun yanında bu kavramların delalet ettiği olgulardan birbirine doğru bir sürecin varlığı da farkedilmektedir. Sözgelimi bir olay belli bir sınırdan kaldığı sürece günah diye nitelenir iken bu günah belli bir raddeden sonra artık özellik ve sıfat değiştirerek şirk veya küfür olarak kabul edilebilmektedir.⁵ Buna göre herhangi bir şey için herhangi bir nitelemenin yapılmış olması bir kavramın

¹ İzutsu, Allah ve İnsan, 30, 31; Ayrıca bkz. a. mlf., Ahlaki Kavramlar, 33, 68.

² İzutsu, Allah ve İnsan, 31; krş. Karagöz, a. g. mak., 43.

³ Karagöz, a. g. mak., 46.

⁴ Lokman 31/13; Buhari, Diyat, 1, İstıtabe, 1; Canan, Kütüb-i Sitte, 14/132; Kutup, Fi Zilal, 5/118, 8/487.

⁵ İlgili ayetler için bkz. Okumuş, Toplumsal Çöküş, 148, 152 vd., 158; Özsoy, Sünnetullah, 142; Vatandaş, Kur’an, 54, 55, 79, 80; Günahla ilgili bir değerlendirme için bkz. Kutup, Fi Zilal, Bakara 2/81; İzutsu, Ahlaki Kavramlar, 43, 317 vd.; Bebek, Günah Problemi, 94 vd.

muhtevasının diğ er bir kavramın içeriğini içine almasındandır. Yani bu kavramlar i  içe ve birbiriyle anlam ilişkisi içindedir.

Farklı bir kültürün geleneğ  içinde olu mu  bir anahtar terimin sadece sözcüklerde belirtilen anlamlarıyla yetinilmesi, o terimin Kur'an'daki gerçek anlamını ortaya koyamaz. Belki, bu konuda bir fikir ve önbilgi verebilir. Ama asıl ve hakiki manasını anlamada yeterli değildir. Özellikle Kur'an'ın bu anahtar sözcükleri, başka bir dile aktarıldığı zaman sözlük manası ile verilmesi hiç yeterli değildir. Verilen Türkçe karşılıklar, o kavramın ifade ettiği manayı tam olarak yansıtmamaktadır. Mesela Kur'an'ın en önemli anahtar kavramlarından birisi ve cehaletle doğrudan bir ilgisi olan zulüm kavramını 'kötülük etmek' veya 'haksızlık etmek' diye manalandırdığımız zaman yanlış olmaz, ama bu kavramın Kur'an'da ifade ettiği manayı tamamen yansıtmaz. Zalim sadece 'haksızlık eden' veya 'kötülük eden' değildir.¹ Aynı şekilde cehl ve bunun isim-sıfat şekli olan cahil sözcüğünün alimin zıddı, dolayısıyla temel anlamının 'bilgisiz' olarak alınması, bu kavramın tam anlamını yansıtmaz. Bu anlam yanlış değildir, ama tam değildir; eksiktir, yetersizdir.² Bu nedenle Kur'an'ı anlamak isterken elfazının ve terkiplerinin bütün inceliklerini gözetmek lazımdır.³

Buna göre cehalet odak bir kavramdır.  nemli bir semantik alandır. Zulüm,  irk ve küfür de dahil olmak üzere geriye kalan diğ er kavramlar ise anahtar terimler olarak cehaletle, çeşitli açılardan ve farklı yoğunlukta kesi ecek şekilde ortak bir 'mana alanı' oluşturmaktadır. Bir diğ er ifadeyle bunlar, cehaletin çeşitli tezahürleridir.

¹ Izutsu, Ahlaki Kavramlar, 46, 47.

² Izutsu, Ahlaki Kavramlar, 51 vd.; Karagöz, a. g. mak., 39, 40.

³ Elmalılı, Hak Dini, 1/123.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. CEHALETİN İNSAN ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

Halimin zıddı olan cahil; zorba, azgın, vahşi, acelecilik karakteri olan, telkine uyan, öfkeli, hayvani iç güdülerine uymakla gaddar, bir deyişle de barbar olandır.¹ Ve cehalet de böylesi birinin yaptıklarının adıdır. Nitekim o, bu tür tavırlarından dolayı belirtilen vasfa müstehak olmaktadır.

Bu böyle olmakla beraber daha önce de belirttiğimiz gibi cehalet, zamanla kendi semantik alanından kayarak yine kendi içinde mündemiç bulunan özel bir anlamıyla temayüz etmiştir. Bu nedenle günümüzde cehalet denildiğinde akla gelen o geniş 'anlam sahası' içindeki cehalet değil, daha çok bilgisizlik anlamındaki cehalettir. Nitekim bu yaklaşım o denli bir yaygınlık kazanmıştır ki konuyla ilgili kimi çalışmalarda bu kavram ve kavramın failleri hep bilgisizlik ve bilgisiz olarak mütalaa edilmiştir. Oysa kavram ve ona dair hadiseler aktarılıp yorumlanırken bahis konusu edilen şeylerin bilgisizlikle fazla bir ilgisi olmamaktadır.²

Kavram konulu çalışmalarda esas olan, sözkonusu kavramın temel yapısını ortaya koymak ve ona dair yanlış algılama ve kullanımlara işaret etmektir. Kavramın asli yapısı bu şekilde ortaya konduktan sonra özelde cehalet kavramı, son olarak sivrildiği anlam çerçevesinde bilgisizlik olarak da tahlil edilmelidir. Hele kavramın bu son yapısı farklı ilim dallarında önemli bir alana konu oluyorsa bunun gözardı edilmesi düşünülemez.

Bu nedenle biz çalışmamızın bu yerinde bilgisizlik anlamında kullanılan cehaletin geçtiği konuları öz bir şekilde değerlendirmeye çalışacağız.

4. 1. MAZERET OLMASI AÇISINDAN CEHALET

Allah, insanı iyiye ve kötülüğe yönelmeye kabiliyetli yaratmış ve onu doğruya çağırmıştır. Ama onu bu konuda zorlamamış, inanç, söz, fiil ve davranışlarında serbest

¹ Erul, Cehalet Kavramı, 2.

² Bir örnek olarak bkz. Yetik, Ebu Cehl, 13, 14, 99.

bırakmıştır. Eğer bırakmamış olsaydı, bütün insanların inanç, söz, fiil ve davranışları aynı olurdu. Böyle olmadığı için insanların ahlakı birbirinden farklıdır. Kimisi dosdoğru yolda, kimisi değil; kimisi mümin, kimisi başka ve kimisi müslim/halim-selim, kimisi de cahil/ zorbadır.¹

Mazeret, yapılması gereken yahut sahip olunması gereken bir hususta öyle yapmamayı veya olamamayı tecviz eden gerekçelerdir. Biz burada konumuz itibariyle İslami nasları bilmemekten doğan gerek itikadi ve gerekse ameli yanlışlıkları ya da sapmaları doğuran nedenlerin geçerli olup olmadığını değerlendirmeye ve bunların mazeret teşkil edip etmeyeceğini ortaya koymaya çalışacağız.

4. 1. 1. CEHALETİ BİLEREK TERCİH ETMEK

Allah, Kur'an'ı insan için göndermiştir. Onu imana, iyiye ve doğruya çağırmış; şirk, nifak, isyan ve her türlü kötülükten sakındırmıştır. Ancak insanı bu konuda zorlamamıştır. İnanç ve irade hürriyeti içerisinde insanlar, inanç, söz, fiil ve davranış itibariyle farklı durumlar sergilemişlerdir. İnsanlardan kimisi yapıp ettikleriyle mümin, muttaki ve iyi, kimisi de kafir, müşrik, münafık, asi ve kötü nitelik kazanmıştır. Allah, Kur'an'da insanları ırkları, renkleri, cinsiyetleri ve fiziksel yapıları itibariyle değil, inançları, amelleri ve ahlaki yönleriyle değerlendirmiş ve insanı hep bu yönü ile ele almıştır.²

Gönderilen bu Kur'an, insanları rablerinden yana bilgilendirmekte ve gelecekte başlarına nelerin geleceğini kendilerine haber vermektedir. Bunun yanında önlerine iki yol konulduğunu ve bunlardan doğru olanı seçmelerini, bu doğru yolu da Kur'an'ın gösterdiğini ve bu nedenle gönderilmiş olan bu Kur'an'dan sorumlu tutulacaklarını, bunu anlayıp hür iradeleriyle bir kimlik tercihinde bulunmak suretiyle iman ederek yaşamalarını istemiştir.³ Bunun için de körü körüne atalarını taklit etmemelerini ve bu

¹ Karagöz, a. g. mak., 46.

² Karagöz, a. g. mak., 51.

³ Al-i İmran 3/162; Nisa 4/125; Maide 5/16; Meryem 19/58-61; A'la 87/14, 15; Cündioğlu, Kur'an'ı Anlama'nın Anlamı, 58; Arslantaş, İzler, 1, 2; Vatandaş, Kur'an, 38, 59; Mengüşoğlu, Düşünmek, 55, 65, 98, 102, 104, 108, 109, 178; Zeynep, Yaşayan Cahiliye, 23; İbrahim 14/21, 23; Kutup, La İlahe İllellah, 142, 169; Alagaş, Kimlik Tercihi, 68.

vesileyle akıllarını kullanmaları gerektiğini bildirmiştir.¹ Kaldı ki bu, insanın sorumlu olduğu ilk görevdir.²

Burada önemli olan kulun akıllı olmasından çok bu aklı kullanıp kullanmadığıdır. Çünkü Kur'an aklını kullanmayanları aklı bulunmayan kişilere benzetir.³ Esasen akletmek⁴ ile iman etmek arasında sıkı bir ilişki vardır. Akıl kelimesinin anlamlarından biri olarak bağlamayı dikkate alarak gerçeklerle bağlantı kurmak olarak niteleyebileceğimiz akletme,⁵ insanoğlunun diğer yaratıklardan ayrıldığı mümeyyiz vasfıdır. Şeytanın yoldan çıkarmasına karşı yine akletmek gerektiği gibi, doğru yola girmenin de akletme ile sıkı bir ilişkisi vardır.⁶

Kur'an'da akıl kelimesinin sadece fiil olarak yer alması, onun dinamik bir uygulama alanına sahip olduğunu gösterir. Kur'an'da akıl fiili insanlar tarafından yapılabilen, yapılması gereken ve ihmal edilmesi kınanan bir zihin faaliyetine işaret ediyor. Akıl fiil olarak geçtiği her yerde bu eylem daima olumlu karşılanmaktadır.⁷ Buna göre akıl bir kabiliyettir. Bir malzeme, bir veri değildir. Akıl salt bir kabiliyet olunca onun, verisiz hiç bir muhakeme yapamayacağı ve hiçbir sonuç üretemeyeceği gerçeği ortaya çıkar. Tıpkı bir bilgisayar gibi.⁸

Ancak Kur'an'ın bu buyruğuna rağmen, bugün, insanımız Kur'an'da sadece fiil şeklinde geçen akıl kelimesini heva kelimesinin grameri içinde kullanmaktadır. Bu demektir ki insanlar akletmenin yerine hevayı koymuşlardır.⁹ Ya da Kur'an'ın akletmeye teşvik ettiği hemen her yerde kınanmış olduğu taklidi.¹⁰

Oysa bu kavramların her birinin alanı ve fonksiyonu apayrıdır. Bunlardan, akıl ile "ilme sahip çıkmak şarttır. Zira cehaletle, ne hak ile rehberlik etmek ne de adaleti

¹ Cündioğlu, Anlamın Buharlaşması, 100, 101; Aktaş, Hangi İslam, 72; Zeynep, Yaşayan Cahiliye, 7; Özcan, Bilgi Problemi, 32; Candan, Mezhep Çatışmaları, 157, 159, 161, 164.

² Bkz. Candan, Mezhep Çatışmaları, 54.

³ Özcan, Bilgi Problemi, 70, 71, 76, 123.

⁴ Akıl kelimesi için bkz. Kocabaş, Bilginin Temelleri, 123, 211.

⁵ Kocabaş, Bilginin Temelleri, 124.

⁶ Kocabaş, Bilginin Temelleri, 130-132; krş. Alusi, Buluğu'l-Ereb, 1/16.

⁷ Kocabaş, Bilginin Temelleri, 124.

⁸ Zeyveli, Makaleler, 98, 100, 103; Said, Bilginin Gücü, 107.

⁹ Kocabaş, Bilginin Temelleri, 124; krş. Said, Bilginin Gücü, 137, 138, 142, 145, 146.

¹⁰ Bkz. Candan, Mezhep Çatışmaları, 47.

müesses hale getirmek mümkün değildir. Cahiller iyi bir iş yapmak istedikleri zaman bile zarardan başka bir şey getirmezler.”¹

Fert olarak herkesin akletmesi ve buna göre davranmasının yanında bir de ulus olarak (kavim) akletmek gerekir.² Akledilecek ki hem ferdi ve hem de toplumsal irade³ ile doğrular tercih edilebilsin ve bu yolda bir mesafe katedilsin.

İrade sahibi olmak, Allah'ın (c) insanoğluna bahsettiği üstün bir özelliktir. Bu, şey veya şeyler arasından baskı altında kalmadan birini seçme yetisine sahip olmaktır. Belki de insanoğluna emanetin veriliş gerekçesi de budur. Onlar kendilerine verilen akıl sayesinde ve kendilerini kuşatan çevre ve şartların da desteğiyle bilgi ve beceri bağlamında yaklaşık sıfır noktada yaratılmış oldukları ‘hiçbir şey bilmez’ özelliklerini bertaraf edeceklerdir. Böylece kendilerini hayata hazırlayacaklardır. Kendilerini bekleyen ancak böylesi olanaklarla doğru bir şekilde keşfedemeyecekleri, künhüne esaslıca vakıf olamayacakları akıbetlerinden yana ise ‘Kitap’ sayesinde muttali olacaklardır. Nitekim bilgi, eylemlerin anlamlı ve meşru kabul edilebilmesinin ilk şartıdır.⁴

Fakat ademoğlu kendisindeki bu özellikleri (akıl-irade) kullanmaz yahut birine ihale edip onların bu özellikleri kendi yerine kullanmalarına terk ederse ya da bizzat kendisi, biraz da koşulların etkisiyle bu özelliklerini farklı alanlarda kullanır ise bu durumda böylesi birinin arzu edilen veya edilmesi gereken neticeye ulaşması düşünülemez.

Buna göre, insan sırf İslâm toplumunda yahut İslam'ın egemen olduğu bir coğrafyada yaşadığı için diğer bir ifade ile kendi şuur ve iradesini kullanması neticesi

¹ Kocabaş, Bilginin Temelleri, 121, 127, 128.

² Kocabaş, Bilginin Temelleri, 134, 135.

³ Taha 20//79; Zümer 39/39, 41; Bakara 2/113, 119; Saffat 37/27, 30; Mengüşoğlu, Mektuplar, 24; Çelik, Akide Yetimleri, 61, 68, 186, 187; Elmalılı, Hak Dini, 4/217; el-Humeyyis, Şirk ve Sebepleri, 11; Aktaş, Hangi İslam, 12, 41, 58; Çelik, İlahlar Rejiminin Anatomisi, 97, 147; Demircan, Batıla Benzemenin Hükmü, 49, 51; Der Rah-ı Hak, İslam'da Usul-u Din, 123, 125, 126; Çobanoğlu, Engeller, 14, 15, 55, 164, 165, 167; Arslantaş, İzler, 27, 99; Mevdudi, Firavun, 41, 42, 45, 61, 71, 77, 118, 137, 141, 175, 188, 207, 213, 218, 226, 231, 232, 243, 248; Özbek, Tevhid Eğitimi, 34, 35; Yıldız-Özdemir, Kur'an'ı Anlamak, 178, 179; Vatandaş, Tevhid, 112; a. mlf., Kur'an, 158, 159, 181; Kutup, Fi Zilal, 7/264; Alptekin, Tevhid ve Akaid, 51; Kardavi, Tevhid, 43 vd.; Ünal, Resullerin Yolu, 205.

⁴ Atalar, Düşüncede Devrim, 2; Said, Bilginin Gücü, 59.

olmaksızın böylesi bir ortamın ferdi olmak hasebiyle hükmen müslüman olmakla, yani kendisinden sadır olan fiili bir iman olmadan Allah'ın vadettiği mükafaatlara nail olması imkansızdır.¹

Esasen insanoğlu özgür irade² sahibi bir varlıktır. Muhatap olduğu şeylere karşılık verme, dilediği şekilde tayin etme olanağına sahiptir. Bu noktada iki yönlü bir olgudan söz edilebilir. Biri, kendine rağmen ve belki onun adına ortaya konulan şeyler. İkincisi de kişinin karşısında bulunduğu ve tepki göstermesi istenen şeylere müteveccih kendi iradesini devreye sokarak şöyle veya böyle herhangi bir tercihte bulunması.³

Kişi devraldığı yahut karşılaştığı şeylere karşı hür iradesini devreye sokmak durumundadır.⁴ Nitekim emanetin arz edilmesi de ondaki bu istidadına binaendir. O bu kabiliyetini etkin kılarak önündekine karşı bir tepkide bulunacak ve bu tavrına göre de bir sonuçla karşılaşacaktır. Diğer bir ifadeyle özgür irade sahibi fertlerden⁵ oluşan toplum, kendine ait teşekkül eden iradesini Allah (c)'ın kendisine tevdi ettiği emanete karşı faal bir şekilde kullanma olanağına sahiptir.⁶ Muhatap olduğu bu hususa karşı tavrını ister olumlu, isterse olumsuz bir şekilde ortaya koyacaktır. Bu tavır, sözgelimi Yunus (a)'ın kavmi gibi olumlu olursa⁷ bu zaten ilahi iradenin de dilemiş olduğu bir

¹ İbn Teymiye, Feteva, 26/30, 32; Al-i Ferrac, el-Özr, 86 vd.

² Bakara 2/256; Kehf 18/29; Yunus 10/99; Müzzemmil 73/19; Abdullatif, K. Zihni İnşası, 55, 65; Aktaş, Hangi İslam, 157, 200, 201; Alagaş, Kur'an'a Yönelirken, 81, 88, 90; Arslantaş, İzler, 1, 2; Bebek, Günah Problemi, 59, 61, 80; Behiy, Kur'ani Kavramlar, 108, 109, 159; Çelik, Toplumsal Değişim, 68, 69, 71, 73-75, 83, 91, 93; Cündioğlu, Kur'an'ı Anlama'nın Anlamı, 58; Görgün, a. g. mak., 146, 147; Kutup, Yoldaki İşaretler, 73; Macit, Müşrik Toplum, 76, 77; Mengüşoğlu, Mektuplar, 83; a. mlf., Düşünmek, 55; Okumuş, Toplumsal Çöküş, 83, 92, 111, 195, 196; Özsoy, Sünnetullah, 117, 133, 152, 154, 176, 177, 182; Şimşek, Tefsir Problemleri, 49, 134; a. mlf., Kur'an Kıssaları, 181, 216, 219; Ünal, Resullerin Yolu, 154, 185; Vatandaş, Kur'an, 59; Yıldız-Özdemir, Kur'an'ı Anlamak, 18.

³ Mengüşoğlu, Mektuplar, 48; Sağıroğlu, İnsan ve Toplum, 94, 95; İzutsu, İman Kavramı, 140, 141.

⁴ Bkz. 'Kur'an'ı Kerim ve Açıklamalı Tercümesi, (Haz. Ali Özek ve Arkadaşları), Medine'i Münevvere, 1987, Mealinin Zümer 39/59 ayetine düşülen dipnotuna; İbn Melek, Şerhu'l-Menar, 976.

⁵ Eliaçık, İtikad Üzerine, 107.

⁶ Ali imran 3/182; Enfal 7/50; Hac 22/10; Fussilet 41/46; Özsoy, Sünnetullah, 153, 154, 170; Okumuş, Toplumsal Çöküş, 28, 36, 41, 43, 70, 77, 84, 86, 98, 101, 102; Çelik, Toplumsal Değişim, 61, 70, 107, 108, 119; Mevdudi, Firavun, 41, 42, 45, 61, 71, 77, 137, 175, 188, 218, 226, 243; Arslantaş, İzler, 27, 99; Aktaş, Hangi İslam, 12, 41; Çobanoğlu, Engeller, 55, 164, 165, 167; Yıldız-Özdemir, Kur'an'ı Anlamak, 178, 179; Kardavi, Sorun Nerede?, 31; Behiy, Kur'ani Kavramlar, 162; Atalar, Düşüncede Devrim, 68.

⁷ Yunus 10/98; Hud 11/117.

şekildir. Yok eğer durum bunun aksine cereyan etmişse, bu da artık öz iradeleriyle seçmiş oldukları bir yoldur. Bu durumda da artık, her yeni gelen peygamberin geldiği kavmine nispet ettiği sıfat gibi bir sığata mahkum oluverirler. Artık Allah (c) dilemiş ise helak edilmekte veya bunlara, tayin edilen bir ecele binaen belirli güne kadar mühlet verilmektedir.¹

Bu bağlamda günümüz açısından Allah'ın kitap ve elçiler göndermiş olması ve ferdin/toplumun da hadiste kendisinden sorumluluğun kaldırıldığı bildirilen kişilerden müteşekkil olmaması hasebiyle, özelde son elçinin mesajı bağlamında bilmemekten yana mazur sayılamazlar.² Kaldı ki insanların kendisinden yana mesul tutulacağı³ ve ilelahire tahrif edilmeden baki kalacağı bildirilen bu anlaşılır kitabın geliş gerekçesi de insanlara bunu ilan etmektir.⁴

"Peygamberlerin mesajı bu dünyada dejenere olmadan etkinliğini sürdürdükçe ve bu mesajı iletebilme vasıtaları bulundukça yeni bir peygambere ihtiyaç yoktur. Yeter ki mesaja ilave yapma yahut yeni bir mesajla değıştirme ihtiyacı doğmasın. Bununla birlikte peygamberlerin mesajı unutulduğu yahut hatalarla karıştığı veya sapmalara maruz kaldığı zaman artık onlara hidayet vasıtaları olarak güvenilmez."⁵

Bu anlamda sözkonusu ilan çerçevesinde şahit-şehadet kavramları bağlamında insanları bilgilendirdiğini, böyle iken insanların herhangi bir özürleri sözkonusu olmasın diye kitap ve bununla beraber elçiler göndermiş olduğunu, bu elçilerin tebliğleri hususunda insanlara karşı Allah'ın şahitleri ve bizim de Allah'ın yanında, peygamberlerin dini tebliğ ettiklerine dair şahitler olduğumuzu bildirir.⁶ Nitekim Rasulullah'ın veda haccında "Haberiniz olsun tebliğ ettim mi?" diye buyurması herhalde buna işarettir.⁷

¹ Bkz. Özütoprak, Dini Doğru Anlamak, 11.

² Araf 7/172; Mülk 67/10; Kardavi, Tevhid, 27, 33, 36, 37.

³ Zuhuruf 43/44.

⁴ Kasas 28/46; Secde 32/3; Yasin 36/6; Maide 5/19; bkz. Mevdudi, Tevhid Mücadelesi, 2/219.

⁵ Mevdudi, Tefhim, 4/167; krş. Dihlevi, Hüccetullah, 1/338, 447, 2/62; Ateş, Cahiliye ve Ehl-i Kitab Örf ve Adetleri, 499, 500; Yıldırım, Uluhiyyet, 103; İslamoğlu, Kulluk, 46.

⁶ Şahitlik etmeye dair bir değerlendirme için bkz. Said, Bilginin Gücü, 34; el-Mısri, İtikadi Özellikler, 52, 53.

⁷ Şehadet etmek kavramının bilgiyle alakası için bkz. İbn Teymiye, Feteve, 14/187, 409, 411; Havva, İslam, 30; Zehebi, Büyük Günahlar, 29, 31; Udeh, İslam Ceza Hukuku, 1/620; Aktaş, Hangi İslam, 128; Kutup, La İlahe İllellah, 183-185; Mevdudi, İslâm İnkılabının Yolu, 106-108; Al-i Ferrac, el-Özr, 77 vd., 80, 82; İslamoğlu,

Esasen fertlerin sorumluluklarının bilincinde olarak¹ tevhid esaslarını bilerek iman etmesi, neleri kabul, neleri redderek iman ettiğinin farkında olması gerekir. Çünkü “Bilinmeyen bir şey tasdik edilemez.”² Bilinecek ki inanılan bu kitabın temel prensiplerine aykırı hususlar yine bu kitaptandır, zannıyla tasdik edilmesin.³

Analarından birşey bilmez olarak doğan çocuklar, doğup büyüdüğü çevre ve toplumun eğilimlerine göre atalarının kendilerine talim ettiği çerçevede bir bilgilenme yoluna girmektedirler. Bu noktada çocuk, öğretilenlere karşı sadece alıcı pozisyonundadır. Ancak atalarından ve toplumdan/çevreden edinilerek inanılan bu bilgilerin her zaman için doğru ve yanlıştan arı olduğu söylenemez. Kaldı ki bu safhada, henüz, bir benimsemeden de bahsedilemez. Mamafih yine de hayatını idame için doğru veya yanlış algıladığı bu dökümanı almak durumundadır. Çünkü “hiç bir inanmış fert halk edildiği gibi kalmış olamaz. Zira iman halk edilişin üzerine kişinin bilinçli kazanımı, kendi elinin emeği, alın teriyle ulaştığı asgari bilgi ve bilinç düzeyidir.”⁴ İşte fert sağlıklı bir süreç içerisinde ulaştığı bu düzey ile sapıklıktan kurtularak hidayet üzere ve ona tabi olanlardan olmaktadır.⁵

Başka bir açıdan insanın, sosyal bir varlık olarak hayatını devam ettirebilmesi için doğuştan getirdiği zaruri bir bilgiye⁶ sahip olmaması hasebiyle kesbi bir bilgi sahibi olmak zorunluluğu vardır.⁷ Esasen insani bilgi ile hayvani bilgi arasındaki temel fark ve onun ahlaki bir varlık olmasının da esası bu kesbi özelliğidir.⁸

İman, 341; Sırma, Mekke Dönemi, 42; Ayrıca bkz. Bakara 2/143; Mümtahine 60/130, 131; Nisa 4/41; Araf 7/172; Fetih 48/8; Ahzab 33/45; Nahl 16/89; Müzzemmil 73/15; Hac 22/78.

¹ Bakara 2/256, 257; Nisa 4/60, 76; Enam 6/104, 105, 116; Meryem 19/39; İsrâ 17/15, 22; İbrahim 14/44, 45; Lokman 31/21; Taha 20/81; Kaf 50/27; Zümer 39/17; Nahl 16/36, 107, 108; Nur 24/21; Fâtır 35/14; Muhammed 47/31; Rum 30/58; Vatandaş, Kur'an, 46.

² Özcan, Bilgi Problemi, 141, 147, 150, 158; Bebek, Günah Problemi, 74.

³ Vatandaş, Tevhid, 8.

⁴ Mengüşoğlu, Mektuplar, 48; Nahl 16/78; İzutsu, İman Kavramı, 139, 140; Said, Bilginin Gücü, 29; Vatandaş, Ezenlik Yurdu, 19, 20.

⁵ Al-i imran 3/30, 32; Bakara 2/5; Nisa 4/14; Ahzab 33/36; Cin 72/23; Hucurat 49/7.

⁶ Özcan, Bilgi Problemi, 86, 88; Özgültekin, İlim ve Cehalet, 83, 84.

⁷ Sadık Hasan Han, el-İklid, 281, 283, 285, 291; Özcan, Bilgi Problemi, 133; Said, Bilginin Gücü, 26; el-Ceburi, Avaridu'l-Ehliyet, 337, 338.

⁸ Bkz. Özcan, Bilgi Problemi, 79, 81, 82, 84, 85, 89, 96, 127, 164.

Bu anlamda Rabbimiz, biz insanoğlunu bir tabiat kanunu olarak sıfır bilgi düzeyinde yaratmış ve ancak bizden bunu bu düzeyden gücümüz nisbetinde ötelere taşımamızı istemiştir. Aynı zamanda bizi, bizleri kuşatan özellik ve şartlar itibariyle böylesi bir süreci yaşamaya da ehil kılmıştır.¹ Esasen sözgelimi İsa (a) gibi² mucizevi bir şekilde bir takım farklı özelliklerle dünyaya gelen insanların bu durumları ile, normal yapı içerisindeki bir insanın sahip olduğu özelliklerle doğmayan ve/veya imkanlara sahip olamadan hayat sürmekte olan bir insanınki aynıdır. Çünkü birinci durum tabiat kanununa muhalif olduğundan mucize sayılırken ikinci durum da aynı şekilde bir hikmete binaen ya özelliklerden mahrumiyet şeklinde ya da sahip olunan olanaklar bağlamında semavi bir araz olarak değerlendirilmektedir. Dolayısıyla normal özellik ve imkanlar içerisinde bir hayat seyreden fertlerin/toplumların bilgilenecek hayata hazırlanmak şeklindeki gerekli süreci yaşamamaları kendileri için mükteseb bir araz³ olarak mazeret olamamaktadır.⁴ Buna göre deli veya bütün olanaklardan mahrum olarak dağ başında yaşayan bir fert için mazeret kabul edilen cehaletin, bu durumda olmadığı halde cehaleti bilerek seçen kimseler için mazeret kabul edilmesi söz konusu bile olamamaktadır. Özetle istisnai durumlar kendi özelinde ve genel durumlar ise yine kendi bağlamında değerlendirilmek durumundadır.

"Bugün bütün dünyada, gerek imanı ve küfrü tanımakda, gerekse ibadetleri doğru yapmakda, cahillik özür değildir. Dinini bilmediği için aldanan cehennemden kurtulamayacaktır. Allah-u Teala bugün dinini dünyanın her tarafına duyurmuş, imanı, helali, haramı farzları öğrenmek pek kolaylaşmıştır. Bunları, lüzumu kadar öğrenmek farzdır"⁵

"Velhasıl akıllı olana özür ve bahane yoktur. Eğer cahil, İslam dinini işitmeyip nazar ile sahih marifet elde ederse, hakikaten mümin olup, cennetlik olur. Eğer imandan ve küfürden birini elde etmezse, mazur olup, hükmen mümin kılınıp cennet

¹ Bkz. Vatandaş, Esenlik Yurdu, 34, 35, 38, 39; Hallaf, Hukuk Felsefesi, 319, 321, 323; Şa'ban, Zekiyüddin, İslâm Hukuk İlminin Esasları, (Trc. İbrahim Kafi Dönmez), Ankara, 1990, 247, 250.

² Al-i İmran 3/46.

³ Şa'ban, Hukuk İlminin Esasları, 252; el-Ceburi, Avarıdu'l-Ehliyet, 126, 332, 336, 337.

⁴ Bkz. el-Ceburi, Avarıdu'l-Ehliyet, 334.

⁵ Kadızade, Büyük Amentü Şerhi, (Haz. Faruk Meyan), İstanbul, 1980, 47, 48.

ehli olur. Küfür itikad ederse mazur olmaz. Kafir olur, cehennem ehli olur. Zira ehliyetnamesi olduğu açıktır.”¹

"Bir kimse cehaleti sebebiyle küfür olduğunu bilmeyerek kendi arzusuyla kelime-i küfrü söylese o kimse daire-i islam'dan çıkar ve küfrün bataklığına dahil olur. Buhara ve Semerkand imamları ittifak ettiler ki cahil tav'an (isteyerek) Kelime-i küfrü söylese kafir olur. Zira cehil mazeret sayılmaz. Fetva da bu kavil üzeredir.”²

"Artık bugün hiçbir millet din hususundaki cehaletinden dolayı mazur sayılamaz""Binaen aleyh Allahu Teala kendi fazl ve keremi ile insanlara peygamberler göndermiş ve bu veçhile insanlar hakkında "Hüccet-i ilahiye" tamam olmuş artık kimsenin "ne yapayım, Allah'ı bilemedim Allah'a dair bilgi edinemedim" demeğe mecali kalmamıştır.”³

İnsan, eğitimin meydana getirdiğinden başka bir şey değildir. Zira insan, kabiliyetlerini kendi kendine geliştirme yeteneğine sahip değildir. Kabiliyetlerini geliştirmek için mutlak surette eğitime muhtaçtır.⁴ İnsanları, önceden saptanmış kurallar çerçevesinde toplum yaşayışında yerlerini almak üzere belli amaçlara göre yetiştirme sürecinden⁵ geçirirken kendisinin felahına yardımcı olacak türden ne kadar çok bilgi verilmişse yahut bu kişi toplumsal çevresinde bu yöne müteveccih motivasyonlar almışsa kendisine mal edeceği/ ettirileceği mantık o denli Allah'ın (c) olmasını istediği mantığa uygun düşecektir. Çünkü fert yaşadığı çevrenin ürünüdür. Bu çevre kendisini ne yöne kanalize ederse o da genelde bu yöne kanalize olacaktır. Sözgelimi Ömer'in (r) sınamak niyetiyle kendisinden koyun satın almak istediği çocuğun takındığı sağlıklı tavır ve verdiği cevap, Kur'an'ı okumamış olsa bile onun öğretilerinin etkilediği atmosferde yaşıyor olmasından neşet etmiştir.⁶

¹ Kadızade, Amentü Şerhi, 22.

² Kotku, Mehmet Zahid, Ehli Sünnet Akaidi, İstanbul, 1980, 251 (Emali şerhi 46. madde).

³ Bilmen, Ömer Nasuhi, Büyük İslam İlmihali, İstanbul, 19.

⁴ Yıldız, İlhan, "Hz. Peygamber'in Mekke Dönemi Yaygın Eğitim Çalışmaları", Y.Y.Ü.İ.F.D. sy. 2 Aralık 1998, 308.

⁵ Yıldız, a. g. mak., 301.

⁶ Abdullatif, K. Zihni İnşası, 18; Krş. Ebu Zehra, İbni Teymiye, 15, 127; Said, Bilginin Gücü, 33, 157, 163.

İnsanın davranış ve tasarrufları, kendine mal ettiği fikirlerinin bir sonucudur.¹ Şüphesiz insanın sahip olduğu bu fikir ve tavırlar genellikle toplumun sahip olduğu inanç ve düşüncelerle biçimlenir.² Esasen sünnetullah dahi insanın müspet veya menfi geliştirdiği tavır baz alarak gerçekleşmektedir. Bu anlamda değişmeyi belirleyen sebeplerin faili hür irade sahibi fertlerden oluşan toplumdur. Nitekim Kur'an, değişim-helak çerçevesinde toplumları yok eden sebepleri hatırlatmaya ve onlardan ibret alarak kendilerini kontrol etmelerini sağlamaya yönelik ortak anlamlar taşıyan muhtelif kavramlar kullanır.³

Dinin insanın tutum ve davranışlarını, insanlararası ilişkileri ve toplumsal hayatı belirleyen temel bir kurum olması ve de topluma bir zihniyet ve değerler sistemi ile bilinç düzeyi kazandıran bir kurum olması hasebiyle bunun (dinin) neşet ettiği inancın da topluma yansımaları gereği sözkonusudur.⁴ Sosyal tezahürü olmayan saf bir din olayından bahsetmek, hele İslâm özelinde olası olmadığına göre, bir dine mensup olan fert, dinin dünya hakkındaki değerler manzumesini kabul etmek ve davranışlarını buna göre ayarlayarak kendisine sağladığı formu pratize etmek durumundadır.⁵

İslamda inanç temellerini incelemek ve bilmek her ferdin temel vazifesidir ve herkesin delil ve burhan olmaksızın bir şeyi kabul etmemesi gerekir. İslam, baba ve atalarının inançlarına körükörüne bağlılığı yererek, kulak, göz ve kalbin sorumluluğundan yana uyarıda bulunmaktadır.⁶ Başka bir ifade ile fertler, Allah'ın (c) doğru yolun bulunması tavsiyesine karşılık⁷ daha önce bilmedikleri şu anki sahip oldukları envai türlü bilgileri edinmişlerse bunun sorumluluğunun kendilerine ait olduğunu bilmek durumundadırlar. Çünkü bu durumda iradelerini İslami ilkeleri öğrenmeye yönelik harcamadıklarından dolayı bu noktada İslami ilkelere cahil kalmaktadırlar.¹ Oysa mükellef muhatap olduğu duruma dair bilgiyi sormak suretiyle öğrenmek zorundadır. Sorarak öğrenme imkanına sahip olduğu halde bunu

¹ Said, Değişimin Yasaları, 80.

² Okumuş, Toplumsal Çöküş, 168; Çobanoğlu, Engeller, 10.

³ Çelik, Toplumsal Değişim, 56, 61; Duman, Kur'an ve Müslümanlar, 84, 85; Aktaş, Hangi İslam, 105 vd.

⁴ Çelik, Toplumsal Değişim, 19, 43, 45.

⁵ Çelik, Toplumsal Değişim, 19, 43, 45, 46; Aktaş, Hangi İslam, 124.

⁶ İsra 17/36; Der Rah-ı Hak, İslam'da Usul-u Din, 169; Mevdudi, Tefhim, 2/307.

⁷ Özbek, Tevhid Eğitimi, 48, 54; bkz. Said, Bilginin Gücü, 164, 165.

yapmamışsa bunun sorumluluğu kendisine aittir.² İşte cehaleti bilerek tercih etmiş olmak, bu anlama gelse gerektir.³

Esasen 'teklifi ma la yutak' olamaz, ancak kişilerin müsait oldukları zamanlarında farklı şeylere harcamış oldukları vakit, güç ve enerjilerinin tükenmiş olması nedeniyle sunulan teklife takat edemeyişleri farklı olmaktadır.⁴ Çünkü Allah'ın gönderdiği kitabına, verdiği akıl ile zamanında çalışmamış, bunun yerine farklı şeylerin bilgisiyle donanan ve de emeğini o uğurda harcayan insanın sorumluluğu ayrıdır.⁵ İşte bu tür insanlar, kıyamet sahnesinde şayet, biz akledip işitir olsaydık, buranın sakini olmazdık,⁶ kalkana sığınmış ve cehaleti bilerek tercih etmiş insanlardır.

Buna göre cehaletin/bilgisizliğin mazeret oluşu, hakkında bilginin bulunmadığı konularda olması ön şartıyladır. Oysa Allah'ın dini ve O'nun istekleri hususunda böyle bir durum söz konusu değildir. Çünkü O'nun kitabı, kendi metoduyla insanoğluna durmadan seslenmekte, hayra çağırmakta ve anlaşılmayı beklemektedir.⁷

Bu çerçevede Mevdudi şöyle demektedir. "Kendisi için bütün insanlardan söz alınan ve bu ayetin konusu olan husus: Herbir şahsı işlediği fiiller hususunda bilinçli ve tam mesul yapmaktır ki böylece Rablerine karşı asi olanlar suçlarından dolayı hesaba çekilebilsinler. Gene izaha kavuşturulmaktadır ki, bu antlaşmadan sonra bir kimse, bir suçu bilgisizlik yüzünden işlediği için temize çıkmaya yada inhıraflarının sorumluluğunu kendinden evvel geçenlere yıkmaya kalkışamaz.⁸ Yine Allah; bu sözü almakla onların kalblerine kendilerinin Rabbinin yalnız o ve ilahlarının da gene yalnızca kendisinin olduğu hususunun zikredildiğine dikkat çekmektedir. Binaenaleyh hiçbir kimse "Ben bundan tamamen habersizdim veya kötü çevrem tarafından yoldan

¹ Krş. Atalar, Düşüncede Devrim, 14, 15; Özgültekin, İlim ve Cehalet, 61.

² Bkz. el-Ceburi, Avarıdu'l-Ehliyet, 346, 347.

³ Yıldız-Özdemir, Kur'an'ı Anlamak, 182, 183; Al-i Ferrac, el-Özr, 208.

⁴ Krş. Bebek, Günah Problemi, 66; Elmalılı, Hak Dini, 1/997, 998; Said, Bilginin Gücü, 33; Hallaf, Hukuk Felsefesi, 318.

⁵ Der Rah-ı Hak, İslam'da Usul-u Din, 88.

⁶ Mülk 67/10; krş. Zuhuruf 43/78, 80.

⁷ Dihlevi, Hüccetullah, 1/572; Duman, Kur'an ve Müslümanlar, 13, 14; Çobanoğlu, Engeller, 10; Eliaçık, İtikad Üzerine, 14, 19, 22, 30; Kutup, Kur'an'ı Nasıl Okuyalım, 65, 80; Ünal, Resullerin Yolu, 205; Özütoprak, Dini Doğru Anlamak, 87, 88.

⁸ Aktaş, Hangi İslam, 143.

saptırıldım" diyerek sapkınlığının sorumluluğunu üstlenmekten kendini varestে kılamaz."¹

"Niçin körü körüne sizi yanlış yola sevkedenlere tabi oluyorsunuz? Niye kullanmıyorsunuz sağduyunuzu? Allah hakkındaki gerçeği bizzat teslim ettiğinizde ne diye döndürüldüğünüz, yoldan çevrildiğiniz gerçeği üzerinde de kafa yormuyorsunuz?"²

"Yani zulümle suçlanamayız. Çünkü onlar uyarıcıların uyarılarına kulak asmadılar. Ve helak oldular. Onları uyarmak ve helak olmadan önce kendilerini doğruya çağırarak yolunda hiç bir çaba sarfedilmemiş olsaydı, o zaman helak edilmeleri zulüm olurdu."³

Hak Dini Kur'an dili adlı tefsirinde Elmalılı ise şöyle diyor: "Bu bilgisizlikleri onlar için aslında müşriklikte ısrar etme açısından bir mazeret olmamakla beraber, okuyup yazmaları mektep ve medreseleri olmayan, okuma yazma bilmeyen bir kavim olduklarından dolayı arap müşriklerinin çoğunluğuna nazaran bu habersiz oluşlarında bir mazeret olma şüphesi bulunabilirdi... onun inişi işitildikten sonra onu öğrenme ve öğretme ile meşgul olmayıp hükümlerinden habersiz kalmanın bir mazeret teşkil etmeyeceğini kesin olarak anlatmak gibi bir hikmeti de ihtiva etmektedir."⁴

Esasen Kur'an, toplumda oluşan olumsuzluklara karşı tarafsız kalınmasına bile itiraz etmektedir.⁵ Çünkü anlaşılıyor ki, toplum hayatında yapılması mutlaka gerekli

¹ Mevdudi, Tefhim, 2/105; Kutup, La İlahe İllellah, 230; Alagaş, Kimlik Tercihi, 30; Vatandaş, Esenlik Yurdu, 99, 105.

² Mevdudi, Tefhim, 2/307 ve 4/35, 472; a. mlf., Firavun, 42, 61, 137, 175, 188, 218; Baltaş, İlk Mesajlar, 28, 53, 54; Kara, Hz. Musa Firavun Ve Yahudiler, 137, 138, 141, 142, 157, 166, 167; Sağiroğlu, İnsan ve Toplum, 144, 145; Kutup, Kavramlar, 25, 27; Aktaş, Hangi İslam, 24 vd.; Şimşek, Kur'an Kıssaları, 96, 100; krş. Hud 11/62, 87, 91, 97, 98; Yunus 10/36; Fâtır 35/14; Hac 22/3, 4; Lokman 31/21; Taha 20/90; Yunus 10/35; Nahl 16/107, 108; Nur 24/21; Necm 53/23, 28, 29.

³ Mevdudi, Tefhim, 4/61, 181, 472; Aktaş, Hangi İslam, 143; krş. Yıldırım, Uluhiyyet, 325; Mengüşoğlu, Mektuplar, 27; Sağiroğlu, İnsan ve Toplum, 36; Kutup, La İlahe İllellah, 238 vd.; Mevdudi, İslâm İnkılabının Yolu, 106, 108.

⁴ Elmalılı, Hak dini, 3/489; ayrıca bkz. En'am 6/156; Çelik, İlahlar Rejiminin Anatomisi, 136, 137; Kara, Hz. Musa Firavun Ve Yahudiler, 157, 158.

⁵ Araf 7/164, 165; Enfal 8/33; İbn Teymiye, Siyaset, 103, 104; Alptekin, Tevhid ve Akaid, 191, 192; İslamoğlu, Makalat, 85; Demircan, Batıla Benzemenin Hükümü, 59; Abdullatif, K. Zihni İnşası, 70, 75 vd.; Özgültekin, İlim ve Cehalet, 60.

olan sosyal görevler yapılmadığı zaman, sorumluluk sadece kötülüklerin sahiplerine değil, orada yaşayanların tamamına yüklenmemektedir.¹ Bunun da ötesinde Kur'an, yeryüzünün herhangi bir parçasında meydana gelen olayı da tüm yeryüzünün olayı olarak görmekte ve daima 'arz' kelimesini kullanmaktadır.² Bu nedenle cehaleti bilerek tercih etmiş yani sorumluluğu bile bile üstlenmiş olmamak için Kur'an'ın özellikle üzerinde durduğu ataları taklit hususu, onlardan tevarüs edilen değerlerin sorgulanması noktasında aklını kullanmayanların konumunda olmamak hususunda dikkatli olunması gerektiği ve Kur'an'ın bunu ısrarla vurguladığı bilinmelidir.³

Kur'an kıssaları mahiyetleriyle beraber, kullar bunlardan ibret alıp kendi durumlarını bu zaviyeden gözden geçirsınler emrini de havidir. Bu anlamda Kur'an kıssaları da bir manada ahkam ayetlerinin işlevini görmektedir. Bu nedenle insanın, kıyamet sahnesi şeklinde cereyan eden tasvirleri de dikkate alarak Kur'an'ın mesajına kulak vermesi gerekir.⁴

Bilindiği gibi İslam/teslim olmak, iradeye bağlı bilinçli bir eylemdir.⁵ Kur'an'ın bütün mesajı insanın iradi eylemleriyle oluşturacağı yaşamını düzgün bir çizgide tutmaya yöneliktir.⁶ Bu nedenle insanlar hem bireysel hem de toplumsal yönden sorguya çekileceklerdir. Bu sorgulamanın bireysel olan yönü uhrevi, toplumsal yönü ise dünyevi olmaktadır.⁷ Kur'an'ın ifadeleri,⁸ bireyleri iç güdülerıyla değil, sahip oldukları hür iradeleriyle yaptıklarından sorumlu varlıklar halinde kabul etmektedir.⁹

¹ Hac 22/3; Duman, Kur'an ve Müslümanlar, 30; Kara, Hz. Musa Firavun Ve Yahudiler, 143, 144, 156; Sağıroğlu, İnsan ve Toplum, 237, 238; Kutup, Kavramlar, 144; Said, Bilginin Gücü, 144, 145; Kayacan, a. g. mak., 47, 48, 51.

² Ünal, Resullerin Yolu, 56; ayrıca bkz. Said, Bilginin Gücü, 170.

³ Ahkaf 46/5; Yunus 10/35, 36, 66.

⁴ Mengüşoğlu, Mektuplar, 11, 12; Çelik, Akide Yetimleri, 126, 127; Cündioğlu, Söz'ün Özü, 15; Demircan, Batıla Benzemenin Hükümü, 152, 153; Der Rah-ı Hak, İslam'da Usul-u Din, 176; Çobanoğlu, Engeller, 15, 56, 57, 150; Kerimoğlu, Kavramlar II, 151, 152; Mevdudi, Firavun, 86, 87; Özbek, Tevhid Eğitimi, 19, 21; Özsoy, Sünnetullah, 97; Sağıroğlu, İnsan ve Toplum, 151, 158, 164; Şimşek, Kur'an Kıssaları, 95; Ünal, Resullerin Yolu, 64, 66, 126.

⁵ Şimşek, Kur'an Kıssaları, 181, 216, 219; Yıldız-Özdemir, Kur'an'ı Anlamak, 18.

⁶ Özsoy, Sünnetullah, 89.

⁷ Okumuş, Toplumsal Çöküş, 75; Said, Değişmenin Yasaları, 61, 62.

⁸ En'am 6/49.

⁹ Çelik, Toplumsal Değişim, 68, 69, 71, 73, 74, 75, 83, 91, 93; Okumuş, Toplumsal Çöküş, 83, 90, 92, 102,

İşte yolunu seçme hakkıyla doğan birey, uyumlu ya da uyumsuz rollerden birini tercih ederken her halükârda rolünden yana davranışlar sergilemeye çalışmak durumundadır. Özetle iki boyutlu insanın hangisini tercihi, kendi hür iradesinde somutlaşmaktadır.¹

"İslam insanı mütemadiyen, öğrenme ve öğretmeye teşvik eder. Böyle olmasına rağmen, bir müslümanın öğrenmemesi mazeret sayılır mı? Hayır hiç bir zaman 'cehaleti' sebebiyle iyiliği kötülükte, itaati isyanda arayan bir kimse mazur değildir. Ancak yeni müslüman olmuş, henüz öğerecek zamanı bulamamışsa, o, mazurdur. Bundan başkası mazur olamaz. Nitekim Allahu Teala, bilmiyorsanız zikir ehline sorunuz buyurmuşlardır."²

"Ahkam-ı şer'iyeye cehil, dar-ı İslâm'da özür olmadığından bir kimse ma'siyetin, ma'siyet olduğunu bilmeyerek işlemesinden azabından halas olması lazım gelmeyeceğine bu ayet delalet eder. Çünkü; Fahr-i Razi'nin beyanı vecihiyle bir kimse ma'siyetin, ma'siyet olduğunu bilmesee velakin öğrenmeye muktedir oldukça o ma'siyetin ikabından kurtulamaz. Mesela Yahudi, yehudiyetin küfür olduğunu

111, 195, 196; Özsoy, Sünnetullah, 117, 133, 152, 154, 169, 170, 176, 177, 180, 182; Aktaş, Hangi İslam, 157, 200, 201; Mengüşoğlu, Mektuplar, 83; Özcan, Bilgi Problemi, 165; Said, Bilginin Gücü, 76, 77.

¹ Fatır 35/42; Çelik, Toplumsal Değişim, 68, 69; Mengüşoğlu, Mektuplar, 62; Said, Değişmenin Yasaları, 54; Mengüşoğlu, Düşünmek, 24; Vatandaş, Kur'an, 62, 64, 66; Said, Değişmenin Yasaları, 75.

² Altıntaş, Cahiliyye, 57, 58, 63; Ayrıca bkz. Enbiya 21/7; Gazali, Zeynû'd-Din Ebu Hamid Muhammed, Kimya-yı Saadet I-II, (Trc. Faruk Meyan), İstanbul, 1981, 101, 102; İbn Teymiyye, İman, 95 vd., 155, 222; Bağdadi, Ebu Mansur Abdulkahir, Mezhepler Arasındaki Farklar, (Trc. Ethem Ruhi Fırlı), T.D.V.Y., Ankara, 1991, 64; Razi, Tefsir, 4/192, 204, 206, 11/40, 103, 104, 145, 18/299, 348, 23/12; Şeyh Davut, Eşeddu'l-Cihad, 199; el-Hemmam, Mevlana eş-Şeyh Nizam ve Cemaatün min Ulema'il-Hind, el-Feteva el-Hindiyye 1991, 2/276, 277; İmam Azam, Fıkıh-ı Ekber Aliyyül-Kari Şerhi, (Trc. Yunus Vehbi Yavuz), İstanbul, 1981, 130, 281, 365, 367; Al-i Ferrac, el-Özr, 196, 199, 205, 254; el-Kaysi, Mealimu'l-Huda, 35, 96; Bilmen, K. K. Türkçe Meal ve Tefsiri, 2/117 vd.; Kutup, Fi Zilal, 2/247 vd., 343 vd., 464, 3/226, 227, 377 vd., 380, 5/142, 457, 458, 464 vd., 6/204, 350 vd., 508 vd., 531, 7/90, 8/401 vd., 460, 462, 9/48, 58, 60, 86 vd., 12/534, 13/316; Duman, Kur'an ve Müslümanlar, 47, 175, 176; Dönmez, a. g. mak., 7/221; İslamoğlu, İman, 10, 11, 30, 318-348; Alptekin, Tevhid ve Akaid, 131, 195; Alagaş, Kişiyeye Özel, 26; Mengüşoğlu, Düşünmek, 122, 173; Çavuşoğlu, Salih, Yeniden Kur'ana Dönüş, İstanbul, 1993, 26 vd.; Gamidi, Akidetü'l-Muvahhidin, 456 vd.; Eryarsoy, İman, 68, 69, 251-260; Muvahhid, Seyfuddin, Buhari ve Müslim'den İslam Davetçilerine Öğütler, (Trc. İbrahim Özsoy), İstanbul, 16, 17; Çelik, La II, 15, 16, 22, 26; Vatandaş, Tevhid, 55, 120, 121; Şimşek, Kur'an Kıssaları, 84, 85; Zehebi, Büyük Günahlar, 29, 31; Udeh, İslam Ceza Hukuku, 1/620; Havva, İslam, 30; Aktaş, Hangi İslam, 166; Zuhayli, Vehbe, Usulu'l-Fıkıh'l-İslami, Dımaşk, 1986, 1/178; Şişman, Zulum kavramı, 13; Özcan, Vahiy Kültürü, İstanbul, 1992, 71; Yıldız-Özdemir, Kur'an'ı Anlamak, 53, 54.

bilmeyerek Yehudiyette devam ettiğinde onun hakkında cehif özür olmaz. Zira; din-i İslâmın zuhuruyla edyan-ı sairenin butlanını tahkik etse öğrenebileceğinden tahkik etmediğinden dolayı mazur olmaz."¹

Bunun gibi İslâm kültürünün egemen olmadığı diğer bir ifade ile hristiyan ve yahudilerin ya da İslâm'dan habersiz insanların yaşadığı bölgelerde oryantalistlerin tahrif ederek² tanıttığı ve dolayısıyla özünden farklı ve yanlış bir şekilde algılandığı İslâm'a karşı lakayt ve dahası düşman olan insanlar mazur olmuyorsa³ eğer bu durumda dosdoğru şekline ulaşma imkanları olduğu halde bunu değerlendirmeyen insanlar mazur olabilir mi acaba?⁴

4. 1. 2. DURUM/ MEKAN AÇISINDAN CEHALET

Cehaletin/bilmemenin iki ayrı ortamı vardır. Biri, İslâm'ın egemen olduğu ülke olan Dar'ül-İslâm, diğeri İslâm'ın dışında bir inancın/hayat tarzının egemen olduğu ülke olarak Dar'ül-Harb'dir.⁵ Dar, lugatlarda yerleşme mekanı olarak tavsif edilir.⁶ Bunların birincisinde sözkonusu şeyin (bilmemek) mazeret olmadığı noktasında konuyla ilgili hiçbir ihtilaf varid değildir.⁷ "Dar'ul-İslâm'da bilmemek mazeret değildir."⁸ "Bize göre bilmemek özür değildir. Akıl bilgiye götüren bir vasıtaadır."⁹

¹ Vehbi, Hulasatü'l-Beyan, 2/862; Şimşek, Kur'an Kıssaları, 99.

² Sönmezsoy, Oryantalistler, 55, 62, 67, 81, 83, 143, 146, 236; Kutup, La İlahe İllallah, 115; a. mlf., Tevhid, 177; krş. Çiçek, Kur'an İlimleri, 12; Sözelimi Müsteşriklerin hazırlamış olduğu ve türkçeye uzun bir süreçte tercüme edilmiş olan, üstelik adına da İslâm Ansiklopedisi dedikleri ciltlerce kitap bunun bir örneğidir.

³ Krş. Dünya, Faysalü't-Tefrika, 186-188.

⁴ Bkz. Kutup, Tevhid, 191, 192; Sağiroğlu, İnsan ve Toplum, 140, 141; Al-i Ferrac, el-Özr, 43, 44; İslamoğlu, İman, 324, 334, 337.

⁵ Zeydan, Abdülkerim, İslâm'da Fert ve Devlet, (Trc. Cemal Arzu), İstanbul, 1980, 23, 24; Özel, Ülke Kavramı, 69, 70, 77; Kutup, Kavramlar, 96, 97; Zeydan Fıkıh Usulü, 145.

⁶ İbni Manzur, Lisan, 4/298; Özel, Ülke Kavramı, 69; Elmalılı, Hak Dini, 2/138 vd.; Kerimoğlu, Kavramlar, 1/65.

⁷ Zeydan, Fıkıh Usulü, 145; Karakaya, Hasan, Fıkıh Usulü, İstanbul, 1998, 414.

⁸ Damad, Mecme ul-Enhür fi Şerhi Mülteka el-Ebhur Mülteka Şerhi Damad, 1/147 (geçmiş namazların kazası babı).

⁹ Ziyaeddin, Gümüşhaneli Ahmed, Ehli Sünnet İtikadı (Gümüşhanevi Akaidi), İstanbul, 1982, 55, 160.

Dar'ul'İslam'da bilgisizliğin özür sayılmadığı bir kaidedir. Çünkü Dar'ul-İslam'daki kişilerin bilgi sahibi oldukları farzedilmektedir. Bu nedenle müslüman bilmesi gereken hususları bilmemekle mazur sayılmaz.¹ Dolayısıyla şer'i hükümlere bilgisizlik/cehalet iddiasıyla kimse muhalefette bulunamaz. Çünkü burada cehalet özür sayılamaz.²

Buna göre İslam diyarında oturan herkesin farzları da, yasakları gösteren genel esasları da bilmesi gerekir. Onları bilmemek özür sayılmaz. Ancak delili kesin olmayan hususlar bunun dışındadır.³ Aslında bu gibi delili kesin olan hususları bilmemek suçtur. Suç ise başka bir suç meşru kılmaz.⁴

Fakihlerin cumhuru, İslâm ülkesi olmayan memleketlerde İslami hükümler hakkındaki cehaletin şer'i teklifleri kaldıracak derecede kuvvetli bir mazeret olduğunu kabul etmiştir. Sözelimi; bir kimse darı harpte müslüman olsa ve İslâm diyarına göçmese; bu yüzden de namaz, oruç ve zekat gibi farzları bilmediği için yerine getirmese, öğrendiği zaman onları kaza etmekle mükellef olmaz.⁵ Bu son kaideye İmam Züfer muhalefet etmiştir. O, kişi, İslam'ı kabul etmekle bütün hükümlerini üzerine almış demektir. Öyleyse onları yerine getirmelidir. Bilmediği için vaktinde eda etmemekte mazurdur. Fakat öğrenince mükellef olduğu vecibeleri kaza etmesi gerekir espirisinden hareketle öğrenince onları kaza etmesi vacip olur, demiştir.⁶

İmam Züfer'in bu yaklaşımının aksine, fukahanın çoğunun yaklaşımı şöyledir: Dar'ul-Harb, şer'i hükümlerin bilinmesine elverişli değildir. Hükümlerin kaynakları orada meşhur olacak şekilde herkese ulaşmamıştır. Oradaki bilgisizlik, delili bilmemektir. Delil üzerinde cehalet ise teklifi düşürür. Çünkü Dar'ul-Harb'de müslüman olan kimseye hitap, teveccüh etmez.⁷

Esasen Dar'ul-Harb'de müslümanların İslami hükümler hakkında bilgi sahibi oldukları farzedilemez. Çünkü Dar'ul-Harb şer'i hükümlerin öğrenildiği, bilinebileceği

¹ Zeydan, Fıkıh Usulü, 145.

² Ebu Zehra, Metodoloji, 297; Zeydan, Fıkıh Usulü, 147.

³ Ebu Zehra, Metodoloji, 298.

⁴ Ebu Zehra, Metodoloji, 298, 299.

⁵ Karakaya, Fıkıh Usulü, 415.

⁶ Ayrıca bkz. Zeydan, Fıkıh Usulü, 148; Aydın, a. g. mak., 271, 272.

⁷ Ebu Zehra, Metodoloji, 300, 301; Molla Hüsrev, Mir'atu'l-Usul, 348.

yer değil, aksine onların öğretilmediği, bilinmediği bir yerdir. Başka bir ifade ile Dar'ul-Harb, İslami hükümlerin yayılıp tanındığı bir memleket değildir.¹ Ancak yine de “aslında İslâm diyarı olup sonra daru’l-harbe dönüşen memleketlerin halkı, bilmemelerinden dolayı mazur sayılamazlar.”²

Darul-harpte müslüman olup da emirleri yerine getirmeyen kişi hakkında Ebu Hanife (v.150/767) ve İmameyn’in görüşü şöyledir: “Bu husustaki dini hitap-delil o kimseye kavuşmadığından, bilgisizliği özür sayılır. Çünkü bu durumda kendisi kusurlu değildir. Bilgisizlik, delilin kendisinin kapalı ve gizli kalmasından ileri gelmiştir... Darulharp üzerinde tebliğ velayeti kesik olduğundan, şer’i hitap oradaki mükelleflere takdiren ulaşmış sayılmaz... Buna mukabil darul-islamda bir kimsenin bu husustaki bilgisizliği özür kabul edilmez. Çünkü darul-islamda bulunmakla onun hakkında hükmen bu ilim sabittir. Bilgisizliği kendi şahsi kusuruna dayandığından özür sayılamaz.”³ Ancak mezhep imamı, darul-harpte İslam’a giren kimsenin, müslümanlara farz olan hükümleri, güvenilir bir yolla öğrenmesi halinde, yapması gerekeni terk etmesi gerekenleri yapmada mazur sayılamayacağına müttetikler.⁴

Buna göre “Kısaca, cehalet, kitap ve sünnet nass’ı ile sabit olan hükümler hakkında bir mazeret teşkil etmez.”⁵

Buradaki temel espi şudur: Bir şeyi bilmekten öte, o şeye ulaşabilme olanağının olup olmadığı daha önemlidir. Bu nedenle sözkonusu mevzuda bilgisizliğin, mükellefin kendi kusuru olup olmaması çok önemlidir. Çünkü vücup için bilfiil bilgi değil de hükmü bilme imkanının bulunması yeterlidir. Dar’ul-İslam’da bu imkan var olmasına karşın Dar’ul-Harp’te yoktur.⁶

Nitekim beşeri kanunlar da bilfiil bilme yerine bilebilme olanağına sahip olmayı esas almışlardır. Bu kanunlara göre hükümlerin, sözelimi resmi gazetede yayınlanması gibi bilinen neşir yoluyla neşir edilmesi durumunda artık bu hükümlerin

¹ Zeydan, Fıkıh Usulü, 148; el-Ceburi, Avardu’l-Ehliyet, 348, 349

² Karakaya, Fıkıh Usulü, 415.

³ Özel, Ülke Kavramı, 178.

⁴ Özel, Ülke Kavramı, 177, 178.

⁵ Ebu Zehra, Metodoloji, 301.

⁶ Kâsani, Bedaiu’s-Sanai, 7/132; Özel, Ülke Kavramı, 178 (395 nolu dipnot).

herkes tarafından bilindiği kabul edilir. Dolayısıyla kanunu bilmemekle hiç kimse mazur görülmemektedir. Buna göre kaide şudur: Kanunun bilinmemesi itirazı kabul olunamaz.¹

Başka bir ifade ile çağdaş kanunlar da, kanun hakkında bilgi edinme imkanı ile yetinmekte, bilfiil bilgi sahibi olmayı şart koşmamaktadır. Milletin her ferdi için bilgi edinme imkanı hasıl olunca cehalet özür sayılmamakta; ve dolayısıyla kişi, bilfiil bilgi sahibi olmasa bile, biliyor farzedilmektedir.²

Anlaşıldığı gibi bilgisizliğin kişinin kendi kusurundan dolayı olması durumunda bunun özür olamayacağı açıktır. Bunun yanında esas olan, doğrudan doğruya bilmek değil, bilebilme imkanının varolmasıdır.³ Nitekim Fakih Kâsani (v.587/1191) de buna dikkat çekmekte ve Dar'ul-İslam'ı ilim yurdu olmakla nitelemekte ve buna bağlı olarak da bilmemenin mazeret olamayacağını belirtmektedir.⁴

"Şu kadar var ki ilmin/bilginin gerçekten var olması şart değildir. Aksine ona ulaşma imkanının var olması yeterlidir. Bu ise darul islamda mümkündür. Çünkü o şer'i ahkâmın bilindiği, darul ilimdir. Bu imkan darul harpte bulunmaz. Çünkü orası darül-cehalet, islamdan yana bilgisizlik yurdudur. Yalnız bu, iman, şükr-i nimet, küfrün haramlığı, küfran ve sair benzer konularda farklıdır. Çünkü bu ahkâm şeriatın vacib kılmasıyla kayıtlı değildir. Aksine bu, bize -hanefiler- göre mücerred akılla vacibdir. Bu ibareyi Ebu Yusuf (v.182/798) Ebu Hanife'den (v.150/767) rivayet etmiştir. Ebu Yusuf (v.182/798) şöyle dedi: Ebu Hanife (v.150/767) şöyle diyordu: "Yaratıklardan hiç kimse için yaratıcısına dair bilgi hususunda cehalet mazeret değildir. Çünkü bütün yaratıklara Rabbi bilme ve onun tevhidi noktasında vücubiyet vardır. Bilmekle mükelleftirler Farzlara gelince bunlara dair bilgiye sahip olamaz, bu bilgi ona ulaşmaz ise bu durumda onun hakkında hükmi delil kaim olmaz. Sorumlu olmaz... Darul Harb'de Allah'a iman konusunda bilmemek bir mazeret değildir."⁵

¹ Zeydan, Fıkıh Usulü, 147.

² eş-Şafii, er-Risale, 197, 198; Ebu Zehra, Metodoloji, 301; Zeydan, Fıkıh Usulü, 147.

³ Kâsani, Bedaiu's-Sanai, 7/132; Zehebi, Büyük Günahlar, 30, 31; Özel, Ülke Kavramı, 178 (395 nolu dipnot); Özcan, Bilgi Problemi, 156.

⁴ Kâsani, Bedaiu's-Sanai, 7/132; İbn Teymiye, Külliyyat, 7/264; Damad, Mecme ul-Enhür, 1/147; Zeydan, Fıkıh Usulü, 148; Çelik, Mustafa, Daru'l-Harb Fıkıhı, İstanbul, 59, 60; Al-i Ferrac, el-Özr, 279.

⁵ Kâsani, Bedaiu's-Sanai, 7/132

"Dar'ul-islam, Daru'l ilimdir. Bilmemek bir mazeret değildir... Darul islam ahkamların şayi olduğu bir darul ilimdir. Burada cehalet bir mazeret değildir. Darulharb ise; Darul cehalettir. Bilmemek bir mazerettir. Ancak Allah'a iman etmek konusunda her iki darda da yani hem darul islam ve hem de darül harbde bilmemek mazeret değildir... O halde bir müslüman ister Darül Harbde yaşasın ve isterse Darul-İslamda yaşasın tevhidi öğrenmek ve öğretmekle mükelleftir. Bu konuda bilmemek bir mazeret değildir... Bu nedenle Darul-harbde yaşayan bir müslüman şu prensiplere dikkat etmek mecburiyetindedir. Şöyleki... 2-Darul harbde bazı istisnai durumlarda bilmemek mazeret değildir. Tevhid meselesi gibi. 3-Darul-islamda bilememek mazeret değildir.... 5-Gerek darul-harbde ve gerekse Darul islamda Allah'a iman konusunda bilmemek mazeret değildir"¹

Burada vasatın esas alınması prensibi sözkonusu olduğundan dolayı kişinin aklını kullanmak gibi kendi imkanlarıyla ulaşabileceği hususlar yine mazeret sayılmamaktadır. Sözgelimi Allah'a iman etmek noktasında kişi aklını kullanmak suretiyle imana ulaşabilir denilerek bu hususta da cehalet, mazeret kabul edilmemektedir.²

Esasen bilmemek/cehalet ayrı, bilmeye çalışmamak ayrıdır. Yine bilmek için imkan olduğu halde cahil kalmak bambaşkadır. Bu, doğrudan kişinin kendi kusurudur. Bu ise zaten başlı başına ayrı bir suçtur.³

Buradaki temel husus şu olmaktadır. Dar'ul-Harb diye tesmiye edilen muntıkada sadece İslami değerlerin o bölgeye ulaşması cihetiyle bazı istisnalar sözkonusudur. Orada gayri islami bir yönetimin egemen oluşundan kaynaklanan bir durum mevcuttur. Sözkonusu otorite orada İslam'ın yayılmasına, anlatılmasına mani olmakta bu nedenle İslami hükümler bilinmemektedir. Bu anlamda böylesi bir yerde değil bilfiil bilmek, bilebilme olanağına sahip olmak dahi sözkonusu değildir. Esasen cihadın gerçek sebebi de budur. Çünkü o (cihad), bir bakıma İslam'ın mesajını ulaştırmak, önündeki engelleri kaldırmak ve İslam'ın hakimiyetini tesis etmek demektir.⁴

¹ Çelik, Daru'l-Harb Fıkhı, 60, 62.

² Çelik, Daru'l-Harb Fıkhı, 60 vd.; Ayrıca bkz. Neseî, Ömer, İslam İnancının Temelleri Akaid, İstanbul, 1980, 73, 74; Udeh, İslam Ceza Hukuku, 1/400, 404

³ Bkz. Ebu Zehra, Metodoloji, 297-301; Zeydan, Fıkıh Usulü, 145 vd.

⁴ İslamoğlu, Makalat, 19; Derveze, Medine Dönemi, 3/170, 188; Draz, Kur'an'ın Anlaşılmasına Doğru, 64, 65;

Bu anlamda Mekke’de, müslüman olmanın değil, ama Allah’ın dininin anlatılmasının önünde ciddi manada engeller bulunmadığından cihada gerek duyulmamıştır. Çünkü orada dinin elçisi mesajını her halükârda kitlelere iletebiliyordu. Gündeme sokup kamuoyu oluşturabiliyordu. Öyle ki uzak yerlerden bile mesajını duyup merakla dinlemeye yahut kabule gelenler olmakta idi.¹ Bu nedenle insanların, merak etmişlerse ve de kendilerini saptıran önderlerinin hegemonyasından kurtulup peşine düşmüşlerse öğrenme imkanları mevcuttu.² Nitekim kurulan panayırarda “gece sohbeti halkaları, tertiplemeleri, problemlerin çözümü, karmaşık meselelerin sağlıklı biçimde halledilmesi ve bütün bunlar için oturumlar düzenlemelerde ele geçmez olanaklar sağlıyordu.”³ Buna binaen Resulullah (s) da gerek bu dönemlerde gerekse hac döneminde gelmiş olan halkın çadırlarını dolaşıp yaygın eğitim çerçevesinde⁴ mesajını anlatıyordu.⁵

İslam Ansiklopedisi’ne cehalet maddesini yazan İbrahim Kafi Dönmez’in de dediği gibi "Burada sorumluluğun temel şartı olan ‘bilmeden maksadın daima bilfiil bilgi sahibi olma değil, bilgiye yahut bilme imkanına sahip bulunma’ olduğuna dikkat edilmelidir.”⁶

Keşf’ul-Esrar’ın yazarı konuyu şu şekilde değerlendirmektedir: Dar’ul-İslam’da yaşayan kişiye hitap ya tebliğ suretiyle gerçekten ya da bu ortamda yaygınlığına binaen takdire ulaşılmış sayılır. Nitekim o da bu ülkenin bir ferdidir. Onun inkarı taannüt ve cehalettir. Cehaletin taannüt şeklinde olmayanı mazeret sayılmaz. Taannütle beraber olanı ise hiç mazeret sayılmaz.⁷

Dar’ul-Harpten hicret etmemiş müslümanın cehaleti kendisi için mazerettir. Öyle ki bunlar onu bağlamaz bile. Çünkü inmiş emirler onun açısından gizli sayılır.

Ünal, Resullerin Yolu, 208; Said, Şiddet Sorunu, 32, 35, 46, 49, 55, 56, 69, 70.

¹ Bkz. Naim -Miras, Tecrid-i Sarih, 9/239 vd.; Kutup, Fi Zilal, 11/275; krş. Buhari, Menakıb, 7; İzutsu, Ahlaki Kavramlar, 124; Ünal, Resullerin Yolu, 138.

² Bkz Kutup, Yoldaki İşaretler, 46-48.

³ Derveze, Asru’n-Nebi, 1/193, 263; a. mlf., Medine Dönemi, 3/179.

⁴ Yıldız, a. g. mak., 330-335.

⁵ Hamidullah, İslam Peygamberi, 1/98; Kapar, Müşrikler ve Müşriklerle ilişkiler, 2/341; Yıldırım, Uluhiyyet, 18.

⁶ Dönmez, a. g. mak., T.D.V.İ.A. 7/220.

⁷ Buhari, Keşfu’l-Esrar, 3/1455.

Dolayısıyla hakkındaki cehalet özür sayılır. Kaldı ki onun bunda bir kusuru (ihmal) bile yoktur. Çünkü bu cehalet bizzat delilin ortada olmayışından kaynaklanmıştır. Nitekim hitap da ilkin inerken böyledir. Kendisine ulaşmamış olan kişi mazurdur. Kuba ehli kıssası ile içkinin haram kılınışıyla ilgili rivayetlerde olduğu gibi. Ancak hitap, İslâm ülkesinde yaygınlaşınca şüphesiz şeriat sahibince tebliğ tamamlanmış sayılır. Kim bu andan sonra cahil kalırsa kesinlikle bu tamamiyle kendi kusuru ve ihmal sonucunda olup delilin gizli oluşundan dolayı olmamaktadır. Bu nedenle mazur olamaz. Tıpkı şehirde su bulunmasına rağmen peşine düşmeyip teyemmüm ederek namaz kılanın durumu gibi. Bunun namazı caiz değildir.¹

Esasen Dar'ul-Harp, cehalet ve ahkâmın kaybolma ülkesidir. Bu nedenle orada yaşayanın cehaleti hadleri kaldırmada bir şüphe olarak kabul edilebilir. Ne ki zina hakkındaki cehaleti kaale alınamaz. Çünkü zina bütün dinlerde haramdır. Onun haramlığına dair bilgi şer'i hitabın ulaşmasına bağlı değildir. Ta ki onun nezdinde haramlığı kesinleşmiş olsun. Bu nedenle böylesi bir şüphe haddin iskatına vesile olamaz. Keza zımmının, içkinin haram olduğuna dair cehaleti de böyledir. Çünkü o, İslâm ülkesinin bir ferdidir. Ve içkinin haram olduğu ilkesi de her tarafta yaygındır. Bu yüzden onun bu konudaki cehaleti cezalar açısından şüphe sayılamaz. Acaba işitmiş midir diye tereddüde sebep sayılamaz. Bilakis onun bilgisizliği onun öğrenme isteğiindeki ihmalkârlığından kaynaklanmış olup ve bu da mazeret sayılamaz. Dar'ul-Harp'teki hicret etmemiş müslümanın şeriat konusundaki cehaleti özürdür. Öyle ki bir müddet orda kalsa namaz kılmaya da oruç tutmaya da keza namaz kılıp oruç tutması gerektiğini bilmese de bunları kaza etmesi gerekmez. Şüphesiz nazil olmuş hitap onun açısından gizlidir. Çünkü hitap ona ne işitmiş olması suretiyle gerçekte ve ne de yayılmış olması ve şöhreti dolayısıyla takdire ulaşmamıştır. Bilindiği gibi Dar'ul-Harp, İslam ahkâmının yayılıp şöhret bulduğu bir ortam değildir. Bu sebeple hitaba dair cehalet mazerettir. Çünkü o delili aramada kusur etmemiştir. Aksine buradaki cehalet bizzat delillerin gizli kalmasıyla kaynaklanmıştır. Şöyle ki onlara yapılan tebliğin kesik olması sebebiyle orada yayılamamıştır.²

¹ Buhari, Keşfu'l-Esrar, 3/1466 (Hamış).

² Buhari, Keşfu'l-Esrar, 3/1466 (Metin); İbn Melek, Şerhu'l-Menar, 977.

Anlatılanlardan anlaşılmıştır ki şüphesiz hitabın/mesajın hükmü, muhatap ondan haberdar olmadıkça kesinleşmez. Çünkü onun, ondan haberdar olmadan ona inanması gücünü aşar. Bu sebepten dolayı mazur görülür. Fakat hitap İslâm beldeğinde yaygınlaştığında artık dinin sahibince tebliğ kesinlikle tamamlanmış demektir. Çünkü onun, herkese teke tek tebliğ etmesi, gücünü aşar. Şüphesiz onun yapabileceği, daveti yaymak (gündeme sokmak)tır. Nitekim Peygamber (s), çevredeki krallara mektup ve elçiler göndermek suretiyle kendisini herkese tebliğci yapmıştır.¹ Öyle ki o şöyle diyordu: Agah olun. Ben tebliğ ettim mi? Allah'ım sen şahid ol. Bundan şu anlaşılır: Tebliğ hitabın, şöhrat bulması ve yayılmasıyla tamam olur. Kim de onun şöhrat bulmasından sonra cahil kalırsa bu tamamıyla onun kendi kusurundan kaynaklanmıştır. Yani o, bu sebepten dolayı cahil kalmıştır. Çünkü hitap, gizli kalışının aksine şöhratından dolayı rahatlıkla bulunabilecek hale gelmiştir. Bu nedenle biz, Dar'ul-İslâm'da bir zımî müslüman olduğunda bir müddet geçtiği halde vacip olduğunu bilmediğinden namaz kılmayacak olursa onun bunları kaza etmesi gerekir demiştik. Çünkü o, hükümlerin şüyu bulunduğu beldededir. Keza o insanların toplanmalarını görmekte ve ayrıca İslâm'ın ahkâmını sorma imkanına sahiptir. Kaldı ki sormamak ve öğrenmemek ondan kaynaklanan bir kusurdur. Bu nedenle o mazur görülemez. Şöyle ki şehirde su bulunmasına rağmen, olmadığı zannıyla su talep etmeyip (aramayıp) teyemmüm ederek namaz kılan kişinin namazı geçerli değildir. Çünkü o normalde suyun bulunduğu bir yerdedir. Ve onu temin etmemekle de kusurludur.²

Günümüzde İslâm'ın ilkeleri, insanlardan ne istediği, nelerden sakınmaları gerektiği hususu bugün aleme yayılmış durumdadır. Kimse bu bilgilere, söz konusu mesaja ulaşamadığını iddia edemez. Yahut kimsenin buna ulaşması noktasında bir bahane, bir mazeret ileri sürmesi mümkün değildir.³ Yaşadığımız coğrafyada bu inancı tercih edip de, öğrenmek için gayret gösterdiği halde ulaşamayan, öğrenme imkanı bulamayan tek kişiden bahsedilemez. Bilindiği gibi öğrenmemekten dolayı veya bilmek için gayret göstermemekten dolayı bilmemek ayrıdır, gayretine rağmen öğrenememiş,

¹ Bkz. İbn Habib, el-Muhabber, 75 vd., 472.

² Buhari, Keşfu'l-Esrar, 3/1467 (Metin); İzutsu, İman Kavramı, 141, 143.

³ Özbek, Tevhid Eğitimi, 27.

istediği halde imkan bulamamış dolayısıyla bilememiş ve cahil kalmış olmak bambaşkadır.

Şayet bu böyle olmasaydı, İmam Şafii'nin (v.204/819) dediği gibi bu durumda cehalet, ilimden daha üstün olurdu. Zerkeşi'nin nakline göre o şöyle demiştir: "Eğer cahil cehlinden ötürü mazur sayılıyorsa bilgisizlik ilimden üstün tutulmuş olurdu."¹ Öyle ya bilen, öğrenmiş olan mükellef olacak, noksanından sorumlu tutulacak, ötekisi mazur görülecek, affedilecek. Bu, İslam'ın temel ilkelerine terstir. Çünkü fert öğrenmek istemiyor,² kendisinde ve içinde olduğundan yana bir kaygı duymuyor; hatta bunu kendince bir bahane kabul edip kalkan olarak kullanıyor ise onun bu tavrına kıymet verilmesi düşünülemez.³

Kaldı ki işledikleri amellerden yani kendi elleriyle yapıp ettiklerinden dolayı insanların felah yahut helake düşer olduklarına ve kesbettikleri sıfatlarıyla muahaze edildiklerine dair gelen naslarda kısacası kıyamet sahnelerinde insanların bunları bilerek yahut bilmeyerek hak ettiklerine bakılmamasına rağmen⁴ bu durumda olan kimselerin aynı akibete maruz kaldıkları belirtilmektedir.

Öte yandan din, herhangi bir kişi yahut kavmin tekeline terk edilmemiştir. Çünkü bu, tevarüs edilen bir makam değildir.⁵ Bu nedenle bir kavim sebepleri ne olursa olsun dini değerlerini ve yaşantısını değiştirmiş ise bunun kendileri için cehalet mazereti olarak kabul edilmesi düşünülemez. Çünkü geçmişlerden geriye kalan doğru ölçüler, doğru bir şekilde inanıp pratize edilmedikçe bunların kabul edilmişliğinden bahsedilemez.⁶

¹ Dönmez, a. g. mak., 7/220.

² Der Rah-ı Hak, İslam'da Usul-u Din, 160.

³ Krş. Yunus 10/68; Yusuf 12/40; Mûmin 40/35, 56; Ayrıca bkz. Saffât 30/156; En'am 6/81; Rum 30/35.

⁴ Bkz. Eker, Dua, 94 vd.; Der Rah-ı Hak, İslam'da Usul-u Din, 65; Zeynep, Yaşayan Cahiliye, 18-20; Cündioğlu, Söz'ün Özü, 30, 43.

⁵ Çelik, Toplumsal Değişim, 120, 121, 127.

⁶ Ebu Davud, Salat, Babu Salati'l-İydeyn, 1/295; İbn Teymiye, Sırat, 2/7, 12; Said, Değişmenin Yasaları, 116; Çelik, Toplumsal Değişim, 108, 117, 125, 157; Faiz, Davet yolu, 1/151 vd.; el-Mısri, İtikadi Özellikler, 179; Kotku, Ehli Sünnet Akaidi, 130; Kutup, Fi Zilal, 8/487-489; Aktaş, Hangi İslam, 71 vd., 120-122; Mevdudi, Engeller Öneriler, 82; a. mlf., Firavun, 14; a. mlf., İslami Kavramlar, 32; Eryarsoy, İman, 14, 22, 38, 159; Demircan, Batıla Benzemenin Hükümü, 19, 57, 102, 105, 106, 145; Der Rah-ı Hak, İslam'da Usul-u Din, 13, 65; Çobanoğlu, Engeller, 11, 142, 146, 342; Arslantaş, İzler, 7, 41; Kerimoğlu, Kavramlar, 2/137; Yıldız-Özdemir, Kur'an'ı Anlamak, 17, 59, 60, 61, 90, 154; en-Nedvi, Ebul-Hasan, Kur'an ve Sünnette İtikad,

Şu husus da unutulmamalıdır ki "Peygamberler gereken nasihat ve tebliğde bulunmuş ve kitaplarda da şükretme ve küfretmenin yolları açık açık kaydedilmiştir. Bu iki yola gidilmemesinin sonuçları da bütün çıplaklığı ile gözlerin önüne serilmiştir."¹ Bu nedenle "Senin zikrini unuttular ve böylece yıkıma uğrayan bir kavim oldular."² ayetinin de ışığında kişiler nerede bulunursa bulunsunlar, hangi 'Dar'da yaşıyorlarsa yaşasınlar içinde bulundukları durumun hükmünü alırlar. Diğer bir ifade ile İslâm, fertleri fiil-fail ayırımı yaparak değil, herkesi fiiline göre değerlendirmektedir. Yalnız bu hükmetmeyi, azabetmek³ hususundan ayrı tutmaktadır. Yani mesaj, gerçek anlamda ikame edilmeden ve insanlar da çeşitli vesilelerle bilgilendikleri bu İslam'a karşı olumsuz/ilgisiz bir tavır sergilemedikleri sürece azap etmemekte ve fakat değer hükmünü vermekten de kaçınmamaktadır. Kaldı ki son mesaj bağlamında böylesi bir durum da sözkonusu olamaz; çünkü ilk nesil olarak sahabe "kendilerinden sonra gelecek insanlara, hiçbir konuda, cehaletlerini affettirecek bir mazeret bırakmadılar."

Bir başka husus ise İslâm'ın kendi sahasında bile fertlerinin duyarlı olmasını isteyerek başka düşüncelerin insanlarına benzemekten sakındırmakta oluşudur.

"Gerçekten bir dinin mensubu, bir felsefi sistemin inançlısı, bir örfün bağılısı kişi, tamamen veya kısmen farklı bir dinin, bir felsefenin, bir örfün prensipleriyle kaynaşır, mensublarıyla münasebetlerini sürdürür ve onları taklid ederse, kendi dini, felsefi sistemi ve örfü ile olan rabitalarını za'fa uğratmış olur. Bu za'f giderek büyür ve kaynaşılan prensiplere, taklid olunan kişilere muhabbete ve bağlılığı doğurur. Bu kaçınılmaz bir gerçektir. Bunun içindir ki islam dini, batıl din ve ideolojilerin

İbadet ve Ruh Terbiyesi, (Trc. Mehmed Ali Seraceddin), İstanbul, 1986, 75, 76; Çelik, Akide Yetimleri, 131; a. mlf., Daru'l-Harb Fıkhı, 61; a. mlf., İlahlar Rejiminin Anatomisi, 50, 55, 76; a. mlf., La II, 12, 14, 40, 53, 59; Mengüşoğlu, Mektuplar, 14, 26, 62; a. mlf., Düşünmek, 109; Dikmen, Mehmed, Tasavvuf ve Hikmet Işığında İslam İlmihali, 1991, 28; Vatandaş, Tevhid, 243; Kardavi, Tevhid, 16, 17, 25; Zeynep, Yaşayan Cahiliye, 16, 22, 23, 31, 84.

¹ Mevdudi, Tevhid Mücadelesi, 3/55.

² Furkan 25/17-19; bkz. Saffat 37/28, 34; A'raf 7/51; En'am 6/70; Mengüşoğlu, Düşünmek, 166; a. mlf., Mektuplar, 48.

³ İsra 17/15.

bağlılarının mü'minler üzerinde müessir olmaması ve onları karanlık inanç ve amellere sürüklememesi için teşebbühün her bir nevini yasaklamıştır.”¹

Durum böyle iken fertlerin kendilerinden kaynaklanan sebeplerden dolayı yanlış düşmelerini mazur görmesi düşünülemez. Bu bağlamda kendi sahasında yaşamayan fertlerin içinde bulundukları durumu tavsif etmekle beraber bir takım özel hükümlere bağladığı görülmektedir.

4. 2. SEBEP VE SONUÇ AÇISINDAN CEHALET

İnsanlık tarihi, yeryüzündeki insanların hiçbir zaman şu iki vaziyetin dışında kalmadıklarını gösteriyor: Hidayet veya dalalet, İslamiyet veya cahiliyet.

Hidayet; Allah'ı bilmek, tanımak ve O'nun yoluna tabi olmaktır. Cahiliyete gelince o, Allah'tan gafil olup, O'nu (c) tanımamak ve yolundan uzaklaşmaktır.²

İslam'da, daha doğrusu Kur'an'da cahiliye, olumsuz anlamda dini bir terimdir. Çünkü o, kafirlerin küfrünün temelidir.³ Gerçekten, gururlu bağımsızlık ruhu, insani olsun, ilahi olsun, hiçbir otoritenin önünde eğilmeyi kabul etmeyen bu şiddetli şeref duygusudur ki kafirleri yeni dine karşı bu kadar sert bir muhalefete itmiştir.

Bu suretle önümüze iki önemli kavram ayrılığı çıkmaktadır. Bir tarafta cahiliye, öbür tarafta İslam, yani Allah'a karşı bir yanda kibir, gurur, küstahlık, öbür yanda tevazu ve teslimiyet.⁴

Buna göre, daha önce belirttiğimiz gibi cahiliye muayyen bir zamana mahsus değildir. O, bir durum, bir vaziyettir. Bu durum dün mevcut olduğu gibi bugün de,

¹ Demircan, Batıla Benzemenin Hükmü, 15, 22, 23, 43, 58, 74, 77, 80-82, 90, 91, 115, 143, 144, 156, 157; bkz. Al-i İmran 3/100; Bakara 2/120; Nisa 4/144; Ebu Davud, Libas, Babu fi Lubsi's-Şöhreti, 4/44; Davudoğlu, Selamet Yolları, 4/365, 366; Sadak, Bekir, Tac Tercemesi, İstanbul, 1980, 1/43, 3/120, 162, 170, 174; Çelik, Toplumsal Değişim, 98; Okumuş, Toplumsal Çöküş, 172; Cündioğlu, Anlamın Buharlaşması, 116; a. mlf., Söz'ün Özü, 131, 149; Arslantaş, İzler, 27; Duman, Kur'an ve Müslümanlar, 98; İslamoğlu, Makalat, 17, 63; Mengüşoğlu Düşünmek, 32, 75, 76, 127 vd., 140, 148, 153; Alptekin, Tevhid ve Akaid, 151; İslamoğlu, Söyleşiler, 48; Mevdudi, Tefhim, 3/91; Vatandaş, Tevhid, 216-242 (ve dipnotlar).

² Kutup, 20. Asrın Cahiliyeti, 19, 20.

³ Tülücü, a. g. mak., 281.

⁴ İzutsu, Allah ve İnsan, 192.

yarın da olur. Gerektiren şartlar nerede ve ne zaman oluşursa işte o zaman, İslam'a karşı olarak o, cahiliye ismini alır.¹

4. 2. 1. CEHALETİN SEBEPLERİ

1. Ataları taklit etmek: Cahillerden bir kısmı kendilerine gelen hakkı atalarına (babalarına-dedelerine) uymak gayesiyle kabul etmezler, cahilce redderler, hakka muhalefet ederler.² Bu tip kimseler eski dine ve dini inançlara, sadece geçmişleri böyle yaptığı için bağlı kalırlar. Ne yazık ki hiç akıllarını kullanmazlar. Kur'an bu yaklaşıma tarihten pek çok örnekler vermiştir.³

Bu bağlamda asabiyeti de zikretmek gerekir. Cahiliye insanı zalim de olsa, mazlum da olsa birini sırf kendi ırkından, grubundan, aşiretinden olduğu için destekler.⁴ Bu asabiyet onlarda o kadar güçlü bir hal almıştı ki onların dini haline gelmişti. Onlar, yaptıkları, uydukları bu adet ve gelenekleri, Allah'ın emirleri olarak görmeye başlamışlardı.⁵ Öyle ki Peygamber'in (c) akrabasından büyük bir kısmı atalarının dinine bağlılıklarını sürdürdükleri halde soybağı ve akrabalık asabiyeti saiki ile pratikte ona yardım ediyor ve onu destekliyorlardı.⁶

Nitekim Ebu Leheb, yiyeni Muhammed'e olan onca düşmanlığına rağmen Ebu Talib'in ölümünden sonra böylesi bir saikle⁷ onu himaye etmeye karar verirken bu

¹ Erul, Cehalet Kavramı, 20, 21.

² İbn Kayyım, İlamu'l-Muvakkîn, 2/129-131.

³ A'raf 7/70, 104; Hud 11/62, 87, 109; Enbiya 21/52, 54; Şuara 26/72, 74; Yunus 10/78; İbrahim 14/10; Zuhuruf 43/23, 24; Lokman 31/20, 21; Saffat 37/69, 70; Bakara 2/170; En'am 6/136, 139, 143, 144; Mevdudi, İslâm İnkılabının Yolu, 59; a. mlf., Tevhid Mücadelesi, 3/79-82; İslamoğlu, Kulluk, 70; Erul, Cehalet Kavramı, 58, 59.

⁴ Derveze, Asru'n-Nebi, 1/153; Kutup, La İlahe İlellah, 155; Mevdudi, İslâm İnkılabının Yolu, 31; Sarıçam, a. g. mak., 25, 27.

⁵ Derveze, Asru'n-Nebi, 1/165.

⁶ İbn Kelbi, el-Asnam, 74; Derveze, Asru'n-Nebi, 1/149, 150, 154, 158; a. mlf., Mekke Dönemi, 2/234, 277, 278; Mevdudi, İslâm Vahdeti, 37; Ünal, Resullerin Yolu, 190; Macit, Müşrik Toplum, 263, 267; Yazıcı, Cahiliyye Kavramı, 27; Doğu, Cahiliyye Kavramı, 12.

⁷ İbn Esir, el-Kamil, 1/58, 59, 62, 63, 2/67; Hasan, İslam Tarihi, 1/121.

tavır, Mekkeliler’ce makul karşılanmış¹ ve ancak yine fitlemekten de geri durmamışlardır:

Ebu Talib’in ölümünden sonra himayeyi üstlenen Ebu Leheb’e “Ebu Cehl, ona, ailesi mensublarından gelip geçmiş putperestlerin (hatta belki de bizzat Ebu Leheb’in) öldükten sonra Allah huzurunda başlarına gelecek şeylere dair Resulullah’a bir sual sormasını Ebu Leheb’e teklif etti. Alınan cevap şüpheyi yer bırakmayacak şekilde açıklı: Putlar ve bu putlara tapanlar cehenneme gideceklerdi. Kaynaklarımızın bildirdiklerine göre Ebu Leheb bu cevap üzerine şoke olmuş ve yeğenini toplum dışı ilan etmiştir. Sahip olduğu basit/ ön hükümler arasında unutuyordu ki Ebu Leheb’in ataları, Resulullah’ın da atalarıydı ve onlara karşı bu sözleriyle, o hürmette kusur etmiş olamazdı ve hiç bir tarafı tutmaksızın sadece bir prensibin tatbiki mevzu bahisti. Gerçekte ise Resulullah’ın takındığı bu tavır, son derece övülmeye değer bir şeydi; zira o, soy ve sopuna dahil kimselere eskiden beri bilinen bağlılığına rağmen bu konuda en yakın akrabalarına bile bir ayrıcalık tanımıyordu.”²

Esasen onların da kendilerine mahsus bir takım değer ölçüleri vardı. Kuşkusuz bunların en önde geleni ‘kardeşin zalim de olsa, mazlum da olsa yardım et’ ilkesiydi. Bunu, atalarından görmüş olma temeline dayandırıyorlardı.³ Kur’an ise buna saldırmış ve önce bu temeli çürütmüş ve daha sonra Peygamberin diliyle bunu ‘kardeşin zalim ise onu zulmünden alıkoymak suretiyle yardım et’ şekline dönüştürmüştür.⁴

2. Büyük adamları, özellikle din adamlarını taklitte aşırıya kaçmak: Mevki ve makam sahiplerinin, liderlerin de sırf şöhret sahibi oldukları için taklit edilmesi ya da onlara körü körüne itaat edilmesi, kişilerin helakine sebeptir.⁵ Bu insanlara aşırı tazim ve sevgi de yine insanı cahilce davranmaya rahatlıkla götürebilir.⁶ Kur’an’ın ifadesiyle tağutlara ram olmak da bu bağlamda mütalaa edilmelidir. Onlar da insanları

¹ İbn Kesir, el-Bidaye 3/207; Mevdudi, Tevhid Mücadelesi, 3/298, 299, 203, 207.

² Hamidullah, İslam Peygamberi, 1/124 (parağraf 207).

³ İzutsu, Ahlaki Kavramlar, 71, 72, 84.

⁴ Naim -Miras, Tecrid-i Sarih, 7/362 vd.

⁵ Ahzab 33/67, 68; Fussilet 41/29; Bakara 2/166, 167; Sebe 34/31, 33; İbn Teymiye, Feteve, 15/50; Mevdudi, Tevhid Mücadelesi, 3/83; Candan, Mezhep Çatışmaları, 185; Al-i Ferrac, el-Özr, 114.

⁶ Kutup, Tevhid, 132 vd.; Mevdudi, İhya Hareketleri, 12; Elmalılı, Hak Dini, 2/453 vd.; İslamoğlu, Kulluk, 53.

peşlerinden sürükleyip götürür ve cehaletlerine sebep olurlar.¹ Ancak gerek putlara ve gerekse din adına insanları cehalete sürükleyenlere itaat etmenin vebali bunu yapanlara aittir. Onların suçu, bunların mazur görülmesine sebep olamamaktadır.²

3. Hiçbir ilim taşımadan veya ilimden hiçbir şeye sahip olmadan hareket etmek: Kur'an bu durumu şiddetle yermektedir. İnsanların böylesi durumlar karşısında susmaları, durmaları, beklemeleri veya bu ilmi kazanarak hareket etmeleri gerekirken bunun aksine hareket etmeleri bunun tezahürlerinden biridir.³

Bunun sebebi ilme değil, zanna uyarak, herşeyi zanlarına dayanarak ölçmek, nefsanî takdir ve tahminlerle bir takım yargılara varmak. Kısacası zanna tabi olmaktır. Çünkü herhangi bir meselede ilim sahibi olmayan kimseler çoğunlukla zanlarına göre konuşurlar.⁴

4. İnsanın hevasına tabi olması: Heva, nefsin tüm kötü istek ve arzularının toplu ifadesidir. Bu, daha çok görüş ve inançlara mahsustur.⁵ İslâm'dan uzak olan kişiler, daha çok hevaları doğrultusunda hareket ederler. Bu tip insanlar diledikleri gibi yaşamak, her istediklerini yapmak, her ne pahasına olursa olsun, tutkularını doyurmak/ tatmin etmek peşindedirler. Hevaları onları çeşit çeşit yollara sürükler, türlü türlü davranış biçimlerini benimsetir; hiçbir gerçekten kaynaklanmayan ve gerçek adına hiçbir şey taşımayan değer yargıları meydana getirir; olmayacak hayallere sürükler. Bunlar, bu hayallerin peşinde koştururken hiçbir kural da tanımazlar.⁶

Heva yalnız dünyevi ve fani şeylere aşırı tutkuyu göstermekle kalmaz, inanç ve inancın tezahürünü etkileyen kaynak olarak bazen de Allah'ın yerine konulur. O'nunla denkleştirilir. Bu noktada heva bir ilah mesabesinde artık.⁷

Fıtrata bulaşan hastalıklardan biri de arzulardır/şehvetlerdir. Allah'ın dini daima, insanlardan uyulup uygulanması ve hayata yön vermesi istenen ilahi hükümleri

¹ Kutup, Tevhid, 142 vd.; a. mlf., La İlahe İllellah, 84, 86, 97, 192.

² el-Kaysi, Mealimu'l-Huda, 35, 96; Kutup, Tevhid, 144, 267, 333; a. mlf., La İlahe İllellah, 261; Sağiroğlu, İnsan ve Toplum, 80-82.

³ En'am 6/100; Al-i İmran 3/66, 71; Kehf 18/4, 5; Nur 24/15.

⁴ Yunus 10/36, 66; Necm 53/23, 28; A'raf 7/71; Yusuf 12/40; En'am 6/148.

⁵ Kılıç, Günah Kavramı, 254; Kubat, Tevhid, 120, 121.

⁶ Kasas 28/50; Ünal, Temel Kavramlar, 425; Sağiroğlu, İnsan ve Toplum, 78.

⁷ Casiye 45/23; Kılıç, Günah Kavramı, 254.

kapsar.¹ Ancak hevaya tabi olarak şehvi arzularının giderilmesi, her tür cehalete bulaşma sonucunu doğurmuştur. Bu tuzağa düşmüş kişiler, şehvi ihtiyaçlarını karşılamak pahasına helal- haram tanımadan akla hayale gelmedik sapıklıklar gösterirler. Kendileri, sapıklık yaptıkları gibi inananların da yapmasını isterler.² Öte taraftan insanların kötülüğü bir marifet ve hüner saymaya başlamaları ve hakka karşı gelmekten hiç bir rahatsızlık duymamaları ve vicdan azabı çekmemeleri, aksine bundan gayet memnun olmaları da bu çerçeveden mütala edilebilir.³

Hevaya tabi olmak çerçevesinde iyilik ve hakka bağlanmakla dünyadaki hayatın zehir olacağı yolundaki inanç da önemli bir husustur.⁴

5. Ümniyyelerle hareket etmek: Ümniyye, kişinin nefsinde, hayalinde kurup durduğu arzuladığı, peşinde koştuğu hayaller, kuruntular, boş arzulardır. Kuru temennilerden başka birşey olmayan emaniy, hevalarına uyan kişilerin hep gerçekleştirmeğe ve ulaşmaya çalıştığı hayallerdir ki, işte, bu tür hayallerle davranan insan cahil insandır. Bu tür ümniyyelerle hevalarına uyan kişiler ilimden uzaktır.⁵

İşte, ilimden değil de hevaya uymanın sonucu zanndan kaynaklanan ümniyyeye dayanan, atıp tutmayla (hars) oluşan cahili değer yargıları, cahil insanların hayatlarına yön verir, onların dünya görüşlerini biçimlendirir.⁶

6. Nefse hizmet, kıyas ve tahmine bağlılık: Kur'an, insanların sadece kendi nefislerine hizmet ettikleri, hırs ve ihtiraslarını gidermek istedikleri ve sadece kıyas ve tahminle bazı kavramlar geliştirdikleri için hakkı inkar ettiklerini ve batıla taptıklarını ifade etmiştir. Böylesi insanlar, nefislerinin kölesi olmaktadır. Arzu ve ihtirasları onları istedikleri istikamete çekmektedir. Oysa bunlar, akıllarını kullanıp bilgi kaynaklarına başvurmak suretiyle bu saplantılarından vazgeçebilirler. İşte Kur'an, insanların dikkatlerini bu noktaya çekmektedir.⁷

¹ Kutup, Tevhid, 138.

² Nisa 4/27; Meryem 19/59; İbn Hazm, Usul-i Din, 15.

³ Fâtır 35/8; Mü'min 40/75; Mevdudi, Tevhid Mücadelesi, 3/90.

⁴ A'raf 7/90; Kasas 28/57; Mevdudi, Tevhid Mücadelesi, 3/90.

⁵ Bakara 2/78; Hadid 57/14; Ünal, Temel Kavramlar, 426.

⁶ Ünal, Temel Kavramlar, 427; Mevdudi- Cemile, Mektuplaşmalar, 71, 72, 74.

⁷ A'raf 7/179; Enfal 8/22; Yunus 10/36; Hac 22/46; Furkan 25/43, 44; Casiye 45/23; Mevdudi, Tevhid Mücadelesi, 3/88; Kutup, Yoldaki İşaretler, 84, 85, 87.

7. Şeytanın emir ve yasakları, tavsiye ve telkinleri doğrultusunda hareket ederek Allah'a karşı ma'siyette bulunmak. Oysa şeytana karşı yapılan sakındırma, başka hiçbir şeye karşı sözkonusu değildir.¹ Esasen o, insan üzerindeki emellerini gerçekleştirirken, kendisine hazır yardımcıları da bulur.² Kısaca şeytana tabi olmak,³ cehalete sürükleyici bir husustur. İnsan amellerini sürekli kontrol edip, sağlam ölçülere uymazsa her an bozulup, cehalete sürüklenebilir. Başka bir deyişle, insan Allah'ı zikirden geri kalırsa, şeytan vesvese ile onu yolundan uzaklaştırır. Eğer derhal tevbe ve pişmanlıkla tekrar doğru yoluna dönmezse bu cehalet yerleşip kök salar.⁴

8. Kur'an, insanların hak ve hakikatı anlamak ve kabul etmekten çekinmelerinin bir sebebinin de kendi yanlışlıklarını teslim etmemeleri olduğunu belirtir. İnsanın gururu, daha önce yanlış yolda olduğunu ve doğru yola sonra geçtiğini kabul etmekten kendini alıkoyar. Bu hakka muhalefet ederek batıla tabi olmaktır.⁵ Esasen kişi, küçük düşmeyi ve bir hata işlediğinin bilinmesini istemez. Bu nedenle mevki makam sahibi kimseler, kendilerinin böyle bir adımı atmalarında başkaları ne der engeline takılırlar. Ya da bizzat bu makamları, kendilerinin doğruyu kabul etmelerine engel olur. Kur'an, bu sahte gururu kırmak ve Mekke insanının teslimiyetini sağlamak için geçmişlerden bir çok örnekler verir.⁶

9. Dünyada zenginlik ve fakirliği, hayrın karşılığı olarak kabul etmek: Cehaletin önemli bir sebebi de insanın iyi veya kötü amelinin ölçüsü olarak zenginlik ve fakirliğini baz almasıdır. Bazı kimseler, hayatları ne kadar kötü, ahlak ve amelleri ne kadar bozuk olsa da bu dünyada rahat ve lüks bir hayat yaşayanları başarılı olarak kabul ederler. Bunun gibi durumu iyi olmayanların da dünya ve ahirette selamette olamayacaklarını sanırlar. Kur'an, bunun hiç bir sağlam temele dayanmadığını belirtmiştir.⁷

¹ Kılıç, Günah Kavramı, 227.

² Kılıç, Günah Kavramı, 280.

³ Nur 24/21; Hac 22/3.

⁴ Krş. Kutup, Tevhid, 132; İslamoğlu, Kulluk, 51.

⁵ Muhammed 47/1, 3; Erul, Cehalet Kavramı, 60.

⁶ Nuh 71/5, 7; Mü'min 40/35; A'raf 7/146; Bakara 2/204, 206; Müddessir 74/18, 25; Mevdudi, Tevhid Mücadelesi, 3/84; Kutup, Tevhid, 140

⁷ Şuara 26/111; A'raf 7/75, 76; Sebe 34/34, 35; Meryem 19/73, 74; Mü'minin 23/56, 61; Feer 89/15, 16; Mevdudi, Tevhid Mücadelesi, 3/86; Kubat, Tevhid, 121.

10. Şefaât ile ilgili yanlış düşünce ve inanç da ilk çağlardan itibaren insanların kötü yola sapmalarının başlıca sebebi olmuştur. Bu düşünceye göre Allah'ın bir takım sevgili kulları vardır. Bunlar kendilerini cehennemden mutlaka kurtaracaklardır. Bugün olduğu gibi tarih boyunca insanlar, kendileri müstehak olmasalar bile bu tür zatlara bağlanmak ve bunları aracı kılmak suretiyle felaha erebileceklerine inanmışlardır. Bu ise kendilerinin bir takım kural ve ilkelere sınıksız sarılmalarına mani olmuş ve boğazlarına kadar cehalete sürüklenmişlerdir. Öyle ya, kıyamette kurtuluşun ucuz bir yolu var iken dünya nimetlerinden vazgeçmeye, fedakarlıklar yapmaya ve de iyi ve dürüst bir hayat sürmeye ne gerek var. Oysa şefaât konusunda Allah'ı tesir altında tutabilecek hiç kimse olamaz.¹

11. Dünyevi gayeler de ayrı bir sebeptir. Kimi insanlar, mal ve mülklerinin devamını doğruluk ve dürüstlük yerine eğrilik ve azgınlıkta olduğunu vehmederler. Bu nedenle kimi zaman yurdumuzdan çıkarılırsınız bahanesiyle² kimi zaman da davete açık tepki göstererek karşı çıkmaktadırlar. Bu nedenle Allah, bu hususta iman edenleri bile uyarmıştır.³ Öte taraftan makam mevki hırsı veya muhafazası da önemli bir etkidir.⁴

12. Cehaletin en önemli sebebi akletmemektir.⁵ Bunun yanında peşin hükümlü olmak da kayda değer bir diğer sebeptir.⁶ Ancak bu dahi akletmemenin bir neticesidir. Kişinin aklını kullanmadığında sıralanan diğer bütün sebeplere düşer olması gayet doğaldır.⁷ Çünkü düşünmemek müşriğin hakim vasfıdır. Bu, peşin hüküm, zann ve akletmemekle belirir.⁸

13. Dış etkenler bağlamında kabul edilmek üzere, gelenek ve görenek de mühim bir etkidir.⁹

¹ Zümer 39/3, 44; Yunus 10/3, 18; Mü'min 40/18, 20; Zuhuruf 43/86; Bakara 2/255; Sebe 34/23, Nebe' 78/38; Meryem 19/87; Mevdudi, Tevhid Mücadelesi, 3/91, 92; Yıldırım, Uluhiyyet, 333; İslamoğlu, Kulluk, 22.

² Derveze, Asru'n-Nebi, 1/32.

³ Münâfikun 63/9.

⁴ Sağiroğlu, İnsan ve Toplum, 79; Mevdudi, İslâm İnkılabının Yolu, 110, 113, 115, 128.

⁵ Yunus 10/42; Bakara 2/171; Mülk 67/10; Kubat, Tevhid, 118.

⁶ Kubat, Tevhid, 120.

⁷ Kutup, Tevhid, 104.

⁸ Yıldırım, Uluhiyyet, 286, 287; İslamoğlu, Kulluk, 47, 48; Özcan, Bilgi Problemi, 107.

⁹ Yıldırım, Uluhiyyet, 291, 292; Aydın, İslâm Toplumunun Şekillenışı, 86, 87.

Esasen saydığımız bu sebepler aynı zamanda şirke düşmenin de genel geçer sebepleri olmakla beraber bunlar ayrıca cehaletin de oluşmasını sağlayan sebeplerdir. Çünkü insanoğlu sıfır bilgi noktasında doğar ve genelde çevresinde bulduğuyla, kişilik ve eğilimler edinir. Çevresinde bu sebeplerin egemen olduğu bir ferdin, kendisini bunların bir sonucu olmaktan kurtarması gayet zordur. Nitekim şirk, cehaletin itikat noktasındaki bir tezahürü değil midir? Bu nedenle olumsuzluk hanesinde ne varsa ve onun sebepleri ne ise bu sebepler aynı zamanda cehalet için de geçerlidir. Sözgelimi felsefe de bunlardan biri olarak sayılabilir. Tercüme faaliyetlerinin başlamasından itibaren değerler ve inançlar etkilenmiş, insanlar alimlerinden başlamak suretiyle çeşitli cehalet pozisyonlarına düşmüşlerdir.¹ Tıpkı israiliyatın İslami kaynaklara girmesi gibi.² Bu arada topluma yön veren onlara akıl hocalığı yapan kimselerin hayırlara vesile olacağı ümidiyle takındıkları tavır ve edindikleri vasıtalar da bazen yanıltıcı olabilmektedir.³

4. 2. 2. CEHALETİN SONUÇLARI

Cehalet toplumunun en belirgin özelliği, ilahi bilgiyi ve onu getiren elçiyi kaale almayışdır. Oysa elçiler, hep doğru yolu göstermiş ve onun için de tabi olunmayı, evet, itaat edilmeyi istemiştir. Nitekim muhatapları da⁴ sonrakiler de bunu çok iyi anlamıştır.⁵ Bu tavır, elbette barbarlığa meyletmiş olmalarının doğal sonucudur. Oysa elçiler, onlara güzel ahlakı tamamlamak için gelmişlerdir. Böyle iken O'na en fazla direnenler O'nun şahsiyetinin mükemmel olduğunu bilenlerdi.⁶ Esasen bu, zorbalığı kendine hayat edinmiş olan kimselerin takınması gereken doğal bir sonuçtur. Bunlar, sözkonusu bu sonucun bir yansıması olarak ahirete de inanmazlar.

¹ Mevdudi, İhya Hareketleri, 67; Özler, 73 Fırka Kavramı, 58, 59.

² Aydemir, İsrailiyat, 43 vd., 73 vd.

³ Bkz. Kutup, La İlahe İllellah, 215, 216, 227; Kutluay, Yaşar, "Mezhepler Tarihi Yönünden Said-i Nursi ve Nurculuk", İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, 1959, c. 3, cüz. 3-4, İ.Ü.E.F.Y., İstanbul, 1960, 211-225.

⁴ Cündioğlu, Kur'an'ı Anlama'nın Anlamı, 97, 100; Yıldız-Özdemir, Kur'an'ı Anlamak, 88, 149.

⁵ Araf 7/70; Mümin 40/38, 39.

⁶ Sarıçam, a. g. mak., 23.

Kur'an insanların, inandıklarını söyledikleri ahiretin gereğini yerine getirmediklerinde, amellerinde onu eksen alıp oraya göre hazırlık yapmadıklarında bu inançlarının geçersiz olduğunu ve bunların gerçekte iman etmemiş olduklarını belirtmektedir. Ehli kitabın inançları arasında ahirete iman hususu bulunduğu halde¹ Kur'an'ın bu kimseleri inanmayanlar olarak nitelediği malumdur.² Buna göre insanın gidişatı, olacağına inandığını iddia ettiği ahirete hazırlık şeklinde değilse, onun bu iddiası, İslâm nazarında bir kıymet ifade etmemektedir. Nitekim günümüz insanı da bu düşünceyi ifade ettiği halde o güne bir hazırlık içinde gözükmemektedir.³ Oysa şüphesiz ayetlerde ifade edilenlere gerçekten inanmış olanlar, hiç bir mazeretin fayda vermediği o güne hazırlık yapacaktır.⁴

Bu tür toplumlarda bilgisizlik hakimdir.⁵ Bunun temel iki sebebi vardır. Biri düşünmemek, merak etmemek ve diğeri ise peşin hüküm ve zandır. Düşünme olmadan bilginin olması mümkün değildir. Peşin hüküm ise düşünmeye manidir. Bunun bir sebebi de kişilerin cahil insanlara tabi olmaları, cahil insanların ise hem kendilerini ve hem de toplumu saptırmalarıdır.⁶ Zanna ve yalana tabi olmak cehaletin en bariz bir özelliğidir.⁷

Cehaletin önemli sonuçlarından biri de eskiye bağlılıktır.⁸ Bu, hem cehaletin önemli bir sebebi ve hem de cehaletin tezahür ettiği bir sonuç olabilmektedir. Sözelimi Ebu Talib'in iman etmesine engel, onun atalarının dininden ayrılmak istemeyişi olmuştur.⁹ Esasen bu bir anlamda cehaletin ve dolayısıyla şirkin önemli bir sebebidir.¹⁰

¹ Al-i İmran 3/24; krş. Kesler, Yahudiler ve Hristiyanlar, 94, 95; Derveze, Medine Dönemi, 3/109; Yıldırım, Uluhiyyet, 14; Kutluay, Yahudi Mezhepleri, 130, 131.

² Tevbe 9/29; İsra 17/10.

³ Krş. Mevdudi, İhya Hareketleri, 18, 19, 27.

⁴ Ahzab 33/3; Hac 22/1, 4; Nisa 4/119; Kamer 54/16.

⁵ Kubat, Tevhid, 119, 120; İslamoğlu, Kulluk, 48, 49.

⁶ Müslim, İlim, 5.

⁷ Macit, Müşrik Toplum, 260; Behiy, Kur'ani Kavramlar, 256.

⁸ Mevdudi, Tevhid Mücadelesi, 2/33.

⁹ Müslim, İman, 9; Ünal, Resullerin Yolu, 179.

¹⁰ Macit, Müşrik Toplum, 266; Yıldırım, Uluhiyyet, 291.

Bu vasfı taşıyanlar, cehalet neticesi olarak kendilerine doğruyu gösterenlere baskı uygular ve onları sindirmeye çalışırlar.¹ Bu yolla kulaklarını tıkadıkları gerçeğe galip gelebilecekleri zannıyla olabildiğince gerçek anlamda barbarlık sergileyerek zulmederler.² Bu tip kimselerin içinde bulundukları ortamın tesiriyle başka bir ifade ile bu ortamı oluşturan koşullar kendilerinde bir tiynet haline geldiği için olmalı ki, kötülük ve işkence yapmaktan zevk alırlar.³ Nitekim Kur'an'ın, gerek geçmiş kavimlerden bahseden ilgili ayetlerinde olsun, gerekse siyer kitaplarının da tafsilatını verdiği⁴ gibi Mekke insanının yapıp ettiklerine dair işaretlerinde ve dahası, sonraki dönemlerde Tatarlar ve Haçlılar gibi barbarlıkla temayüz etmiş kavimlerin sergilediklerinde olsun bu durum kendini çarpıcı bir şekilde görmektedir.

Cehalet ortamında büyüyen ve o kültürü edinmiş olan insanların en rahat yapabildikleri şeylerden biri, büyükenerek alay etmektir.⁵ Kibirlemenin en büyük temsilcisi şeytandır. Şeytan bu yolda kendisine ayak uyduranların velisidir. Kötülüklerin başı olan kibirlenme akabinde dışındakilere alay etmeyi getirir. Çünkü bu duygudaki kişide sağlıklı bir muhakeme yeteneği olmadığından herşeyi küçümseyip alaya alma özelliğine sahiptir. Bu durumun en iyi ifadesi, halk dilindeki 'gözündeki merteği görmeyip başkasının gözündeki çöpü görmek' sözü olsa gerektir.

Cehaletin en temel özelliği zulümkâr olmaktır. Diğer bir ifade ile cehalet kendisini zulüm ile tebarüz ettirir. Nitekim barbarlık, zorbalık gibi nitelemeler hep zulmün birer tezahürüdür. Bunlar ise cehaletin temel karşıtıdır. Buna göre genel manada haksızlık etmek olarak ifade edebileceğimiz zulüm, cahil olmanın bir yansımasıdır.

Nankörlük de cahil olmanın bir tezahürüdür. İnsan ancak cehalet sergilediğinde verilen nimetlerin ve yapılan envai türlü iyiliklerin kıymetini takdir etmeyerek nankörlük etmiş olur. Bu anlamda kimi nankörler Allah'ın verdiği akıl nimetinin de kıymetini takdir edip gereğini yapmak yerine atalarından devraldıkları kötülöklere

¹ Kubat, Tevhid, 124-126; Yıldırım, Uluhiyyet, 292.

² Şuara 26/14, 29, 116; Nuh 71/21; Ankebut 29/24; Meryem 19/46; Kehf 18/20; Müslim, Hac, 59.

³ Tevbe 9/69.

⁴ Müslim, Cihad, 39, Kıyame, 6; İbn Hişam, Siret, 1/208, 289, 376; Derveze, Mekke Dönemi, 2/229 vd.; Köksal, Mekke Devri, 221, 271.

⁵ Yasin 36/30; Hud 11/37; Zuhuruf 43/47; Casiye 45/9; Furkan 25/41; krş. Sağiroğlu, İnsan ve Toplum, 48.

kaderi kalkan olarak kullanma yoluna giderler¹ ve dolayısıyla Allah'ın, bu yaptıklarından razı olduğunu zannederlerdi.²

Öte taraftan cahillerin oluşturduğu cahiliye toplumunda insan ve egemenlik ikilemi, eşitsizlik ve sınıflaşma, kuvvet ve menfaate dayanmak, yalan ve hile, servet ve yeteneklerin kötüye kullanılması gibi hususlar had safhadadır. Bunun yanında yine cahiliye toplumunda liderler, kendilerine tabi olanları saptırmak için ellerinden geleni esirgemez ve bunda da muvaffak olurlar. Nitekim Kur'an'ın itaat edenler diye nitelediği ve ancak mazur görmediği, bir diğer adıyla köleler takımı da ilk anda, gelen bu mesaja olumlu cevap vermezler. Çünkü sözkonusu mesaj, kendilerinin alışkın olduğu şeye muhaliftir. Bir de kabulü halinde, efendisi ve ona yön vereni/yöneteni alınabilir de. Kaldı ki yine bizzat kendisi şehvetlere boğulup gitmiştir zaten. Öte taraftan bu efendiler kendilerine tabi olanları avutabilmek için bilgisiz bıraktıkları ya da yanlış bilgilendirdikleri gibi gündemdeki çağrılara yaftalar ve parolalar bulmuşlardır bile. Yoksa insanlar, buna aldanıp ileri gelenlere karşı gelebilir ve insanları köleleştirdikleri güçleri kaybolabilir. Bu manada Mekke cahiliyesinde Resulullah (s)'a Kureyşin sapıtmasına sebep olacağı endişesiyle kâhin, sihirbaz ve hatta dinden çıkmış ve sapıtmış denilmiştir, gerçekte kendileri sapık olduğu halde.³

Bu toplumlarda sorumsuzluk, her tür bağımlılık, ahlak ve fazileti hafife almak, bunalım, ihtilaf ve israf hemen her ferdi, bir tarafından kuşatmış, dolayısı ile böylesi herbir özellik cehalet neticesi olarak başlı başına toplumun birer alameti haline gelmiştir.⁴

Cehalet ortamında ahlak ve kültür ile ilgili düşünce ve kavramlar garip ve son derece ilkindir. Temiz ile kirli, helal ile haram, caiz ile caiz olmayan arasındaki fark hiç

¹ Nahl 16/35; Mevdudi, Tevhid Mücadelesi, 2/32.

² Derveze, Asru'n-Nebi, 1/445.

³ Bkz. Kutup, Tevhid, 379, 437 Derveze, Mekke Dönemi, 2/163, 164, 166, 170, 178, 182, 231; Sağiroğlu, İnsan ve Toplum, 34, 35, 66, 71, 86, 87, 92, 93, 96, 97, 122, 123, 137, 138, 146, 147, 149, 174, 175, 196; Mevdudi, İhya Hareketleri, 34, 39, 44, 87; krş. Baltaş, İlk Mesajlar, 190; Atalar, Düşüncede Devrim, 84, 85, 153; Kutup, La İlahe İllallah, 9, 229, 242; a. mlf., Kavramlar, 25; Alagaş, Aynalar, 57, 61; Ünal, Resullerin Yolu, 169, 171, 172, 176, 178, 179; İslamoğlu, Kulluk, 62; Mevdudi, İslâm İnkılabının Yolu, 30, 31, 62, 77; Mevdudi-Cemile, Mektuplaşmalar, 10, 11, 45, 46; Said, Şiddet Sorunu, 42, 43; Vatandaş, Esenlik Yurdu, 138, 143, 155, 186.

⁴ Krş. Macit, Müşrik Toplum, 252, 328; Alagaş, Aynalar, 17, 18.

önemsenmez. Pislik içinde yaşanır. Hareketler vahşicedir. Zina, kumar, içki, soygun, cinayet ve kan gütmek bu tür toplumların bariz özelliğidir. Çıplaklık ayıp sayılmaz, uluorta çıplak dolaşılır.¹ Bu arada fuhş, kötülük, beyinsizlik ve saçıp savurma durumları da cehaletin egemen olduğu toplumun başlıca özellikleridir.²

Bu bağlamda cehalet geçmiş dönemde kadınları mirastan mahrum bırakmak, kız çocuklarını diri diri gömmek, kan davaları, anarşi, yetim ve öksüzlere baskı ve zulmedilmesi ve çeşitli batıl inançlarıyla³ günümüze kadar gelmiş ve günümüzde ise saha ve dozaj olarak daha bir yaygın halde tevhid inanç ve yaşam tarzına rakip olarak hayatiyetini sürdürmektedir.

4. 3. KUR'AN BAĞLAMINDA MÜSLÜMANIN CEHALET VE CAHİLE KARŞI TUTUMU

Allah (c), insanlardan “şeytana kulluk etmeyiniz, zira hakikaten o, size apaçık bir düşmandır. Ve bana kulluk ediniz. Bu, dosdoğru yoldur”⁴ şeklinde ahit almıştır. Onlara tekrar tekrar “şeytanın adımlarına tabi olamayın”⁵ diyerek onu izlemeyi yasaklamış, “o, size daima kötülük ve çirkin iş yapmanızı emreder”⁶, “aranızda düşmanlık ve buğzu koymak ister”⁷ gibi çeşitli ayetlerle insanları şeytana karşı uyanık durmaya çağırmış ve aldanmamaları için defalarca ikaz etmiştir.⁸

Bütün bu ikaz ve uyarılara rağmen, pek çok insan, düşmanı olduğunu bile bile şeytana tabi olmuş, pek çokları onu veli edinmişlerdir. Şeytan ise, kendi cehaletini insanlara da sirayet ettirebilmek için vargücüyle çalışmış ve kendisine insanlardan arkadaş, dostlar, kardeşler, askerler, kabile ve hatta parti bile edinmeye muvaffak olmuştur. Dolayısıyla onlar hakkındaki zannını doğrulamıştır.⁹

¹ Mevdudi, Tevhid Mücadelesi, 2/22, 42.

² Behiy, Kur’ani Kavramlar, 253-268.

³ Mevdudi, Tevhid Mücadelesi, 2/32 vd.

⁴ Yasin 36/60, 61.

⁵ Bakara 2/208, 267.

⁶ Bakara 2/169, 268.

⁷ Maide 5/91.

⁸ Kutup, Tevhid, 70 vd.

⁹ Sırasıyla bkz. Nisa 4/38, 76; İsra 17/27; Şura 42/95; A’raf 7/27; Mücadele 58/19; Sebe 34/20; Erul, Cehalet

Bunun esas sebebi, belki de insanın tabiat olarak iyiye de kötüye de meyyal olarak yaratılmış olmasıdır. Allah (c), ona iki yol göstermiş,¹ hem kötülüğü, hem de kendisinden sakınmayı (takvayı) ilham etmiştir.² Artık, ister şükredici (mümin) olsun, ister nankör (kafir) olsun³ diyerek insanı kendi ihtiyarına terk etmiştir. Ancak bu, onun, gerek hırslı, çok aceleci, çok zalim olması ve gerekse Rabbine karşı çok nankör olması, azmasına, isyan edip masiyetlere dalmasına, kısaca emanete hiyanet etme cehaletine düşürmüş, şer'i tekliflere riayetsizliği yüzünden de cehul yani çok cahil diye tavsif edilmesi sonucunu doğurmuştur.⁴

Yine Rabbimiz, emaneti göklere, yere ve dağlara sunduğunda, onlar onu yüklenmekten çekindiler, sorumluluğundan korttular, onu insan yükledi. Çünkü o, çok zalim, çok cahildir,⁵ demiştir.

Bütün bu anlatılan uyarılara rağmen kendisine çeki düzen vermeyip fitratında var olan iyiye yönelme ve doğruları kabul etme istidadını devre dışı bırakan insana Kur'an, sıcak bakmamaktadır. Onun kendisine gelen uyarılara gafil kalıp iradesiyle aksi yönde bir hayat şekli ve anlayışını benimsemiş olmasını cehalet olarak nitelemek suretiyle bağışlamamaktadır.

Bu bağlamda Kur'an, cehalet kavramının en fazla cehl-teslimiyet, cahil-müslim ve cahiliyet-İslamiyet zıtlığı üzerinde durmuştur. Zira Kur'an'ın ilk muhatapları ayetlerin iniş sebeplerinden de anlaşıldığı gibi cahiller, kafirler ve müşriklerdir. Bu nedenle Kur'an'da cehletmek ve cehalet, İslam'a uygun olmayan, İslam'ın ma'siyet saydığı, müslümanların yapmaması gereken haller olarak takdim edilir. Çünkü cahiliyet tamamiyle İslâmiyetin zıddıdır ve İslâmiyetin dışında kalan her şey cahiliyettendir.

Kur'an'da, cehalet, mutlak bilmezlik anlamında çok az kullanılmış olmakla beraber cahil, alimin, akilin, arifin, müdrik ve şuurlu olan kişinin zıddını⁶ oluşturmaktadır. Bu

Kavramı, 11.

¹ Beled 90/10; Kılıç, Günah Kavramı, 196.

² Şems 91/8.

³ İnsan 76/3.

⁴ Mearic 70/19; İsrâ 17/11; İbrahim 14/34; İbrahim 14/34; Hac 22/66; Adiyât 100/6; Ahzab 33/72.

⁵ Ahzab 33/72; Erul, Cehalet Kavramı, 12.

⁶ Bkz. el-Ceburi, Avarıdu'l-Ehliyet, 335.

anlamda toy, tecrübe bilmeyen delikanlı anlamında cahil, aynı zamanda yaptığı cehaletten dolayı gelecek cezayı düşünmeyen gafil kimsedir.¹

Cahil, ne yaptığını bilmeyen, tedbir, hikmet, kendini, haddini ve edeb bilmezlik gibi anlamlarda medeniyetten yoksun anlamlara geldiği gibi yine bu manada cahil, kaba, ahmak, sefih, hafif, zorba, vahşi, düşünmeden hareket eden, muannit, edepsiz kimse olarak nitelenir.

Kur'an'da cehalet genelde kınanır. Bu nedenle müslümanların şiddetle kaçınmaları gereken bir husus olarak tanıtılır. Buna bağlı olarak cehalete yaklaşmamayı, herhangi bir nedenle yapılmışsa derhal tevbe edilmesini, cahillerden yüz çevirmeyi, onlara uymamayı, her türlü cahiliye ve ona mahsus hal ve unsurları istememeyi tavsiye etmektedir.

¹ Erul, Cehalet Kavramı, 61.

5. SONUÇ

Şüphesiz cehlin en yaygın ve çok bilinen anlamı, bilmemektir. Ancak Kur'an, bu kelimeyi daha çok olayların içine nüfuz edememek, daima sathi düşünmek ve dolayısıyla her zaman basit ve isabetsiz hükümler vermek anlamında kullanır. Bu bağlamda cehl, en ufak bir kızgınlık anında iradesini kaybedip parlayan, kontrolsüz bir ihtirasla öfkesine kapılıp sonucu düşünmeden hemen körükörüne atılan, ateşli, sabırsız kişinin sorumsuz davranışlarıdır. Bu, duygularına, hırslarına hakim olmayan aşırı bir insanın davranışlarıdır. Bu insan, doğruyu yanlış düşünme ölçüsünü yitirip kendisini öfkenin pençesine düşürür.

Hilm ise bu tür cehl kavramının tam karşıtıdır. Hilm, cehl patlamasını dizginleyebilen insanın aklıdır. Buna göre halim, duygularını frenlemesini, kör ihtiraslarını yenmesini, ne olursa olsun canını sıkmayıp sakin kalmasını bilen kişidir.

Kur'an bu kelimeyi genellikle dini bakımdan sathi görüşlülük, basit hüküm manasında kullanır. Kur'an'daki dini manada cehl, insanın görünen eşya ve olayların arkasındaki ilahi iradeyi anlayamaması, Allah'ın ayetleri olan kainat varlıklarını Allah'ın ayetleri olarak görmemesi ve bu husustaki yetersizliğidir. Böyle bir kimse için tabiat varlıkları, herhangi bir şeyin sembolü değil, sadece tabiat varlıklarıdır. Bu nedenle Kur'an'a göre cehl, aynı zamanda Allah, ayetleri açık bir şekilde gönderdiği halde çok açık olan bu gerçeği, hatta ilahi vahyin en kolay tarafını dahi anlayamamak demektir.

Kur'an, fitratında zalimlik ve cahillik bulunan insanı, bu özelliklerinden dolayı cehaletin öznesi olarak takdim eder. İnsanlar bu özellikleri sebebiyle, Allah tarafından kendilerine peygamberler gönderilerek uyarılmışlardır. Ancak bunlar sözkonusu uyarıya kulak asmamış, hem fert ve hem de topluluk olarak sakındırılan hususlara bulaşmışlardır. Nitekim her yeni gelen peygamberin ümmetinin, önceki ümmetlerin içine düştüğü durumdan yana uyarılması paralelinde son ümmet de ehl-i kitap gibi olmaktan sakındırıldığı halde ne yazık ki onların başından geçenler aynen bunların da başından geçmiştir.¹

¹ Vatandaş, Esenlik Yurdu, 168, 169.

Bu anlamda peygamberler tebliğ görevini yerine getirirken sürekli olarak cahillerin anlamsız muhalefetiyle karşılaşmışlardır. Çünkü onlar akıllarıyla değil de his ve arzularıyla davranmışlardır.

Esasen cehalet ateşle kaynayan, hislerine ve gururuna esir olmuş bir insanı durdurup, düşünmeye sevk edecek ortamı oluşturmak gayet zordur. Bu tip insanlara yararlı olunamadığı durumlarda bu kez cahilliklerine bulaşmadan kurtulmak ve uzak durmak gereği sözkonusudur. Onlardan kurtulma yollarının başında ise yüz çevirmek ve ayetin ifadesiyle; bizim işlerimiz bize, sizin işleriniz size. Size selam olsun. Biz cahilleri arkadaş edinmek istemeyiz, demektir.

Bu bağlamda cahiliye, zaman içindeki belli bir dönemden ibaret değildir. Cahiliye belli bir hayat düşüncesi olan, belli bir toplumsal durumdur. Bu düşünce ve durum herhangi bir zamanda, herhangi bir yerde ortaya çıkabilir. Bir yerde bu düşünce ve durumların ortaya çıkması, cahiliyenin varlığının kanıtıdır.¹

Esasen toplumu fertler oluşturur ve sözkonusu toplum onların tavırlarına göre biçimlenir. Bu fertler, toplumu İslâm toplumuna dönüştürmek suretiyle, cahiliye toplumuna dönüştüren etkenlerden² sakınmak zorundadır. Bilindiği gibi “şirkin kısımları sadece islam toplumlarında cehaletin yaygınlığı nedeniyle meydana gelen şirki amellerdir.”³ ve “bunların hepsiyle şirk sabit olur ve insan bununla müşrik olur.”⁴ Bu nedenle müslüman fertlerin bu hususta çok duyarlı olması ve dolayısıyla aynı sebeplerin aynı sonuçları doğuracağını iyi bilmeleri gerekir.⁵ Bu anlamda “cahiliye toplumu, müslüman toplumunun dışında kalan her çeşit toplumdur.”⁶ Bu nedenle kişinin yaşadığı çevre ve toplumu dikkatle irdelemek ve burada olup bitenlere karşı duyarsız kalmadan hareket etmesi gerekir.

Nitekim din, bir toplum inşa etmek istemiştir.⁷ Bu nedenle sözkonusu dini benimseyen insanların, benimsedikleri bu dinin gereklerini ifa etmek zorunlulukları

¹ Yılmaz, a. g. mak., 165, 166.

² Macit, Müşrik Toplum, 250; Kutup, Kavramlar, 98.

³ el-Humeyyis, Şirk ve Sebepleri, 33.

⁴ el-Humeyyis, Şirk ve Sebepleri, 41.

⁵ Krş. Al-i Ferrac, el-Özr, 191.

⁶ Kutup, Yoldaki İşaretler, 58, vd., 71.

⁷ Eliaçık, İtikad Üzerine, 34, 40.

vardır. Diğer bir ifade ile şartlı İslâm olmaz.¹ Bundan dolayı ikrah olmadan, iradesiyle dini benimsemiş olan insanların ona teslim olmak gibi bir ödevleri sözkonusudur.

Mamafih Yahudilerin yalan olduğunu bile bile müslümanlara karşı müşriklerin daha doğru yolda olduklarını ifade ederken sergiledikleri cehaleti yaşamamaya çalışmak gerekir. Diğer bir ifade ile, hakkı batıla bulamamak ve ketmetmeden yerli yerine koymak gerekir. Buna göre gerek toplumu, bu toplumun içinde yaşadığı durumu ve gerekse ferdi ve sahip olduğu değer yargılarını dikkate alarak hangi kategoride olduğunu ve bu arada hangi potada eridiğini bir başka ifade ile ne tür bir kültür ile yetiştğini görmezden gelmemelidir. Esasen bu, Kur'an buyruklarının hem inzal sebebi ve hem de Kur'an'ın öngördüğü hayat tarzının devamında esaslı bir noktadır.²

Cehaletin bulunduğu her yerde hurafe ve efsanelerin varolduğu gözlenebilir bir gerçektir. Cahili ve tefekkürsüz toplumlarda 'gerçekdışı', daima 'gerçek'ten daha etkili bir cazibe taşır. Çünkü gerçekdışı, daha çok hayalleri etkiler ve genellikle sorumluluk yükleyici yönü yoktur. Oysaki 'gerçek', insanı hem madden hem manen etkiler ve sorumluluklar yükler. Dolayısıyla cahil ve tefekkürsüz toplumlar tembeldirler, hazırcıdırlar yani taklitçidirler. Bu çeşidiyle de batılın her çeşidine maruzdurlar. Dahası, kişi bilmediği şeyi savunmak, aklının kabul etmediğini kabul etmek zorunda olmadığı³ halde böylelerinde bu tavrı görmek de mümkün olamamaktadır. Bu nedenle tevhidden sapmanın temelinde bu cahili, taklitçi ruh aranmalıdır.⁴

En sağlam yola kılavuzlayan Kur'an'ın hedefi, esas itibariyle, insanları maddi manevi kölelikten kurtararak düşünen, akleden, fitratının gereğini ifa eden; Allah'ın iradesine aklı ile teslim olan ve salih ameller yapan şahsiyetler haline getirmek; Kur'ani ifadeyle onları 'hayata kavuşturmak'tır.⁵ Kaldı ki bu 'hayat'a talip, düşünen ve

¹ Krş. İbn Teymiye, Feteva, 7/204, 205, 7/287; İbn Teymiye, Külliyyat, 7/170, 171, 7/235, 236; Hamidullah, İslam Peygamberi, 1/329; Kapar, Müşriklerle Münasebet, 225, 266; Al-i Ferrac, el-Özr, 72, 109, 132.

² Krş. Sağıroğlu, İnsan ve Toplum, 15, 21, 22, 28, 149.

³ Sadık Hasan Han, el-İklid, 298.

⁴ Krş. Kutup, La İlahe İllellah, 217.

⁵ Enfal 8/24.

akleden insanlar için, ilahi mesajın anlaşılması kolaylaştırılmıştır.¹ Böyle iken onun bu çağrısını kulak ardı ederek adına kültür merkezleri denilen yerler, sanatçılar ve yazar çizerler vasıtasıyla yürütülen yığın eğitimi² çerçevesinde kendisine sunulan envai türlü şeylerle meşgul olup bu kolaylaştırılmış kitaba çalışmayan insanların benimseyip sergileyeceği şey, tabiatıyla cehalet olacaktır.

Esasen sıralanan sözkonusu bu hususlar, hep bir toplumun aynası durumundaki unsurlardır.³ Bilindiği gibi iyiyi de kötüyü de kabul etme yeteneğine sahip olmak anlamında bir fitratla doğan insanlara,⁴ içinde yetişecekleri değer ölçülerini (zihniyeti) toplum kazandırır.⁵ Bireylerin iradi ve bilinçli bir eseri olan ve başka bir ifadeyle bütünüyle hür irade sahibi fertlerin amaçlarının/yapıp ettiklerinin bir tezahürü durumunda olan toplum, böylece fert gibi kendine mahsus bir bilince, nitelikleri olan bir gerçekliğe sahiptir.⁶

Sorun, içaçıcı olmayan kendi gerçeğimizi görmezden gelerek çözülemez elbette.⁷ Fakat aynı şekilde geçmiş fakihlerin gündemi ile günümüz problemlerini çözmek de mümkün olmaz.⁸ Onlar belki de dönemlerinin gereği olarak tevhidden çok, abdest gibi hususlar üzerinde yoğunlaştılar. Onu bozan şeyler vs... Çünkü bugün sorun bambaşka bir hal almıştır. Artık cehalet Ömer'in (r) ifadesinde geçtiği şekli çoktan almış ve bambaşka bir çehreye bürünmüştür.

İnsanın davranışları/tasarrufları, kendine mal ettiği fikirlerinin bir sonucudur.⁹ Şüphesiz insanın sahip olduğu bu fikir ve tavırlar genellikle toplumun sahip olduğu inanç ve düşüncelerle biçimlenir.¹⁰ Bu sebeple, insan ister bizzat kendisinin isterse başkalarının çalışmasıyla psişik yapısını (nefsinde olanı) değiştirdiği zaman,

¹ Zeyveli, Makaleler, 25.

² Bkz. Yıldız, a. g. mak, 302; Sırma, Mekke Dönemi, 26, 27.

³ Bu anlamda aynalarla ilgili tespitler için bkz. Alagaş, Aynalar, 11 vd.

⁴ Said, Değişmenin Yasaları, 54; Mengüşoğlu, Düşünmek, 24; Vatandaş, Kur'an, 62, 64, 66.

⁵ Said, Değişmenin Yasaları, 75.

⁶ Çelik, Toplumsal Değişim, 17, 63, 64; Mevdudi, Firavun, 248; Vatandaş, Kur'an 112.

⁷ Krş. Kutup, La İlahe İllellah, 228.

⁸ Kutup, La İlahe İllellah, 227.

⁹ Said, Değişmenin Yasaları, 80.

¹⁰ Okumuş, Toplumsal Çöküş, 168; Çobanoğlu, Engeller, 10.

kaçınılmaz bir sonuç olarak davranışları da değişime uğrayacaktır.¹ Bu, böyle olmakla beraber kendini böylesi bir vaziyetten azat edebilmiş kişi, toplumun durumunu düzeltmeye çalışmakla mükelleftir. Bir toplumda fahşa-münker yaygınlık kazanıp süreklilik arz eder olduğunda insanlar bu duruma dur demek mecburiyetinde olurlar. Esasen iyiliği emir, kötülükten sakındırmanın sürekliliği çerçevesinde bunun daimi yapılması elzemdır. Çünkü toplum içinde fitne çıktığı zaman kötü sonuçları, sadece o fitneyi çıkaranlara dokunmaz. Aksine tüm toplumu kuşatır. Ve zaten bu hale gelmiş toplumlar kendi iradeleriyle yapıp ettiklerinden dolayı çökerler. Yani toplumsal hayat ve kollektif yazgıdan dahi tek tek bireyler sorumludur. Bu demektir ki fert hem bireysel hem de toplumsal planda mesul tutulmaktadır.² İşte bu nedenle toplumda belli bir zümrenin yahut yöneticilerin yapıp ettiklerinden o toplumda yaşayan diğer kitle, onlara engel olması gerekirken engel olmadığından yahut desteklediğinden dolayı helak olmayı hak etmiş olmaktadır. Bu durumun en güzel örneği Semud kıssası ile Firavun'un durumudur.³ Oysa bireyleri salih iş yapan bir ümmetin ilelahire yaşaması mümkündür.⁴ Bu hususu nazarı dikkate almak gereği vardır. Mevdudi'nin de dediği gibi bir toplum geçmişlerine ait bir medeniyet yerine başka medeniyet ve kültürlerin insanı olmuşsa artık bu toplumun eski atalarının devamı olarak görülmesi imkansız olup helake düşer olmuş bir kavim olarak görülmesi gereği vardır.

Bugün ataları sağlıklı bir İslami tebliğ muhatap olmadan müslüman olmayı kabul eden ve fakat müslüman olurken de eski dini ve kültürel değerlerini de beraberinde

¹ Alagaş, Kur'an'a Yönelirken, 115.

² Bkz. Kutup, Fi Zilal, 8/578, 9/48, 49; Alagaş, Kur'an'a Yönelirken, 99; Mevdudi, Firavun, 41, 42, 45, 61, 71, 77, 137, 175, 188, 218, 226, 243; Çelik, İlahlar Rejiminin Anatomisi, 147; Arslantaş, İzler, 27, 99; Aktaş, Hangi İslam, 12, 41; Çobanoğlu, Engeller, 55, 164, 165, 167; Yıldız-Özdemir, Kur'an'ı Anlamak, 178, 179; Said, Bilginin Gücü, 170.

³ Saffat 37/27, 30; Naim -Miras, Tecrid-i Sarih, 9/139; Mengüşoğlu, Mektuplar, 24; Alagaş, İşaret Yazıları, 126; Bulaç, Toplumsal Değişim, 158; Çelik, Toplumsal Değişim, 69, 76, 108, 116, 125; Duman, Kur'an ve Müslümanlar, 256; Aktaş, Hangi İslam, 24 vd.; Çelik, Akide Yetimleri, 186; a. mlf., İlahlar Rejiminin Anatomisi, 97; Çobanoğlu, Engeller, 14, 15; Kara, Hz. Musa Firavun Ve Yahudiler, 137, 138, 141; Mevdudi, Firavun, 14, 42, 61, 137, 175, 188, 207, 218, 231, 232, 248; Okumuş, Toplumsal Çöküş, 41, 76, 77, 156, 157, 162, 163, 171; Said, Değişmenin Yasaları, 19, 39.

⁴ Krş. Mevdudi, Tefhim, 2/509; a. mlf., Engeller Öneriler, 75, 76; Kayacan, a. g. mak., 50, 51.

taşımaya¹ yahut kılıf değiştirerek sürdürmeye² çalışan bir neslin torunlarıyla karşı karşıyayız. Akaid imamları(!) diye kabul edilen kişilere kadar felsefeden etkilenmiş³ ve toplum sorunlarına yabancı kalmış, despot yönetimlerle kaynaşmaları sonucu özelliklerini yitirmiş durumdaki alimlerin⁴ -ki kendisinden korkan alim kulları bundan hariçtir.- görevlerini yapmaması⁵ ve içtihadın da kapısını kapatarak⁶ halkı kör bir taklide sürüklemeleri,⁷ haliyle toplumu da yönetime yabancı bir hale sokmuştur.⁸

Oysa bilindiği gibi Peygamberler tabilerine hep uyacakları, pratiklerine indirgeyecekleri bir hayat nizamı, kendilerine uyma iddiasındakilerin bu iddialarını kendisiyle doğrulayacakları ve böylece kendilerine hayat verecek olan bir yaşam biçimi getirmişlerdir.⁹ Buna rağmen toplumun bu çağrıya karşılığı, sözden ibaret kalıp fiili olarak mütref güçlerin, firavunluğun toplumu yönlendirerek kendine bağlaması çabasına icabet etmiş ise, onların kendilerini adet ve geleneğin takdisi bağlamında

¹ Ebu Zehra, Muhammed, İslâm'da Siyasî ve İtikadi Mezhepler Tarihi, (Trc. Hasan Karakaya, Kerim Aytekin), İstanbul, 1983, 16; Salih, Suphi, İslâm Mezhepleri ve Müesseseleri, (Trc. İbrahim Sarımsı), İstanbul, 1983, 60; Vatandaş, Vahiyden Kültüre, 13 vd.; Bulaç, Düşünce Sorunları, 45; Demircan, Batıla Benzemenin Hükmü, 42; Mevdudi, Engeller Öneriler, 18, 19; a. mlf., Fetvalar, 1/419, 420; krş. Kesler, Yahudiler ve Hıristiyanlar, 34; Aydın, Ali Arslan, İ.A.Ş.Y. İstanbul, 4/127 (meleklerle iman mad.); Dursun, Siyaset ve Din, 112, 192, 418.

² Bkz. Ülken, Hilmi Ziya, "Anadolu Örf ve Adetlerinde Eski Kültürlerin İzleri", A.Ü.İ.F.D., sy. 17, Ankara, 1969, 1-28; Yurdaydın, Hüseyin G., İslâm Tarihi Dersleri, A.Ü.İ.F. yay., Ankara, 1982, 56, 57, 62, 75 vd., 84 vd.; Vatandaş, Tevhid, 136; Cündioğlu Söz'ün, 35; Mevdudi, İhya Hareketleri, 39; a. mlf., Engeller Öneriler, 20, 21; Şimşek, Tefsir Problemleri, 199, 235; el-Kaysi, Mealimu'l-Huda, 25; Abdullatif, K. Zihni İnşası, 21; Ebu Zehra, İbni Teymiye, 175, 190; Kalafat, Halk İnançları, 6 vd., 12, 15, 16, 18, 19, 24, 25, 31 vd., 37, 38, 41, 52, 54.

³ Bulaç, Toplumsal Değişim, 15, 47; a. mlf., Düşünce Sorunları, 45.

⁴ Örneğin bkz. Pezdevi, Ehl-i Sünnet Akaidi, 274, 275.

⁵ Kutup, Fi Zilal, 1/142, 228, 313 vd., 376 vd., 2/334 vd., 4/255, 256, 349, 5/457 vd., 465, 466, 486, 6/205, 206, 292, 293, 330 vd., 8/442 vd.; Çelik, Akide Yetimleri, 21, 117; Arslantaş, İzler, 55; Çobanoğlu, Engeller, 12; Alagaş, Kişiyi Özel, 62; a. mlf., İşaret Yazıları, 137; a. mlf., Kur'an'a Yönelirken, 129, 131; İslamoğlu, Anadolu I, 96, 98, 105, 118, 121, 129 vd., 155; Dursun, Siyaset ve Din, 216, 219.

⁶ Bkz. Çağlayan, Mezheplerin Birleştirilmesi, 162.

⁷ Şankiti, Edvau'l-Beyan, 7/580 vd.; Vatandaş, Vahiyden Kültüre, 285 vd.; Çelik, Toplumsal Değişim, 143; Bulaç, Toplumsal Değişim, 19, 74; a. mlf., Düşünce Sorunları, 45, 50; Kevserani, Din-Devlet İlişkisi, 99, 101, 102, 130; Şimşek, Tefsir Problemleri, 55, 56.

⁸ Bulaç, Toplumsal Değişim, 19, 76; Okumuş, Toplumsal Çöküş, 169; Said, Değişmenin Yasaları, 156.

⁹ Enfal 8/24; Mevdudi, Firavun, 20, 30, 56, 143, 218; Çelik, La II, 13.

teslim almasına meydan vermiş ve tefekkür dahil her şeylerini kendine, kendi iznine bağlamasına rıza göstermiş, sadece onun verdiği imkanlarla¹ yetinmişse ve aynı zamanda bölük pörçük, grup grup edilme oyununa gelmişse, şucu ve bucucu olmuşsa bütün bu durumların cezasının muhatabı da özgür iradesini, toplum olarak iradelerini saf dışı tutan sözkonusu kitlelerin olsa gerektir.²

Sözlük anlamıyla öfkeyi içinde barındıran bir hilimsizlik demek olan cehalet, Kur'an ayetleri, hadisler ve de cahiliye şüurinde genelde bu anlamda kullanılmıştır. Ancak süreç içerisinde bu kavram esasen kendi anlamı içerisinde mündemiğ bulunan bilgisizlikle eş anlamlı olarak kabul edilmiştir. Oysa bu kavram bilgisizlik anlamını da içermekle beraber öncelikle hilmin zıddı olarak kabalık, zorbalık ve haddini bilmezlik anlamlarına gelmektedir.

Kur'an öncesi dönemde de kullanılmış olan bu kavram tarihi seyri itibariyle ilkin şeytandan başlamak suretiyle insanoğlunun eylemlerine de konu olmuştur. Cehalet tezahürlerine karşı Allah'ın gönderdiği elçiler uzun bir mücadele vermiş ve insanlığı bu durumdan kurtarmanın yollarını göstermeye çalışmışlardır.

Cehalet kavramının semantiği çerçevesinde geçmiş dönemde Zemahşeri (v.538/1143), Şihab (v.1069/1659) ve Alusi (v.1270/1853) gibi alimler çeşitli yorumlarda bulunmuş olmakla beraber bu kavram hakkında ilk olarak Goldizher ve akabinde Izutsu değerli tahlillerde bulunmuşlardır. Buna göre cehalet hilmin karşıtıdır. Hilm güçsüzlükten kaynaklanan bir tevazuyu değil, muktedir olmakla beraber bir vakarı ifade eder. Kaldı ki birincisi hilm bile sayılmaz. Öte taraftan semantiğin köklerini, geçmişte belağat adıyla okutulan ve çeşitli dalları mevcut olan ilimde bulmaktayız. Ancak bu ilmin, günümüzün modern anlamdaki semantiği karşılayabilmesi için epeyce tanzime tabi tutulması gerekir.

Cehalet çeşitli alanlarda değişik anlamlarda kullanılmıştır. Bu çerçevede cehaletin

¹ Mevdudi, Firavun, 62, 66; a. mlf., İslâm İnkılabının Yolu, 7; Mevdudi-Cemile, Mektuplaşmalar, 20; Duman, Kur'an ve Müslümanlar, 208, 288; Çelik, La II, 91, 94; Çobanoğlu, Engeller, 148, 150, 151; Alagaş, Kimlik Tercihi, 22, 57; Vatandaş, Esenlik Yurdu, 143.

² Mevdudi, Firavun, 41, 42, 45, 61, 71, 77, 118, 137, 141, 175, 188, 213, 218, 226, 243; a. mlf., İslâm İnkılabının Yolu, 38; Çelik, Akide Yetimleri, 61, 68, 187; a. mlf., İlahlar Rejiminin Anatomisi, 147; Alagaş, Kimlik Tercihi, 32; Arslantaş, İzler, 27, 99; Aktaş, Hangi İslam, 12, 41; Çobanoğlu Engeller, 15, 55, 164, 165, 167; Der Rah-ı Hak, İslam'da Usul-u Din, 123, 125, 126; Yıldız-Özdemir, Kur'an'ı Anlamak, 178, 179.

ahlak, hadis, fıkıh ve kelam dallarında kendine mahsus pozisyonları mevcuttur. Sözelimi ahlakta daha çok serkeşlik ve ölçü-kural bilmezlik anlamında iken hadiste ravinin durumunu bilememek anlamına gelmektedir. Bunlardan birincisinde cehalet ayıp sayılırken ikincisinde bu tarzda telakki edilmemektedir. Fıkıhta ise bilgisizlik ve bilinmezlik olarak iki ayrı şekilde karşımıza çıkan cehalet, istisnai durumların haricinde bizatihi kusur sayılmaktadır.

Cehaletle işlenen günahlardan tevbeyle sağlamak ve bunun yollarını göstermek için peygamberler gelmiş ve bunlar bu tür durumlara karşı mücadele vermişlerdir. Bu anlamda Kur'an cehaleti yermiş ve cahil insan tipine karşı tavır koymanın keyfiyetini tespit etmiştir. Öte taraftan cehalet kavramı Kur'an'da çeşitli kalıplarda kullanılmıştır. Toplam yirmidört defa geçmiş olan bu kavram genelde kınanmaya konu olmuştur.

Cehaletin yaşanan hali anlamına gelen cahiliye değişik tarzlarda ortaya çıktığı için Kur'an kavramın bu yönüne ayrı bir önem atfederek zann'el-cahiliyye, hükm'el-cahiliyye, teberruc'el-cahiliyye ve hamiiyet'el-cahiliyye gibi farklı terkiplerde kullanmıştır. Ancak bu durumların tümünü de kınayarak, kaçınılması gereken bir durum olarak ifade etmiştir.

Cehaletin anlam sahası içerisinde ve ayrıca yakın çerçevede değişik bir çok kavram bulunmakla beraber bunlardan zulüm, şirk ve küfür en belirgin olanlarıdır.

Diğer bir açıdan cehalet geçmişte, fıkıh usulü konusu olarak daha çok mazeret olup olmama bağlamında değerlendirilmiştir. Bu manada sebep ve sonuçlarını iyi değerlendirmek gereği saklı olmakla beraber cehaletin durum açısından tesbiti ve kişinin doğuştan getirdiği bir özellik olarak cehaleti/bilgisizliği, kendi tasarruflarının sonucu olarak sürdürmekten sakınması gereğini vurgulamak lazımdır. Diğer bir ifade ile cehaleti bilerek tercih etmemek gerekir. Birinci durumda yani hiç bir şey bilmez olarak dünyaya gelmiş olmak insanın özelliği iken bunu sürdürmek insanın özelliği olmadığı gibi sosyalleşmeye hazırlanan bir fert olarak sorumluluklarını ifa edebilmesi için sakınılması gerekir. Çünkü bu durum kendisi için mazeret sayılmayacaktır.

Kaynakça

- A`zami, Mustafa, Asr-ı Saadet'te Yazı ve Vahiy Katipleri, (Trc. Durak Pusmaz), Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet'te İslâm, Beyan yay., İstanbul, 1994.
- Abdulkaki, Muhammed Fuad, el-Mu'cem'ul-Mufehres li Elfaz'il-Kur'an'il-Kerim, Çağrı yay., İstanbul, 1990.
- Abdullatif, Seyyid, Kur'an'ın Zihni İnşası, (Trc. Mehmed Kürşad Atalar), Pınar yay., İstanbul, 1995.
- el-Acluni, İsmail b. Muhammed el-Cerrahi, Keşfu'l-Hafa ve Müzilu'l-İlbas Amme'stehere min'el-Ahadis ala Elsineti'n-Nas, 3. Baskı, Dar'ul-Kutup'il-İlmiyye, Beyrut, 1988.
- Ağırakça, Ahmet, Müzakereler, III. Kur'an Haftası Kur'an Sempozyumu, Fecr yay., Ankara, 1998.
- Aktaş, Erhan, Hangi İslam, Anlam yay., Ankara, 1996.
- Alagaş, Mehmed, 20. Yüzyılda Tevhid ve Şirk, 3. Baskı, İnsan Dergisi yay., İzmir, 1993.
- ____; Aynalar ve İnsanlar, İnsan Dergisi yay., İzmir, 1990.
- ____; İşaret Yazıları, İnsan Dergisi yay., İzmir, 1990.
- ____; Kimlik Tercihi, İnsan Dergisi Yay., İzmir, 1994.
- ____; Kişiyi Özel, 2. Baskı, İnsan Dergisi yay., İzmir, 1992.
- ____; Kur'an'a Yönelirken, İnsan Dergisi yay., İzmir, 1992.
- Albayrak, Halis, Kur'an'ın Bütünlüğü Üzerine Kur'an'ın Kur'an'la Tefsiri, Şule Yay., 2. Baskı, İstanbul, 1993.
- Al-i Ferrac, Ebu Yusuf Midhat b. el-Hasan, el-Özru bi'l-Cehli Tahte Mecheri's-Şer'i, 1. Baskı, Daru'l-Kitap ve's-Süne, Karaçi- Mektebet'u Daru'l-Humeydi, Riyad, 1994.
- Aliyul Kari, Zayıf Hadisleri Öğrenme Metodu (Aliyyu'l-Kari Mevzuatı), (Haz: Ahmet Serdaroglu), İlim yay., İstanbul, 1986.
- Alptekin, Mehmet, Sorularla Tevhid ve Akaid, 8. Baskı, Medeniyet yay., İstanbul.
- Altıntaş, Ramazan, Bütün Yönleriyle Cahiliyye, Konya, 1990.

- Alusi el-Bağdadi, Ebu'l-Fadl Şihabuddin es-Seyyid Mahmut, *Ruhu'l-Meani fi Tefsiru'l-Kur'anı'l-Azim ve's-Sebu'l-Mesani*, Tashih: Muhammed Hüseyin el-Arab, Daru'l-Fikr, Beyrut, 1993 vd.
- _____; *Buluğu'l-Ereb fi Marifeti Ahvali'l-Arap*, Şerh: Muhammed Behçet el-Eseri, 2. Baskı, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut.
- Arı, Salih, "Hilfu'l-Fudul Cemiyetinin Sosyal Dayanışmadaki Rolü", Y.Y.Ü.İ.F.D., sy. 2, Aralık 1998.
- Arsıntaş, Süleyman, *İzler Said Hoca'nın Anısına*, Gün yay., 1. Baskı, Ankara, 1994.
- Atalar, Mehmed Kürşad, *Düşüncede Devrim, Anlam yay.*, Ankara, 1996.
- Atay, Hüseyin, "Semantik", E.Ü.S.B.E.D., sy. 7, Kayseri, 1996.
- _____; *Kur'an'a Göre Araştırmalar I-III*, 2. Basım, Atay yay., Ankara, 1997.
- Ateş, Ali Osman, *Asr-ı Saadet'te Dinler ve Gelenekler, Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet'te İslâm*, Beyan yay., İstanbul, 1994.
- _____; *İslam'a Göre Cahiliye ve Ehl-i Kitab Örf ve Adetleri*, Beyan yay., İstanbul, 1996.
- Aydemir, Abdullah, *Tefsirde İsrailiyyat*, D.İ.B.Y., Ankara.
- Aydın, Hakkı, "İslâm ve Türk Ceza Hukukunda Hukuki Bilmeme (Cehalet)", ATA.Ü.İ.F.D. 12, Erzurum, 1995.
- Aydın, Mustafa, "Müzakereler", III. Kur'an Haftası Kur'an Sempozyumu, Fecr yay., Ankara, 1998.
- _____; *İlk Dönem İslâm Toplumunun Şekillenışı*, Pınar yay., İstanbul, 1991.
- Ayıntabi Mehmed Efendi, *Tibyan Tefsiri Kur'an-ı Kerim Meali ve Tefsiri*, (Sadeleştiren: Süleyman Fahir, Yeniden Haz. Ahmed Davudoğlu), Saadet yay., İstanbul, 1986.
- Badıllı, Abdulkadir, *Risale-i Nurun Kudsi Kaynakları*, Envar Neşriyat, İstanbul, 1992.
- Bağdadi, Ebu Mansur Abdulkahir, *Mezhepler Arasındaki Farklar el-Fark Beyne'l-Fırak*, (Trc. Ethem Ruhi Fırlalı), T.D.V.Y., Ankara, 1991.
- Bağdadi, Ebubekir Ahmed b. Ali el-Hatip, *Te'rih'u Bağdad ev Medinet'us-Selam*, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut.

- Baltaşı, M. Ali, İlk Mesajlar, Birleşik yay. İstanbul, 1993.
- el-Bani, Muhammed Nasuriddin, Hadislerle Peygamberimizin Namaz Kılma Şekli, (Trc. Selman Başaran- Y. Vehbi Yavuz), 2. Baskı, Aksa yay., Bursa, 1993.
- ____; Tevessül (Çeşitleri ve Hükümleri), (Trc. Emin Akın), Guraba yay., İstanbul, 1995.
- Barthold, W., İslam Medeniyeti Tarihi, (Trc. ve Düzeltmeler: M. Fuad Köprülü), 4. basım, D.İ.B.Y., Ankara, 1977.
- Başaran, Selman, "İbn Hazm'ın Kütüb-i Sitte'ye Bakışı", İ.A.D., c. 2 sy. 6, Ocak 1988.
- Bayraktar, Mehmet, İslamda Evrimci Yaratılış Teorileri, İnsan yay., İstanbul, 1987.
- Bayram, Mikail, "Ahi Evren-Mevlana İhtilafının Mahiyeti ve Boyutları", Kelime Dergisi 4, Konya, 9/1986.
- ____; "Anadolu Selçukluları Zamanında Ahi Teşkilatının Kuruluşu ve Gelişmesi", Kelime Dergisi 3, Konya, 8/1986.
- Bebek, Adil, Maturidi'de Günah Problemi, Rağbet yay., İstanbul, 1998.
- Behiy, Muhammed, İnanç ve Amelde Kur'anî Kavramlar, (Trc. Ali Turgut), 1. Baskı, Yöneliş yay., İstanbul, 1988.
- Beyzavi, Nasruddin Ebulhayr Abdullah b. Ömer, Envaru't-Tenzil ve Esraru't-Tevil, (Aşağısında Tefsir'ul-Celaleyn es-Süyuti ve el-Mahalli), 2. Baskı, Şirketu mektebeti ve matbaatı Mustafa el-Babi el-Halebi ve evladıhı, Mısır, 1965.
- Bilmen, Ömer Nasuhi, Büyük İslam İlmihali, Bilmen Yay., İstanbul.
- ____; Hukukî İslamiyye ve Istılahatı Fıkhiyye kamusu, Bilmen yay., İstanbul, 1970.
- ____; Kur'an'ı Kerim'in Türkçe Meali Alisi ve Tefsiri, Bilmen yay., İstanbul, 1965.
- Buhari, Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail, Sahihu'l-Buhari, Zabt: Mustafa Diybu'l-Boğa, 4. Baskı, Daru İbni Kesir, el-Yemame, Dimaşk- Beyrut, 1990.

- Buhari, Keşfu'l-Esrar ala Usul'il-İmam Fahru'l-İslam Ali b. Muhammed el-Pezdevi, Tashih: Ahmed Ramiz, Tab: Hasan Hilmi er-Rizevi, 1307.
- Bulaç, Ali, İslam Dünyasında Düşünce Sorunları, Burhan yay., İstanbul, 1983.
- _____; İslam Dünyasında Toplumsal Değişim, 3. Baskı, Beyan yay., İstanbul, 1993.
- Bursevi, İsmail Hakkı, Tefsiru Ruhi'l-Beyan, 7. Baskı, Dar'u İhya'it-Turas'il-Arabiyye, Beyrut, 1985.
- el-Buti, M. Said Ramazan, İslâm Dinini Tehdid Eden En Korkunç Fitne Mezhepsizlik, (Trc. Durmuş Ali Kayapınar), 1. Baskı, Konya, 1976.
- Canan, İbrahim, Hadis Külliyyatı Kütüb-i Sitte Tercüme ve Şerhi, Akçağ yay., Ankara, 1995.
- Candan, Abdülcelil, İslâm Tarihinde Mezhep Çatışmaları ve Taklit, Denge yay. İstanbul 1998.
- el-Ceburi, Hüseyin Halef, Avarıdu'l-Ehliyet inde'l-Usuliyin, 1. Baskı, Camiatu Ümmi'l-Kura (Merkez'u Buhus'id-Direset'il-İslamiyye), Mekke, 1988.
- el-Cemel, Süleyman bin Ömer Aciyli eş-Şafii eş-Şehiyr bi, el-Futuhatu'l-İlahiyye bi Tevdihi Tefsiri'l-Celaleyn li'd-Dekaiki'l-Hafiyye ve bi'l-Hamiş Tefsiru'l-Celaleyn ve İmlau ma Menne bihi'r-Rahman min Vücuhi'l-İrabı ve'l-Kıraatı fi Cemir'l-Kırmaat, Matbaatu İsa el-Babi el-Halebi ve Şürekauhu, Mısır.
- Cevdet Paşa, Ahmet, Peygamberler ve Halifeler Tarihi (Kısas-ı Enbiya ve Tevarih-i Hulefa), (Sadeleştiren: Metin Muhsin Bozkurt), Akit Gazetesi Hediyesi.
- el-Cevheri, İsmail b. Hammad, es-Sıhah Tacu'l-Luğa ve Sıhahu'l-Arabiyye, Tahkik: Ahmed Abdulğafur Attar, 4. Baskı, Daru'l-İlm, Beyrut, 1990.
- Cündioğlu, Düccane, Anlamanın Buharlaşması ve Kur'an, Kur'an Tetkikleri II, Tibyan yay., İstanbul, 1995.
- _____; Kur'an'ı Anlama'nın Anlamı Kur'an, Tetkikleri I, Tibyan Yay., İstanbul, 1995.
- _____; Söz'ün Özü -Kelam-ı İlahinin Tabiatına Dair-, Kur'an Tetkikleri III, Tibyan Yay., İstanbul, 1996.

el-Cürcanî, es-Seyyid eş-Şerif Ali b. Muhammed, et-Ta'rifat, Daru's-Surur, Beyrut.

Çağatay, Neşet, İslamdan Önce Arap Tarihi Ve Cahiliye Çağı, A.Ü.İ.F.Y., Ankara, 1957.

Çağlayan, Mehmed, Mezheplerin Birleştirilmesi Ve İctihad Meselesi, Furkan yay., İstanbul, 1982.

Çağrı, Mustafa, Asr-ı Saadet'te Oluşan İslâm Ahlakı, Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet'te İslâm, Beyan yay., İstanbul, 1994.

Çantay, Balıkkeseirli Hasan Basri, Kur'an-ı Hakim ve Meal-i Kerim, (Naşiri: Mürşid Çantay), 5. Baskı, İstanbul, 1965.

Çavuşoğlu, Salih (Şaban Piriş), Yeniden Kur'ana Dönüş, Hanif yay., İstanbul, 1993.

Çekmegil, M. Said, Vahye Göre Büyük Zulüm, 2. Baskı, Nabi-Nida yay., Malatya, 1992.

Çelik, Ali, Asr-ı Saadet'te Halk İnançları, Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet'te İslâm, Beyan yay., İstanbul, 1994.

Çelik, Celalettin, Kur'an'da Toplumsal Değişim, İnsan yay., İstanbul, 1996.

Çelik, Mustafa, Akide Yetimleri, Ölçü yay., İstanbul, 1996.

_____, Dar'ul-Harb Fıkhı, ölçü yay., 2. Baskı, İstanbul.

_____, İlahlar Rejiminin Anatomisi, Ölçü yay., İstanbul, 1994.

_____, La II, 2. Baskı, Ölçü yay., İstanbul, 1993.

_____, Müşrik Toplumun Amentüsü, Ölçü yay., İstanbul, 1996.

Çiçek, Halil, 20. Asırda Kur'an İlimleri Çalışmaları, Timaş yay., İstanbul, 1996.

Çobanoğlu, Abdurrahman, İslam'ın Anlaşılmasının Önündeki Engeller, 2. Baskı, İhtar Yay., Erzurum, 1994.

Damad, Mecme ul-Enhür fi Şerhi Mülteka el-Ebhur Mülteka Şerhi Damad.

Danışman, Nafiz, "Cahiliye Kelimesinin Mana ve Menşei", A.Ü.İ.F.D., c.V, sy. I-IV, Ankara, 1956.

Davudoğlu, Ahmed, Sahih-i Müslim Tercüme ve Şerhi, Sönmez Neşriyat, İstanbul, 1980.

- _____; Selamet Yolları (İbn Hacer Askalani Bülüğ'ül-Meram tercümesi), Sönmez Neşriyat, İstanbul, 1967.
- Dehlevi, Şah Veliyyullah, el-İnsaf fi Beyani Sebeb'il İhtilaf Risalesi Tercümesi, (Nablusi-Süyuti- Şeyh Davut- Sadık Hasan Han), Mezheplerin Doğuşu ve İçtihad Tartışması, (Trc. Şükrü Özen), 2. Baskı, Pınar yay, İstanbul, 1992.
- _____; Fevzu'l-Kebir fi Usuli't-Tefsir (Trc. Mehmed Sofuoğlu), Çağrı yay., İstanbul, 1980.
- _____; Huccetullahi'l-Baliğa, (Trc. Mehmet Erdoğan), İz yay., İstanbul, 1994.
- Demircan, Ali Rıza, İslam'da Batıla Benzemenin Hükmü, 11. Baskı, Eymen yay., İstanbul, 1991.
- Der Rah-ı Hak, Ehli Beyt Mektebine Göre İslam'da Usul-u Din, Kevser yay., İstanbul.
- Derveze, İzzet, Asru'n-Nebi- Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı, (Trc. Mehmet Yolcu), Yöneliş yay., İstanbul, 1989.
- _____; Medine Dönemi-Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı, (Trc. Mehmet Yolcu), Yöneliş yay., İstanbul, 1989.
- _____; Mekke Dönemi-Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı, (Trc. Mehmet Yolcu), Yöneliş yay., İstanbul, 1989.
- _____; et-Tefsirü'l-hadis Nüzul Sırasına Göre Kur'an Tefsiri, (Trc. Vahdettin İnce ve Arkadaşları), Ekin Yay., İstanbul, 1997.
- _____; Kur'anü'l-Mecid [Kur'an'ı Anlamada Bir Yöntem Çalışması], (Trc. Vahdettin İnce), Ekin yay., İstanbul, 1997.
- Develioğlu, Ferit, Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lugat, Doğuş Ltd. Şirketi, Ankara, 1970.
- Dikmen, Mehmed, Tasavvuf ve Hikmet Işığında İslam İlmihali, Cihan yay., 1991.
- Doğan, Ahmet, Kur'an'da Zulüm Kavramı (Lisans Tezi, Yön: Suat Yıldırım), ATA.Ü.İ.F., Erzurum, 1984.
- Doğan, D. Mehmed, Batılılaşma İhaneti, 6. baskı, Birlik yay., Ankara.
- Doğan, İsa, "Kur'an, Peygamber ve Gelişen İslam Toplumu", III. Kur'an Haftası Kur'an Sempozyumu Fecr yay., Ankara, 1998.

- Doğu, Mustafa, Kur'an'ı Kerim'de Cahiliyye Kavramı ve Cahiliyye Toplumu, (Basılmamaş Lisans Tezi, Yön: Ahmet Coşkun), E.Ü.İ.F., Kayseri, 1988.
- Döndüren, Hamdi, Delilleriyle Ticaret ve İktisat İlmihali, Erkam yay. (Altınoluk), İstanbul, 1993.
- Draz, Abdullah, Kur'an'ın Anlaşılmasına Doğru, (Trc. Salih Akdemir), Mim yay., Ankara, 1983.
- Duman, M. Zeki, Nüzulünden Günümüze Kur'an ve Müslümanlar, Fecr yay., Ankara, 1996.
- Dursun, Davut, Yönetim-Din İlişkileri Açısından Osmanlı Devletinde Siyaset ve Din, İşaret yay., İstanbul, 1989.
- Dünya, Süleyman, İmam Gazali ve İman-Küfür Sınırı (Faysalu't-Tefrika beyn'el-İslam ve'z-Zendeka), (Trc. A. Turan Arslan), Risale yay., İstanbul, 1992.
- Ebu Davud, Süleyman b. el-Eşas es-Sicistani el-Ezdi, Sünenu Ebi Davud, Zabt: Muhammed Muhyiddin Abdulhamit, el-Mektebetu'l-İslamiyye, İstanbul.
- Ebu Hanife, Beş Eser, (Trc. Mustafa Öz), Kalem yayıncılık A.ş., İstanbul, 1981.
- Ebu Reyze, Mahmud, Muhammedi Sünnetin Aydınlatılması- Hadis Müdafaası, (Trc. Muharrem Tan), Yöneliş Yay., İstanbul, 1988.
- Ebu Zehra, Muhammed, İmam İbni Teymiye Hayatı-Fikirleri-Eserleri, (Trc. Nusreddin Boelli ve Arkadaşları), İslamoğlu yay., İstanbul, 1988.
- _____; İslâm Hukuku Metodolojisi Fıkıh Usulü, (Trc. Abdulkadir Şener), 2. Basım, Ankara, 1979.
- _____; İslâm'da Siyasî ve İtikadi Mezhepler Tarihi, (Trc. Hasan Karakaya-Kerim Aytekin), Hisar Yay., İstanbul, 1983.
- _____; İslâm'da Fıkhi Mezhepler Tarihi, (Trc. Abdulkadir Şener), 2. Baskı, Hisar Yay., İstanbul.
- Ece, K. Hüseyin, "Kur'an'da Zalim Kavramı", Haksöz Dergisi, sy. 94, Ocak 1999.
- Eker, Hasan, Dua Bilinci, 1. Baskı, Denge yay., İstanbul, 1996.
- el-Firuzabadi, Mecduddin Muhammed b. Yakub, Besairu Zeviyi't-Temyiz fi Letaifi'l-Kitabi'l-Aziz, Tahkik, Muhammed Ali en-Neccar, el-Mektebetu'l-İlmiyye, Beyrut.

- Eliaçık, İhsan, İtikad Üzerine, 1. Baskı, Şafak yay., İstanbul, 1992.
- el-Elmai, Zahir b. Awad, Kur'an'da Tartışma Metodları, (Trc. Ercan Elbinsoy), Pınar yay., İstanbul, 1984.
- Emin, Ahmed, Fecrü'l-İslam (İslam'ın Doğuşu), (Trc. Ahmet Serdaroğlu), Kılıç Kitabevi, Ankara, 1976.
- Ergin, Muharrem, Türk Dil Bilgisi, 6. Baskı, Boğaziçi yay., İstanbul, 1981.
- Erul, Bünyamin, Kur'an'da Cehalet Kavramı, A.Ü.İ.F., (Lisans Tezi, Yön. İsmail Cerrahoğlu), Ankara, 1987.
- Eryarsoy, M. Beşir, İman ve Tavrı, 2. Baskı, Şafak yay., İstanbul, 1993.
- el-Ezraki, Eb'ul-Velid Muhammed, Kâbe ve Mekke Tarihi, (Trc. Y. Vehbi Yavuz), 2. Baskı, Çağrı yay., İstanbul, 1980.
- Fadlullah, Muhammed Hüseyin, Min Vahyi'l Kur'an, (Trc. M. T.), Akademi yay., İstanbul, 1991.
- Faiz, Ahmed, Fi Zilali'l Kur'an'da Davet yolu, (Trc. Ubeydullah Dalar- Vahdettin İnce), 3. Baskı, Seçkin yay., İstanbul, 1990.
- el-Farabi, Ebu Nasr, el-Medinet'ül-Fazıla İdeal Devletin Yurttaşlarının Görüşlerinin İlkeleri, (Trc. Ahmet Arslan), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990.
- el-Ferra el-Bağdadi el-Hanbeli, Kadı Ebu Yala Muhammed b. Hüseyin, el-Udde fi Usul'l-Fıkıh, Tahkik: Ahmed b. Ali Seyrû'l-Mübareki, 3. Baskı, Riyad, 1993.
- el-Firuzabadi, Mecduddin Muhammed b. Yakub, el-Kamusu'l-Muhit, Müessesetu'r-Risale, 2. Baskı, Beyrut, 1993.
- Gamidi el-Abdeli, Abdullah b. Sadi, Akidetü'l-Muvahhidin ve'r-Reddu Ala'd-Dullali ve'l-Mubtediin, Mektebetü't-Tarafeyn, 1. Baskı, Taif, 1991.
- el-Gazali, Muhammed Ebu Hamid, İhya'u Ulumi'd-Din bi hamishihi Tahric'ul-İmam el-Hafız el-İraki..., 2. Baskı, Daru'l-Hayr, Beyrut, 1993.
- _____, Kimya-yı Saadet I-II, (Trc. Faruk Meyan), Bedir yay., İstanbul, 1981.
- Görgün, Tahsin, "Dil; Kavrayış ve Davranış; Kur'an'ın Vahyedilmesi ve İslâm Toplumunun Ortaya Çıkışı Arasındaki Alakanın Tahliline Mukaddime", III. Kur'an Haftası Kur'an Sempozyumu, Fecr yay., Ankara, 1998.

- Gözütok, Şakir, "Cahiliye Dönemi Aydınlarının İslam'a Karşı Tutumları", Y.Y.Ü.İ.F.D. sy. 2, Aralık 1998.
- _____; "Resulullah (s.a.s.) Döneminde İlköğretim Kurumları ve İşlevleri", Dini Araştırmalar (Dergisi), c. 1 sy. 2, Eylül-Aralık 1998.
- Güler, İlhami, Müzakerelere Cevaplar, III. Kur'an Haftası Kur'an Sempozyumu, Fecr yay., Ankara, 1998.
- Gündüz, Şinasi, Sabiiler -Son Gnostikler, Vadi yay., Ankara, 1995.
- Hallaf, Abdulvahhap, İslâm Hukuk Felsefesi (İlmu Usuli'l-Fıkıh), (Trc. Hüseyin Atay), 2. Baskı, A.Ü.İ.F.Y., Ankara.
- Hamidullah, Muhammed, İslâm Müesseselerine giriş, (Trc. İhsan Süreyya Sırma), Düşünce yay., İstanbul, 1981.
- _____; İslam Peygamberi (Hayatı ve faaliyeti), (Trc. Salih Tuğ), 4. Baskı, İrfan yay., İstanbul, 1980.
- _____; Muhtasar Hadis Tarihi ve Sahifa-i Hemmam İbn Münebbih, (Trc. Kemal Kuşçu), İstanbul, 1967.
- Hanefi, Hasan, "Konulu Kur'an Tefsiri Metodu", (Trc. Sönmez Kutlu), İ.A.D., c. 9 sy. 1-4, 1996.
- Hanifi, İzzettin, "Cehalet Kimdir", Kelime Dergisi 5, Konya, 10/1986.
- Hasan, İbrahim Hasan, Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi, (Trc. İsmail Yiğit- Sadrettin Gümüş), Kayıhan yay., İstanbul, 1987.
- Havva, Said, (Akaid, Fıkıh ve Tasavvuf Üzerine) Tartışmalar, (Trc. M. Said Şimşek), Hibaş yay., Konya.
- _____; el-Esas fi't-Tefsir, (Trc. M. Beşir Eryarsoy), Şamil yay., İstanbul, 1989.
- _____; İslam, (Trc. Said Şimşek), İkbal yay.
- Hazin, Alauddin Ali b. Muhammed b. İbrahim el-Bağdadi, Lubabu't-Tevil fi Meaniyi't-Tenzil, Hamişinde Nesefi'nin el-Medariku't-Tenzil ve Hakaiku't-Te'vil Tefsiri, Matbaatu'l-Amire Mektebetu Hüseyin Efendi Ezher, Mısır, 1328.
- Hekim, Muhammed Tahir, Şünnetin Etrafındaki Şüpheler, (Trc. Hüseyin Aslan), 1. Baskı, Pınar yay., İstanbul, 1985.

- el-Hemmam, Mevlana eş-Şeyh Nizam ve Cemaatün min Ulemai'l-Hind, el-Feteva el-Hindiyye ve bihamişihî Feteva Kadiyhan ve'l-Feteva'l-Bezzaziyye, 2. Baskı' Daru'l-Fikr, 1991.
- Hicazi, M. Mahmud, Furkan Tefsiri, (Trc. Mehmet Keskin), İlim yay., İstanbul.
- el-Humeyyis, Muhammed b. Abdurrahman, Hanefî Ulemasına Göre Şirk ve Sebepleri, (Trc. M. Emin Akın), Guraba yay., İstanbul, 1994.
- İbn al-Kelbi, Putlar Kitabı -Kitabu'l-Asnam, (Trc. Beyza Düşüngen), Ankara, 1969.
- İbn Cevzi el-Kureşî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali, Kitabu'l-Mevzuat, Tahkik: Abdurrahman Muhammed Osman, 2. Baskı, Daru'l-Fikr, 1983.
- İbn Esir, el-Kamil fi't-Tarih İslam Tarihi, (Trc. Kurul), Bahar yay., İstanbul, 1985.
- _____; en-Nihaye fi Garibi'l-Hadis ve'l-Eser, Tahkik: Tahir Ahmed ez-Zavi - Mahmud Muhammed et-Tennahi, Daru'l-Kitabi'l-Mısri Kahire- Daru'l-Kitabi'l-Lübnani, Beyrut.
- İbn Habib, Ebu Cafer Muhammed el-Bağdadi, el-Munammak, Tashih: Hurşid Ahmed Faruk, 1. Baskı, Alemlü'l-Kutub, Beyrut, 1985.
- _____; el-Muhabber, Daru'l-Afakı'l-Cedide, Beyrut.
- İbn Hazm, Ebu Muhammed Ali b. Ahmed b. Said, el-Muhalla, Tahkik: Ahmed Muhammed Şakir, Daru't-Turas, Kahire.
- _____; Usul-i Din Dinin Kaynaklarına Bir Bakış, (Trc. İbrahim Aydın), İnsan yay., İstanbul, 1991.
- İbn Hişam, Sireti İbni Hişam, (Trc. Hasan Ege), Kahraman yay., İstanbul, 1985.
- İbn İshak, Muhammed, Siyer, (Hzr. Muhammed Hamidullah, Trc. Sezai Özel), Akabe yay., İstanbul, 1988.
- İbn Kayyım el-Cevziyye, Medaricü's-Salikin Kur'ani Tasavvufun Esasları, (Trc. Ali Ataç ve Arkadaşları), İnsan Yay., İstanbul, 1990.
- _____; Şeytanın Tuzakları -İnsanların Kurtuluş Yolları- (İğasetu'l-Lehefan fi Mesayıdış-Şeytan), (Trc. Ömer Temizel), Uysal Kitabevi, Konya, 1993.
- _____; Zadu'l-Mead -Rasulullah'ın (s.a.) Yolunda, (Trc. Şükrü Özen), İklim yay., İstanbul, 1988.

- _____; İ'lamu'l-Muvakkiin an Rabbi'l-Alemin, Tertib: Muhammed Abdusselam İbrahim, 1. Baskı, Dar'ul-Kutup'il-İlmiyye, Beyrut, 1991.
- İbn Kesir, İmaduddin Ebu'l-Fida İsmail, el-Bidaye ve'n-Nihaye Büyük İslam Tarihi, (Trc. Mehmet Keskin), Çağrı yay., İstanbul, 1994.
- _____; Hadislerle Kur'an'ı Kerim Tefsiri, (Trc. Bekir Karlığa-Bedrettin Çetiner), Çağrı yay., İstanbul, 1990.
- _____; Tefsiru'l-Kur'anı'l-Azim, Çağrı yay., İstanbul, 1986.
- İbn Kuteybe, Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim, eş-Şi'r ve's-Şuara, Takdim: Hüseyin Temim, 4. Baskı, Daru İhyai'l-Ulum Beyrut, 1991.
- İbn Kuteybe, Hadis Müdafası -Te'vilu Muhtelifi'l-Hadis, (Trc: M. Hayri Kırbasoğlu), Kayihan yay., 1. Basım, İstanbul, 1979.
- İbn Manzur, Ebu'l-Fadl Cemaleddin Muhammed, Lisanu'l-Arab, 1. Baskı, Daru'l-Fikr, Beyrut, 1990.
- İbn Melek, İzzettin Abdullatif b. Abdulaziz, Şerhu'l-Menar ve Havaşihi min İlmi'l-Usul (Hafızuddin en-Nesefi, Ebu'l-Berekat Abdullah b. Ahmed, el-Menar fi Usuli'l-Fıkıh kitabının şerhi. Ayrıca devamında Yahya er-Rehavi el-Mısri'nin Haşiyesi ve kenarında biri Azmizade'nin diğeri İbni Halebi'nin olan iki kitab), Dersaadet, 1315.
- İbn Teymiye, Ahmed, Feteva (Mecmu'u Feteva), Cem ve Tertib: Abdurrahman b. Muhammed b. Kasım el-Asımi en-Necdi el-Hanbeli ve İbnuhu Muhammed.
- _____; Külliyyat, (Trc. Sait Şimşek ve Arkadaşları), Tevhid yay., İstanbul, 1986.
- _____; Sıratı Müstakim, (Trc. Salih Uçan), Pınar Yay., İstanbul, 1991.
- _____; Sualun fi Ali bin Ebi Talib, İdad ve Talik: Ebu Abdullah Talib b. Mahmud el-Arade, 2. Baskı, Mektebetü'l-Ğuraba, İstanbul, 1993.
- _____; İman Üzerine, (Trc. Salih Uçan), Pınar Yay. 2. Baskı, İstanbul, 1994.
- _____; Kulluk, (Trc. İsmail Dal), İhya yay., İstanbul, 1985.
- _____; Siyaset es-Siyasetü's-Şeriyye, (Trc. Vecdi Akyüz), Dergah yay., İstanbul, 1985.
- _____; Tefsir Üzerine, (Şerh: Adnan Zerzur, Trc. Harun Ünal), 1. Basım, Pınar yay., İstanbul, 1985.

- İmam Azam, Fıkıh-ı Ekber Aliyyül-Kari Şerhi, (Trc. Yunus Vehbi Yavuz), 3. Baskı, Çağrı yay., İstanbul, 1981.
- İslam Ansiklopedisi (İslam Alemi Tarih, Coğrafya, Etnoğrafya ve Biyoğrafya Lugatı), (Trc. Adnan Adıvar ve Arkadaşları), M.E.B., İstanbul, 1963.
- İslam Ansiklopedisi, Şamil Yayınevi.
- İslamoğlu, Beşir, İslami Hareketin Tarihi Seyri, Denge yay., İstanbul, 1993.
- _____; Kulluk Bilinci, Denge yay., İstanbul, 1998.
- İslamoğlu, Mustafa, İman Risalesi, 2. Baskı, Denge yay., İstanbul.
- _____; İslami Hareket Anadolu I, 2. Baskı, Denge yay., İstanbul, 1991.
- _____; İslami Hareket Anadolu II, Denge yay., İstanbul, 1991.
- _____; Makalat, Denge yay., 2. Baskı, İstanbul, 1993.
- _____; Söyleşiler, Denge yay., İstanbul, 1993.
- İşık, Vahdettin, "Zulüm", Haksöz Dergisi, sy. 70, ocak 1997.
- Izutsu, Toshihiko, İslam Düşüncesinde İman Kavramı, (Trc. Selahaddin Ayaz), Pınar Yay., İstanbul, 1984.
- _____; Kur'an'da Allah ve İnsan, (Trc. Süleyman Ateş), Kevser yay., Ankara.
- _____; Kur'an'da Dini ve Ahlaki Kavramlar, (Trc. Selahattin Ayaz), Pınar Yay., İstanbul, 1991.
- Kadızzade, Büyük Amentü Şerhi, (Haz. Faruk Meyan), 4. Baskı, Berekat yay., İstanbul, 1980.
- Kalafat, Yaşar, İslamiyet ve Türk Halk İnançları, K.B.Y., Ankara, 1996.
- Kapar, M. Ali, Asr-ı Saadet'te Müşrikler ve Müşriklerle İlişkiler, Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet'te İslâm, Beyan yay., İstanbul, 1994.
- _____; Hz. Muhammed'in Müşriklerle Münasebeti, İlim yay., İstanbul, 1987.
- Kara, Necati, Kur'an -Sünnet Bütünlüğü, İhtar Yay., Erzurum, 1995.
- _____; Kur'an'a göre Hz. Musa Firavun Ve Yahudiler, 2. Baskı, Seha Neş., İstanbul, 1991.
- Karagöz, İsmail, "Kur'an'ın Anlaşılmasında Kavramların Önemi ve İnsanı anlatan Kur'an'ın Temel Kavramları", D.İ.D., c. 31 sy. 3, Temmuz-Ağustos-Eylül 1995.
- Karakaya, Hasan, Fıkıh Usulü, Buruc yay., İstanbul, 1998.

- Karaman, Hayreddin, *Asr-ı Saadet'te İslâm Hukukunun Oluşumu, Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet'te İslâm*, Beyan yay., İstanbul, 1994.
- _____, *Asr-ı Saadet'te Resulullah'ın Davranışlarının Bağlayıcılığı, Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet'te İslâm*, Beyan yay., İstanbul, 1994.
- Kardavi, Yusuf, *Sorun Nerede?*, (Trc. Süleyman Güzel), Şura yay., İstanbul, 1991.
- _____, *Sünneti Anlamada Yöntem*, (Trc. Bünyamin Erul), 2. Baskı, Rey yay., Kayseri, 1993.
- _____, *Tevhidin Hakikati*, (Trc. Mustafa Özel), 6. Baskı, Özgün yay., İstanbul, 1995.
- Kâsani, Bedaiu's-Sana-i fi Tertibi'ş-Şerai, *Daru'l-Kutubi'l-İlmiye*, Beyrut, 1986.
- Kasimi, Cemaleddin, *Tefsir İlminin Temel Meseleleri*, (Trc. Sezai Özel), İz yay., İstanbul, 1990.
- Kaya, İsmail, *İslâm Dini ve İlmihali*, Madve yay., İstanbul.
- Kayacan, Murat, "Azap Kimleri Kuşatır", *Haksöz Dergisi*, sy. 94, Ocak 1999.
- el-Kaysi Mervan İbrahim, *Mealimu'l-Huda ila Fehmi'l-İslam*, 3. Baskı, Mektebetu'l-Ğuraba, İstanbul, 1992.
- Kazancı, Lütfi, *Peygamberler Tarihi*, İstanbul, 1997.
- el-Kefevi, Ebu'l-Beka, Eyyub b. Musa el-Hüseyni, *el-Külliyat Mu'cem fi'l-Müstelahat ve'l-Fruk'ul-Luğaviyye*, 2. Baskı, Tahkik: A. Derviş-M. el-Mısri, Müessesetu'r-Risale, Beyrut, 1993.
- Kerimoğlu, Yusuf, *Emanet ve Ehliyet -İslam İlmihali-*, 1. Basım, Ölçü yay., İstanbul, 1985.
- _____, *Kelimeler Kavramlar*, 11. Baskı, İnkılab Yay., İstanbul, 1990,
- Kesler, M. Fatih, *Kur'an-ı Kerim'de Yahudiler ve Hristiyanlar (Kur'an-ı Kerim'de Ehl-i Kitab)*, T.D.V.Y., Ankara, 1995.
- Kevserani, Vecih, *Osmanlı ve Safevilerde Din-Devlet İlişkisi*, (Trc. Muhlis Canyürek), Denge yay., İstanbul, 1992.
- Kılavuz, Ahmet Saim, *İman Küfür Sınırı /Tekfir Meselesi*, 5. Baskı, Marifet yay., İstanbul, 1996.
- Kılıç, Sadık, *Kur'an'da Günah Kavramı*, 1. Baskı, Hibaş yay., Konya, 1984.

- Kırbaçoğlu, Mehmed Hayri, İslâm Düşüncesinde Sünnet Yeni Bir Yaklaşım, Fecr yay., Ankara, 1993.
- Kocabaş, Şakir, İfadelerin Gramatik Ayırımı, Ekin yay., İstanbul, 1984.
- _____, İslam'da bilginin Temelleri (Emr Kitabı), İz yay., İstanbul, 1997.
- Koçkuzu, Ali Osman, Rivayet İlimlerinde Haber-i Vahitlerin İtikat ve Teşri Yönlerinden Değeri, D.İ.B.Y., Ankara, 1988.
- Koçyiğit, Talat, Hadis İstilahları, 2. Baskı, A.Ü.İ.F.Y., Ankara, 1985.
- Koçyiğit, Talat-Cerrahoğlu, İsmail, Kur'an'ı Kerim Meal ve Tefsiri, D.İ.B.Y., 3. Baskı, Ankara, 1990.
- Kotku, Mehmet Zahid, Ehli Sünnet Akaidi, Seha Neşriyat, İstanbul, 1980.
- Köksal, M. Asım, İslâm Tarihi, Hz. Muhammed (s) Ve İslamiyet, Mekke Devri, İrfan Yayınevi, İstanbul, 1981.
- Köse, Faruk, Cahiliyenin Değişmeyen yüzü, 1. Baskı, Birleşik Dağıtım Kitapevi, Ankara, 1991.
- Kubat, Mehmet, Kur'an'da Tevhid, 1. Baskı, Şafak yay., İstanbul, 1994.
- Kur'an'ı Kerim ve Açıklamalı Tercümesi, Haz. Ali Özek ve Arkadaşları, Suudi Arabistan kiralığı yayını, Medine'i Münevvere, 1987.
- Kutluay, Yaşar, "Mezhepler Tarihi Yönünden Said-i Nursi ve Nurculuk", İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, 1959, c. 3 cüz. 3-4, (Edebiyat Fakültesi Matbaası), İ.Ü.E.F.Y., İstanbul, 1960.
- _____, İslâm ve Yahudi Mezhepleri, A.Ü.İ.F.Y., Ankara, 1965.
- Kutup, Muhammed, 20. Asrın Cahiliyeti, (Trc. Ali Yakub Cenkciler- Osman Öztürk), Çağaloğlu yay., İstanbul, 1971.
- _____, Akide, Şariat ve Hayat Yolu La İlahe İllellah, (Trc. Süleyman Altay), 2. Baskı, Ravza yay., İstanbul, 1994.
- _____, Düzeltilmesi Gereken Kavramlar, (Trc. Nurettin Yıldız), Risale yay., İstanbul, 1995.
- _____, Kur'an'ı Nasıl Okuyalım, (Trc. Bekir Karlığa), 5. Baskı, İşaret yay., İstanbul, 1990.
- _____, Tevhid, 2. Baskı, (Trc. Nurettin Yıldız), Risale yay. İstanbul, 1990.

- Kutup, Seyyid, Fi Zilali'l-Kur'an, (Trc. Bekir Karlığa ve Arkadaşları), Hikmet yay., İstanbul.
- _____; Yoldaki İşaretler, (Trc. Salih Uçan), Hicret yay., İstanbul, 1980.
- Lings, Martin (Ebubekir Sıraceddin), İlk Kaynaklara Göre Hz. Muhammed'in Hayatı, (Trc. Nazife Şişman), İz Yay., İstanbul, 1991.
- Macit, Nadim, Kur'an ve Hadise Göre Şirk ve Müşrik Toplum, Konya, 1992.
- el-Masumi en-Necdi el-Mekki, Muhammed Sultan, Heli'l-Müslimu Mulzemun bi't-Tibar'l-Mezhebi'l-Muayyen min'el-Mezahibi'l-Erbaa, 3. Baskı, Arabistan, 1979.
- Matlubi, Abdulhamid Mahmud, Usulu'l-Fıkhı'l-İslami, 2. Baskı, Daru'n-Nahdeti'l-Arabiyye, Kahire, 1992.
- Mengüşoğlu, Metin Önal, Ağabeyime Mektuplar, Pınar yay., İstanbul, 1995.
- _____; Düşünmek Farzdır, 1. Basım, Pınar yay., İstanbul, 1995.
- Meraği, Ahmed Mustafa, Tefsiru'l-Meraği, 3. Baskı, Şirketu Mektebeti ve Matbaati Mustafa el-Babi el-Halebi ve Evladuhu, Mısır, 1962.
- Mevdudi, Ebu'l-Ala, Kur'an'da Firavun, (Trc. Ömer Turan), Çizgi yay., İstanbul, 1993.
- _____; İtikadi, İktisadi, Sosyal, Siyasal, ve Fıkhi Meselelere Fetvalar, (Trc. M. Osmanoğlu -A. H. Chohan), Nehir yay., İstanbul, 1990.
- _____; Sünnetin Anayasal Niteliği, (Trc. Ahmet Asrar), Bengisu yay., İstanbul, 1997.
- _____; Tarih Boyunca Tevhid Mücadelesi ve Peygamberin Hayatı, (Trc. Ahmed Asrar), 3. Basım, Pınar yay., İstanbul, 1992.
- _____; Tefhimu'l-Kur'an (Trc. Muhammed Han Kayani ve arkadaşları), İnsan yay., İstanbul, 1987.
- _____; İslâm İnkılabının Yolu, (Trc. Mehmet Kubat), 2. Baskı, Bengisu yay., İstanbul, 1995.
- _____; İslâm Vahdeti ve Irkçılık, (Trc. Süleyman Güzel), Şura yay., İstanbul, 1990.
- _____; İslam'da İhya hareketleri, (Trc. A. Ali Genç), 4. Baskı, Pınar yay., İstanbul, 1995.

- _____; İslami Kavramlar, (Trc. Süleyman Akyüz), 3. Baskı, Pınar yay., İstanbul.
- _____; Kur'an'a Göre Dört Terim, (Trc. Osman Cilacı-İsmail Kaya), Beyan yay., İstanbul, 1982.
- _____; Yeniden Diriliş Yolunda Engeller Öneriler, (Trc. Raid Erkan-Abdolvahap Çimenli), 2. Baskı, İslamoğlu yay., İstanbul, 1989.
- Mevdudi-Meryem Cemile, Mektuplaşmalar, (Trc. Ebubekir Doğan), Akabe yay., İstanbul, 1986.
- Meydan Larousse (Büyük Lugat ve Ansiklopedi), Meydan yay., İstanbul, 1988.
- el-Misri, Muhammed Abdülhadi, Ehl-i Sünnet Cemaatinin İtikadi Özellikleri, (Trc. Muhammed Emin Akın), Guraba yay., İstanbul, 1994.
- Molla Hüsrev, Mir'atu'l-Usul, (Naşir: Şirket-i Şehafiyiye-i Osmaniyye Yusuf Ziyaaddin ve Ahmed Naili ve Şürekası), Dersaadet, 1321.
- Mollamehmetoğlu, O. Zeki, Sünen-i Tirmizi Tercemesi, Yunus Emre Yay., İstanbul.
- Muvahhid, Seyfuddin, Buhari ve Müslim'den İslam Davetçilerine Öğütler, (Trc. İbrahim Özsoy), Hak yay., İstanbul.
- _____; Davetçinin Tefsiri, (Trc. İbrahim Özsoy), Hak yay., İstanbul.
- Müslim, (Ebu'l-Hüseyn) b. Haccac el-Kuşeyri, Sahihu Müslim bi Şerhi'n-Nevevi, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut.
- Nablusi, Abdulğani, Hulasatu't-Tahkik Risalesi Tercümesi, (Dehlevi, Şah Veliyyullah-Süyuti- Şeyh Davut- Sadık Hasan Han), Mezheplerin Doğuşu ve İctihad Tartışması, (Trc. Şükrü Özen), 2. Baskı, Pınar yay., İstanbul, 1992.
- Naim, Ahmed- Miras, Kamil, Tecrid-i Sarih Sahih-i Buhari Muhtasarı Tecrid-i Sarih Tercümesi ve Şerhi, 6. Baskı, D.İ.B.Y., Ankara, 1982.
- Nedvi, Ebul Hasan Ali, İslam Dünyasını Kaplayan Tehlike Dinsizlik Dini, (Trc. Hasan Beşer), Bahar yay., İstanbul, 1965.
- _____; Kur'an ve Sünnette İtikad, İbadet ve Ruh Terbiyesi, (Trc. Mehmed Ali Seraceddin), Risale yay., İstanbul, 1986.

- Nedvi, Şah Muinuddîn Ahmed-Ansari, Said Sahib, Büyük İslâm Tarihi Asrı Saadet -Peygamberimiz ve Ashabı, (Hzr. Eşref Edip, Trc. Ali Genceli), Şamil yay., İstanbul, 1985.
- en-Neseft, Ebulberekat Abdullah b. Ahmed b. Mahmud, Neseft Tefsiri /Tefsiru'n-Neseft, Eda Neşriyat, İstanbul, 1991.
- Neseft, Ömer, İslam İnancının Temelleri Akaid, 6. Baskı, Otağ yay. (Milli Kültür Serisi), İstanbul, 1980.
- Neseft, Hafız Ebu Abdurrahman Ahmed b. Şuayb b. Ali b. Bahr b. Sinan b. Dinar, Sünenü'n-Neseft, Şerh: Hafız Celaledin es-Suyuti, Haşiye: İmam es-Sindi, (Trc. Heyet), Kalem yay., İstanbul, 1981.
- Okumuş, Ejder, Kur'an'da Toplumsal Çöküş, İnsan yay., İstanbul, 1995.
- Okur, Ali Ekmel, Azgın (Ahmak ve Sapık), Anlam yay., Ankara, 1995.
- Ortakaya, Mehmet, İslâm Öncesi Hicaz Bölgesi Araplarının Din Anlayışları, (Yüksek Lisans Tezi, Yön. Sabri Hizmetli), A.Ü.S.B.E., Ankara, 1995.
- Özbek, Abdullah, Kur'an'da Tevhid Eğitimi, Esra yay., Konya, 1996.
- Özcan, Hanifi, Maturidide Bilgi Problemi, M.Ü.İ.F.V. (İfav) Yay.
- Özcan, Vahiy Kültürü, 13. Baskı, Ravza yay., İstanbul, 1992.
- Özel, Ahmet, İslam Hukukunda Milletlerarası Münasebetler ve Ülke Kavramı, Marifet Yay., İstanbul, 1982.
- Özgültekin, Ömer, Kur'an'da İlim ve Cehalet Kavramları, (Yüksek Lisans Tezi, Yön. Hikmet Akdemir), H.Ü.S.B.E., Urfa, 1996.
- Özler, Mevlüt, İslam Düşüncesinde 73 Fırka Kavramı, Nun yay., İstanbul, 1996.
- Özsoy, Ömer, "İslâm Tefsir Ekolleri", İslâmiyât, Üç Aylık Araştırma Dergisi, 1/1 Ocak-Mart 1998.
- _____; Sünnetullah Bir Kur'an ifadesinin kavramsallaşması, Fecr yay., Ankara, 1994.
- Öztürk, Yaşar Nuri, Kur'an'ın Temel Kavramları, 14. Baskı, Yeni Boyut yay., İstanbul, 1998.
- Özütoprak, Ahmet Yusuf, Dini Doğru Anlamak, İstanbul, 1997.
- Pezdevi, Ebu Yusr Muhammed, Ehl-i Sünnet Akaidi, (Trc. Şerafettin Gölcük), Kayhan yay., İstanbul, 1980.

- Pezdevi, Keşf Pezdevi, (el-Hac Ahmed Hulusi ve el-Hac Mustafa Derviş ve Şurekası), Şirket-i Sehafiye-i Osmaniye, Derseadet, 1308.
- Rağib el-İsfehani, Müfredatu Elfazi'l-Kur'an, Tahkik: Safvan Adnan Davudi, Daru'l-Kalem, Dimaşk ve ed-Daru's-Şamiyye, Beyrut, 1992.
- Razi, Fahreddin, Tefsir-i Kebir Mefatihul-Gayb, (Trc. Sadık Doğru ve arkadaşları), Akçağ yay., Ankara, 1994.
- Rıza, Muhammed Reşid, Tefsiru'l-Kur'anı'l-Hakim el-Menar, Mısır, 1325.
- Sabri, Mustafa, Mevkıfu'l-Akli ve'l-İlmi ve'l-Alim min Rabb'il-Alemin ve İbadihi'l-Mürselin, 2. Baskı, Daru İhyai't-Turasi'l-Arabiyye, Beyrut, 1981.
- es-Sabuni, Muhammed Ali, Saffetu't-Tefasir, Daru'l-Ensar lin-Neşr, İstanbul, 1987.
- Sadak, Bekir, Tac Tercemesi, Eser neşriyat ve dağıtım, İstanbul, 1980.
- Sadık Hasan Han, el-Iklid li Edilleti'l-İctihad ve't-Taklid Risalesi, (Dehlevi, Şah Veliyyullah-Nablusi-Süyuti- Şeyh Davut), Mezheplerin Doğuşu ve İctihad Tartışması, (Trc. Şükrü Özen), 2. Baskı, Pınar yay., İstanbul, 1992.
- Sağiroğlu, Ekrem, "Küfür Mantığı", Diyanet Dergisi, c. 16 sy. 3, Mayıs-Haziran 1977.
- _____, Kur'an'da İnsan ve Toplum, Pınar yay., İstanbul, 1993.
- Said, Cevdet, Bireysel ve Toplumsal Değişmenin Yasaları, (Trc. İlhan Kutluer), İnsan yay., İstanbul, 1984.
- _____, İslami Mücadelede Bilginin Gücü, (Oku Kalemle Öğreten Rabbin En Büyük Kerem Sahibidir.), (Trc. Abdullah Kahraman), Pınar yay., İstanbul, 1997.
- _____, İslami Mücadelede Şiddet Sorunu, (Trc. Halil İbrahim Kaçar), Pınar Yay., İstanbul, 1995.
- Salih, Suphi, Hadis İlimleri ve Hadis İstılahları, (Trc. M. Yaşar Kandemir), 3. Baskı, D.İ.B.Y., Ankara, 1981.
- _____, İslâm Mezhepleri ve Müesseseleri, (Trc. İbrahim Sarmış), Bir Yay., İstanbul, 1983.
- Sarıcık, Murat, "Zann-ı Cahiliyye ve Hükm-i Cahiliyye", S.D.Ü.İ.F.D., sy. 1, Isparta, 1994.

Sarıçam, İbrahim, "Cahiliyenin Asr-ı Saadet'e Dönüşümünde Kur'an'ın Rolü", III.

Kur'an Haftası Kur'an Sempozyumu, Fecr yay., Ankara, 1998.

Sarmış, İbrahim, Tasavvuf ve İslam, 2. Baskı, Ekin yay., İstanbul, 1997.

es-Savi el-Maliki, Ahmed, Haşiyetu'l-Allame es-Savi ala Tefsiri'l-Celaleyn, el-Mektebetu't-Ticariyyetu'l-Kubra, Mısır, 1956.

Sibai, Mustafa, İslâm Hukukunda Sünnet, (Trc. Edip Gönenç), Evs yay., İstanbul, 1981.

Sırma, İhsan Süreyya, Asr-ı Saadet Öncesinde Mekke Toplumu, Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet'te İslâm, Beyan yay., İstanbul, 1994.

_____, İslami Tebliğin Medine Dönemi ve Cihad, Beyan yay., İstanbul, 1986.

_____, İslami Tebliğin Mekke Dönemi ve İşkence, Beyan yay., İstanbul, 1997.

Sofuoğlu, Mehmed, Sahih-i Müslim ve Tercümesi, İstanbul, 1967 vd.

_____, Sahih-i Buhari ve Tercemesi, Ötüken yay., İstanbul, 1987 vd.

Sönmezsoy Selahattin, Kur'an ve Oryantalistler, Fecr yay., Ankara, 1998.

Süyuti, Celeleddin, Takriru'l-İstinad Risalesi Tercümesi, (Dehlevi, Şah Veliyyullah-Nablusi-Şeyh Davut- Sadık Hasan Han), Mezheplerin Doğuşu ve İctihad Tartışması, (Trc. Şükrü Özen), 2. Baskı, Pınar yay., İstanbul, 1992.

Şa'ban, Zekiyüddin, İslâm Hukuk İlminin Esasları (Usulü'l-Fıkıh), (Trc. İbrahim Kafi Dönmez), T.D.V.Y., Ankara, 1990.

eş-Şafii, Muhammed b. İdris, er-Risale (İslâm Hukukunun Kaynakları), (Trc. Abdulkadir Şener- İbrahim Çalışkan), T.D.V.Y., Ankara, 1997.

Şakir, Mahmud, Hz. Ademden Bugüne İslâm Tarihi, (Trc. Ferit Aydın), Kahraman yay., İstanbul, 1993.

Şankıti, Muhammed el-Emin bin Muhammed el-Muhtar el-Cekeni, Edvau'l-Beyan fi İydahi'l-Kur'an'ı bi'l-Kur'an, Alemlü'l-Kutub, Beyrut.

Şenoğlu, Osman, Kur'an'da Cehalet Kavramı, (Lisans Tezi, Yön. M. Kemal Atik), E.Ü.İ.F., Kayseri, 1991.

eş-Şevkani, Muhammed b. Ali, el-Fevaidu'l-Mecmua fi'l-Ahadisi'l-Mevdua, Tahkik: Abdurrahman b. Yahya el-Muallimi el-Yemani, Tashih:

- Abdolvahab Abdullatif, 1. Baskı, Matbaatu's-Sünneti'l-Muhammediyye, Kahire, 1960.
- Şeyh Davut, Eşeddu'l-Cihad Risalesi, (Dehlevi, Şah Veliyyullah-Nablusi-Süyuti-Sadık Hasan Han), Mezheplerin Doğuşu ve İctihad Tartışması, (Trc. Şükrü Özen), 2. Baskı, Pınar yay., İstanbul, 1992.
- eş-Şihab, Haşiyetu's-Şihab İnayetu'l-Kadi ve Kifayetu'r-Radi ala Tefsiri'l-Beyzavi, el-Mektebetu'l-İslamiyye, Diyarbakır.
- Şimşek, M. Said, Günümüz Tefsir Problemleri, Esra yay., Konya, 1995.
- _____; Kur'an Kıssalarına Giriş, Yöneliş yay., İstanbul, 1993.
- _____; Müzakereler, III. Kur'an Haftası Kur'an Sempozyumu Fecr yay., Ankara, 1998.
- Şişman, Ahmet, Kur'an'da zulüm kavramı, Beyan yay., İstanbul, 1983.
- Tabatabai Muhammed Hüseyin el-Mizan Fi Tefsiri'l-Kur'an, (Trc. Vahdettin İnce), Kevser yay., İstanbul.
- Tabbara, Afif Abdu'l-Fettah, "Hz. İbrahim (A.S.)", (Trc. Mehmet Aydın), A.Ü.İ.F.D., c. 24, Ankara, 1981.
- Taberi, Ebu Cafer Muhammed b. Cerir, Camiu'l-Beyan an Tevili Ay'il-Kur'an, Daru'l-Fikr, Beyrut, 1988.
- et-Tehanevi, Muhammed A'lâ b. Ali el-Mevlevi, Kitabu Keşşaf Istılahatı'l-Fünun, Daru Sadır, Beyrut, 1278.
- Tirmizi, Ebu İsa Muhammed, b. İsa b. Sevre, el-Camiu's-Sahih (Sünenu Tirmizi), 1. Baskı, Tahkik: Kemal Yusuf el-Hut, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1987.
- Tülücü, Süleyman, "Cahiliyye Kelimesinin Mana ve Menşei", ATA.Ü.İ.İ.F.D., sy. 4, Ankara, 1980.
- Tümer, Günay, Biruni'ye Göre Dinler ve İslâm Dini, D.İ.B.Y., Ankara, 1986.
- Türk Ansiklopedisi, Marif Vekaleti, Ankara, 1958.
- Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul 1993.
- Udeh, Abdülkadir, İslam Ceza Hukuku ve Beşeri Hukuk, (Trc. Akif Nuri), İhya yay., İstanbul, 1976.

- Ulutürk, Veli, "Kur'an'da Cahillik ve İlim", İlim ve Sanat Dergisi, sy. 16, Kasım-Aralık 1987.
- ____; Kur'an'a Göre Zulüm Kavramı, 2. Basım, İstişare Yay., Kayseri, 1993.
- Üçok, Necip, "Lengüistik ve Lengüistlikle İlgili Bilimler", A.Ü.D.T.C.F.D., yıl: 2, c. 2, sy. 2., Dönem: 2, Ankara, Şubat 1944.
- Ülken, Hilmi Ziya, "Anadolu Örf ve Adetlerinde Eski Kültürlerin İzleri", A.Ü.İ.F.D., sy. 17, Ankara, 1969.
- Ülkü, Hayati, İslam Tarihi (Başlangıçtan Günümüze), 4. Baskı, Çile yay., İstanbul, 1979.
- Ünal, Ali, Kur'an'da Temel Kavramlar, Beyan yay., İstanbul, 1990.
- ____; Mekke Resullerin Yolu, 1. Basım, Pınar yay., İstanbul, 1983.
- Ünver, Mustafa, "Sinokronik Semantik ve Tarih Bilinci Bağlamında Bir Kur'an Terminolojisi Oluşturmaya doğru", III. Kur'an Haftası Kur'an Sempozyumu, Fecr yay., Ankara, 1998.
- Vatandaş, Celaleddin, Esenlik Yurdunun çağrısı, 1. Baskı, Pınar yay., İstanbul, 1998.
- ____; Kur'an ve Hayat, Pınar yay., İstanbul, 1977.
- ____; İslam Fakat Hangisi, Umran Dergisi, sy. 43, Mart 1998.
- ____; Tevhid ve Değişim, Pınar yay., İstanbul, 1992.
- ____; Vahiyden Kültüre, Pınar yay., İstanbul, 1991.
- Vehbi, Mehmed, Hulasatü'l-Beyan fi Tefsiri'l Kur'an, 4. Baskı, Üçdal Neş., İstanbul, 1967.
- Yazıcı, Osman, Kur'an-ı Kerim'de Cahiliyye Kavramı, (Lisans Tezi, Yön. M. Kemal Atik), E.Ü.İ.F., Kayseri, 1996.
- Yazır, Elmalılı M. Hamdi, Alfabetik İslam Hukuku ve Fıkıh İstilahları Kamusu, (Hzr. Sıtkı Gülle), Eser Neş., İstanbul, 1997.
- ____; Hak Dini Kur'an Dili, Çelik-Şura yay., İstanbul.
- Yetik Zübeyr, Yeryüzünde Kötülük Odakları Ebu Cehl, Beyan yay., İstanbul, 1986.
- Yıldırım, Suad, Kur'an'da Uluhiyyet, 1. Baskı, Kayıhan yay., İstanbul, 1987.

- Yıldız, Abdullah- Özdemir, Şemseddin, Kur'an'ı Anlamak Farzdır, Pınar yay., İstanbul, 1997.
- Yıldız, İlhan, "Hz. Peygamber'in Mekke Dönemi Yaygın Eğitim Çalışmaları", Y.Y.Ü.İ.F.D. sy. 2 Aralık 1998.
- Yılmaz, Faik, "Kur'an'da Cehalet Kavramı", Y.Y.Ü.İ.F.D. sy. 2 Van, Aralık 1998.
- Yurdaydın, Hüseyin G., İslâm Tarihi Dersleri, 2. Baskı, A.Ü.İ.F. yay., Ankara, 1982.
- Yüksel, Sadreddin, İctihad Taklid Telfik, Fazilet Neşriyat, 1975.
- _____, İslami Araştırmalar, Tuba yay., İstanbul, 1982.
- Zafıru'l-Ezheri, Muhammed el-Beşir, Tahziru'l-Müslimin min'el-Ahadisi'l-Mevdua ala Seyyidi'l-Mürselin, Tahkik: Fevvaz Ahmed Zumerli, 1. Baskı, Daru'l-Kitabı'l-Arabi, Beyrut, 1985.
- Zebidi, Muhibbuddin Ebu'l-Feyz Seyyid Muhammed Murtaza el-Hüseyini el-Vasıtı, Tacu'l-Arus min Cevahiri'l-Kamus, Mısır, 1888.
- Zehebi, Hafız, Büyük Günahlar, (Trc. Bilal Uzun), Hak yay., İstanbul.
- ez-Zemahşeri, Carullah Ebu'l-Kasım Mahmud b. Ömer, Esasu'l-Belağa, Daru'l-Fikr, Beyrut, 1989.
- _____, el-Keşşaf an Hakaiki't-Tenzil ve Uyunu'l-Akavil fi Vucuhi't-Tevil, ve zeylinde İmam Ahmed b. el-münir el-İskender'in el-İntisaf, Hafız İbni Hacer'in el-Kafi eş-Şaf fi tahrici Ehadisi'l-Keşşaf, eş-Şeyh Muhammed Aliyan el-Merzuk'un, Haşiye ala'l-Keşşaf ve aynı kişinin Meşahidu'l-İnsaf ala Şevahidi'l-Keşşaf adlı kitapları, Daru'l-Kitabı'l-Arabi, Beyrut.
- ez-Zevzeni, Ebu Abdullah el-Hüseyin b. Ahmed, Şerhu'l-Mu'allakati's-Seb', 1. Baskı, Tahkik: M. H. Ebu'l-Vefa, Tashih: M. Kassas, Daru İhyai'l-Ulum, Beyrut, 1990.
- Zeydan, Abdülkerim, Fıkıh Usulü, (Trc. Ruhi Özcan), 2. Baskı, 1982.
- _____, İslam'da Fert ve Devlet, 3. Baskı, (Trc. Cemal Arzu), Düşünce yay., İstanbul, 1980.
- ez-Zeyn, Semi Atıf, İlmü Usuli'l-Fıkhi'l-Müeyssere, Daru'l-Kutubi'l-Lübnaniyye-Daru'l-Kutubi'l-Mısıriyye.

- Zeynep, Aysel, Yaşayan Cahiliye, 3. Baskı, İnkılab yay., İstanbul, 1987.
- Zeyno, Muhammed b. Cemil, Minhacu'l-Fırkati'n-Naciye ve't-Taifeti'l-Mansura ala Dav'il-Kitabı ve's-Sünnet, Mektebetu'l-Ğuraba, İstanbul, 1413.
- Zeyveli, Hikmet, Kur'an ve Sünnet Üzerine (Makaleler), Bilgi Vakfi yay., Ankara, 1996.
- Ziyauddin, Gümüşhaneli Ahmed, Ehli Sünnet İtikadı (Gümüşhanevi Akaidi), 2. Baskı, Bedir yay., İstanbul, 1982.
- Zuhayli, Vehbe, Usulu'l-Fıkhı'l-İslami, Daru'l-Fikr, Dımaşk, 1986.

